

Молодий Вчений

ISSN (Print): 2304-5809
ISSN (Online): 2313-2167

5 (117)
2023

ISSN (Print): 2304–5809
ISSN (Online): 2313–2167

Науковий журнал
«МОЛОДИЙ ВЧЕНИЙ»

№ 5 (117) травень 2023 р.

Редакційна колегія журналу

Сільськогосподарські науки

Базалій В.В. – д-р с.-г. наук
Балашова Г.С. – д-р с.-г. наук
Бондар О.Б. – канд. с.-г. наук
Клименко М.О. – д-р с.-г. наук
Коковіхін С.В. – д-р с.-г. наук
Лавриненко Ю.О. – д-р с.-г. наук
Писаренко П.В. – д-р с.-г. наук

Історичні науки

Змерзлий Б.В. – д-р іст. наук

Юридичні науки

Бернацька Н.І. – д-р. юрид. наук
Стратонов В.М. – д-р юрид. наук

Політичні науки

Наумкіна С.М. – д-р політ. наук
Яковлев Д.В. – д-р політ. наук

Педагогічні науки

Козяр М.М. – д-р пед. наук
Рідей Н.М. – д-р пед. наук
Федяева В.А. – д-р пед. наук
Шерман М.І. – д-р пед. наук
Шипота Г.Є. – канд. пед. наук

Психологічні науки

Шаванов С.В. – канд. псих. наук

Філологічні науки

Шепель Ю.О. – д-р філол. наук

Філософські науки

Лебедева Н.А. – д-р філос.
в галузі культурології

Технічні науки

Гриценко Д.С. – канд. техн. наук
Горобей М.С. – канд. техн. наук
Дідур В.А. – д-р техн. наук
Почужевський О.Д. – канд. техн. наук
Шайко-Шайковський О.Г. – д-р техн. наук

Економічні науки

Іртищева І.О. – д-р екон. наук
Козловський С.В. – д-р екон. наук
Шапошников К.С. – д-р екон. наук

Медичні науки

Нетюхайло Л.Г. – д-р мед. наук
Пекліна Г.П. – д-р мед. наук

Ветеринарні науки

Морозенко Д.В. – д-р вет. наук

Мистецтвознавство

Романенкова Ю.В. – д-р мистецт.

Соціологічні науки

Шапошникова І.В. – д-р соц. наук

Хімічні науки

Козьма А.А. – канд. хім. наук

Військові науки

Можаровський В.М. – д-р військ. наук

Міжнародна наукова рада

Adam Wrobel – Doktor, Associate Professor (Poland)

Arkadiusz Adamczyk – Professor, Dr hab. in Humanities (Poland)

Giorgi Kvinikadze – PhD in Geography, Associate Professor (Georgia)

Inessa Sytnik – Professor, dr hab. in Economics (Poland)

Janusz Wielki – Professor, dr hab. in Economics, Engineer (Poland)

Javad Khamisabadi – Professor, PhD in Industrial management (Iran)

Michal Sojka – Doctor in Engineer (Poland)

Stanislaw Kunikowski – Associate Professor, Dr hab. (Poland)

Wioletta Wojciechowska – Doctor of Medical Sciences (Poland)

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
НБУ ім. В.І. Вернадського, Google Scholar, CrossRef, Index Copernicus.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 18987-7777Р,
видане Державною реєстраційною службою України 05.06.2012 року.

На обкладинці журналу зображено Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича – один із найстаріших, а також найкрасивіших університетів України, і єдиний у країні, що входить до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Ошатна архітектурна споруда університету, створена у другій половині ХХ століття, є символом толерантності Буковини та її жителів. Цей осередок освіти і духовності краю створили кілька поколінь зодчих, які майстерно втілили архітектурні смаки свого часу. Еклектика з поєднанням візантійського та романського стилів робить комплекс споруд визначним не тільки для Чернівців, а й для всієї країни.

ЗМІСТ**ІСТОРИЧНІ НАУКИ****Бибік К.П.**

Роль Богдана Хмельницького у побудові української державності в XVII столітті.....1

Довгалець О.М.

Чисельність, соціальна база та регіональна розгалуженість загальноросійських партій в Наддніпрянській Україні.....7

Сморжевська О.О., Сусленко К.С.

Образи радянських людей (представників тилу) у плакатній продукції СРСР часів німецько-радянської війни12

КУЛЬТУРОЛОГІЯ**Водяхін Є.В.**

Українська театральна культура кінця XIX – початку XX ст. у контексті соціокультурних та ідеологічних трансформацій.....19

Горова В.О.

Організаційно-правові засади музично-дозвілєвої діяльності України.....24

Климова К.І., Дорошенко К.В.

Традиційне документознавство в Україні: актуальні вектори досліджень.....29

Рослова М.О.

Трансформації магічної свідомості в історії західноєвропейських культур.....36

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО**Драч Т.А.**

Творчий доробок українського хореографа танцю-модерн Оксани Лань.....43

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ**Ковальчук І.В.**

Особливості соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни.....46

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ**Богатенкова О.Є., Жирун В.В.,****Попіль Д.О., Шпачинський І.А.**

Вплив музики на розвиток логіко-математичного інтелекту у сучасної молоді.....51

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ**Воронова М.Ю.**

Новий погляд на візуальний портрет стародавнього світу: особистість, пам'ять, безсмертя.....57

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ**Литвинова А.В., Єгорова В.М.**

Вплив індивідуально-особистісних особливостей особистості на вибір майбутньої професії лікаря-психолога.....64

Мельничук М.М., Рева М.М.

Психологічні особливості формування адиктивної поведінки підліткової та юнацької молоді.....70

Тарасова В.В.

Методика дослідження особливостей поведінки у стресових ситуаціях підлітків з ненадійним типом прив'язаності.....73

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ**Калинка А.К.**

Оптимізація ефективності використання поживних речовин кормів телицями різними генотипами нової популяції м'ясного комолого симентау худоби в умовах передгірської зони Карпатського регіону України.....79

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ**Дубовик С.Г., Мороз А.В.**

Організаційно-методичні основи вивчення розділу «Синтаксис» у початковій школі.....84

Іщенко М.П., Кльопа Ю.С.

Використання інтерактивних засобів навчання на заняттях з англійської мови у вищих морських закладах.....89

Лях Т.О., Бхавмік Джугантор

Суфіксальний спосіб творення українських медичних термінів: досвід вивчення іноземними студентами.....93

Шиманська В.В.

Ефективні методи формування лексичної компетентності в професійно орієнтованому усному англомовному спілкуванні майбутніх екологів.....97

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**Комарницький Є.П.**

Філософія «страченого життя» Архіпа Тесленка у романі «Чорне яблуко» Степана Процюка.....103

Перепелиця К.Ю.

Формування професійно орієнтованої комунікативної підготовки на основі когнітивно-систематизуючого розвитку знань студентів з іноземної мови.....107

ЮРИДИЧНІ НАУКИ**Власенко А.С.**

Юридична відповідальність за порушення лісового законодавства.....112

Сапарова А.О., Пастушенко А.О.

Правозастосування в системі органів нотаріату.....116

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Блащук-Дев'яткіна Н.З., Казакова О.О. Державні програми фінансування житла в Україні.....	123
Ватаманюк-Зелінська У.З., Нурієва В.Р. Фінансове забезпечення видатків на освіту в Україні.....	127
Гаврилюк В.Ю. Теоретичні засади та ключові принципи визначення сутності податкового контролю.....	132
Горелик Д.С., Конельська О.О., Гаврилюк В.Ю. Податковий потенціал об'єднаних територіальних громад.....	138
Західна О.Р., Дарчук П.О. Стан фінансування дошкільної освіти в Україні в умовах війни.....	143
Корбутяк А.Г., Привалов А.О. Управління прибутком підприємства в сучасних умовах господарювання.....	149
Міщенко Р.О. Інтенсифікація кредитної діяльності для стимулювання інноваційно-інвестиційного середовища країни після воєнного стану.....	154
Панченко Н.В., Балацька В.А., Татьяніна С.М. Інновації у банківській діяльності в умовах воєнного стану.....	160
Саприкін Д.В., Бохан А.В. Особливості санкційної політики держав та стратегії держав в умовах глобалізації.....	164
Ситник Н.С., Михайлюк М.В. Загрози та ризики фінансової безпеки страхового ринку України в умовах війни.....	169
Скорик М.О., Брухаль В.Р., Горелик Д.С. Фінансове забезпечення об'єднаних територіальних громад: проблеми та шляхи їх вирішення.....	174
Скорик М.О., Чемерис Т.Р. Аналіз впливу повномасштабної війни на державний бюджет України.....	179
Татарин Н.Б., Пилат М.В. Інститути спільного інвестування України: аналіз сучасного стану та перспективи розвитку.....	184

CONTENTS**HISTORICAL SCIENCES****Bybik Kyrylo**

The Role of Bohdan Khmelnytskyi in the Construction of Ukrainian Statehood in the XVII Century.....1

Dovgalets Oksana

Numbers, social base and regional branches of all-russian parties in Transdniprian Ukraine.....7

Smorzhevska Oksana, Suslenko Kateryna

Images of Soviet people (representatives of the rear) in the USSR's posters during the German-Soviet war.....12

CULTURAL STUDIES**Vodyakhin Yehor**

Ukrainian theatrical culture of the end of the XIX – beginning of the XX century in the context of socio-cultural and ideological transformations.....19

Horova Vitaliia

Organizational and legal basis of musical leisure activities in Ukraine.....24

Klymova Kateryna, Doroshenko Kateryna

Traditional documentary science in Ukraine: current research vectors.....29

Roslova Mariia

Transformations of the magical consciousness in the western European cultures' history.....36

HISTORY OF ART**Drach Tamara**

Creative work of modern dance Ukrainian choreographer Oksana Lan.....43

SOCIOLOGICAL SCIENCES**Kovalchuk Inna**

Features of social support for elderly people in the conditions of war.....46

PHILOSOPHICAL SCIENCES**Bohatienkova Oleksandra, Zhyrun Viktoriia,**

Popil Daniil, Shpachynskyi Ihor
The influence of music on the development of logical and mathematical intelligence in modern youth.....51

SOCIAL COMMUNICATIONS**Voronova Malvina**

A new perspective on the visual portrait of the ancient world: personality, memory, immortality.....57

PSYCHOLOGICAL SCIENCES**Lytvynova Larysa, Yehorova Veronika**

Influence of individual and personal characteristics of a person on the choice of the future profession of a psychologist.....64

Melnychuk Maiia, Reva Marina

Psychological features formation of addictive behavior adolescent and young youth.....70

Tarasova Valeriia

Methodology of studying characteristics of behavior in stressful situations of adolescents with an unreliable type of attachment.....73

AGRICULTURAL SCIENCES**Kalinka Andrii**

Optimization of efficiency of use of nutrients of feed for calves with different genotypes of a new population of meat komology simmental livestock in the conditions of the footland zone of the Carpathian region of Ukraine.....79

PEDAGOGICAL SCIENCES**Dubovyk Svitlana, Moroz Anhelina**

Organizational and methodological fundamentals of studying the section "Syntax" in primary school.....84

Ishchenko Mariia, Klopka Yuliia

Using interactive teaching aids at the English language lessons in higher maritime institutions.....89

Liakh Tetiana, Bhowmick Jugantor

Suffixation as a way for creation of Ukrainian medical terms: the experience of studying by foreign students.....93

Shymanska Vira

Effective methods of building a lexical competence in professionally-oriented oral communication of prospective ecologists.....97

PHILOLOGICAL SCIENCES**Komarnytskyi Yelysei**

The philosophy of the "lost life" of Archip Teslenko in the novel "The Black Apple" by Stepan Procyuk.....103

Perepelytsia Kyrylo

Formation of professionally oriented communicative training based on cognitive-systematizing development of the students' knowledge in a foreign language learning.....107

LAW SCIENCES**Vlasenko Anatoliy**

Legal responsibility for violations of forest legislation.....112

Saparova Anastasiia, Pastushenko Andrii Law enforcement in the system of notary bodies.....	116	Mishchenko Rafael Intensification of credit activity to stimulate the innovation and investment environment of the country after martial law.....	154
ECONOMIC SCIENCES			
Blashchuk-Devyatkina Natalia, Kazakova Olha State housing financing programs in Ukraine.....	123	Panchenko Nataliya, Balatska Vladyslava, Tatyanina Svitlana Innovations in banking activities in the mind of the military station.....	160
Vatamanyuk-Zelinska Ulyana, Nuriieva Victoriia Financial security of education expenditures in Ukraine.....	127	Saprykin Dmytro, Bokhan Alina Features of state sanction policy and state strategy in globalization.....	164
Havryliuk Viktoria Theoretical foundations and key principles of defining the essence of tax control.....	132	Sytynk Nataliya, Mykhailiuk Maryana Threats and risks of financial security insurance market of Ukraine in the conditions of war.....	169
Horelyk Daryna, Konelska Olha, Havryliuk Viktoriia Tax potential of amalgamated hromadas.....	138	Skoryk Maryna, Brukhal Vladyslav, Gorelyk Daryna Financial support of united territorial communities: problems and solutions.....	174
Zahidna Oksana, Darchuk Paulina The problem of financing preschool education in Ukraine.....	143	Skoryk Maryna, Chemerys Taisiia Analysis of the impact of a full-scale war on the state budget of Ukraine.....	179
Korbutiak Alina, Pryvalov Anton Enterprise profit management in modern economic conditions.....	149	Tataryn Nataliia, Pylat Marta Joint investment institutions of Ukraine: analysis of the current state and development prospects.....	184

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-1>

УДК 94(477)“1648/179

Бибік К.П.

Фаховий коледж бізнесу і аналітики
Національної академії статистики, обліку та аудиту

РОЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ПОВУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В XVII СТОЛІТТІ

Анотація. Історія держави – це також і історія її визнання та взаємодії із іншими державами, які визнають твою рівною собі, роль, яку Україна лишила у історії світу. В умовах, коли самому існуванню української нації регулярно кидає виклик могутній ворог, а її історія ставиться під сумнів, період існування Гетьманщини, як самостійного політичного суб'єкту начисто підриває російський наратив про безісторичність українського народу. Будучи самі по собі, без будь-якої Москви, козаки стають могутньою силою, яку обговорюють усі престоли Європи, від Британії і до Московії. За цих умов вклад Богдана Хмельницького у історію становлення української держави, історію сприйняття європейцями українців як самостійного народу переоцінити дуже важко. У даній статті наводяться контури зовнішньополітичної діяльності Хмельницького та принципи відмінності Хмельниччини від решти козацьких повстань першої половини XVII століття; висвітлюється роль козацького фактора у політиці різних європейських країн, а також аналізується документ, підписаний у Переяславі в березні 1654 року із точки зору козацтва, двоїстість його трактування та роль, яку він відіграє в українській історії протягом наступних пів тисячоліття.

Ключові слова: Україна, Богдан Хмельницький, козацтво, політика, держава, Березневі статті.

Bybik Kyrylo

Professional College of Business and Analytics
National Academy of Statistics, Accounting and Auditing

THE ROLE OF BOHDAN KHMELNYTSKYI IN THE CONSTRUCTION OF UKRAINIAN STATEHOOD IN THE XVII CENTURY

Summary. The history of the state is also the history of its recognition and interaction with other states that recognize your equal role, which Ukraine has left in the history of the world. In conditions where the very existence of the Ukrainian nation is regularly challenged by a powerful enemy, and its history is called into question, the period of existence of the Hetmanate as an independent political entity completely undermines the Russian narrative about the ahistoricity of the Ukrainian people. Being on their own, without any Moscow, the Cossacks become a powerful force, which is discussed by all the thrones of Europe, from Britain to Muscovy. Under these conditions, it is very difficult to overestimate the contribution of Bohdan Khmelnytskyi to the history of the formation of the Ukrainian state, the history of the perception of Ukrainians by Europeans as an independent people. In fact, all of the above is his personal success. There were many charismatic leaders and talented commanders among the Cossacks, but Bohdan Khmelnytskyi stood out among them for his way of thinking, his own mature statesmanship ideas that would unite all strata of the Ukrainian population – from serfs to part of the privileged nobility. The Ukrainian state foundation laid by Khmelnytskyi will sustain the national liberation struggle of the Ukrainian people for centuries. It is not a strong exaggeration to consider that it was this hetman who started the history of the Ukrainian state, which will be inspired by and will be imitated by the figures of the Cyril and Methodius Brotherhood, and the participants of the Ukrainian Revolution of 1917, and then by modern generations already in independent Ukraine. This article describes the contours of Khmelnytskyi's foreign policy activities and the fundamental differences of Khmelnytskyi region from the rest of the Cossack uprisings of the first half of the 17th century; the role of the Cossack factor in the politics of various European countries is highlighted, and the document signed in Pereyaslav in March 1654 is analyzed from the point of view of the Cossacks, the duality of its interpretation and the role it will play in Ukrainian history during the next half millennium.

Keywords: Ukraine, Bohdan Khmelnytskyi, Cossacks, politics, state, March articles.

Постановка проблеми. Із вторгненням російської армії до України фігура Богдана Хмельницького, котрий до того мав виключно позитивну історичну оцінку, переглядається у негативну сторону. Основним закидом у бік видатного гетьмана є те, що замість розбудови незалежної України Хмельницький просто подався до Московського царства. При тому величезний пласт роботи, революційний для тодішнього українського суспільства просто ігнорується. На відміну від своїх попередників – керівників ко-

зацьких повстань, Хмельницьким була проведена масштабна робота, в тому числі і з презентації України у світі. Український фактор стає важливим у зносинах між європейськими дворами і мусить враховуватися у зовнішньополітичному протистоянні. Однак на іншій шальці терезів єдине рішення переважило усі інші. Березневі статті 1654 року мали вирішальний вплив на подальшу історію України, а тому дискусія, які ж наміри переслідував гетьман підписуючи цей документ до сих пір актуальна.

Тому, детально розглянувши гетьманську зовнішньополітичну діяльність, можна віднайти відповідь на питання, що хвилює зараз частину українців – гетьман Богдан Хмельницький був патріотом України чи московською маріонеткою, прагнув він Україні всього найкращого чи від початку і до кінця жадав єднання із Москвою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливою складовою вивчення доби Богдана Хмельницького є праці В.А. Смолія [9; 10; 11], які широко і всебічно висвітлюють постать Богдана Хмельницького, його наміри та дипломатичну діяльність, якою він намагався втілити дані наміри у життя. Значну роль також відіграють дослідження Теодора Мацьківа [7], Любомира Винара [1] та Аріни Машевської [8], які висвітлюють тонкощі відносин Хмельницького із Австрійською імперією, Англією та молдавським господарем Василем Лупулом.

Метою статті є висвітлення комплексної зовнішньополітичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького та її відмінностей від політики його попередників, аналіз причин прийняття тих чи інших рішень та їх вплив на сприйняття України у світі, результати які були досягнені гетьманом та роль козацтва у світі на момент смерті Хмельницького.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливою частиною діяльності Богдана Хмельницького, яку не можна недооцінити є презентація України та українських козаків на зовнішньополітичній арені, заохочення зацікавленості інших іноземних держав у контактах із козаками і вплив на зовнішню політику країн Європи. Хоча контакти з іншими країнами у українського козацтва існували і до Богдана Хмельницького, однак саме йому вдалося репрезентувати на зовнішній арені козаків не як стихійну силу, степових найманців, а як окрему державу, котра виражає інтереси окремого народу, ні поляків, ні росіян.

Перш за все розглянемо, як гетьман поведився у відносинах із безпосередніми сусідами України – Річчю Посполитою, Московським царством та Османською імперією з її васалом Кримським ханством. Так, із своїм найпершим союзником, Кримським ханством, дипломатичні відносини із яким були зав'язані ще на етапі підготовки національно-визвольної війни [9, с. 113], Хмельницький тримається як рівноправний володар. Угода, укладена між ним і Бахчисараєм в березні 1648 року, передбачала не стільки найм українською стороною татарських військ, а фактично являла собою союзний оборонно-наступальний договір двох незалежних держав. Бахчисарайський договір стане основою майбутніх дипломатичних відносин України із мусульманським світом, започаткувавши альтернативний російському, хоч і не використаний у майбутньому османський зовнішньополітичний вектор української історії.

Поглиблюючи зв'язки із мусульманським світом, у 1648–1650 гетьман обмінювався посольствами із Османською імперією. Їх метою було обговорення теми торгівлі між двома країнами та перспектив переходу козацтва під покровительство Стамбула. Однак, зрадливість Кримського ханства, яка стане причиною важкої поразки під Берестечком і втра-

ти шансу нанести полякам вирішальну поразку під Зборовом та Жванцем, вкупі з смертю сина в молдавських війнах, змушують Богдана Хмельницького у 1953 році відверто поставити питання рубом – чи готовий український народ прийняти протекторат Османської імперії над собою [8, с. 96].

Гетьман не міг не передбачити, що протурецька орієнтація не знайде відгуку в серцях українців, і швидше за все перемовини зі Стамбулом були лише демонстрацією нерішучому московському царю Алексею того, що у козаків є і альтернативні варіанти, однак сама постановка питання теоретичної можливості переходу козаків під протекцію султана, разом із фактом дипломатичних відносин із Туреччиною повністю руйнують нинішній російський наратив про віковичне бажання українського народу злитися із «братнім» російським, демонструючи що проросійська орієнтація була лише одним, хоча і привабливим, варіантом отримання зовнішньополітичної підтримки у війні на виснаження із могутньою Річчю Посполитою, а не палким прагненням кожного українця.

З україно-польськими відносинами доби Хмельниччини ситуація аналогічна. На відміну від своїх попередників, ватажків козацьких повстань із Варшавою Хмельницький висуває на порядок денний не вимогу збільшення реєстру чи надання козацтву шляхетських пільг, він підходить до вирішення питання набагато глибше і комплексніше, прагнучи перетворити Київське, Чернігівське і Брацлавське воеводства в окрему адміністративно-територіальну одиницю, рівну за статусом Польщі та Великому князівству Литовському. Цю ідею Хмельницький проголосив ще у березні 1648 року, приймаючи польських послів, очолюваних Миколою Потоцьким. «Хочуть абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями...та робити усе, що заманеться...» – так характеризував вимоги повстанців коронний гетьман [6, с. 1–6].

Постановка ключового питання перемовин таким чином іще більше жирною рисою підкреслила той факт, що козаки це не бунтівливі польські селяни, росіяни, що рвалися якомога швидше перейти під руку царя Москви чи одна із верств суспільства Речі Посполитої, що прагне якихось власних прерогатив, а виразник інтересів окремого поневоленого українського народу, який вимагає до себе рівноправного ставлення у литовсько-польській державі.

Зазнавши в ході війни ряду важких поразок, в ході яких їх гарнізони були вибиті з українських теренів, а військо Речі Посполитої очолюване особисто королем Яном Казимиром було оточене під Зборовом, поляки погоджуються на нові перемовини із козаками, в наслідок яких, в серпні 1649 року було підписано Зборівський договір – пік того, чого у своїй польській політиці досяг Хмельницький.

За умовами цього договору:

– король визнавав самоврядність Війська Запорозького в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воеводств;

– на землях Війська Запорозького влада належала гетьману, а державні посади могли займати лише козаки та православна шляхта;

– чисельність козаків Війська Запорозького обмежувалася реєстром у 40 000 осіб. Польським військам було заборонено розміщуватись на території Гетьманщини;

– проголошувалась амністія всім учасникам національно-визвольної війни;

– Київський митрополит та двоє єпископів мали увійти до складу сейму Речі Посполитої;

– Польський Сейм мав розглянути питання про скасування Брестської унії [11, с. 63].

Договір було саботовано польською стороною, в першу чергу через останній пункт. Ще свіжою у пам'яті була війна Нідерландів за власну незалежність, в результаті якої ця протестантська держава здобула незалежність від католицької Іспанії. Страх повторення подібного сценарію спонукав Варшаву продовжувати боротьбу з козаками, маючи за своєю спиною підтримку усіх католицьких держав Європи. Наприклад, Римський Папа Інокентій X особисто висвятив меч на боротьбу із козацтвом, який, разом із завіряннями що порушення обіцянки є богоугодним, а тому не вважатиметься гріхом, вручив особисто в руки королю Яну Казиміру [5, с. 179].

Із цього можна зробити висновок, що козацтво, своєю відчайдушною боротьбою виходить далеко за рамки звичайного локального повстання і стає силою, із якою мусять рахуватися, і враховувати у своїх планах решта європейських держав.

Показовими у цьому плані є відносини із Австрією, яка, у 1657 році посилає до Хмельницького, котрий відчуваючи подих смерті скерував останні сили на організацію українсько-шведсько-трансільванського союзу задля повного знищення Польщі, посольство на чолі із єпископом Петром Парчевичем. Наляканий перспективою краху Речі Посполитої, одного із бастионів католицької віри, імператор Фердинанд III обіцяє стати гарантом козацьких вольностей, якщо Хмельницький розірве стосунки зі шведським королем, замириться із Річчю Посполитою і вступить у протистояння з Османською імперією [7, с. 69–75].

Аналогічну пропозицію, прагнучи заручитися козацькою підтримкою у протистоянні зі Стамбулом, в 1650 зробив Хмельницькому венеціанський уряд через свого посла Альберто Віміно [3], якого Хмельницький доброзичливо прийняв у Чигирині. Однак антитурецька політика що у 1650, що у 1657 році виявилася би самовбивчою для молоді української держави, головним ворогом якої лишалася Варшава, тому в обох випадках Хмельницький відповідав відмовою.

Відповідно у країнах, що сповідували протестантизм ситуація була кардинально іншою. Британський лорд-протектор Олівер Кромвель, послідовний ворог католицизму і монархізму, які в Англії середини XVII століття зливаються воедино, послідовно виступає із прагненням створити антикатолицький союз, починаючи листування із князем Дердем Ракоці, союзу із яким домагався і Хмельницький.

Англійський уряд пильно слідкував за подіями у східній Європі, із цікавістю відзначаючи діяння українських козаків. Так зберігся цілий архів особистого секретаря Олівера Кромвеля із детальними звітами щодо успіхів козаків [1].

І зрештою, ледь не ключову роль у становленні України у системі міжнародних відносин,

в планах Богдана Хмельницького відіграла Молдова. Розуміючи, що без зміцнення особистого статусу, йому не вдасться говорити із європейськими монархами як із рівними, Хмельницький прагне увійти в династичний союз із котроюсь із найближчих країн, щоб таким способом підняти в очах світових лідерів престиж Гетьманщини та своїх синів і онуків, які мали правити після його смерті.

Об'єктивним вибором гетьмана стає спроба породичатися із молдавським господарем Василем Лупулом. Не маючи в своїх жилах благородної крові, народжений простолюдином, Лупул став правителем васальної Османській імперії Молдавії завдяки власному багатству і покровительству з боку Стамбула [13].

Маючи певні проблеми із міцністю власних позицій всередині Молдови, Лупул традиційно опирався на підтримку поляків у безкінечному протистоянні із правителем сусідньої Валахії Матеєм Басарабом. Намагаючись продемонструвати те, що козаки стануть кращими союзниками ніж поляки, Хмельницький робить декілька походів у Молдову, в ході яких знищує польську армію у битві під Батогом, лишивши Василя Лупула альтернатив військовому союзу із козаками, скріпленому союзом його доньки Розанди із старшим сином і спадкоємцем українського гетьмана Тимошем Хмельницьким.

Прагнучи помститися за поразку і втрату впливу в Молдові, Річ Посполита, разом із Матеєм Басарабом ініціює повстання в Молдові, очолене канцлером Георгієм Штефаном. Виконуючи свої союзні зобов'язання Богдан Хмельницький відправляє на допомогу Лупулу свого сина Тимоша із корпусом козаків. Однак, важке поранення під час оборони Сучавської фортеці та спричинена ним гангрена позбавили Хмельницького сина, а козаків командира. Смерть Тимоша поклала кінець українсько-молдавському союзу і претензіям Хмельницького на династичний альянс. Без лідера, козаки приймають рішення повернутися до України, а лишившись один на один із могутньою зовнішньою коаліцією Василь Лупул вимушений тікати спочатку до України, а потім і до Стамбулу, де і помирає [14, с. 29–45].

Ну і насамкінець не можливо оминати стороною найдискусійнішу тему, пов'язану із Хмельницьким. Одне-єдине рішення гетьмана, котре перекрило усі інші та визначило українську історію на пів тисячі років наперед. Рішення, логічне у короткостроковій перспективі середини XVII століття, і смертельне у ретроспективі із століття XXI. Мова іде про Переяславські угоди підписані у березні 1654 року.

У ситуації, в якій опинилися козаки після поразки під Берестечком 1651 року альянс із Москвою не тільки не здавався злочинним, але і поставав як єдино можливий вихід для козаків. Будь-яка довгострокова мирна угода із Річчю Посполитою більше була неможливою, оскільки католицька влада цієї країни прагнула за будь-яку ціну не допустити утворення православно-го козацького автономного утворення, і у цьому прагненні, як зазначалося вище, мала підтримку усієї католицької Європи. Багаторічна ворожнечість із мусульманським світом, підкріплена зрадами Кримського хана під Зборовом, Жван-

цем і Берестечком, не дозволяла повністю переорієнтуватися на Османську імперію, а смерть Тимоша Хмельницького у Сучавській фортеці і втрата молдавського трону Василем Лупулом у 1953 році спричинила прихід у країні пропольської влади поклала кінець проекту українсько-молдавського союзу.

Москва ж натомість виглядала максимально популярно для козаків із декількох причин. Перша, і у парадигмі епохи найголовніша – московське православ'я. У період, коли національні держави лише формувалися ключовим критерієм визначення свій-чужий була віра. Чого варті лише процес вступу до Запорізької січі, під час якого чоловіка питали чи є він православним і вимагали на підтвердження перехреститися. Національність ролі не грала [15].

Окрім того Московське царство не виглядало достатньо сильним, щоб поглинути козаків. Пройшло всього тридцять років від закінчення Смути – найважчої для Москви громадянської війни, та і обережний цар Алексей не поспішав втручатися у війну в Польщі, демонструючи свою нерішучість та незацікавленість у західному векторі політики.

Окрім того, існував ще один аргумент, який стосувався виключно козацтва, і викликав бурхливі суперечки у майбутньому. Мова іде про політичний устрій Московського царства, відомий як самодержавство. Не варто забувати, що причиною, котра підштовхнула Хмельницького до початку національно-визвольної війни було розграбування його хутора старостою Чаплинським [10], а дрібна шляхта та реєстрове козацтво, котрі підтримали Хмельницького страждали не стільки від національного гноблення, скільки від відсутності власного представництва у владі Речі Посполитої і незахищеності власних прав. Все ж таки, козацькі повстання до Хмельницького також спалахували через особисті образи їх очільників, або через утискання Річчю Посполитою козацьких свобод.

В російському ж абсолютизмі особисті права і володіння дворянства були захищені інститутом абсолютної влади монарха, не в інтересах якого дворянська сваволя, котра підривала стабільність і могутність держави, а отже і її володаря. У такій системі захисту власних привілеїв сильною державною владою зможе козацтво і генеральна старшина бачила запоруку особистого процвітання.

На те, що захист особистих шляхетських прав для Хмельницького стояв на першому місці ніж інтереси українського народу частково вказує той самий Зборівський договір, за однією із умов якого селяни, яким не вдалося потрапити у 40-тисячний реєстр мали повернутися під владу панів, яким дозволили повернутися у свої маєтки і лише позбавили прав займати урядові посади. Не за селянські інтереси велась козацька війна.

Відповідно, складається ситуація, коли у покровительстві Москви зацікавлені усі сторони, окрім рядового козацтва, яке не бажало жертвувати козацькими традиціями демократії. Однак ними відмовлявся жертвувати і сам гетьман, добиваючись для козаків абсолютної незалежності в плані власного державоустрою. Угода, підписана із Москвою у березні 1654 року у Переяславі

забезпечувала козацтву повну внутрішню самостійність, єдине що можна було трактувати як обмеження козацького суверенітету – заборона мати дипломатичні стосунки із Річчю Посполитою та Османською імперією, однак за роки Хмельниччини обидві держави міцно трактуються козацтвом як ворожі, і тому таке обмеження не викликало серйозного спротиву [4].

Величезною помилкою російську орієнтацію Хмельницького було визнано лише тоді, коли Москві вдалося відносно легко, граючи на близькості двох народів, спільній релігії та давньоруській історії, переконати українців у «братськості» українців і росіян, паралельно жорстоко забороняючи українську мову та культуру і посилюючи кріпосне право, перетворивши селянство у повністю безправний стан.

Усвідомлення протиприродності українсько-російського об'єднання виникає саме у кінці XVIII – пер. пол. XIX століття, коли безправність звичайного підданого Російської імперії була не просте кричущою і йшла у розріз із іншими європейськими монархіями, в яких віяли конституції, а ще і йшла врозріз і козацькими демократичними традиціями, ще свіжими у народній пам'яті. У сприйнятті культурної інтелігенції, особливо вихідців із України, російській абсолютизм постулював козацькій вольності вчисту, що і породжувало у їх середовищі ідеї про формування слов'янської держави очоленої саме українцями.

Яскравим виразником антиросійської позиції стає Тарас Шевченко, величезну роль у творчості якого відігравала Хмельниччина і російське поневолення українського народу. Відповідно шевченківська критика Хмельницького, якого він називає «нерозумним сином» є не стільки прямою ненавистю до гетьмана, особи якого поет бажає не пекельних мук, а вічного спочинку, скільки гірким відчаєм через вибір Хмельницького, котрий, у перспективі віків виявився хибним, чого Богдан із 1654 року передбачити ніяк не міг [12].

У роки, які наступили за крахом Російської імперії і становлення СРСР Москві знадобилися нові аргументи щодо легалізації повторного приєднання українських земель, і Переяславський договір став однією із найважливіших складових антиукраїнського міфу. Декларуючи на словах ідею рівності окремих радянських народів, і навіть їх право на вихід із Радянського Союзу, комуністи усіляко намагалися скріпити внутрішню унітарність радянської держави. Переяславський договір починає трактуватися ними як акт «воз'єднання» українського і російського народів, а сам факт цього союзу позиціонується як кінцева мета Хмельниччини, а не тимчасовий союз двох рівних сторін [2]. Хоча таке трактування питання суперечить загальновідомим джерелам, які демонструють сприйняття Хмельницьким себе як незалежного володаря, хай і залежної у певному плані країни.

Однак, якими б не були обставини підписання, ніщо не може скасувати факт, що саме Переяславський договір лежить в основі міфу «єдиного братнього народу». виправдовуючись цією тезою, було заборонено українську мову, відбувалися криваві антиукраїнські репресії, геноцид і війна. І у корінні цих подій також дії, вчинені Богданом Хмельницьким.

Висновки. Богдан Хмельницький – людина, що внесла неймовірний вклад в розбудову української державності, вивівши українське козацтво на якісно новий рівень. На відміну від своїх попередників, організаторів козацьких повстань 20-30-х років, гетьман одразу взявся за налагодження відносин із сусідніми державами та почав розмірковувати над укріпленням особистого авторитету та позицій своєї родини на міжнародній арені, домігшись того, що козацтво стало значним фактором впливу, із яким змушені були рахуватися при усіх європейських дворах. І як би не намагалися поширювати міф про прагнення гетьмана від початку злити українські землі із Росією, аналіз дипломатичних відносин Богдана Хмельницького із Кримським ханством, Османською імперією, Річчю Посполитою, Молдавією, Московією та іншими державами доводять, що гетьман бачив себе незалежним володарем, готовим поступитися частиною зовнішньополітичних привілеїв заради нівелювання військової загрози землям Гетьманщини.

Однак вийшло так, що одне рішення переважило над усіма іншими, і мова іде про Переяславську угоду березня 1654 року. Однак, якщо по-

глянути на неї не в ретроспективі із XXI століття, після віків російського гніту, а з точки зору її сучасників, то можна побачити, що Березневі статті були єдино оптимальним виходом. Ворожнеча із католицьким світом та мусульманами татарами робила православне Московське царство, ослаблене невдалими війнами із поляками та внутрішньою смутою природним союзником козаків.

Усяка людина рано чи пізно помиляється, і усяка людина перш за все бажає блага для себе. Однак історичний масштаб постаті перетворює помилки у провали, наслідки яких відчуються віками. І оскільки Богдана Хмельницького можна назвати архітектором модерної саме української державності в добу після краху Київської Русі, то і всього один, невдало покладений камінь у фундамент козацької держави обернувся її важким падінням і віками страждань українського народу. Однак, разом з тим діяльність Богдана Хмельницького взагалі вивела українських козаків на міжнародну арену, виборола українському народу понад століття суверенітету і заклала потужний фундамент національно-визвольного руху, на основі якого постане сучасна модерна Україна.

Список літератури:

1. Винар Л. В. Проблема звязків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького. 1647–1657 рр. Лондон, 1960. 22 с.
2. Горобець В.М. Переяславська рада 1654-го – доля, прокляття чи марево. Локальна історія. 2021. 18 січня. С. 1–5.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ : Наук. Думка, 1996. Т. 9. 880 с.
4. Гудзь В.В. Березневі статті 1954 року як етап революції і визвольної війни: інтерпретації вітчизняних дослідників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2008. № 24. С. 27–36.
5. Замлинський В. О. Богдан Хмельницький. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети : монографія / В.О. Замлинський. Київ, 1994. С. 165–189.
6. Зубалій О.Д. Національно-визвольна революція українського народу 1648–1657 рр. Створення нової української держави. *Історія України*. 2001. № 29. С. 1–6.
7. Мацьків Т. І. Цісарське Посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. у світлі австрійських документів. *Український історик*. 1973. № 4. С. 9–15. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Matskiv_Teodor/Tsisarske_Posolstvo_do_B_Khmelnyskoho_v_1657_r_u_svitli_avstriyskykh_dokumentiv/
8. Машевська А.А. Дипломатія Богдана Хмельницького з Османською Імперією та Кримським ханством протягом 1651–1653 років. *Науковий журнал «ЛОГОС. Мистецтво наукової думки»*. 2018. № 1. С. 95–97.
9. Смолій В.А., Степанков В.С., Горобець В.М., Чухліб Т.В. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.) : Посібник для університетів. Київ : Вид-во «АМЕННОТЕР», 2016. 320 с.
10. Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. Київ, 1993. 500 с.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : «Альтернативи», 1997. 368 с.
12. Трембіцький А.М., Іванович Л.Г. Тарас Шевченко про національного провідника Богдана Хмельницького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2013. Вип. 22. Ч. 2. С. 117–122.
13. Цисельський Т.К. Козацтво та Річ Посполита у боротьбі за молдовський престол у 1653 році : праці міжнар. наук. конф. «Нижньодунайський регіон XV–XX ст історичні етнічні та культурні трансформації». Одеса, 2008. С. 3–13.
14. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів) : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2010. 464 с.
15. Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків. Львів : видавництво «Світ», 1990. Т. 1. 316 с.

References:

1. Vynar L.V. (1960) Problema zviyazkiv Anhlii z Ukrainoiu za chasiv hetmanuvannia Bohdana Khmelnytskoho 1647–1657 rr. [The problem of relations between England and Ukraine during the hetmanship of Bohdan Khmelnytskyi]. London: Ukrainska Vydavnycha Spilka.
2. Horobets V.M. (2021) Pereiaslavska rada 1654-ho – dolia, prokliattia chy marevo [The Pereiaslav council of 1654 – fate, curse or delusion]. *Lokalna istoriia – Local history*, vol. 2, pp. 1–5. Available at: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/pereiaslavska-rada-1654-go-dolia-prokliattia-chi-marevo/>
3. Hrushevskiy M.S. (1996) Istoriiya Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Russia]. Kyiv: Nauk. Dumka.
4. Hudz V.V. (2008) Bereznevi statti 1954 roku yak etap revoliutsii i vyzvolnoi viiny: interpretatsii vitchyznianskykh doslidnykiv [March articles of 1954 as a stage of revolution and liberation war: interpretations of domestic researchers]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, no. 24, pp. 27–36.

5. Zamlynskyi V.O. (1994) Bohdan Khmelnytskyi. Volodari hetmanskoï bulavy: Istorychni portrety: monohrafiia [Bogdan Khmelnytsky. Owners of the Hetman mace: Historical portraits: a monograph: monograph]. Kyiv. (in Ukrainian)
6. Zubalii O.D. (2001) Natsionalno-vyzvolna revoliutsiia ukrainskoho narodu 1648–1657 rr. Stvorennia novoi ukrainskoï derzhavy [National liberation revolution of the Ukrainian people of 1648–1657. Creation of a new Ukrainian state]. *Istoriia Ukrainy – History of Ukraine*, no. 29. pp. 1–6.
7. Matskiv T.I. (1973) Tsisarske Posolstvo do B. Khmelnytskoho v 1657 r. u svitli avstriiskyykh dokumentiv [Tsisarska Embassy to B. Khmelnytsky in 1657 at the light of Austrian documents]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, no. 4, pp. 9–15.
8. Mashevska A.A. (2018) Dyplomatiia Bohdana Khmelnytskoho z Osmanskoïu Imperiieiu ta Krymskym khanstvom protiahom 1651–1653 rokiv [Diplomacy of Bohdan Khmelnytskyi with the Ottoman Empire and the Crimean Khanate during 1651–1653]. *Naukovyi zhurnal "ΛΟΓΟΣ. Mystetstvo naukovoï dumky" – Scientific journal "ΛΟΓΟΣ. The art of scientific thought"*, no. 1, pp. 95–97.
9. Smolii V.A., Stepankov V.S., Horobets V.M., Chukhlib T.V. (2016) Dyplomatiia na «mezhi svitu»: mizhnarodni vidnosyny ta zovnishnia polityka Ukrainy (XVII st. – 1750-ti rr.) [Diplomacy at the "edge of the world": international relations and foreign policy of the Ukrainian state (17th century – 1750s)]. Kyiv: Vyd-vo "AMENHOTEP".
10. Smolii V.A., Stepankov V.S. (1993) Bohdan Khmelnytskyi: sotsialno-politychnyi portret [Bohdan Khmelnytskyi: socio-political portrait]. Kyiv: Vydavnytstvo Lybid.
11. Smolii V.A., Stepankov V.S. (1997) Ukrainska derzhavna ideia XVII–XVIII stolit: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii [The Ukrainian state idea of the 17th and 18th centuries: problems of formation, evolution, and implementation]. Kyiv: Alternatyvy.
12. Trembitskyi A.M., Ivanovych L.H. (2013) Taras Shevchenko pro natsionalnogo providnyka Bohdana Khmelnytskoho [Taras Shevchenko about national leader Bohdan Khmelnytskyi]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoï doby v Ukraini – New researches on the monuments of the Cossack era in Ukraine*, vol. 22(2), pp. 117–122.
13. Tsyselskyi T.K. (2008) Kozatstvo ta Rich Pospolyta u borotbi za moldovskiy prestol u 1653 rotsi [Cossacks and the Commonwealth of Nations in the struggle for the Moldavian throne in 1653]. *Nyzhnodunaiskyi rehion XV–XX st istorychni etnichni ta kulturni transformatsii – Mizhnarodna naukovo-praktichna konferenciya*. Odesa, pp. 3–13.
14. Chekalenko L.D. (2010) Zovnishnia polityka Ukrainy (vid davnikh chasiv do nashykh dniv) [Foreign policy of Ukraine (from ancient times to the present day)]. Kyiv: Condor.
15. Iavornytskyi D.I. (1990) Istoriia Zaporizkykh kozakiv [History of the Zaporizhia Cossacks]. Lviv: vydavnytstvo Svit.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-2>

УДК 94:[329:323.15][477]

Довгалець О.М.

КЗВО «Рівненська медична академія»

ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНА БАЗА ТА РЕГІОНАЛЬНА РОЗГАЛУЖЕНІСТЬ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ПАРТІЙ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Анотація. Актуальність даного дослідження зумовлена й необхідністю вивчення досвіду роботи законодавчого органу в умовах формування вітчизняної державності. Аналіз діяльності фракцій національних партій дозволить відтворити цілісну картину роботи Центральної Ради, визначити домінуючі ідеї та прагнення національних меншин України, з'ясувати їхнє ставлення до прагнення українців відродити власну державу. Особливе місце посідали саме загальноросійські партії, еволюція політичного курсу яких істотно змінилася після падіння Тимчасового уряду. Прихід до влади більшовиків у Петрограді змінив ставлення російських партій до УЦР. Всі національні партії визнали Центральну Раду єдиною законною владою в Україні й почали сприймати її як гаранта демократії в республіці. Під тиском і впливом російських партій Центральна Рада включилася в процес організації загальноросійського центрального уряду на коаліційній і федеративній основі. Однак реалізувати цю ідею не вдалося. Останні два місяця перебування Центральної Ради при владі були позначені загостренням міжфракційної боротьби та певним протистоянням між українськими та неукраїнськими партіями. Представники національних меншин виступали з гострою критикою політики УЦР. Вони підтримували ідею негайного скликання Українських Установчих зборів, яким Центральна Рада мала передати свої повноваження й сподівалися, що це призведе до зміни політичного курсу.

Ключові слова: Наддніпрянщина, загальноросійські партії, кадети, соціалісти, есери, меншовики, революція, Центральна Рада.

Dovgalets Oksana

Rivne Medical Academy

NUMBERS, SOCIAL BASE AND REGIONAL BRANCHES OF ALL-RUSSIAN PARTIES IN TRANSDNIPRIAN UKRAINE

Summary. The relevance of this study is due to the need to study the experience of the legislative body in the conditions of the formation of national statehood. The analysis of the activity of factions of national parties will allow to reproduce a complete picture of the work of the Central Rada, to determine the dominant ideas and aspirations of the national minorities of Ukraine, to find out their attitude to the desire of Ukrainians to revive their own state. A special place was occupied by all-Russian parties, the evolution of whose political course changed significantly after the fall of the Provisional Government. The coming to power of the Bolsheviks in Petrograd changed the attitude of the Russian parties towards the UCSR. All national parties recognized the Central Rada as the only legitimate authority in Ukraine and began to perceive it as a guarantor of democracy in the republic. Under the pressure and influence of Russian parties, the Central Rada joined the process of organizing an all-Russian central government on a coalition and federal basis. However, it was not possible to implement this idea. The last two months of the Central Rada's stay in power were marked by the aggravation of factional strife and a certain confrontation between Ukrainian and non-Ukrainian parties. Representatives of national minorities strongly criticized the policy of the Central Ukrainian Democratic Republic. They supported the idea of immediately convening the Ukrainian Constituent Assembly, to which the Central Rada was supposed to transfer its powers, and hoped that this would lead to a change in the political course. A critical understanding of the experience of relations and cooperation of state bodies with parties of national minorities, analysis of their achievements, lessons and miscalculations can help in the process of establishing relations between the state and national groups at the current stage, constructively solve modern international problematic issues. A useful task is to characterize the activities of all-Russian parties on Ukrainian lands. A detailed analysis of their number and branching makes it possible to build a complete picture of the directions of activity and features of the parties of the all-Russian orientation during the functioning of the Ukrainian Central Rada.

Keywords: Transdnipier region, All-Russian parties, Cadets, Socialists, Socialist-Revolutionaries, Mensheviks, Revolution, Central Rada.

Постановка проблеми. Комплексно постає завдання у визначенні чисельності, соціальної бази та територіальній розгалуженості загальноросійських партій Наддніпрянщини та аналіз їх основних положень, їхнє ставлення до вимог українського національно-визвольного руху. Окремим завданням постає дослідження еволюції загальноросійських партій різного ідеологічного спрямування щодо змін у політиці самої Центральної ради на фоні приходу більшовиків та розв'язанні російсько-української війни у грудні 1917 – січні 1918 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій
Аналізу діяльності загальноросійських партій присвячені праці В. Устименка [14], Л. Щербіна [5], Г. Лебедевої [10]. Дослідник В. Солдатенко у своєму дослідженні «Революційні альтернативи 1917 року й Україна» [13] зокрема проводить аналіз впливу загальноросійських партій на тогочасну інтелігенцію Наддніпрянщини, порівнюючи при цьому популярність українських, єврейських та польських партій.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Доцільним завданням виступає характеристика діяльності загально-

російських партій на українських землях. Детальний аналіз їх чисельності та розгалуженості дає змогу побудувати цілісну картину напрямків діяльності та особливостей партій загальноросійського спрямування в часи функціонування Української Центральної Ради.

Мета статті. Комплексне, узагальнююче дослідження діяльності загальноросійських партій Наддніпрянщини та визначення чисельності, соціальної бази та територіальної розгалуженості їх місцевих осередків, що входили до складу Української Центральної Ради.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування багатопартійності на території українських земель, що входили до складу Російської імперії, розпочалося наприкінці XIX ст. Напередодні Лютневої революції 1917 р. діяли загальноросійські, українські, польські, єврейські та ін. політичні партії.

Розгалужену сітку партійних організацій мали загальноросійські партії різного ідеологічного спрямування. Правий політичний фланг був представлений партіями: Союз 7 жовтня (октябристами), Союз руського народу, Союз Михаїла Архангела та ін. Однак після повалення самодержавства й розгортання демократичних процесів вони стрімко втрачали популярність й на початковому етапі революції практично припинили своє існування в українських губерніях.

Натомість на хвилі революційного піднесення значної популярності набула ліберальна партія кадетів. Конституційно-демократична партія утворилася в жовтні 1905 р. Згодом на II партійному з'їзді у січні 1906 р. до офіційної назви було додано «партія народної свободи» [12, с. 140]. Згідно з програмою партія відстоювала цінності лібералізму, виступала за дотримання всіх прав людини – свободи слова, зібрань, віросповідань, підприємництва, пересування. Щодо державного устрою – прагнула запровадження в Росії конституційної парламентської монархії [12, с. 123–125].

Лютнева революція, наслідком якої стало зречення престолу Миколою II й перетворення Росії на республіку, практично рішення політичні завдання кадетів. Тому делегати VII партійного з'їзду, який пройшов 25-27 березня 1917 р., вирішили перейменувати партію на Партію народної свободи (ПНС). Своє рішення делегати з'їзду обґрунтували тим, що головне завдання партійної програми – конституційна монархія – втратило актуальність. Однак і після перейменування скорочена назва «кадети» не зникла з ужитку.

З метою наближення програмних положень партії до тогочасних політичних реалій з'їзд підкорегував партійну програму. Зокрема, було знято положення про конституційну монархію на користь парламентаризму й республіки. Водночас, остаточне рішення щодо форми державного устрою Росії, на переконання делегатів з'їзду, мали прийняти Всеросійські Установчі збори [16, 16 липня].

З огляду на те, що представники партії ввійшли до складу Тимчасового уряду (шість з двадцяти членів уряду) всі регіональні партійні осередки підтримали новостворену владу й намагалися делегувати своїх членів до місцевих органів влади та громадських організацій. Напередодні революції головними формами роботи ПНС були членство в міських думах і земствах,

створення різноманітних громадських організацій – військово-промислових, біржових комітетів, комітетів порятунку і т.п. Революційні зміни в країні посилили роль цих інституцій та громадських організацій. Тому, саме через активну участь у зазначених структурах лідери партії прагнули зміцнити вплив партії, поширити партійні ідеологічні настанови. Поряд із цим значна увага приділялася й проблемі зростання чисельності партії. Статус правлячої партії суттєво сприяв цьому процесу. В лютому-березні 1917 р. ряди партії зростали.

Чисельне зростання переживали кадети України. За підрахунками М.Н. Якупова чисельність партії в 1917 р. в Україні становила до 7,5-8 тис. чол. із 60-70 тис. осіб у загальноросійському масштабі [17, с. 27].

Обласними партійними центрами кадетів були Київ, Харків, Одеса. У Києві діяли губернський, обласний і міський комітети ПНС. Майже у всіх районах міста були створені дільничні комітети партії. Головою був достатньо відомий громадський діяч, юрист Д. Григорович-Барський. У губернії кадетські організації створилися в Умані, Черкасах, Сквирі, Смілі [3, 25 травня]. Київські кадети скоординували роботу партійних осередків краю. 18-19 березня 1917 р. у Києві пройшов обласний з'їзд, в якому взяли участь делегати від Київської, Волинської, Чернігівської та Подільської губерній. Присутні обговорили основні програмні положення перед VII загальноросійським з'їздом [9, 19 березня].

У Харкові функціонували міський, губернський, а згодом і обласний (з червня 1917 р.) комітети партії. Головою міського і губернського комітетів був професор Харківського університету М. Соболев. У губернії діяли партійні організації в Сумах, Богодухові, Купянську, Валках, Волчанську, Лебедині та ін., всього з 11 повітів губернії в 10 малися повітові комітети [3, 29 грудня]. Харків був організаційним центром Харківської, Курської, Катеринославської, Воронежської, Полтавської та Таврійської губерній.

Одеса була обласним центром, що об'єднував осередки Херсонської, Бессарабської і Таврійської губерній. Найчисельніші організації були в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді. Головою міського комітету був юрист, журналіст В. Веліхов. Протягом першої половини 1917 р. в Україні оформився ще один обласний центр кадетів – Катеринослав. Головою міського комітету був О. Сніжинський. У губернії партійні організації діяли в Бахматі, Маріуполі, Павлограді, Олександрівську, Гуляй-Полі, Федоровці, Ульяновці, В.Михайлівці та ін. [3, 20 червня].

До складу партійних організацій ПНС входили представники різних соціальних прошарків – від ліберального дворянства та буржуазії до робітників і селян. Однак кістяк партії становила ліберальна ценова інтелігенція. Навесні 1917 р. до лав партії масово почала йти міська інтелігентська молодь, в тому числі й студенти. В деяких великих містах місцеві організації мали великі студентські фракції. Зокрема, в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі та ін. [16, 25 липня].

Загалом партію можна класифікувати як міську, по селах кадети, практично, не мали жодного суттєвого впливу. Це було результатом

непопулярності їхньої аграрної програми, яка передбачала збереження приватної власності на землю й лише часткову передачу поміщицької землі селянам за викуп [12, с. 123–125]. Певним винятком була Херсонська губернія, де частка заможного селянства була суттєвою. Ще за часів першої російської революції місцеві кадетські організації поповнювалися заможними селянами. Найменшу частку в партії становили робітники, яких практично було одиниці. Це змушені були визнати лідери партії. Так, П. Мілюков констатував, що робітники настільки пов'язали себе з соціал-демократичною партією, що доступ кадетської партії в робітниче середовище був перероджений [7, с. 88].

Національний склад кадетських партійних організацій України був строкатим, загалом переважали три національності – росіяни, українці, євреї. Однак українці не становили чисельної переваги, найбільша їх кількість була представлена в Київській організації. Євреї мали сильні впливи у південних організаціях партії.

Вище викладене свідчить, що ПНС мала достатньо розгалужені партійні осередки на території українських губерній і через участь своїх членів у різноманітних владних і громадських структурах намагалася активно впливати на поточні політичні процеси.

Навесні 1917 р. значно активізували свою діяльність й загальноросійські соціалістичні партії. Насамперед, у містах України спостерігався процес стрімкого відродження партійних осередків РСДРП. До революції в Україні переважали організації меншовицького напрямку, значну частину становили також об'єднані осередки РСДРП, що склалися з представників обох течій – меншовиків і більшовиків. Тому, чисельного зростання спочатку зазнала саме РСДРП(м). З березня 1917 р. вона стрімко поповнювалася робітниками й інтелігенцією. У цей час з'явився навіть термін «мартовські соціалісти», яким називали тих членів меншовицької партії, які поповнили її ряди після повалення самодержавства.

Точно визначити чисельність партії меншовиків навесні 1917 р. в Україні достатньо важко. Намагаючись порахувати чисельність партії сучасні дослідники найчастіше використовують дані Всеросійської партійної конференції, яка відбулася в Петрограді 6-12 травня 1917 р., а також обласних конференцій.

Тогочасна преса подавала дані щодо чисельного представництва на першій Південноросійській конференції меншовиків, яка пройшла у Харкові 25-27 квітня 1917 р. На ній були представлені 24 організації, що репрезентували наступні регіони: Донецько-Криворізький басейн, Полтаву, Кременчук від 15 тис. членів партії [8, 29 квітня]. Дослідник партії меншовиків Р.І. Ветров у своїх працях також наводить цифру 15 тис. [5, с. 26]. Однак, О.М. Голікова вважає, що ця цифра не відповідає дійсності, що насправді партія мала набагато більше членів. На її думку в серпні 1917 р. на об'єднуючому з'їзді РСДРП меншовицькі делегати з України представляли приблизно 42 тис. членів партії [6, с. 67].

Точному підрахунку чисельності партії заважає також факт існування об'єднаних з більшовиками організацій (про що зазначалося вище). Такі

організації оформилися в Полтаві, Кременчуці, Чернігові, Василькові, Конотопі, Умані, Казатині. У Донецько-Криворізькому регіоні діяли об'єднані організації в Юзівці, Бахмуті, Олександрівську, Єлисаветграді, Кривому Розі, Каменську (Катеринославської губернії). На Півдні практично всі організації РСДРП були об'єднані, зокрема, в Одесі, Миколаїві, Мелітополі, Бердянську, Херсоні, Таганрозі, Маріуполі. Сучасні дослідники вважають, що загалом в Україні приблизно 2/3 організацій РСДРП були об'єднаними [6, с. 73–74].

РСДРП(м) не була ідейно згуртованою партією, її організації складалися з різних ідейно-політичних течій, що оформилися за роки Першої світової війни. Головні суперечки точилися між правим крилом – так званими оборонцями, які виступали за війну до переможного кінця й лівим – інтернаціоналістами, які виступали проти війни. З перемогою Лютневої революції ідейні протиріччя всередині партії частково залагодилися на певний час. Об'єднуючою платформою для «старих» оборонців (війна заради захисту вітчизни) і «нових» оборонців (війна заради захисту революції) стало гасло продовження війни за допомогою всіх воюючих країн до підписання загального демократичного миру. Ця обставина посилювала правий фланг партії і зробила його домінуючим навесні 1917 р. як у Росії, так і в Україні.

Регіонально організації обох ідейно-політичних течій в Україні поділилися таким чином. На Півдні та у Південно-Західному краї переважали меншовики-оборонці, головним центром яких була Київська організація на чолі з М. Балабановим і В. Дрелінгом. Центром лівих меншовиків була Харківська організація, якою керували С. Сан (Девдоріані) і І. Бер (Гуревич) – прибічники лінії Ю. Мартова. Меншовики-інтернаціоналісти мали вплив у Катеринославі, а також в ряді міст Донецько-Криворізького регіону [5, с. 23].

Меншовики мали значний вплив серед зрусифікованих робітничих мас України й частково серед селянства. Соціальну основу партії становила міська інтелігенція та робітники, за національним складом – переважали росіяни та євреї, українці становили незначну частку.

Аналіз партійного складу рад робітничих і солдатських депутатів, профспілок, робітничих організацій, фабзавкомів навесні 1917 р. засвідчує, що в більшості цих організацій меншовики становили більшість, а в окремих – абсолютну більшість. Наприклад, у виконкомі Київської ради із 37 членів лише 5 були більшовиками, решта – меншовики та есери [2, с. 77]. Із 78 членів Харківської ради тільки 3 були більшовики, решта – меншовики та есери [11, с. 98]. Загалом, у приблизно 170 радах, що виникли навесні 1917 р., більшість належала меншовикам і лише в Луганську переважали більшовики.

Схожа ситуація спостерігалася й у профспілках і фабзавкомах, які після Лютневої революції почали активно створюватися на підприємствах великих міст. З моменту їхнього створення провідну роль у них відігравали меншовики. Зокрема, їхня чисельна перевага була у профспілках і фабзавкомах Харкова, Одеси, Києва та ін. міст. Слід наголосити, що меншовики не просто переважали чисельно у радах, профспілках і фабзавкомах – часто їхні члени стояли на чолі цих організацій.

Сучасні дослідники серед основних причин цього вбачають наявність в партійних рядах значної кількості активних і впливових діячів, що завдяки особистим здібностям змогли згуртувати навколо себе робітничий кістяк, а також популярність партійних гасел щодо подальшої демократизації суспільно-політичного та економічного життя в країні.

Головними конкурентами меншовиків на електоральному полі, насамперед у робітничому середовищі, були більшовики. Після виходу з підпілля в більшовицьких рядах в Україні нараховувалося біля 2 тис. членів (до 30% з них працювали в об'єднаних з меншовиками організаціях).

З поверненням із заслання та імміграції партійних лідерів популярність партії зростала, що сприяло збільшенню її чисельності. 15-17 квітня 1917 р. у Києві відбулася окружна нарада більшовиків Південно-Західного краю, на якій були присутні делегати від більшовицьких організацій і груп: Київської, Волинської, Полтавської, Подільської, Чернігівської губерній, а також представник Гомельської групи більшовиків. У роботі наради взяли участь представники Бюро ЦК РСДРП О. Розмирович, М. Савельєв, І. Шварц. Нарада заслухала і детально обговорила доповіді про війну і про ставлення до Тимчасового уряду, обрала Окружний комітет на чолі з Є. Бош, схвалила резолюції в дусі ленінських постанов і висновків [1, с. 43–44].

За соціальним і національним складом більшовицькі організації мали подібні до меншовиків ознаки. Однак у першій половині 1917 р. більшовики суттєво поступалися меншовикам не тільки чисельно, а й рівнем впливовості. Наведені вище цифри є підтвердженням цього.

Стрімкого зростання чисельності та впливовості зазнала й Російська партія соціалістів-революціонерів (РПСР). Протягом весни 1917 р. вона перетворилася з нелегальної партії в провладну, її чисельність збільшувалася за рахунок селян, робітників, солдат, службовців, студентів, міщан, учнів, представників інтелігенції.

На початку революції в Україні налічувалося приблизно 35 тис. есерів, а вже на кінець червня 1917 р. їх загальна чисельність сягнула 67-70 тис. осіб. Найбільш чисельними були організації есерів у Донецько-Криворізькому регіоні – 36 тис. чол., в тому числі в Катеринославі – більше 4 тис., в Харкові – 3 тис., Маріуполі – 2 тис., Єнакієві –

2 тис., Горлівці – 2 тис. У Південно-Західному краї було приблизно 15 тис. есерів: у Києві – 3,5 тис., Полтаві – 1,5 тис., Кременчуці – 1,2 тис. осіб. На Півдні України налічувалося близько 18-20 тис. есерів, в тому числі в Одесі – 8 тис., Миколаєві – 6 тис., Єлісаветграді – 1 тис. осіб [4, с. 11–12].

У РПСР, як і у меншовицьких лавах, була відсутня ідейна єдність. Практично з моменту оформлення партії йшла гостра боротьба між правими, центром і лівими. З початком революції об'єктивна наявність кількох варіантів можливого розв'язання поточних соціально-політичних проблем тільки посилила розбіжності всередині партії. В Україні діяли представники всіх есерівських течій. Есери Києва, Катеринослава, Луганська, Юзівки та багатьох ін. міст були провідниками офіційної есерівської ідеології. Центром лівих есерів, що позиціонували себе прихильниками М. Спірідонової і Б. Колегаєва, була Харківська організація, яку очолювали впливові ліві есери М. Алгасов, М. Алексєєв, В. Карелін. У квітні 1917 р. на лівоесерівські позиції стала й Одеська організація на чолі з відомими в місті діячами П. Шифером і С. Заком [4, с. 14]. Переважна більшість есерівських організацій діяла у містах і містечках України, у розвинутих промислових центрах, де переважав пролетаріат російського походження, а також у місцях зосередження російської армії. Членами партії були представники інтелігенції, робітників і селян, за національним складом також переважали росіяни і євреї.

Висновки. Отже, на початку революції на території українських губерній колишньої Російської імперії існували партії національних меншин при цьому переважали у кількості саме загальноросійські. Вони представляли весь партійний спектр від консерваторів до соціалістів і репрезентували інтереси різних прошарків населення. Показово, що політичний рух жодної національності не носив сконсолідованого характеру, а був розколотий на певні сегменти. Навіть всередині однієї ідеології не існувало єдності (наприклад, між соціалістичними партіями). Більшість національних партій мали досвід дореволюційної діяльності, їхня загальна чисельність в перші місяці революції переважала чисельність українських політичних партій, тому останні, які утворили Центральну Раду як представницький територіальний орган змушені були заручитися їхньою підтримкою.

Список літератури:

1. 1917 год на Киевщине: хроника событий. Киев : Гос. изд-во Украины, 1928. 583 с.
2. Великая Октябрьская революция. Хроника событий. Т. 1. Москва : Изд-во АН СССР, 1957. 741 с.
3. Вестник партии Народной Свободы. Петроград, 1917. Октябрь.
4. Ветров Р.И. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине. Днепропетровск, 1983. 236 с.
5. Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1983. 145 с.
6. Голікова О.М. Меншовики в Україні у роки революції та громадянської війни : автореферат дис. канд. іст. наук. Харків, 2000. 20 с.
7. Думова Н.Г. Кончилось ваше время... Москва : Политиздат, 1990. 336 с.
8. Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов. Харьков, 1917. Ноябрь.
9. Киевская мысль. Киев, 1917. Сентябрь.
10. Лебедева Г.О. Загальноросійські партії есерів і меншовиків в Українській національно-демократичній революції 1917–1920 років : автореферат дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2005. 20 с.
11. Очерки истории Харьковской обласной партийной организации. Харьков : Прапор, 1980. 527 с.
12. Программные документы политических партий и организаций. Хрестоматия для изучающих политическую историю XX века. Москва : Ин-т научной информации по общ. наукам, 1990. 285 с.
13. Солдатенко В.Ф. Революційні альтернативи 1917 року й Україна. Київ : Наукова думка, 2010. 320 с.

14. Устименко В.М. Політизація російського етнічного фактору в Україні. 1917 р. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 3. С. 52–73.
15. Щербін Л.В. Конституційно-демократична партія Росії та українське питання : автореферат дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2007. 19 с.
16. Южная газета. 1917. Ноябрь.
17. Якупов М.Н. Деятельность конституционно-демократической партии в Украине (1917–1918 гг.) : автореферат дис. канд. ист. наук. Киев, 1994. 19 с.

References:

1. 1917 god na Kievshchine: hronika sobyitiy (1928) [1917 in the Kiev region: a chronicle of events]. Kyiv: State Publishing House of Ukraine, 583 p.
2. Velikaya Oktyabrskaya revolyutsiya. Hronika sobyitiy (1957) [The Great October Revolution. Chronicle of events]. T. 1. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 741 p.
3. Vestnik partii Narodnoy Svobody. Bulletin of the People's Freedom Party. Petrograd, 1917. October.
4. Vetrov R.I. (1983) Oktyabrskaya revolyutsiya i bankrotstvo eserov na Ukraine [The October Revolution and the Bankruptcy of the Socialist-Revolutionaries in Ukraine]. Dnepropetrovsk, 236 p.
5. Vetrov R.I. (1983) Pobeda Oktyabrskoy revolyutsii i bankrotstvo menshevikov na Ukraine [The victory of the October Revolution and the bankruptcy of the Mensheviks in Ukraine]. Kharkiv: Vishcha school. Publishing house at Kharkov. un-te, 145 p.
6. Golikova O.M. (2000) Menshoviki v Ukrayini u roki revolyutsiyi ta gromadyanskoyi viyni [Mensheviks in Ukraine at the fate of the revolution and the mass war]: abstract dis. cand. hist. Sciences. Kharkiv, 20 p.
7. Dumova N.G. (1990) Konchilosya vashe vremya... [Your time is over...]. Moscow: Politizdat, 336 p.
8. Izvestiya Harkovskogo Soveta rabochih i soldatskih deputatov [News of the Kharkov Soviet of Workers' and Soldiers' Deputies]. Kharkiv, 1917. November.
9. Kievskaya mysl [Kievan thought]. Kyiv, 1917. September.
10. Lebedeva G.O. (2005) Zahalnorosiyski partiyi eseriv i menshovikov v Ukrayinskiy natsional'no-demokratychniy revolyutsiyi 1917–1920 rokiv [All-Russian parties of the Socialist-Revolutionaries and Mensheviks in the Ukrainian National-Democratic Revolution of 1917–1920] abstract dis. cand. hist. Sciences. Dnipropetrovsk, 20 p.
11. Ocherki istorii Harkovskoy oblasnoy partiynoy organizatsii (1980) [Essays on the history of the Kharkov regional party organization]. Kharkov: Prapor, 527 p.
12. Programnyie dokumenty politicheskikh partiy i organizatsiy. Hrestomatiya dlya izuchayuschih politicheskuyu istoriyu XX veka (1990) [Program documents of political parties and organizations. Reader for students of the political history of the twentieth century]. Moscow: Institute of Scientific Information on the Society. Sciences, 285 p.
13. Soldatenko V.F. (2010) Revolyutsiyini alternatyvy 1917 roku y Ukrayina [Revolutionary alternatives to 1917 rock and Ukraine] Kiev: Naukova Dumka, 320 p.
14. Ustimenko V.M. (2008) Polityzatsiya rosiys'koho etnichnoho faktoru v Ukrayini. 1917 r. Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv [Politicization of the Russian ethnic factor in Ukraine. 1917 Problems of the development of the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. Kiev: Institute of Ukrainian History of the National Academy of Sciences of Ukraine, vol. 3, pp. 52–73.
15. Shcherbin L.V. (2007) Konstytutsiyno-demokratychna partiya Rosiyi ta ukrayins'ke pytannya [Constitutional-Democratic Party of Russia and Ukrainian Power]: abstract dis. cand. hist. sciences. Chernivtsi, 19 p.
16. Yuzhnaya gazeta [Southern newspaper], 1917. November.
17. Yakupov M.N. (1994) Deyatel'nost konstitutsionno-demokraticheskoy partii v Ukraine (1917–1918 gg.) [Activities of the Constitutional Democratic Party in Ukraine (1917–1918)]: abstract of the thesis. cand. hist. sciences. Kyiv, 19 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-3>

УДК 94(47+57)-054.5:[32.019.51:655.3.066.24]"1941/1945"

Сморжевська О.О., Сусленко К.С.¹

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОБРАЗИ РАДЯНСЬКИХ ЛЮДЕЙ (ПРЕДСТАВНИКІВ ТИЛУ) У ПЛАКАТНІЙ ПРОДУКЦІЇ СРСР ЧАСІВ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті за допомогою історичного, семіотичного та семантичного аналізів досліджено радянські пропагандистські плакати 1941–1945 рр. Виокремлено основні сенси, які мають доносити зображення, проаналізовано візуальне та текстове наповнення, методи та способи впливу на населення. Визначено головні образи, які експлуатувала радянська пропаганда, класифіковано їх за критеріями статі, професійної діяльності, місця проживання героїв плакатів тощо. Велику увагу приділено дослідженню образів матері, дружини, образів робітників та робітниць, колгоспників та колгоспниць. Тема зображення радянських воїнів навмисно згадується лише поверхово, адже фокус дослідження був направлений саме на представників тилу. Було знайдено ключові тенденції та закономірності втілення образів людей на плакатах. Досліджено, що образ матері зазвичай використовували як той, що закликає до боротьби та помсти ворогам за зруйноване життя, і нерідко він тісно переплітається з образом Батьківщини. Образи дітей та дружин використовували за двома напрямками: в більш ранніх плакатах для показу важкого життя в окупації та знущання гітлерівців (це мало пробудити ненависть до ворогів), а у плакатах від 1944 року для демонстрації щасливих обличчя людей, які чекають або вже дочекались своїх рідних з війни. Акцент зроблено на аналізі плакатів саме в ідеологічному дискурсі, адже так можна найточніше простежити вплив пропаганди. Аналіз візуальних джерел допоміг з'ясувати, як саме пропаганда чинила вплив через емоційно-психологічні прийоми, використовувані авторами плакатів. У досліджуваних плакатах застосовувались методи акцентування уваги, формування асоціацій за допомогою кольорів та яскравих образів, звернення до патріотичних та особистих почуттів. Детально проаналізовано текстове наповнення плакатів, основні гасла та заклики. Також була досліджена динаміка зміни наративів пропаганди відносно різних періодів війни. Так, наприклад, для плакатів 1941 року було характерним використання наративів про помсту ворогові та його знищення, плакати 1943 року зосереджувались на допомозі фронту, а плакати 1945 року були піднесено-урочистими та вже мали згадки про перемогу. Було визначено основні риси естетичного втілення принципів соціалістичного реалізму в плакатній продукції воєнного часу.

Ключові слова: плакат, радянська пропаганда, візуальні образи, вплив, агітація, німецько-радянська війна.

Smorzhevskaya Oksana, Suslenko Kateryna
Taras Shevchenko National University of Kyiv

IMAGES OF SOVIET PEOPLE (REPRESENTATIVES OF THE REAR) IN THE USSR'S POSTERS DURING THE GERMAN-SOVIET WAR

Summary. Using historical, semiotic and semantic analyses, the article examines Soviet propaganda posters of 1941–1945. The main meanings that should be conveyed by images are highlighted, the visual and text content, methods and ways of influencing the population are analysed. The main images exploited by Soviet propaganda were identified, and classified according to the criteria of gender, professional activity, and place of residence of the characters of the posters. Much attention is paid to the study of images of mothers, wives, images of workers and collective farmworkers. The topic of depicting Soviet soldiers is deliberately mentioned only superficially, because the focus of the study was directed specifically at representatives of the rear. The key trends and regularities of the embodiment of the images of people on the posters were found. It has been studied that the image of the mother was usually used as one that called for struggle and revenge against enemies for a ruined life, and it is often closely intertwined with the image of the Motherland. The images of children and wives were used for two purposes: in earlier posters to show the hard life in the occupation and to mock the Nazis (this was supposed to arouse hatred for the enemies), and in posters from 1944 to demonstrate the happy faces of people waiting for their relatives from the war. Emphasis is placed on the analysis of posters in the ideological discourse, because this is the most accurate way to trace the influence of propaganda. The analysis of visual sources helped to find out exactly how propaganda had an impact through the emotional and psychological techniques used by the posters' authors. The researched posters used methods of emphasising attention, forming associations with the help of colours and bright images, appealing to patriotic and personal feelings. The text content of the posters, the main slogans and appeals were analysed in detail. The dynamics of change in propaganda narratives in relation to different periods of the war was also investigated. So, for example, the posters of 1941 were characterised by the use of narratives about revenge on the enemy and its destruction, the posters of 1943 focused on helping the front, and the posters of 1945 were exalted and solemn and already had references to victory. The main features of the aesthetic embodiment of the principles of socialist realism in wartime poster production were determined.

Keywords: poster, Soviet propaganda, visual images, influence, German-Soviet war.

Постановка проблеми. Радянська візуальна пропаганда широко застосовувала плакат як метод ідеологічної боротьби. Ще більш ефективним способом впливу на свідомість громадян плакати стали в період війни. Це було продиктовано вимогами часу, оскільки телеба-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1484-3897>

чення в 40-х роках ХХ століття було розвинене далеко не у всіх країнах, а в СРСР воно ще не мало масового характеру. Тому візуальна пропаганда посила чільне місце та перетворилась на потужний інструмент впливу й ідеологічного тиску на населення. Плакати стали найбільш доступним методом ведення пропаганди: їх можна було розміщувати у велелюдних місцях, на підприємствах та фабриках, у державних установах, навчальних закладах, навіть просто на вулицях. Це робило пропаганду надзвичайно масовою, тому її посыл мав бути зрозумілим кожному пересічному громадянину. Водночас це був один із найдешевших способів впливу на громадську свідомість, емоційно-психологічний стан народу в цілому та кожного окремо взятого його представника. «Всякий, хто зриває цей плакат або заклеює його афішею, здійснює контрреволюційну справу» – така формула містила в собі чітке вираження сенсу існування плаката в системі потужного пропагандистського апарату [2, с. 9].

За допомогою зображення пересічних людей на плакатах, радянські пропагандисти намагались достукатись до почуттів, впливати на ірраціональне, адже ледь не кожен радянський громадянин бачив в цих плакатах себе, асоціював зображених героїв з власним життям. Важливо було втілювати у візуальній пропаганді не тільки образи героїчних воїнів-захисників, а й показувати важливість тилу, мотивуючи людей на допомогу країні у будь-який спосіб. Тож, аналізуючи плакати 1941–1945 рр. ми можемо з'ясувати, які ж наративи просувала радянська пропаганда, які завдання вона перед собою ставила та чи вдалося їх реалізувати.

Мета статті – проаналізувати засоби відтворення образу радянських громадян в плакатах періоду Німецько-радянської війни, віднайти ключові закономірності та репрезентативні смислові орієнтири. Прослідкувати взаємозв'язок між соціальними, політичними процесами та змінами і їх відображенні у візуальній пропаганді за допомогою історичного та семіотичного аналізів. Також дослідити гендерний та антропологічний аспекти плакатів. У цій статті ми навмисно оминаємо тему зображення чоловіків-воїнів, адже вона на сьогодні є досить добре дослідженою. Натомість ми концентруємося на образах «пересічних» громадян: жінок, матерів, дружин, дітей, працівників тилу (робітників та колгоспників).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії недостатньо праць, які б широко та ґрунтовно проаналізували образи радянських людей на плакатах, узагальнили та виділили ключові наративи радянської пропаганди. Проте радянській плакатній пропаганді як явищу присвячено досить багато праць українських та світових дослідників. Існує багато досліджень, присвячених вивченню образу ворога під час Німецько-радянської війни. Більшість із них ґрунтується саме на дослідженні найбільш агресивної та викличної риторики прямої пропаганди, спрямованої на формування ненависті та огиди до ворога. Та варто зауважити, що вплив на свідомість людей, а тим більше під час війни, чинився не тільки за допомогою різких закликів, а й більш тонких методів: наприклад, впливу на емоційно-психологічний стан через образ матері

чи дружини, а саме цей аспект візуальної пропаганди є недостатньо дослідженим.

Щодо науковців, які спеціалізуються на визначеній проблематиці, варто особливо виділити О. Маєвського, який досліджує питання радянської візуальної пропаганди в цілому й образ ворога, національні образи. Образами жінок присвячено кілька праць Д. Шалигіної та Т. Найденка. Дослідженням національних образів займається також І. Коляда. Важливим є науковий доробок О. Порфимович, яка дослідила технології візуального впливу в контексті інформаційної війни. Щодо доробку іноземних науковців, фундаментальні аспекти візуальної пропаганди знаходимо у працях Е. Росса, Т. Ейдельман, Є. Федосова.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджувані плакати створювались у буремні часи Другої світової війни. Вони слугують візуальною репрезентацією суспільних та політичних тенденцій періоду 1941–1945 років, саме тому основний аспект аналізу цих візуальних матеріалів – ідеологічний. Варто брати до уваги те, у який період війни було створено той чи той плакат, адже це прямо корелює із його смислами та ідейною спрямованістю.

У перші роки Німецько-радянської війни художники-плакатисти дуже часто використовували образ *матері*, яка закликає до помсти ворогам та боротьби із загарбниками. «Жінкам на таких плакатах були притаманні чоловічі риси, вони закликали своїх синів і всіх чоловіків захищати країну. Також, материнство було представлено як машина для створення нових воїнів. На інших плакатах матір, навпаки, була ніби позбавлена фізичної сили, але зі всією силою духу, ненависті чи відчаю закликала воїнів відплатити за її безпомічність. Це плакати помсти», зазначає О. Мариненко [4, с. 314].

Нерідко цей образ був трансформований в матір-Батьківщину, який мав нагадувати людям, що Батьківщина – це їхня спільна мати. Саме таким чином пропагандисти намагались йти від індивідуального до загального та підтримувати ідею «гвинтиків в системі»: образ матері тепер трактували як поняття країни. Мовляв, забудьте, що у кожного з вас є власна матір, тепер всі мають стати на захист спільної – Радянського Союзу. До речі, образ Батьківщини-матері бере свій початок ще в роки Першої світової та Громадянської війн в Росії, і є видозміненим наративом про «Росію-матушку», який широко використовували в ті часи.

Напевно, найяскравішою ілюстрацією використання такого образу є відомий плакат «Батьківщина-мати кличе», створений ще у перші дні війни (кінець червня 1941 р.). Головним завданням художника І. Тоїдзе було створення узагальненого образу жінки-матері, в якій кожен солдат міг би побачити свою маму. Так, на плакаті зображена жінка середнього віку, яка тримає у руках військову присягу, а за її спиною видно десятки солдатських багнетів. У такий спосіб створюється враження, що ніби вона сама веде воїнів у бій, а задля посилення цього ефекту рука жінки заклично піднята догори. Вираз обличчя цієї «матері» суворий, проте на ньому неможливо побачити навіть тінь страху, а волосся та хустка, що розвиваються на вітрі, додають певного тривожного настрою. Всі візуальні особливості чітко

висвітлюють основну ідею плаката: Батьківщина-мати кличе своїх синів виконати обов'язок – захистити рідну землю.

Якщо переходити до «класичного» зображення жінки-матері, то велику популярність отримав плакат В. Корецького «Воїне Червоної армії, врятуй!» (1942 р.). Жінка тримає на руках хлопчика, який припадає до неї. В очах дитини відобразився страх перед ворогом, мати ж навпаки дивиться на уявного загарбника з ненавистю й люттям. З лівого кута плаката на його героїв направлений закривавлений багнет зі свастикою. Плакат виконаний за допомогою технологій фотомонтажу, що дозволило зробити його дуже реалістичним, використати не вигадані образи, а зображення «живих» людей. Фігури матері та сина наведені у погрудному зображенні, вони ніби випливають з темряви, а на задньому плані вгадується світло згарища. Кольорове рішення плаката досить стримане, монохромне, але яскравими червоними елементами (кров на багнеті та напис «Воїне Червоної армії, врятуй!») автор робить акцент на головному меседжі – цей плакат мав стати символом та клятвою, будити у серцях бійців гаряче прагнення розгромити ворога, врятувати дружин і дітей від мук і страждань.

Художник П. Соколов-Скаля на своєму плакаті «Бійцю, мсти!» (1941 р.) закликає солдатів звільнити Батьківщину від «фашистського» гніту та помститися за страждання радянських людей. Плакат зображує жінку, яка тримає на руках закривавлену мертву дитину. На шиї самої жінки висить табличка, вказуючи на те, що її скоро теж буде страчено. В її очах шок і біль, але в самий час вони повні якоїсь рішучості, вона ніби звертається до радянського солдата з проханням помститися за вбиту дитину та зруйноване життя.

За смисловим наповненням перегукується з попередніми плакат В. Іванова «Мстися за горе народу!». Знову ж, для посиленого драматизму використано образ матері, проте текстовий заклик на плакаті є більш узагальненим: мститися варто тепер не тільки за горе власної сім'ї, а й за всі втрати, яких зазнав радянський народ. Та водночас плакат демонструє нам жінку, що уособлює образ матері кожного солдата. Вона підняла руку та стиснула її в кулак, цим самим показуючи свою віру в радянську армію та заклик до дій, а її очі повні не смутку, а надії.

Плакат «За Батьківщину-матір!» був створений художником І. Тоїдзе для підняття бойового духу радянських громадян у боротьбі з ворогом. Цікавим є поєднання на ньому радянських воїнів на передньому плані та жінки з дитиною на руках на задньому. Мати та дитина загорнуті в радянський криваво-червоний прапор. Усі герої плаката рішуче та виклично дивляться вперед, і цим автор натякає нам, що вони чітко бачать світле майбутнє країни.

Радянський агітаційний плакат 1942 року «Помстися!», художника Д. Шмарінова порушує тему страждань радянських громадян на окупованих територіях. На цьому плакаті майже в повний зріст зображена жінка, на обличчі якої читається тяжке та мовчазне горе. Позаду неї вогні та дим попелища, на яке перетворилось її життя. Вона ніби застигла у часі, а на руках тримає мертву дитину. Напис на плакаті корот-

кий, але промовистий: «Помстися!». Це слово мало підіймати хвилю обурення та жагу до помсти німецьким загарбникам. Варто відзначити, що жінка-мати одягнена у вишиту сорочку, а це пряме звернення ще й до національних почуттів. «Завдяки зверненню до національних образів, героїчного минулого, фольклорного та художнього надбання, етнічної семантики, плакат знайшов відгук серед широких верств населення і став потужним важелем ідеологічного впливу радянської пропаганди на масову суспільну свідомість» [3, с. 366]. Ключовою рисою радянських агітаційних плакатів 1942 року стало масове використання художниками наочної агітації, пов'язаної зі стражданням та горем дітей і жінок-матерів, а це мало мотивувати чоловіків-воїнів помститися ворогові за їхнє горе та нещастя, смерті невинних дітей та мирних жителів.

Далі у контексті образу матері розглянемо плакат «Сину мій! Ти бачиш долю мою... Громи фашистів у святім бою!», створений у 1942 році Ф. Антоновим. На ньому зображена страждальна жінка-мати вже досить похилого віку. Її хату спалили німці, а всім своїм виглядом вона ніби кричить до радянського солдата, по-материнськи звертаючись: «Сину мій!» Плакат виконаний у стилі соціалістичного реалізму, проте автор використовує не звсім «типові» для цього стилю кольори: темні та похмурі. Це зроблено навмисно, аби занурити в страшну й тривожну атмосферу. Та найцікавішим на цьому плакаті, безумовно є сам напис, розташований внизу. Адже з погляду низки сучасних філософів, радянська ідеологія, попри матеріалізм і атеїзм марксистської доктрини, мала помітні духовні та релігійні риси. Героїчний опір та страждання радянського народу в роки Німецько-радянської війни актуалізували у візуальній пропаганді духовно глибоке поняття «святості». Не дарма бій на цьому плакаті називають «святим», оскільки ще задовго до війни радянською пропагандою було закладено тенденцію формувати ореол священності військової служби на користь захисту Батьківщини [10, с. 95].

Наприкінці війни, коли Червона армія стрімко звільняла територію Радянського Союзу від нацистів, почали з'являтися плакати з жіночими образами, що акцентували увагу на жіночих подвигах впродовж війни. Яскравою ілюстрацією такого нарративу є плакат «Слава матері-героїні». На ньому зображено жінку, яка тримає на руках немовля і оточена великою кількістю інших дітей. Вона впевнено стоїть на землі, її погляд повен рішучості та впевненості у майбутньому. Було сформовано образ сильної, непохитної жінки, яка попри всі труднощі гідно виконує свої материнські обов'язки, а крім цього проявляє милосердя та співчуття до інших. Справді, у важкі воєнні часи багато жінок були змушені стати «названими» матерями для інших дітей, життя батьків яких забрала війна. І саме у 1944 році утверджується звання «матері-героїні» – багатодітної жінки.

Така широка та повсюдна експлуатація материнських образів є цілком виправданою, адже середній вік солдатів, мобілізованих до лав Червоної армії, не перевищував 25 років. У цьому віці в більшості молодих хлопців ще є теплі по-

чуття до матері, не всі пройшли етап сепарації від батьків. Саме тому часто образ матері поєднувався з образом Батьківщини, явні кордони між цими поняттями навмисно розмивалися.

Наступним розглянемо використання **образу дівчини, дружини, сім'ї та дітей** солдата, який пішов на фронт. Плакат «Будь героєм!» (1941 р.) ніби заморожує в часі момент прощання дівчини зі своїм коханим, що йде воювати. Якщо уважніше придивитися до облич героїв, то можна помітити, що вони анітрошки не засмучені, щокими дівчини не течуть сльози, а хлопець з надією вдивляється в далечінь. Напис «Будь героєм!» також має відволікати від надмірної сентиментальності та запевняти у тому, що кожен солдат має гідно виконати свій обов'язок перед Батьківщиною.

Як свідчать факти, Друга світова війна була однією з найжорстокіших в історії людства за проявами організованого насильства в різних формах. Одним з проявів жорстокості, методів нелюдського знущання було зівалтування, яке застосовувалося переважно до жінок, що сучасні науковці кваліфікують як дискримінацію за статевою ознакою в умовах беззахисності перед насильником. Зівалтування під час збройних конфліктів завжди мало військово-психологічне значення як засіб залякування і деморалізації супротивника. У той же час, насильство над жінками набувало ознак маніфестації сексистського та расистського синдромів, що набирало особливої сили в масштабних стресових ситуаціях [8, с. 268].

Досить цікавим з точки зору витонченості пропагандистських меседжів є плакат «Бійцю Червоної армії! Ти не даси кохану на сором та безчестя гітлерівським солдатам». На ньому зображено молоду дівчину зі зв'язаними руками та закривавленим порваним одягом. Але знову ж, вже в котрому плакаті найяскравішою виражальною деталлю є саме погляд його героя чи героїні. Дівчина не боїться, вона твердо і рішуче налаштована зберегти свою честь та гідність навіть перед найстрашнішим ворогом. Та водночас у такій візуалізації можемо чітко прослідкувати натяк на те, що гітлерівці будуть намагатися збезчестити кожену дівчину, що потрапить в їхні руки. А солдати радянської армії мають цього не допустити, всіма можливими способами протистояти нацистам. Бути зівалтованою – тяжка психологічна та фізична травма, яка точно залишить слід на все подальше життя. Звісно, кожен люблячий хлопець чи чоловік мусить захистити свою кохану від такої страшної долі.

Під час аналізу радянського воєнного плаката вдалося виокремити образ дитини як метод потужного впливу на свідомість громадян. Зазвичай дитячі образи використовували для посилення емоційного ефекту від плаката, адже страждання дітей під час війни – це тема, що буде актуальною та животрепетною в усі часи. Як зазначає Н. Нечаєва, «присутність дитини дає змогу актуалізувати не лише конкретно предметний аспект соціальних взаємин, а й увести в семантику плаката міфологічні, сакральні конотації, пов'язані із розумінням дитини як символу життя, майбутнього, продовження роду» [5, с. 69]. Так, У 1943 році на вулицях Радянського Союзу з'явився плакат Л. Голованова «Мій

тато герой! А ти?», на якому зображена дівчинка, що тримає у руках портрет свого тата. Дівчинка дивиться усміхненим поглядом та ніби звертається до кожного, хто бачить це плакат, вказуючи пальцем. Цікавою є алюзія, використана під час розробки цього плаката, на інший плакат періоду громадянської війни в Росії «А ти записався в добровольці!?!». На ньому в більш агресивній формі просувається той самий наратив – заклик вступати до лав Червоної армії. Тому можемо зробити висновок, що радянська пропаганда застосовувала різні підходи та засоби візуального вираження, щоб впливати на різні верстви населення. Проте також варто врахувати час створення плакатів, оскільки плакат «А ти записався в добровольці!?!» з'явився на самому початку війни, коли рівень напруги у суспільстві досягав свого апогею, натомість плакат «Мій тато герой! А ти?» датується 1943 роком – роком активного звільнення території СРСР від нацистів.

Наступне візуальне джерело, яке використовує образ дитини – це плакат «Дні й ночі чекаємо тебе, бійцю», художника В. Іванова. Центральний образ плаката – полонена радянська дівчинка, що виглядає з-за ґрат та тримається за них. Її очі повні сліз, а на задньому плані видніються силуети інших радянських військовополонених. Чітка та цілеспрямована маніпуляція образом дитини підкреслюється ще й промовистим написом «Дні й ночі чекаємо тебе, бійцю», який втілює весь трагізм перебування у німецькому полоні. Знову ж, «дитина виступає елементом семантичного коду, присутність якого повинна посилити суттєвий вплив на об'єкт пропагандистської дії».

У 1945 році, почали з'являтися плакати, присвячені поверненню солдатів додому та довгоочікуваній зустрічі з рідними. Так, за допомогою плаката «Дочекались» художники втілювали образ люблячої родини. На ньому зображені дружина, діти та батько воїна, які нарешті дочекались його із фронту. Дуже подібним також є плакат «Ти мужньо воював з ворогом – увійди, господарю, в новий дім!» – знову ті ж самі образи – дружина, радісні діти. Та тут додається й новий наратив – солдат має увійти в новий дім, який в метафоричному сприйнятті означає «нову», звільнену від загарбників землю, на якій має запанувати мир та злагода; увага має акцентуватися на тому, що солдат своїм подвигом забезпечив спокійне та мирне життя своїй родині, та й усьому радянському народові в цілому.

Очевидно, що плакати завершального періоду війни вирізняються своєю піднесеністю настрою та оптимізмом. Прикладом втілення цих рис є плакат «Чекаємо з перемогою!», який демонструє усміхнену жінку поруч із дитиною. Їхні очі світяться від щастя й надії, маленький хлопчик тримає в руках букет квітів, щоб гідно зустріти воїнів-переможців. Виразною є й кольорова гамма плаката – на ній явно переважає червоний колір – колір «переможної» Червоної армії.

Отже, використання образів дівчини, дружини, сім'ї та дітей було мало впливати на емоційно-психологічний стан військових і, опосередковано, цивільних людей. Наратив про те, що німці не гребують нічим та посягають на найсвятіше був широко використовуваним та надовго закарбувався в пам'яті кожного радянського гро-

мадянина. Проте в таких плакатах здебільшого використовували не образи варварів-гітлерівців, а такі «рідні» й «близькі» кожному образи найдорожчих людей. Із цього можна зробити висновок, що радянська візуальна пропаганда тих часів зверталась не тільки до патріотичних почуттів, а й постійно впливала на особисті, інтимні переживання: солдати мали воювати не тільки за Батьківщину в класичному розумінні, а й за те, що є цінним насамперед для них: рідних та близьких людей, і така мотивація подекуди спрацьовувала набагато ефективніше.

Далі перейдемо до **образів трудівників – колгоспних працівників та робітників у містах**. Тут можна прослідкувати цікаву тенденцію – здебільшого використовуються жіночі образи. Втім, це й не дивно, адже більшість працездатного населення чоловічої статі було мобілізовано, а всю роботу в тилу мали виконувати переважно жінки. Загалом російський історик В. Аксьонов у своєму дослідженні прослідкував динаміку змін жіночого образу (як символу Росії) в період Першої світової війни та приходу до влади більшовиків. Він зауважив, що «жіночі образи пережили в роки світової війни трансформацію від чуттєвих і беззахисних алегоричних зображень Росії, до вольових, здатних на героїчний подвиг, так само, як і на революційний бунт, «червоних баб» [1, с. 26].

За словами А. Покляцької, у 1920-1930-х рр. тривав процес формування візуального образу радянської жінки, який проходив в декілька етапів. Якщо на початку 1920-х рр. жінка зображувалась, як помічниця чоловіка, то вже з кінця 1920-х рр. це образ жінки на виробництві з увиразненням класової робітничо-селянської приналежності. У 1930-х рр. цей образ є невід'ємною частиною зображення радянського життя з акцентуванням колективізму і трудової героїки. З цього часу глорифікуються жінки-комуністки, будівничі соціалізму [7, с. 257]. В роки німецько-радянської війни, коли жінки замінили чоловіків майже у всіх сферах життя, образ жінки-трудівниці отримав нове життя, і часто він був «запозиченим» із плакатів часів радянської модернізації.

За роки війни жінки стали незамінною виробничою силою: чоловіки воювали на фронті, а жінки, не покладаючи рук і сил, вели свою «боротьбу» у господарстві, працюючи над виконанням завдань Комуністичної партії навіть в найважчих галузях промислового виробництва, зокрема на шахтах Донецького басейну. Наприклад, станом на березень 1944 р. близько 50% усіх робіт на шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» виконувалися жінками. Працівники сільського господарства також були укомплектовані виключно з жінок, підлітків, людей похилого віку та інвалідів. Тут жінки становили понад 80% трудівників, опановуючи професії трактористів МТС, комбайнерів, механізаторів [11, с. 256].

Першим проаналізуємо плакат Н. Ватоліної «Фашизм – найлютіший ворог жінок. Всі на боротьбу з фашизмом!». На передньому плані зображено жінку-робітницю в червоному одязі, її погляд є викличним, а положення тіла прямо натякає на заклик до боротьби, що і продубльовано у гаслі плаката «Всі на боротьбу з фашизмом!». Жінка має грубі риси обличчя, та міцну статуру,

що уособлює твердість та непохитність. Плакат має на меті закликати жіноцтво боротися проти загарбників доступними їм методами.

В наступному плакаті «Замінімо!» (автор – В. Серов) використовується дуже подібний до попереднього образ жінки-робітниці. Щоправда, тут на задньому плані видніються обриси солдатів Червоної армії, а над ними зображена радянська авіація. Жінка одягнена у форму заводської робітниці, на руках у неї рукавиці, вона має впевнений та рішучий погляд. За допомогою плаката радянські пропагандисти хотіли донести, що тепер, в умовах, коли більшість чоловічого населення було мобілізовано до лав армії, саме жінки мають замінити їх у виконанні навіть найтяжчих видів робіт, цим самим допомагаючи фронту.

Плакат «Все для перемоги! Фронту від жінок СРСР» (1942 р.) також втілює жіночий образ – його героїня одягнена в робочий комбінезон, а її рука лежить на авіабомбі. Це демонструє нам великий внесок, який роблять жінки у підвищення обороноздатності країни, і наголошує на тому, що представниці жіноцтва якщо не прямо, то опосередковано докладаються до боротьби з ворогом.

Нерідко на радянських пропагандистських плакатах використовувались і образи чоловіків, що працювали в тилу. Яскравий цьому приклад – плакат «Все для фронту! Все для перемоги!» (1942 р.). Та на цьому плакаті відображено не образ робітника, а образ представника інтелектуальної праці – інженера. Характерним є те, що поряд з обличчям чоловіка також зображено жінку, у такий спосіб плакат охоплює всю гендерну площину, а його вплив стає більш відчутним. На задньому плані плаката художньо відображена індустріальна міць Радянського Союзу, а от образи інженерів перекидає радянський танк та літак, що акцентує увагу саме на важливості проектування та виробництва зброї. Підтверджує це й напис на плакаті: «Давайте більше танків, протитанкових рушниць і зброї, літаків, гармат, мінометів, снарядів, кулеметів, гвинтівок!»

Вже в 1944 році, після звільнення від нацистів більшої частини території СРСР почали з'являтися плакати, присвячені заклику до відбудови народного господарства. І тут знову можемо прослідкувати використання образів жінок-робітниць. Адже мільйони чоловіків працездатного віку або не повернулися з війни, або повернулися з тяжкими травмами та каліцтвами, що заважало їхній повноцінній праці. Тому частина тягаря відбудови знову впала на жіночі плечі. Як слушно зазначає М. Смольницька, «жінки продовжували відігравати вагомий роль на виробництві і у відбудові практично всіх галузей народного господарства навіть по закінченню війни до повної демобілізації військових із лав Радянської армії. Їхній ентузіазм підтримувався активною пропагандою. Особлива увага приділялася формуванню жінки як ідеального виробничника» [9, с. 165].

Плакати «Нумо, взяли...» (1944 р.) та «Відбудуємо на славу» (1945 р.) зображують молодих жінок, навіть дівчат, які одягнені в робочу форму та працюють на будівництві. Їхні обличчя посміхаються, по ним можна зрозуміти, що праця з відбудови хоч і важка, проте дуже потрібна,

і жінки мають до неї активно долучатися.

З початком війни функціонування аграрної галузі відбувалося в екстремальних умовах, зумовлених стрімким наближенням фронту, вилученням із виробничої сфери внаслідок мобілізації до армії найбільш працездатної частини сільського населення – чоловіків, а також великої кількості людей, техніки й живого тягла для потреб армії та будівництва оборонних рубежів, для роботи в промисловості та на транспорті. Особливо відчутною була втрата механізаторів і спеціалістів. Із кожної МТС на фронт пішло 60 – 70% працівників [6, с. 31]. Тому останніми в цій статті розглянемо образи колгоспних працівниць. На плакаті Т. Єрьоміної «Зібрати урожай до єдиного зерна» можемо бачити поєднання зображення жінок трьох поколінь: дівчинки-піонерки, жінки та бабусі, що збирають пшеницю. Жінка тримає на плечах великий сніп, що підкреслює її фізичну та моральну силу, а бабуся та дівчинка навіть не повертають свій погляд «на нас», адже дуже тяжко працюють.

Чи не найвідомішим втіленням образу колгоспниць є плакат 1942 року В. Іванова «Трактор в полі – що танк у бою», який проводить чітку паралель між героїчним подвигом солдатів, що воюють на фронті, та трудовим подвигом працівників тилу, які їх забезпечують. На плакаті зображено жінок, які впевнено керують тракторами, а композицію плаката доповнює залізнична

колія вгорі. По цій колії їде потяг з солдатами на фронт. Вони радо вітають жінок, та виражають свою повагу до їхньої праці.

Плакат «Воїне, відповідай Батьківщині перемогою!» є подібним до попередніх за своїми виражальними засобами. Знову ми бачимо могутню жінку, але тут в одній руці вона тримає сніп пшениці, а іншою ніби подає гвинтівку солдатові. Текстова наповнення плаката містить у собі заклик, мовляв, «ми працюємо в тилу, заради ваших успіхів на фронті».

Висновки. Викладене вище дозволяє констатувати, що радянська плакатна пропаганда в роки німецько-радянської війни широко застосовувала образи не тільки військових, а й пересічних мешканців СРСР – представників тилу: матерів, жінок, дітей, робітників, колгоспників. Залежно від періоду, в які були створені плакати, вони несли в собі різні смисли, а їхні автори застосовували різні візуальні засоби. Кожен плакат мав певне ідейне спрямування: закликати до помсти та боротьби з ворогами, продемонструвати беззахисність матерів, жінок, дітей перед ворогами, утвердити важливість внеску робітників та колгоспників у перемогу, закликати до відбудови зруйнованого війною господарства. Система образів у аналізованих плакатах є широкою та різноманітною і у такий спосіб вона охоплювала майже всі верстви населення, що дозволяло максимально посилити її вплив.

Список літератури:

1. Аксенов В.Б. От Родины-царицы к Родине-бабе: особенности фемининной репрезентации России в годы Первой мировой войны. *Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований*. 2015. Вып. 4. С. 9–27.
2. Демосфенова Г.Л. Советские плакатисты фронта. Москва, 1983. С. 9.
3. Коляда І.А., Маєвський О.О. Національні образи в українському плакаті світової війни. *Україна в етнокультурному вимірі століть* : Зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. Вып. 2. С. 357–367.
4. Мариненко Е.С. Образ материнства в советском плакате. *INITIA: Актуальные проблемы социальных наук*. 2021. С. 312.
5. Нечаева Н.В. Образ дитини в соціальному плакаті ХХ ст. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2015. Вып. 58. С. 68–73.
6. Перехрест О.Г., Тіткіна О.О. Український селянський фактор у німецько-радянській війні 1941–1945 рр. *Український селянин*. 2021. Вып. 25. С. 30–42.
7. Покляцька А.І. Формування образу радянської жінки на сторінках журнальної графіки СРСР у 1920–1930-х рр. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Історія*. 2016. Вып. 24. С. 256–259.
8. Сердюк О.В. Сексуальне насильство під час Другої світової війни в сучасному морально-правовому вимірі. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві* : мат. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 22 травня 2020 року). Харків, 2020. С. 266.
9. Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. Вып. 16. С. 165.
10. Федосов Е.А. (2018). Диалектика сакрального в советской визуальной пропаганде 1920-60-х гг. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2 : История. История Русской Православной Церкви*. 2018. № 81. С. 91–104.
11. Чернега П.М. Підготовка робітничих кадрів у промисловості України в роки другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. Вып. 9. Ч. 2. С. 93.

References:

1. Aksenov V.B. (2015) From the Motherland of the Tsaritsa to the Motherland of the Babe: Features of the Feminine Representation of Russia in the First World War. *Labyrinth Journal of social and humanitarian research*, vol. 4, pp. 9–27.
2. Demosfenova G.L. (1983) Soviet front posters. Moscow, p. 9.
3. Kolyada I.A., Mayevskiy O.O. (2012) National images in the Ukrainian poster of the World War. *Ukraine in the ethno-cultural dimension of the centuries*: Collection. of science works Kyiv: Department of the NPU named after M.P. Dragomanova, vol. 2, pp. 357–367.
4. Marynenko E.S. (2021) The image of motherhood in a Soviet poster. *INITIA: Current problems of social sciences*, p. 312.
5. Nechaeva N.V. (2015) The image of a child in a social poster of the 20th century. *Scientific notes of the Institute of Journalism*, vol. 58, pp. 68–73.
6. Perehrest O.G., Titika O.O. (2021) The Ukrainian Peasant Factor in the German-Soviet War of 1941–1945. *Ukrainian Peasant*, vol. 25, pp. 30–42.

7. Poklyatska A.I. (2016) The formation of the image of the Soviet woman on the pages of magazine graphics of the USSR in the 1920s–1930s. Scientific notes [Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi]. *History*, vol. 24, pp. 256–259.
8. Serdyuk O.V. (2020) Sexual violence during the Second World War in the modern moral and legal dimension. Contradictions of the interaction of morality and law in modern society. *mate. international science and practice conf.* (Kharkiv, May 22, 2020). Kharkiv, p. 266.
9. Smolnitska M. (2011) Woman in Soviet society: official image and real practice. *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*, vol. 16, p. 165.
10. Fedosov E.A. (2018) Dialectics of the sacred in Soviet visual propaganda of the 1920s-60s. *Bulletin of the Orthodox Saint Tikhonovsky Humanitarian University. Series 2: History. History of the Russian Orthodox Church*, no. 81, pp. 91–104.
11. Chernega P.M. (2005) Training of workers in the industry of Ukraine during the Second World War. Pages of military history of Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, vol. 9, part 2, p. 93.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-4>

УДК 371:378:78(4)

Водяхін Є.В.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

УКРАЇНСЬКА ТЕАТРАЛЬНА КУЛЬТУРА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТА ІДЕОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Анотація. Мета – систематизація й узагальнення відомостей щодо української театральної культури кінця ХІХ – початку ХХ ст. у контексті соціокультурних та ідеологічних трансформацій. Методологія дослідження полягає у застосуванні ряду підходів: аналітичного для осмислення літератури за темою статті; міждисциплінарного – всебічно вивчаючи фактологічний матеріал та при отриманні нових знань; системного з використанням спектру методів (біографічного, семіотичного, культурологічного, герменевтичного, історичного, теоретичного узагальнення) – комплексно осягаючи заявлену мету дослідження. Наукова новизна: уперше системно вивчаються соціокультурні та ідеологічні трансформації, які спричинили формування театральної культури України на межі ХІХ–ХХ століть. Практична значущість статті полягає у тому, що її результати можуть бути використані у ході підготовки дидактичних матеріалів для викладання курсів з історії українського театру. Результати. Ставлення до театру з боку влади і соціуму в різні періоди істотно відрізнялося, адже власне театр, перше ніж він трансформувався у важливий об'єкт для наукового вивчення, постійно зміщувався то у напрямі політичного заходу вельми вагомим значення, то у бік звичайної забави. У СРСР боротьба за культурний порядок і домінування була такою ж складною і суперечливою, як і боротьба за політичний, соціальний і економічний лад. При цьому питання репертуару для нового радянського суспільства ускладнювалося розмаїттям культурних антагонізмів: не лише між центром і периферією, містом і селом, а й між минулим і сьогоденням, модернізмом і народництвом. «Масова культура» у радянській культурі тісно переплітається з ідеологією соціалізму: вона розвивалася як функція в індустріальному суспільстві – щоби сприяти відновленню робочої сили – і сама вироблялася за допомогою промислових засобів і для прибутку. Водночас розвиток «масової культури» співпав зі зростаючою емансипацією її основної аудиторії, яка завоювала політичні права та загалом претендувала на право голосу в публічній сфері. Послаблення традиційного культурного канону, де домінував середній клас, і ширше визнання «масової культури» йшли рука об руку з цим процесом емансипації. Нарешті, зростання «масової культури» у театральній сфері дало своїй аудиторії можливість створювати ідентичності поза межами середовища, класу, релігії чи місця проживання, і звернулося до зростаючої індивідуалізації, яка також була частиною сучасності.

Ключові слова: театр, театральна вистава, театральна культура, соціокультурні зміни, ідеологічні трансформації.

Vodyakhin Yehor

National Academy of Culture and Arts Managers

UKRAINIAN THEATRICAL CULTURE OF THE END OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY IN THE CONTEXT OF SOCIO-CULTURAL AND IDEOLOGICAL TRANSFORMATIONS

Summary. The goal is to systematize and generalize information about Ukrainian theatrical culture of the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. in the context of sociocultural and ideological transformations. The research methodology consists in the application of a number of approaches: analytical for understanding the literature on the topic of the article; interdisciplinary – comprehensively studying factual material and acquiring new knowledge; systematic using a range of methods (biographical, semiotic, cultural, hermeneutic, historical, theoretical generalization) – comprehensively comprehending the stated purpose of the research. Scientific innovation: for the first time, the sociocultural and ideological transformations that caused the formation of Ukrainian theater culture at the turn of the 19th and 20th centuries are systematically studied. The practical significance of the article is that its results can be used in the preparation of didactic materials for teaching courses on the history of Ukrainian theater. The results. Attitudes towards the theater on the part of the authorities and society in different periods differed significantly, because the theater itself, before it was transformed into an important object for scientific study, constantly shifted either in the direction of a political event of great importance, or in the direction of ordinary entertainment. In the USSR, the struggle for cultural order and dominance was as complex and controversial as the struggle for political, social, and economic order. At the same time, the question of the repertoire for the new Soviet society was complicated by the variety of cultural antagonisms: not only between the center and the periphery, the city and the village, but also between the past and the present, modernism and populism. "Mass culture" in Soviet culture is closely intertwined with the ideology of socialism: it developed as a function in industrial society – to promote the regeneration of labor – and was itself produced by industrial means and for profit. At the same time, the development of "mass culture" coincided with the growing emancipation of its main audience, which won political rights and generally claimed the right to vote in the public sphere. A weakening of the traditional middle-class-dominated cultural canon and a wider acceptance of "mass culture" went hand in hand with this process of emancipation. Finally, the rise of "mass culture" in the theatrical sphere enabled its audiences to create identities beyond the boundaries of environment, class, religion, or place of residence, and appealed to the growing individualization that was also part of modernity.

Keywords: theater, theatrical performance, theatrical culture, socio-cultural changes, ideological transformation.

Постановка проблеми. Театральна культура представляє собою систему знаків, зокрема текст, вивчення компонентів якого передбачає використання об'єктивних (формальних) методик, мінімізацію суб'єктивного фактору, «повільне читання» й критичне ставлення до авторитетів й їхніх висновків. Історіографія театру є науковою дисципліною, предметом якої являється вивчення концепцій, методів, праць, а також наукового й соціального контекстів, у рамках якого реалізовувалися історичні й теоретичні праці у сфері театру, тобто численні практики історіописання.

У визначеному розумінні, дискурс щодо театру є завжди історичним, оскільки він розгортається навколо вистави, що залишилася у минулому. При цьому в ряді випадків театр посідає визначальне місце у національній історії (вказане мало місце в історії античності, а в інших – виконує лише розважальну функцію).

Найголовніша особливість дослідження українського театру полягає у тому, що на відміну від інших мистецтв, твори яких є опрідеченими (оскільки вони збережені в музеях, приватних колекціях, зафіксовані у написаному слові та у нотах), історія українського театру безпосереднім чином не є зафіксованим (оскільки воно перебуває у багатьох джерелах і для його відновлення дослідник має реалізувати дії, результативність яких залежна від обраного методологічного інструментарію).

У випадку, якби театром дослідники до сих пір вважали лише те, що проходить на сцені, то продемонстровану глядачу виставу, вивчення театру і його минулого мало би спиратися на історичну й мистецтвознавчу реконструкцію визначеної вистави чи певного виду видовища, включаючи різні види реакцій глядача. Водночас виконати вказане завдання щодо будь-якого мистецтва є неможливим, однак можна з'ясувати закони, за якими її створено – жанрова специфіка, інструментарій тощо. Вказане актуалізує проблематику методики отримання відомостей про театр із джерел, їх верифікацію та формування на її основі фактів про театр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика різних сфер української театральної культури кінця XIX – початку XX ст. була проаналізована у монографіях таких авторів як Г. Веселовська [1], М. Гринишина [2; 3], О. Клековкін [4], Н. Корнієнко [5], О. Красильникова [6] тощо. Водночас розгляд зазначеного питання у контексті соціокультурних та ідеологічних трансформацій ще не отримало докладного висвітлення у вітчизняних розвідках.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Ставлення до театру з боку влади і соціуму в різні періоди істотно відрізнялося, адже власне театр, перше ніж він трансформувася у важливий об'єкт для наукового вивчення, постійно зміщувався то у напрямі політичного заходу вельми вагомого значення, то у бік звичайної забави. У СРСР боротьба за культурний порядок і домінування була такою ж складною і суперечливою, як і боротьба за політичний, соціальний і економічний лад. При цьому питання репертуару для нового радянського суспільства ускладнювалося розмаїттям куль-

турних антагонізмів: не лише між центром і периферією, містом і селом, а й між минулим і сьогоденням, модернізмом і народництвом. «Масова культура» у радянській культурі тісно переплітається з ідеологією соціалізму: вона розвивалася як функція в індустріальному суспільстві – щоби сприяти відновленню робочої сили – і сама вироблялася за допомогою промислових засобів і для прибутку. Водночас розвиток «масової культури» співпав зі зростаючою емансипацією її основної аудиторії, яка завоювала політичні права та загальною претендувала на право голосу в публічній сфері. Послаблення традиційного культурного канону, де домінував середній клас, і ширше визнання «масової культури» йшли рука об руку з цим процесом емансипації. Нарешті, зростання «масової культури» у театральній сфері дало своїй аудиторії можливість створювати ідентичності поза межами середовища, класу, релігії чи місця проживання, і звернулося до зростаючої індивідуалізації, яка також була частиною сучасності.

Мета статті. Систематизація й узагальнення відомостей щодо української театральної культури кінця XIX – початку XX ст. у контексті соціокультурних та ідеологічних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Мистецтво й твір мистецтва є способом передачі відчуттів, почуттів та нерационального знання насамперед «інтуїтивно зрозумілою» глядачу мовою (на відміну від раціоналізованого знання). Мистецтво на межі XIX–XX ст. відзначається одночасністю задіяння лексики відмінних художніх систем та життєвих сфер. Еволюція мистецької лексики проходить через розширення сфер, із яких вона здійснює запозичення власних елементи.

Культурологія мистецтва є прикладною міждисциплінарною галуззю знання на перетині усіх дисциплін про мистецтво, що включає вивчення виникнення мистецтва як компонента культури, його зв'язків з окремими компонентами культури, які впливають на його зміст, мову, форму й роль у соціумі тощо. При цьому попри те, що у сучасних закладах вищої освіти викладається дисципліна «культурологія мистецтва», межі вказаної дисципліни не є у повній мірі визначеними. У рамках культурології мистецтва доцільно виокремлювати:

- об'єкти (це мистецтво загалом, види, форми й жанри мистецтва);
- процес і генезис створення, розвитку, поширення, формування, розвитку творів мистецтва;
- змістовну характеристику (семантичність, функціональність, утилітарність, цінність, комунікативність, універсальність, унікальність, локальність, типовість тощо);
- функції (зокрема мова йде про соціокультурну, регулятивну, пізнавальну, виховну, естетичну, евристичну, трансляційну, комунікативну, інкультураційну, асиміляційну тощо);
- модальність (це еволюція, розвиток, спадкованість, деградація тощо);
- культурні дефініції (зміст культурних явищ, оціночні критерії, герменевтика культури);
- визначення (семіотика, символи, образи, тексти, коди, культурна семантика загалом);
- цінності (матеріальні, духовні, художні тощо);
- нормативні значення (патерни, зразки, традиції, канони, мода, взаємодія мистецтв тощо);

- типологічні ознаки (елітарне й масове тощо);
- міжкультурне співробітництво (це дифузія, запозичення, толерантність, відторгнення, протистояння цінностей, синтез);

- мистецтвознавчий чинник (історія формування й розуміння цінностей етики й естетики).

Театральне мистецтво України еволюціонує із своєї давнини, коли воно виявлялося у народних іграх, танцях, піснях й обрядах. Із XI століття відомими є театральні вистави скоморохів. У період Київської Русі компоненти театру були присутні у церковних обрядах. Про вказане свідчать фрески Софійського собору в Києві (XI століття).

Перші елементи драми прилюдно виголошувалися учнями шкіл у Києві (київська Братська й Лаврська школи у XVI–XVII століття). Важливими осередками становлення релігійної драми у вказаний період вважалася також Львівська братська школа, а також Острозька академія.

У XVII–XVIII століттях активної ролі здобули вертепи – мандрівні театри маріонеток, що виконували різдвяні драми й соціальні та побутові інтермедії. У 1795 році був відкритий перший в нашій країні стаціонарний театр у Львові, який розміщувався у колишньому костелі францисканців. На території Наддніпрянщині, де перші театральні трупи були створені також у XVIII столітті, процес заснування стаціонарних театральних споруд здійснювався більш повільно. Зокрема, у Києві перший стаціонарний театр з'явився у 1806 р., в Одесі – у 1809 р., а у Полтаві – в 1810 р.

Формування класичної української драматургії пов'язане із постатями Івана Котляревського, котрий очолив театр у Полтаві й Григорія Квітки-Основ'яненка, основоположника художньої прози у новій українській літературі. Бурлеск й експресивність, разом із мальовничістю й гумором, що характерні для вказаних творів, упродовж тривалого часу визначили образ академічного театру в нашій країні [4].

Більш конкретно культурогенез українського театру наприкінці XIX – у на початку XX століття доцільно розглядати у рамках Великої Реформи Театру – загальноєвропейського мистецького руху 1890–1940-х рр., який здобув свій розвиток під впливом практики майнінгенців, концепцій Вагнера, Ібсена а також інших митців. Велика Реформа заперечувала «міщанський» (тобто розважальний та ілюзорний) театр, який був направлений на «повернення театру в театр» (так звану ретеатралізацію цього мистецтва).

Таким чином, ця реформа театру мала відношення насамперед на зміну функції мистецтва у соціумі і, у першу чергу, була пов'язана із практикою натуралістичного та символістського театрів, що, виступаючи у вказаний період у ролі мистецького авангарду, прагнули трансформувати роль театральної сфери у соціумі, щоби театр здобув статусу мистецтва, а власне вистава – твору театрального мистецтва. Зазначене спричинило формування, починаючи із кінця XIX століття ряду вільних, артистичних, нових й інших театрів.

Паралельно із цим у ході пошуків альтернативних буржуазному театру гілок розвитку, реформатори театру зверталися до досвіду театрального мистецтва попередніх періодів (єлизаветинський театр, східний театр, комедія масок,

середньовічна містерія та ін.). У результаті цього головним результатом реформи було формування режисерського театру й театру інсценівки. Паралельно із цим фіксувалася криза основних категорій театру, що були висунуті попередніми поколіннями (ілюзія, драматизм, персонаж) [2].

Культурогенез українського театру на рубежі XIX–XX століть як і мистецька історія найвидатніших діячів української театральної сцени неможливі без розгляду творчого спадку театру корифеїв. Власне ця назва «корифей» позначає провідного актора у хорі театру періоду Стародавньої Греції, котрий промовляв від імені хору в той час, коли йому слід було брати участь у дії п'єси. Корифей забезпечував реалізацію контакту між акторами й хором, при цьому шляхом здійснення 2-3 віршів реалізовував підведення підсумку почутого монологу або повідомляв стосовно виходу нового персонажу. Поступовим чином термін «корифей» набув непрямого значення і його задіювали у ході позначення визначеної провідної особи у будь-якій сфері.

Назва вказаного театру бере витоки у виданні «Корифеи украинской сцены», що була анонімним способом видана представниками інтелігенції Києва у 1901 році. У зазначеному виданні Марк Кропивницький, Михайло Старицький та Іван Тобілевич, а також окремі інші видатні актори сцени уперше стали поіменовані «корифеями українського театру».

Діяльність театру корифеїв була спрямована на українізацію театрального життя. Незважаючи на те, що у 1876 році імператор Олександр II підписав Емський указ стосовно повної заборони українського письменства, у відповідності до якого були заборонені література, викладання в освітніх установах, а також концерти та театральні вистави українською мовою, у 1881 році основні ідеї зазначеного указу були переглянуті – у сфері заборони українських п'єс. Із визначеними обмеженнями виступи українською мовою мали починатися тільки після виступив з однаковою програмою російською мовою.

Таким чином про вказані тенденції зазначив І. Франко: «На українську сцену абсолютно не допускалися переклади чужих драматичних творів, – доводилося створювати свій власний репертуар, – і українська література збагатилася творами Кропивницького, Карпенка-Карого, Старицького, Мирного, Чайченка, Пчілки, не кажучи про маловідомих. Цензура не допускала на українську сцену драми, узяті з життя інтелігенції, на тій підставі, що української інтелігенції нема і не може бути – і українська драма повинна була перетворитися в мужицьку, сільську, повинна була зображувати українське село» [10, с. 285].

Відповідно до визначення історика українського театру Д. Антоновича, це являлася катастрофа, від якої національне мистецтво театру врятували визначені видатні діячі. Ці майстри-актори не лише спроміглися досягнути найвищих рівнів мистецтва, але й власним прикладом та наполегливою працею сформували свою школу. До зазначених видатних діячів української культури Д. Антонович відносить, насамперед, М. Щепкіна, К. Соленика й М. Кропивницького. Разом із тим, останній, як переконаний дослід-

ник, «тільки першою частиною своєї діяльності і належить до цієї доби, а з 1881 року сам поклав початок новій добі українського театру» [10].

Разом із тим, вказаний захід спричинив легалізацію українського театру, що було використано М. Кропивницьким, завдяки якому вже з 10 січня 1882 року світ побачив п'єсу Т. Шевченка «Назар Стодоля». Разом із тим, перша вистава «Товариства українських артистів під орудою М.Л. Кропивницького» (це власне і являвся театром корифеїв) пройшла в Єлисаветградському театрі 27 жовтня 1882 року.

Восени 1882 р. М. Лукич в Єлисаветграді згуртував трупу за назвою «Товариство акторів», і це ознаменувало активізацію еволюцію професійного театру на землях України, що входили до складу Російської імперії.

Театр корифеїв тісно взаємодіяв із видатними композиторами вказаної епохи, зокрема П. Ніщинський написав «Вечорниці» до п'єси Шевченка, К. Стеценко – композиції до «Про що тирса шелестіла» Черкасенка, М. Лисенко – музику до 21 вистави «корифеїв» та 10 опереток, які охоплювали все жанрове різноманіття популярної музики [9].

У ході вивчення культурогенезу театру корифеїв в Україні на рубежі XIX–XX століть виявлено, що у вказаний період театр нашої країни стає джерелом незламності українського духу, носієм української культури, забезпечуючи здійснення культурної й етнічної консолідуючої роль у соціосфері українського соціуму у вказаний історичний період.

Закономірним питання є аналіз ролі українського театру в тоталітарній радянській системі взаємовідносин масової та елітарної культури. Хоча масова культура й культура еліти у радянській системі упродовж перших десятиліть її функціонування часто виглядає нематеріальною, функціонування влади неможливо повністю зрозуміти, не звертаючи уваги на культурні практики, події та символи статусу еліти.

У дорадянський період історії України представники еліти з раннього дитинства навчалися манерам, правильній мові, етикету та вишуканому смаку. Пізніше в житті формування та плекання їхнього статусу продовжується, наприклад, через відвідування представниками еліти театру. Вказане забезпечувало виконання елітою як внутрішніх, так і зовнішніх функцій. Спільне розуміння конкретних культурних рис театру формувало згуртованість і дозволяло членам еліти впізнавати інших членів. Водночас це допомагало елітам формулювати відмінності між власним прошарком та іншими соціальними групами. Тим не менше, прояви та ступінь впливу театру як культурного явища на суспільство відрізнялися між функціональними елітними групами, такими як політична, релігійна, інтелектуальна чи мистецька еліти.

Багато з елементів цієї логіки лишилися актуальними і у радянський період історії українського театру, навіть якщо роль елітарної культури як високої культури, на відміну від низької (масової) культури, зменшилася. Частково це можна пояснити набагато більш «всвідним» смаком нової радянської еліти, яка поєднувала практики, моделі й символи, пов'язані як з елітною так і народною культурою. У зв'язку зі зміною еліт в театральній сфері сформувався набагато ширший, ніж до

1917 року, діапазон як популярних, так і елітарних культурних практик, елементів і символів. Відповідно, в українському радянському театрі не завжди було очевидно, де елітарна культура починається і де вона закінчується – хоча ексклюзивність елітарних культур, ймовірно, ніколи не була фіксованою і завжди змінювалася.

Упродовж 1920-х років в радянській Україні проведення чіткого розмежування між високою та масовою культурою у театральній сфері також стає дедалі більш проблематичним через масове проникнення вихідців із народу (пролетарів, селян) до управління країною. У той самий час, коли нееліти в СРСР прагнули набуття культурних характеристик і символів, пов'язаних з елітами, вираження почуття культурної вищості стало більш ризикованим для еліт (оскільки це у масовій свідомості отожднювалося із періодом самодержавства) [3].

Водночас в українському театрі ранньої радянської епохи досить важко провести чіткі межі, коли культурні репертуари еліт та інших соціальних груп збігалися. Паралельно із цим формувалася масова театральна культура, що розуміється як популярні комерціалізовані культури, які існували з кінця дев'ятнадцятого століття як частина індустріалізованого суспільства. Після подій Першої світової війни та революції розширення вільного часу, технологічні інновації, зростання нової та існуючої аудиторії й нові нормативні рамки українського радянського театру спричинили розширення й диверсифікацію цих культур.

Однією з найважливіших характеристик масових культур епохи становлення українського радянського театру була центральна роль сучасних мас-медіа в їх поширенні: у 1920-х роках розвинувся тісно інтегрований медіа-ансамбль, який охоплював театр, звукове кіно, радіо, популярну музику, масову пресу і книжкові клуби. Цей ансамбль залишався відносно стабільним до появи телебачення у 1960-х роках. Багато спостерігачів інтерпретували це як зростання однорідної радянської «масової культури», що формувалася у «промислових» масштабах і продавалася як звичайний товар, викликаючи побоювання культурної ерозії та контролю над розумом.

Доцільно також згадати про розвиток модного на початку XX століття музичного театру. З моменту свого виникнення наприкінці XIX століття популярний музичний театр трактувався як аспект «масової культури» та представник самої сучасності.

Висновки. Таким чином, говорячи про історію театру, слід вказати, що ставлення до театру з боку влади і соціуму в різні періоди істотно відрізнялося, адже власне театр, перше ніж він трансформувалася у важливий об'єкт для наукового вивчення, постійно зміщувався то у напрямі політичного заходу вельми вагомого значення, то у бік звичайної забави.

У СРСР боротьба за культурний порядок й домінування була такою ж складною, як і боротьба за політичний, соціальний і економічний лад. При цьому питання репертуару для радянського суспільства ускладнювалося розмаїттям культурних антагонізмів: не лише між центром і периферією, містом та селом, а й між минулим і сьогоденням, модернізмом і народництвом. Модернізм, що був започаткований ще до революції,

а також відстоюваний його найбільш відданим adeptом Лесем Курбасом, був орієнтований на Захід у власній (пере)концептуалізації культурної спільноти, а отже представляв європеїзацію, космополітизм, інтелектуалізм, естетизм.

«Масова культура» у радянській культурі тісно переплітається з ідеологією соціалізму: вона розвивалася як функція в індустріальному суспільстві – щоби сприяти відновленню робочої сили – і сама вироблялася за допомогою промислових засобів і для прибутку. Водночас розвиток «масової культури» співпав зі зростаючою емансипацією її основної аудиторії, яка завоювала політичні права та загальнопретендувала на право голосу в публічній сфері. Послаблення традиційного культурного канону, де домінував середній клас, і ширше визнання «масової культури» йшли рука об руку з цим процесом емансипації. Нарешті, зростання «масової культури» у театральній сфері дало своїй аудиторії можливість створювати ідентичності поза межами середовища, класу, релігії чи місця проживання, і звернулося до зростаючої індивідуалізації, яка також була частиною сучасності.

Той факт, що театр долав класові бар'єри, часто розглядається як ознака однорідної, стандартизованої «масової культури». У той час як театр теоретично звертався до всіх прошарків суспільства, радянську еліту особливо приваблювало кіно, яке витрачало на нього набагато більшу частку свого часу, ніж інші соціальні групи України 1920–1930-х років. Соціальне походження людей також визначало, які фільми вони дивляться: різні типи кінотеатрів – прем'єрні «кінопалаці», середні кінотеатри та «робітничі театри» – показували досить різні типи фільмів. Водночас у театральній сфері вказана різниця не фіксувалася настільки чітко.

Загалом підсумуємо, що театр досить багато зробив для створення гомогенної космополітичної аудиторії у радянській Україні. Водночас все ж відчувався соціальний розподіл, оскільки хоча були місця, такі як ресторан чи галерея театру, де публіка часто змішувалась, просторове розділення дешевих і дорогих місць робило класові відмінності ще більш відчутними.

Список літератури:

1. Веселовська Г.І. Український театральний авангард / Ін-т проблем сучасного мист-ва Нац. акад. мист-в України. Київ : Фенікс, 2010. 368 с.
2. Гринишина М. Синтетичний театр / Ін-т проблем сучас. мистец. НАН України. Київ : Фенікс, 2019. 416 с.
3. Гринишина М. Театральна культура рубежу XIX–XX століть : Реалізм. Дискурс / Ін-т проблем сучас. мистец. НАН України. Київ : Фенікс, 2013. 344 с.
4. Клековкін О. THEATRICA: Лексикон / Ін-т проблем сучас. мистецтва НАН України. Київ : Фенікс, 2012. 800 с.
5. Корнієнко Н.М. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. Київ : Либідь, 2007. 325 с.
6. Красильникова О.В. Історія українського театру XX сторіччя. Київ : Либідь, 2009. 208 с.
7. Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників: документи / Упоряд., техн. ред. О. Зінкевич ; ред. В. Ревуцький. Балтимор ; Торонто : Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1989. 1026 с.
8. Нариси з історії інонаціонального театру в Україні XX – початку XXI ст. / За заг. наук. ред. докт. мистецтвознав. М. Гринишиної; Ін-т проблем сучас. мистец. НАН України. Київ : Фенікс, 2017. 976 с.
9. Нариси з історії театрального мистецтва України XX століття / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; Редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін. Київ : Інтертехнологія, 2006. 1054 с.
10. Український театр XX століття: Антологія вистав. / За заг. ред. М. Гринишиної; Ін-т проблем сучасн. мист-ва НАН України. Київ : Фенікс, 2012. 944 с.
11. Chosky L., Abramson R.M., Gillespie A.E., Woods D., York, F. Teaching music in the twenty-first century (2nd ed.). New York, NY : Prentice Hall, 2000.
12. Farber A. Lessons of the hand. *American Dalcroze Journal*. 1999. 25, 4–6.
13. Findlay E. Rhythm and movement. Evanston, IL : Summy-Birchard, 1971.
14. Galvao A. Kinaesthesia and instrumental music instruction: Some implications. *Psychology of Music*. 1999. 27, 129–137.

References:

1. Veselovska, H.I. (2010) *Ukrainskyi teatralnyi avanhard* [Ukrainian theatrical avant-garde]. Kyiv: Feniks, p. 368. (in Ukrainian)
2. Hrynshyna, M. (2019) *Syntetychnyi teatr* [Synthetic theater]. Kyiv: Feniks, p. 416. (in Ukrainian)
3. Hrynshyna, M. (2013) *Teatralna kultura rubezhu XIX–XX stolit: Realizm. Dyskurs* [Theatrical culture of the turn of the XIX–XX centuries: Realism. Discourse]. Kyiv: Feniks, p. 344. (in Ukrainian)
4. Klekovkin, O. (2012) *THEATRICA: Leksikon* [THEATRICA: Lexicon]. Kyiv: Feniks, p. 800. (in Ukrainian)
5. Korniienko, N.M. (2007) *Les Kurbas: repetytsiia maibutnoho* [Les Kurbas: a rehearsal for the future]. Kyiv: Lybid, p. 325. (in Ukrainian)
6. Krasylnykova, O.V. (2009) *Istoriia ukrainskoho teatru XX storichchia* [History of the Ukrainian theater of the 20th century]. Kyiv: Lybid, p. 208. (in Ukrainian)
7. Les Kurbas u teatralnii diialnosti, v otsinkakh suchasnykiv (1989) [Les Kurbas in theatrical activity, in the estimation of contemporaries: documents]. Toronto: Ukrainske vydavnytstvo "Smoloskyp" im. V. Symonenka, p. 1026. (in Ukrainian)
8. Narysy z istorii inonatsionalnoho teatru v Ukraini XX – pochatku XXI st. (2017) [Essays on the history of non-national theater in Ukraine in the 20th and early 21st centuries]. Kyiv: Feniks, p. 976. (in Ukrainian)
9. Narysy z istorii teatralnoho mystetstva Ukrainy XX stolittia (2006) [Essays on the history of Ukrainian theater art of the 20th century]. Kyiv: Intertekhnolohiia, p. 1054. (in Ukrainian)
10. *Ukrainskyi teatr XX stolittia: Antolohiia vystav* (2012) [Ukrainian theater of the 20th century: Anthology of performances]. Kyiv: Feniks, p. 944. (in Ukrainian)
11. Chosky, L., Abramson, R.M., Gillespie, A.E., Woods, D., & York, F. (2000) *Teaching music in the twenty-first century* (2nd ed.). New York, NY: Prentice Hall.
12. Farber, A. (1999) Lessons of the hand. *American Dalcroze Journal*, 25, 4–6.
13. Findlay, E. (1971) Rhythm and movement. Evanston, IL: Summy-Birchard.
14. Galvao, A. (1999) Kinaesthesia and instrumental music instruction: Some implications. *Psychology of Music*, 27, 129–137.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-5>

УДК 351:378.8(477)

Горова В.О.¹

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МУЗИЧНО-ДОЗВІЛЛЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

Анотація. У статті визначена та систематизована організаційно-правова основа музично-дозвіллевої діяльності України, з'ясовані її роль та функції у сучасному соціокультурному просторі України. Досліджені правові основи організації та проведення музично-дозвіллевих практик залежно від рівнів: конституційного, законодавчого, урядового, відомчого та корпоративного. У статті наведено перелік документів, на підставі яких відбувається музично-дозвіллева діяльність України. Вона регулюється низкою законів: «Про авторське право та суміжні права», «Про культуру», «Про охорону здоров'я», «Про захист прав споживачів», а також Наказами Міністерства культури та інформаційної політики та іншими нормативно-правовими актами, що регламентують конкретні вимоги та правила щодо організації та проведення музично-дозвіллевих заходів. На рівні конкретних установ культури та відповідних музично-дозвіллевих заходів розробляються положення, планово-звітні документи, фінансова документація та інші необхідні документи, які ґрунтуються на вимогах чинного законодавства.

Ключові слова: музично-дозвіллева діяльність, дозвіллеві практики, культурні практики, організаційно-правові засади, дозвілля.

Horova Vitaliia

National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS OF MUSICAL LEISURE ACTIVITIES IN UKRAINE

Summary. The current state of development of the socio-cultural sphere of Ukraine requires the search for optimal ways of qualitative improvement of organizational and legal foundations. The functioning of leisure institutes, the essence, nature and specificity of the cultural process – these and other questions related to the recreational needs and spiritual interests of the individual attracted the attention of scientists earlier and remain relevant today. The article defines and systematizes the organizational and legal basis of music and leisure activities in Ukraine, its role and functions in the modern socio-cultural space of Ukraine are clarified. The legal bases of the organization and conduct of music-leisure practices depending on the levels: constitutional, legislative, governmental, departmental, and corporate were considered and researched from a cultural point of view. The article lists the documents on the basis of which the music and leisure activities of Ukraine take place. It is regulated by a number of laws: "On Copyright and Related Rights", "On Culture", "On Health Protection", "On Protection of Consumer Rights", as well as Orders of the Ministry of Culture and Information Policy and other normative legal acts, which regulate specific requirements and rules regarding the organization and conduct of music and leisure events. Regulations, planning and reporting documents, financial documentation and other necessary documents based on the requirements of current legislation are being developed at the level of specific cultural institutions and relevant music and recreational activities. After 1991, Ukraine created and implemented its own system of regulating leisure (including music and leisure) activities. To date, it is subject to corrections, but at the time of the research, it is regulated by the aforementioned number of legal norms and organizational mechanisms. The organization of musical and recreational events must be carried out in compliance with all legal requirements and rules governing this activity, in order to ensure the safety of event participants and prevent possible offenses. Safety is an important point of reproduction of music and leisure practices. This can be followed at every level: starting from the constitutional and legislative, ending with corporate regulations on holding events.

Keywords: musical and leisure activities, leisure practices, cultural practices, organizational and legal principles, leisure time.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку соціально-культурної сфери України потребує пошуку оптимальних шляхів якісного вдосконалення організаційно-правових засад. За даними соціологічних досліджень, у сфері дозвілля центральне місце відводиться музичному мистецтву, що пояснюється його емоційним втіленням у художню форму. У процесі сприйняття музичних творів відбувається реалізація цілеспрямованої дії на формування художньо-естетичних інтересів і смаків особистості. Тема дозвілля залишається актуальною, оскільки в сучасному світі люди дедалі більше

працюють та живуть в прискореному темпі. Значна частина досліджень підтверджує важливу роль музичної культури й дозвілля в соціальному житті людини, воно сприяє покращенню її фізичного та психічного здоров'я, збільшує рівень задоволеності життям, тому має вагомe значення у сучасному соціокультурному просторі України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функціонування дозвіллевих інститутів, сутність, природа та специфіка культуротворчого процесу – ці та інші питання, що стосуються рекреативних потреб та духовних інтересів особистості, привертали увагу науковців раніше та за-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3470-5690>

лишаються актуальними сьогодні. Дозвіллева сфера сформувалася на межі XIX–XX століть, а її розквіт припав на середину XX століття.

Історичні та теоретичні аспекти дозвіллезнавства розкривали у своїх працях провідні українські дослідники проблеми, зокрема О. Гончарова, І. Зязюн, О. Копієвська, М. Мозговий, О. Олексюк, О. Паскаль, М. Поплавський, О. Сасихов.

Так, О. Гончарова у монографії «Культуротворчі виміри людини в сучасному універсумі» [3] висвітлила поліфункціональність античного дозвілля в культурологічному вимірі та виявляє генезу та революцію форм дозвілля: ігри (Олімпійські, Агоналії, Мегалезійські, Римські та інші), свята, публічні лазні, вілли, колекціонування, театри, циркові ігри, гонки на колісницях, гладіаторські ігри.

Змістовною працею, присвяченою темі дозвілля, є колективна монографія «Культурно-дозвіллева діяльність у сучасному світі», в якій представлено результати наукових пошуків з проблем культурно-дозвіллевої діяльності сьогодення. У роботі, на основі культурологічних, історичних, психолого-педагогічних досліджень, узагальнено теоретико-методологічні, історичні та практичні напрацювання з питань трансформації культурно-дозвіллевих практик. Здійснено аналіз технологій культурно-дозвіллевої діяльності та обґрунтовано доцільність їхнього використання в українських реаліях [10].

Методологічні та теоретичні засади філософсько-антропологічного аналізу культури дозвілля присвячено монографією О. Бойко «Культура дозвілля у суспільстві ризику» [2]. Монографією присвячено проблемі дослідження трансформаційних процесів і перспектив розвитку культури дозвілля у суспільстві ризику.

Вивчення особливостей організації культурно-дозвіллевої діяльності в мікросередовищі присвячені дослідження М. Поплавського. Педагогічний потенціал дозвілля розглядає І. Зязюн. О. Паскаль у посібнику «Соціальна робота у сфері дозвілля» розкриває основні положення дозвіллевої сфери в аспекті використання її можливостей в соціальній роботі [12].

Осмилення питання розвитку особистості у сфері дозвілля та використання вільного часу у різних аспектах вивчали М. Аріарський, Є. Акнаєв, В. Кірсанов, С. Русова, О. Сасихов, В. Тріодін та інші.

Тема дозвілля є міждисциплінарною і висвітлюється з точки зору культурології, мистецтвознавства, філософії, соціології, психології, педагогіки, географії та економіки. Проте, незважаючи достатню кількість праць, які висвітлювали проблему музично-дозвіллевої діяльності, питання щодо організаційно-правових засад української музично-дозвіллевої діяльності залишається недостатньо вивченим.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наукова новизна статті полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні організаційно-правових засад музично-дозвіллевої діяльності, що є різновидом культурних практик у сучасному соціокультурному просторі України.

Мета статті. Метою дослідження є визначення, систематизація та розкриття змісту організаційно-правових засад музично-дозвіллевої

діяльності та з'ясування їх ролі та функцій у сучасному соціокультурному просторі України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Музика формує, збагачує та вдосконалює внутрішній світ людини та виробляє певні музично-естетичні вподобання та смаки. Сутністю музичної діяльності є ціннісне спрямування на відображення дійсності в художньо-естетичних формах. Тому, дефініцію «музичне дозвілля» доцільно розглядати крізь призму музичного мистецтва. Варто зауважити, що активна музично-дозвіллева діяльність передбачає наявність певних потреб і здібностей людини, серед яких: музичний слух, ритм, емоційне сприйняття, пізнавальна активність, багата уява, нестандартне мислення та ін.).

Музично-дозвіллева діяльність має характерні особливості:

- наявність мотивів та потреб, які спонукають особистість до музичної діяльності;
- сформованість переваг і цінностей, нахилів і здібностей, які використовуються людиною у процесі музично-дозвіллевої діяльності;
- урізноманітнення видів музично-дозвіллевої діяльності: слухання, музикування, спів, імпровізація і т. д.;
- змістовність, на яку впливає художньо-естетичний смак і музичні вподобання особистості, її культурний рівень.

Сьогодні, як ніколи, музичний простір України потребує дослідження та структурування, тому що саме він є чинником формування національної ідентичності, що доводить у дисертаційному дослідженні Т. Шершова. Дослідниця питань музичної регіоніки, культурної пам'яті та пісенної творчості зазначає: «сьогоденні реалії вимагають повернення до народнопісенної творчості, оскільки її етнодуховний, естетичний потенціал міг би суттєво вплинуло на поглиблення національного художнього світогляду, що існує невід'ємно від національної ідентичності українства. Це також аргументується тим, що сама по собі ідея створення самостійної держави України сформувалася та була втілена завдяки культурі, яка виражена в народній творчості, звичаях, традиціях» [14, с. 169].

Дозвілля посідає значне місце у сфері життєдіяльності суспільства і викликає розвиток економічної сфери та дозвіллевої інфраструктури. За структурним наповненням музично-дозвіллева діяльність охоплює: спілкування, споживання культурних цінностей, суспільно-корисну роботу, творчий розвиток і самоосвіту, пасивний відпочинок та інше. Відповідно до цього, музично-дозвіллеву діяльність диференціюють на: розважальну, творчу та пізнавальну.

Отже, музично-дозвіллева діяльність впливає на всі сфери діяльності особистості. Вона є не лише засобом релаксації, але й формує творчі задатки та здібності, розвиває особисті якості. Слушно зауважує доктор культурології О. Копієвська: «правильна організація культурного відпочинку може зменшити соціальне напруження, навіть перевести його в безпечніше русло, що питома вага культури зростає в системі цінностей людей, їхньої життєдіяльності» [9, с. 156]. Рушійними силами участі особистості в музично-дозвіллевій діяльності є інтереси та потреби індиві-

да. До музичного дозвілля відносимо: концерти, фестивалі, дискотеки, танцювальні вечірки, караоке, конкурси, музичні тури. Організаційна частина дозвілля (проведення видовищних заходів, виступів акторів і співаків та інше) репрезентується шоу-бізнесом.

Зародження шоу-бізнесу в Україні відбувається з середини 1990-х років. Цей період відзначається закладенням підвалин інфраструктури музичного шоу-бізнесу у вигляді продюсерських центрів, мистецьких агенцій, студій звукозапису та виробництва відеокліпів. Розширюється структура технічного забезпечення концертної діяльності. З того часу український шоу-бізнес активно та динамічно розвивається, але має деякі проблеми: відсутність достатнього фінансування для організації та проведення шоу та концертів, якісної професійної підготовки виконавців, наявність високої конкуренції.

М. Мозговий вважає, що сучасний стан культурно-дозвілдової практики має деякі суперечності, а саме: розбіжність між ціннісними орієнтаціями, духовними інтересами та змістом закладів дозвілля; невідповідність між потребами населення та можливостями для їх задоволення; стандартність діяльності музично-дозвіллових структур та ін. Ефективним засобом відпочинку та заповнення вільного часу є сучасна популярна естрадна музика, яка комерціалізується в концертній діяльності [11, с. 111].

При розгляді організаційно-правових засад у галузі музично-дозвілдової діяльності, основну увагу доцільно приділити комплексу законодавчих основ та нормативно-розпорядчих документів.

Музично-дозвіллова діяльність в Україні регулюється законодавством та нормативно-правовими актами, які встановлюють правила щодо її організації та проведення. Організаційно-правові засади музично-дозвілдової діяльності в Україні на законодавчому рівні визначаються:

1. Конституція України – головний закон, який гарантує свободу творчості та право на культурний відпочинок. Зокрема, стаття 53 Конституції України забезпечує кожному право на доступ до культурних цінностей, у тому числі до мистецтва, літератури та інших форм масової інформації, а також на створення, користування та захист творів мистецтва. Також стаття 54 Конституції України, яка гарантує свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості, захист інтелектуальної власності, а культурна спадщина, згідно статті, охороняється законом. Держава забезпечує зберігання історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність [8].

2. Закон України «Про культуру» – встановлює загальні принципи організації культурної діяльності в Україні, включаючи музичну діяльність. Таким чином, закон визначає основні принципи державної політики у сфері культури, включаючи забезпечення свободи творчості та права на культурний відпочинок громадян України, розвиток культурної спадщини та мистецтва, захист культурної різноманітності та ін. [5].

3. Закон України «Про охорону здоров'я» – висуває вимоги до забезпечення безпеки здоров'я під час проведення музично-дозвіллових заходів. Це може включати, напри-

клад, вимоги щодо розміщення підсилювачів звуку, контролювання рівня гучності, забезпечення безпечних умов для відвідувачів та інші вимоги, які сприяють збереженню та зміцненню здоров'я учасників заходу [6].

4. Закон України «Про захист прав споживачів» – встановлює та регулює вимоги до якості та безпеки товарів та послуг, включаючи музичні послуги. Згідно зі статтею 9 Закону України «Про захист прав споживачів», товари та послуги повинні відповідати вимогам, які встановлені законодавством про якість та безпеку продукції, а також вимогам, які визначені умовами договору або оголошення, або стандартами. Закон також передбачає, що споживачі мають право на інформацію про товари та послуги, що надаються, а також про умови їх надання. Інформація має бути повна, достовірна та зрозуміла для споживача [7].

5. Закон України «Про авторське право та суміжні права» – цим законом встановлені правила щодо використання музичних творів та гарантується захист прав власників авторських творів. Згідно з цим законом, авторське право є правом фізичної особи бути визнаним автором твору і користуватися цим твором у визначеному законом обсязі. Це означає, що музичний твір може бути використаний тільки з дозволу його власника або на підставі законної виняткової умови. Окрім того, закон встановлює вимоги до договорів про передачу авторських прав на музичні твори та визначає порядок відшкодування збитків, які виникають у зв'язку з порушенням авторських прав. Таким чином, при проведенні музично-дозвіллових заходів, організатори повинні мати дозвіл на використання музичних творів від їх власників або використовувати твори, які не обкладені авторським правом. Це допоможе уникнути порушення авторських прав та можливих судових позовів з боку власників авторських прав [4].

6. Низка нормативних засад, що важлива для музично-дозвілдової діяльності регламентується постановами Кабінету міністрів. До прикладу розглянута Постанова Кабінету міністрів України від 20 січня 2023 р. № 52 «Про затвердження критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для підтримки культури та збереження культурної спадщини». Ця постанова окреслює сталий перелік критеріїв за якими уможливується державна допомога інфраструктурі, що пов'язана з діяльністю у сфері культури і надає культурно-дозвіллові послуги [13].

7. Накази Міністерства культури (з 2019 р. – Міністерства культури та інформаційної політики) України, інші нормативно-правові акти – регламентують конкретні вимоги та правила щодо організації та проведення музично-дозвіллових заходів. Наприклад, відомство культури може встановлювати вимоги до оформлення дозволів на проведення музично-дозвіллових заходів, умови використання музичних творів та інші правила, які не передбачені законодавством. Такі нормативні акти можуть також встановлювати вимоги до організації безпеки під час проведення масових заходів, у тому числі музичних. Прикладами таких документів можуть бути: Наказ Міністерства культури України від 13 вересня 2017 р. № 889 «Про затвердження Порядку організації і проведення в Україні між-

народних фестивалів народної творчості», наказ Президента України від 30 грудня 2013 р. № 717/2013 «Про додаткові заходи щодо державної підтримки культури і мистецтва в Україні» та ін. Отже, організатори музично-дозвіллевих заходів повинні ознайомлюватися з усіма нормативно-правовими актами, що стосуються проведення таких заходів, і дотримуватися всіх вимог та правил, встановлених в цих документах. Це допоможе забезпечити безпеку учасників заходу та уникнути можливих правопорушень.

Доцільно запропонувати авторське бачення комплексу типових найбільш поширених організаційних заходів властивих для проведення музично-дозвіллевої діяльності в Україні. Основними організаційними заходами є:

- отримання необхідних дозвільних документів для проведення музичного заходу. Серед таких документів: дозвіл на проведення заходу від місцевої ради або місцевої державної адміністрації, дозвіл на здійснення публічної діяльності від відповідного органу державної влади (Міністерства культури та інформаційної політики), ліцензія на здійснення музичної діяльності та інші;

- визначення тематики та формату заходу, що залежить від мети та цілей заходу та специфіки аудиторії;

- визначення місця проведення заходу (закритий клуб чи відкрита площадка), обов'язково враховувати кількість глядачів і наявність необхідних умов;

- відбір музичних груп та окремих виконавців – тих, які відповідають формату події, та можуть забезпечити якісну та професійну музику;

- розробка програми заходу (відбір пісень; розклад виступів виконавців, враховуючи паузи та інші елементи програми; технічних засобів – акустичних систем, світлового та звукового обладнання, екранів і проекторів), складання списку запрошених гостей;

- продаж квитків та просування заходу. В Україні широкою популярністю користується продаж білетів через Інтернет – karabas.com, internet-bilet.ua. Просування події сприяють соціальні мережі – Tiktok, Facebook, Instagram.

Функціонування організаційно-правового механізму регламентації музично-дозвіллевої діяльності можна проілюструвати на прикладі фестивальної діяльності. Починаючи з ХХ століття однією з найдієвіших форм організації дозвілля у музичній індустрії став фестивальний рух, який яскраво висвітлює культурні події, поширює різні жанри та види виконавського мистецтва, популяризує виконавські традиції, що сприяє піднесенню національної музичної культури. Тому підтримка та розвиток музичного фестивального руху в Україні є одним із ключових, пріоритетних напрямків дозвіллевої діяльності, яка підтримується різноманітними організаційними коміте-

тами і Міністерством культури та інформаційної політики України. Організаційні засади проведення музичних фестивалів закріплені у низці нормативно-розпорядчих актів, вивчених, зокрема дослідницею І. Бермес [1, с. 155]. Автор визнає такі головні елементи (відкриття, закриття, проведення різних заходів (прес-конференцій, майстер-класів, наукових конференцій, творчих зустрічей), забезпечення концертних майданчиків, формування концертних програм, проведення концертів, розміщення колективів тощо) і принципи (демократичний і концептуальний) цих культурних акцій, а також виокремлює завдання організаційного комітету на підставі Положень про музичні фестивалі.

Розглянемо дію організаційно-правового механізму регламентації музично-дозвіллевої діяльності на прикладі упорядкування фестивалю «Чарівний світ мистецтва», який проводить фестивально-творча організація «МИР-ФЕСТ». Цьогорічний фестиваль проходив 3 – 8 квітня у м. Мукачево в залі драматичного театру. Положення про фестиваль типові та містить наступні структурні елементи: загальні положення, порядок проведення фестивалю, організаційні засади проведення фестивалю. Фінансове забезпечення фестивалю. Такі нормативні документи передбачені для всіх музичних фестивалів, із обов'язковим акцентуванням на організаційні заходи. Отже, музично-дозвіллева діяльність є складовою частиною культурних практик, яка має вагомим значення для сучасного соціокультурного простору України.

Висновки. В Україні після 1991 року була створена та запроваджена система правових норм та організаційних механізмів, які регламентують музично-дозвіллеву діяльність. Правові основи музично-дозвіллевої діяльності існують на кількох рівнях: конституційному, законодавчому, урядовому, відомчому та корпоративному. Організація музично-дозвіллевих заходів повинна відбуватися з дотриманням всіх нормативно-правових вимог та правил, що регулюють цю діяльність, з метою забезпечення безпеки учасників заходу та запобігання можливим правопорушенням. Музично-дозвіллева діяльність в Україні регулюється Конституцією України та низкою законів: «Про авторське право та суміжні права», «Про культуру», «Про охорону здоров'я», «Про захист прав споживачів», а також Наказами Міністерства культури та інформаційної політики та іншими нормативно-правовими актами, що регламентують конкретні вимоги та правила щодо організації та проведення музично-дозвіллевих заходів. На рівні конкретних установ культури та відповідних музично-дозвіллевих заходів розробляються положення, планово-звітні документи, фінансова документація та інші необхідні документи, які ґрунтуються на вимогах чинного законодавства.

Список літератури:

1. Бермес І. Організаційні засади музичного фестивального руху в Україні. *Культурологічна думка*. 2015. № 8. С. 150–155.
2. Бойко О.П. *Культура дозвілля у суспільстві ризику* : монографія. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. 285 с.
3. Бровко М. М. *Культуротворчі виміри людини в сучасному універсумі* : монографія. Київ : Ліра К, 2019. 380 с.
4. Закон України «Про авторське право та суміжні права». *Відомості Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (дата звернення: 09.03.2023).

5. Закон України «Про культуру». *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 09.03.2023).
6. Закон України «Про охорону здоров'я». *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 09.03.2023).
7. Закон України «Про захист прав споживачів». *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 09.03.2023).
8. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.03.2023).
9. Копієвська О.Р. Трансформаційні процеси в культурі сучасної України : монографія. Київ : НАКККіМ, 2014. 296 с.
10. Культурно-дозвілєва діяльність у сучасному світі : кол. монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 328 с.
11. Мозговий М.П. Дозвілля і шоу-бізнес / *Духовна культура як домінанта українського життєтворення* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Ч. II. Київ, 2005. С. 110–113.
12. Паскаль О.В. Соціальна робота у сфері дозвілля : навч. посібник. Одеса : Поліграф, 2007. 120 с.
13. Про затвердження критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для підтримки культури та збереження культурної спадщини : Постанова Кабінету міністрів від 20.01.2023 № 52. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/52-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.03.2023).
14. Шершова Т.В. Культурна пам'ять як чинник формування національної ідентичності (на матеріалах народно-пісенних практик Полтавщини) : дис. на здобуття ступеня док. філос. : 034 – культурологія. НАКККіМ. Київ, 2021. 241 с.

References:

1. Bermes I. (2015) Organizational foundations of the music festival movement in Ukraine. *Kulturolohichna dumka*, vol. 8, pp. 150–155. (in Ukrainian)
2. Boyko O. (2011) Leisure culture in the risk society: monograph. Sumy: DVNZ "UABS NBU", 285 p. (in Ukrainian)
3. Brovko M. (2019) Culture-creating dimensions of man in the modern universe: monograph. Kyiv: Lira K, 380 p. (in Ukrainian)
4. The Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights". *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (accessed 9 March 2023). (in Ukrainian)
5. The Law of Ukraine "On Culture". *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (accessed 9 March 2023). (in Ukrainian)
6. The Law of Ukraine "On Health Care". *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (accessed 9 March 2023). (in Ukrainian)
7. The Law of Ukraine "On Consumer Protection". *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (accessed 9 March 2023). (in Ukrainian)
8. The Constitution of Ukraine. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed 9 March 2023). (in Ukrainian)
9. Kopievska O.R. (2014). Transformation processes in the culture of modern Ukraine: a monograph. Kyiv: NAKKKiM, 296 p. (in Ukrainian)
10. Cultural and leisure activities in the modern world: col. monograph. (2017). Kyiv: Lira-K Publishing House, 328 p. (in Ukrainian)
11. Mozgovyi M.P. (2005) Leisure and show business // *Spiritual culture as a dominant of Ukrainian life: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference*. Kyiv, pp. 110–113. (in Ukrainian)
12. Pascal O. (2007) Social work in the sphere of leisure: teaching. manual. Odessa: Polygraph, 120 p. (in Ukrainian)
13. On the approval of criteria for assessing the admissibility of state aid to business entities for the support of culture and the preservation of cultural heritage: Resolution of the Cabinet of Ministers of 20.01.2023 No. 52. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/52-2023-%D0%BF#Text> (accessed 23 March 2023).
14. Shershova T. (2021) Cultural memory as a factor in the formation of a national identity (on the materials of folk song practices of Poltava region): Dissertation for a Doctor of Philosophy Degree: Specialty 034 – Cultural studies. National Academy of Culture and Arts Management, Kyiv. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-6>

УДК 930.2:001.18

Климова К.І.¹, Дорошенко К.В.
Державний університет телекомунікацій

ТРАДИЦІЙНЕ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ: АКТУАЛЬНІ ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація. На кожному етапі розвитку документознавчої науки визначалися актуальні вектори досліджень, аргументувалася їх важливість як для самої науки, так і для практичної сфери. Визначення перспективних напрямів наукових студіювань традиційного документознавства обумовлювалися сукупністю факторів: необхідність осмислення місця наукової дисципліни у міждисциплінарному науковому просторі; зростання інтересу до документу як об'єкту дослідження та з'ясування факторів, які стимулювали цей інтерес; формування вітчизняної школи традиційного документознавства, розробка теоретичних засад, історичних та науково-прикладних досліджень; вплив сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, які змінюють парадигму документознавчої науки, у тому числі й класичного (традиційного) документознавства; розвиток сучасної моделі професійної освіти інформаційно-документаційного напрямку. Промотори традиційного документознавства в Україні В. Бездрабко та С. Кулешов у своїх фундаментальних дослідженнях не лише визначили перспективні напрями студіювань цієї галузі наукових знань, а й реалізували безліч дослідницьких проєктів, зокрема: концепції і програми розвитку документознавства; термінологія, витоки, генезис, структура та межі традиційного документознавства; новітні інтерпретації класичної концепції документознавства; місце традиційного документознавства у системі наукових знань; історія традиційного документознавства. Базуючись на здобутках вітчизняних науковців щодо визначення актуальних векторів дослідження традиційного документознавства ми сформулювали перспективні напрями студіювань, які обумовлені новими реаліями у сфері науки та професійної документознавчої освіти: розв'язання дискусійних питань щодо документознавчої термінології, зокрема таких понять як «види документації», «галузеві системи документації», «системи спеціальної документації»; дослідження систем спеціальної/галузевої документації; теорія і практика класифікації галузевої документації та класифікаційних схем кожної системи спеціальної документації; вплив сучасних технологій на парадигму традиційного документознавства; зв'язок документознавчої науки і сучасної практики щодо документування управлінських дій і організації роботи зі службовою документацією в умовах формування гібридних документаційних систем; модель професійної підготовки документознавців для управлінської сфери; традиції та інноваційні підходи у викладанні традиційного документознавства у закладах вищої освіти; традиційне документознавство у системі підготовки сучасних управлінців.

Ключові слова: документ, документознавство, традиційне документознавство, актуалізація та вектори документознавчих досліджень, тренди документознавчої освіти.

Klymova Kateryna, Doroshenko Kateryna
State University of Telecommunications

TRADITIONAL DOCUMENTARY SCIENCE IN UKRAINE: CURRENT RESEARCH VECTORS

Summary. At each stage of the development of documentary science, relevant vectors of research were determined, and their importance for both the science itself and the practical sphere was argued. The determination of prospective directions of scientific studies of traditional document studies was determined by a combination of factors: the need to understand the place of the scientific discipline in the interdisciplinary scientific space; growing interest in the document as an object of research and clarifying the factors that stimulated this interest; formation of the national school of traditional documentary studies, development of theoretical foundations, historical and applied research; the impact of modern information and communication technologies, which change the paradigm of documentary science, including classical (traditional) documentary science; development of a modern model of professional education in the information and documentation direction. The promoters of traditional document studies in Ukraine, V. Bezdrabko and S. Kuleshov, in their fundamental research, not only identified promising directions for studying this branch of scientific knowledge, but also implemented many research projects, in particular: concepts and programs for the development of document studies; terminology, origins, genesis, structure and limits of traditional document studies; the latest interpretations of the classic concept of document studies; the place of traditional document studies in the system of scientific knowledge; the history of traditional documentary studies. Based on the achievements of domestic scientists regarding the definition of current research vectors of traditional document studies, we have formulated promising directions of study, which are conditioned by new realities in the field of science and professional document studies education: solving debatable issues regarding document studies terminology, in particular such concepts as "types of documentation", "industry documentation systems", "special documentation systems"; research of special/branch documentation systems; theory and practice of classification of industry documentation and classification schemes of each system of special documentation; the influence of modern technologies on the paradigm of traditional document studies; the connection of document science and modern practice regarding the documentation of management actions and the organization of work with official documentation in the conditions of the formation of hybrid documentation systems; model of professional training of document experts for the management sphere; traditions and innovative approaches in teaching traditional document studies in higher education institutions; traditional document studies in the system of training modern managers.

Keywords: document, documentary science, traditional document studies, actualization and vectors of documentary research, trends in documentary education.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4573-7586>

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена сукупністю взаємопов'язаних чинників. Спробуємо означити та вказати їхню роль в актуалізації напрямів досліджень традиційного документознавства. Першим важливим фактором впливу слід назвати необхідність осмислення місця традиційного документознавства у системі наукових знань про документ.

Другий чинник обумовлений тим, що традиційне документознавство, власне з якого і починалася наука про документ, стало об'єктом та потужним і найпопулярнішим сегментом наукових студіювань вітчизняних документознавців. Компаративний аналіз вкладу науковців у розширення предметної сфери традиційного документознавства та визначення його місця в гуманітаристиці є одним із перспективних напрямів наукових студій про традиційне документознавство. Ще один важливий аспект, пов'язаний зі зростанням інтересу до об'єкту нашого дослідження, а саме розкриття факторів, які стимулювали вивчення традиційного документознавства і обумовлювали до нього інтерес науковців.

З вище означеного випливає третій чинник – існування в Україні школи традиційного документознавства, яка сформувалася упродовж 1990-х – 2000-х рр. Набули розвитку теоретичні засади традиційного документознавства, визначилися напрями історичних та науково-прикладних досліджень. Аналіз теорії, методики, характеристика прикладних студіювань вітчизняних промоторів традиційного документознавства доктора історичних наук, професора В. Бездрабко та доктора історичних наук, професора С. Кулешова визначає перспективний напрям досліджень.

Четвертим чинником ми назвемо потужний розвиток документознавчої науки, появу нових напрямів, зокрема, альтернативного документознавства, електронного, аудіовізуального, торговельного, музичного та інших так званих галузевих документознавств. Увираження місця традиційного документознавства серед зазначених напрямів, їх взаємозв'язку та взаємовпливів може стати перспективним напрямом досліджень.

П'ятий чинник пов'язаний з впливом сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, які міняють парадигму документознавчої науки, у тому числі й класичного (традиційного) документознавства. Розкриття дослідницьких завдань останнього в умовах новітніх технологій створення документів та формування гібридних систем документації, безперечно, є одним із актуальних векторів дослідження.

Зростання ролі і значення міждисциплінарних досліджень визначає шостий чинник актуалізації досліджень вітчизняного традиційного документознавства, зокрема, такого перспективного напрямку як аналіз його міждисциплінарної методології та вплив наукових методик традиційного документознавства на розвиток інших наукових дисциплін.

Останній сьомий чинник актуалізації теми нашого дослідження ми пов'язуємо із завданнями розвитку сучасної моделі професійної освіти інформаційно-документаційного напрямку. Традиційне документознавство, витоки якого сягають діловодства та архівної справи, має генетичні зв'язки з практичною сферою, а саме: робота

з управлінською документацією в установах та організаціях різного відомчого підпорядкування та форм власності, архівування документів, використання поточної та ретроспективної інформації в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Концептуальні засади підготовки фахівців, що навчаються за спеціальністю 029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа мають визначити місце документознавчого складника в рамках нової спеціальності, а відтак, актуалізують дослідження змісту традиційного документознавства у професійній освіті серед навчальних дисциплін документознавчого циклу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Наявність наукових публікацій щодо актуальних векторів дослідження традиційного (класичного) документознавства в Україні свідчить про те, що означена тема опинилася в полі зору науковців, які урізноманітнили тематику студіювань. Так, до об'єкту досліджень потрапила термінологія традиційного документознавства, у тому числі й означення самого поняття «традиційне документознавство». Компаративний аналіз понять «традиційне документознавство» та «діловодство» запропонувала в одній із численних своїх публікацій В. Бездрабко [12]. Власне, авторка апелює до усталеної думки, що «мітяєвське»/класичне/традиційне документознавство у період його конституювання визначали як теорію документування управлінських процесів і роботи з документами в управлінні (тобто – діловодство), проектування форм документів і уніфікованих систем документації [1, с. 92]. Основоположник класичного документознавства К. Мітяєв, розширюючи рамки наукової дисципліни, розглядав її як загальну науку про документи і способах фіксування реальної дійсності [28]. Визначаючи перспективні напрями досліджень традиційного документознавства С. Кулешов ототожнював його зі спеціальним (тобто управлінським) документознавством. Окремий підрозділ Проекту концепції розвитку документознавства в Україні С. Кулешов озаглавив так: «Перспективні напрями досліджень традиційного (спеціального) документознавства» [22, с. 82].

Витокам та генезису традиційного документознавства присвячені фундаментальні праці В. Бездрабко [5; 10] та С. Кулешова [19; 20, с. 10–24].

Не залишилося поза увагою питання структури та меж традиційного документознавства в рамках широкої дискусії щодо загального та спеціального, традиційного (класичного) та нового (альтернативного) документознавства. Н. Кушнарєнко – доктор історичних наук, професор, авторка першого вітчизняного підручника з документознавства, розкриваючи можливості нового/альтернативного документознавства, піддала критиці традиційне документознавство за його вузьку спеціалізацію [23; 24]. Саме цю «спеціалізацію» окреслив С. Кулешов, визначивши структуру традиційного/спеціального документознавства: історія/основні етапи та закономірності розвитку документації; теоретичні засади (концепції документації, його типологія, функції, класифікація); питання створення, функціонування та зберігання документації. Відтак, на думку С. Кулешова, традиційне документознавство презентує сукупність знань з характеристики зовнішньої

форми, змісту, функцій, класифікації (типології), закономірності історичного розвитку і функціонування службового документа, технології роботи зі службовими документами у діловодстві [22].

На важливий теоретичний аспект вивчення традиційного документознавства, а саме новітні інтерпретації класичної концепції документознавства, звернула увагу В. Бездрабко у своєму дисертаційному дослідженні. Новітні інтерпретації, як зауважила вчена, є віддзеркаленням розвитку традиційного документознавства на рубежі ХХ–ХХІ ст., яке характеризується зрушеннями у структурі, продукуванням інновацій, що обумовлено об'єктивними та суб'єктивними чинниками [10, с. 16]. Акцент В. Бездрабко робить на творчому внеску представників документознавчої науки, дослідження яких вплинули на зміст наукової дисципліни, наукової та навчальної спеціальностей.

Визначення структури та меж традиційного документознавства, уможливило окреслення науковцями головних його завдань, які конкретизували напрями перспективних досліджень традиційного документознавства. Головними завданнями класичного документознавства названі такі: визначення ролі службової документації в усіх сферах життєдіяльності суспільства; сприяння формуванню державної політики у сфері діловодства (питання створення, функціонування, систематизації та зберігання документації); розроблення методів, що оптимізують процеси створення та функціонування службових документів, включаючи електронні документи, а також гармонізація вітчизняних методик управління записами з міжнародними стандартами; вивчення історії, закономірностей розвитку службової документації [22, с. 83]. Публікації ґрунтовно презентують проблематику теоретико-фундаментальних, теоретико-прикладних, науково-технологічних та історичних досліджень традиційного документознавства [22, с. 83–89].

Не залишилася на маргінесі наукових студіювань й історія традиційного документознавства. Як зазначалося, історичні дослідження у класичному документознавстві мають певну традицію і охоплюють широку палітру проблематики: історія діловодства та його нормативно-методичне забезпечення, організація документообігу у різні історичні періоди, еволюція діловодної документації, ділова документація різних державних інституцій та різних історичних епох [26], джерела до історії діловодства. Відгалуження історичного напрямку досліджень традиційного документознавства визначило формування концепції історичного документознавства [21]. Свідченням зрілості документознавчої науки, її здатності до саморефлексії була поява ґрунтовних праць В. Бездрабко про розвиток документознавства як галузі наукових знань, які окреслили важливі аспекти досліджень: особливості побутування діловодства та його вплив на становлення науки про документ [3], теорія діловодства та теоретико-пізнавальні аспекти формування документознавства [6], історія документознавства у контексті діловодства та архівної справи [8], персоналізована історія документознавства, в якій розкритий вклад відомих науковців у розвиток традиційного документознавства – А. Введенського, К. Мітяєва, С. Кулешова [7].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Одним із важливих напрямків досліджень є виявлення взаємозв'язку та впливу традиційного документознавства на розвиток інших наукових дисциплін, що залишалися недостатньо дослідженими раніше.

Мета статті. Виходячи з аналізу здобутків вітчизняних науковців у питанні актуальних векторів дослідження традиційного документознавства, означимо мету нашої статті: визначити та сформулювати перспективні напрями досліджень традиційного документознавства, які обумовлені новими реаліями у сфері науки та професійної освіти.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, комплексності, а також сукупність загальнонаукових та спеціальних методів: аналізу, синтезу, компаративістики, формальної логіки, узагальнення, моделювання. Застосування зазначених принципів і методів уможливило комплексно розкрити здобутки традиційного документознавства щодо визначення актуальних напрямів досліджень та окреслити вектори студіювань, які б відповідали як новим реаліям, що впливають на традиційне документознавство, так і рівню розвитку самої науки про службові документи.

Вклад основного матеріалу дослідження. Спробуємо узагальнено означити актуальні вектори досліджень традиційного документознавства, розглядаючи у площині документознавчої науки та інформаційно-документознавчої освіти.

Документознавча наука. Як справедливо зазначалося, є багато науковців-гуманітаріїв, які надають перевагу доводити доведене, замість того, щоб осмислювати нові явища та інтерпретувати їх. Наука має бути «збурювачем спокою», вона покликана окреслювати кризові сфери у науковій галузі, знаходити ті ділянки, які уможливають швидке просування дослідницьких ідей і проєктів, виходячи із аналізу сучасного рівня знань і наукових здобутків. Вчені констатують кризу у документознавчій науці і єдиним виходом з якої вбачають осмислення нової парадигми науки [2, с. 39]. Криза старих явлень у науці є причиною виникнення нових ідей.

До «вічних» тем кожної галузі наукових знань, включаючи й документознавство з його класичною версією, належить термінологія. Наявність термінологічних словників, стандартів, статей у енциклопедичних виданнях, проведення наукових форумів з термінології документознавства та суміжних галузей знань [11; 31] свідчить про значні здобутки традиційного документознавства на теренах документознавчого термінознавства. Однак, є й лакуни, дискусійні проблеми термінологічного характеру, зокрема, визначення таких понять як «спеціальні» чи «галузеві» системи документації, «види документації» [15], співвідношення понять «системи спеціальної документації» та «спеціальні системи документації» [16], зміст і межі поняття «юридичне документознавство» [17]. Розв'язання дискусійних питань у документознавчій термінології є важливим вектором досліджень традиційного документознавства.

З розвитком документознавства активізувалися дослідження *систем спеціальної документації* чи окремих підсистем, свідченням

чого є поява наукових публікацій з даної тематики [13; 18; 25; 30; 32; 34], дисертаційних досліджень. Такий вектор дослідження як аналіз наукового доробку на теренах вивчення спеціального чи галузевого (питання дискусійне щодо правомірності використання того чи іншого терміну, як ми зазначили вище) документознавства, та вивчення нових систем спеціальної/галузевої документації матиме практичне значення у різних сферах діяльності, особливо при розробленні класифікаторів спеціальної документації.

У зв'язку з вивченням систем спеціальної документації визначився ще один важливий і перспективний вектор дослідження – **видова класифікація систем документації**. Накопичення емпіричного матеріалу щодо систем спеціальної документації потребує теоретичного узагальнення та розроблення загальної видової класифікації систем спеціальної документації, їх міжвидових зв'язків та класифікації документів, що формують кожну систему спеціальної/галузевої документації.

Багато спірних питань щодо прийомів, методів, логіки класифікування документації як однієї із важливих складових предметної сфери традиційного документознавства. Це стосується, наприклад, класифікації управлінської документації, представленої у Національному класифікаторі НК 010:2021 і правомірності віднесення окремих видів документів до певних класів управлінської документації, таких як розрахункова чекова книжка, меморіальний ордер, грошовий чек [29, с. 14]. Вирішення дискусійних питань у традиційному документознавстві щодо термінології, класифікації документації матиме важливе значення для діловодства / керування записами як сфери впровадження наукових методик, запропонованих документознавчою наукою та апробації наукових здобутків традиційного документознавства.

Міждисциплінарний рівень студіювання є одним із важливих у розвитку науки. Зв'язки традиційного документознавства з іншими галузями наукових знань, зокрема історико-джерелознавчого циклу, уже достатньо репрезентовані у документознавчих дослідженнях [4; 9]. Багатогранність зв'язків традиційного документознавства потребує визначити ті галузі наукових знань, які є найбільш наближеними. Йдеться про інституцізнавство. Традиційному документознавству важливий розгляд управлінської діяльності в установах і організаціях різних сфер та ієрархічних рівнів, вивчення особливостей формування і функціонування службової документації, бо управлінська документація є основним об'єктом традиційного документознавства і сферою нормативно-правового регулювання, в основі якого лежать науково-методичні розробки традиційного документознавства. Перспективним вектором досліджень є продовження започаткованої традиції **міждисциплінарного студіювання** у системі координат: інституцізнавство – традиційне документознавство [14; 27; 33, розділи про діловодство та діловодну документацію]. Важливо зосередити увагу ось на таких аспектах: узалежнення видів управлінської документації від сфери та ієрархічного рівня інституції; галузева належність інститу-

цій та характер їх службової документації; рівні унормування управлінської документації в установах; глобалізаційні процеси та управлінська документація транснаціональних корпорацій; видовий склад службової документації та проблеми їх класифікації і систематизації; зв'язок документознавчої науки і сучасної практики щодо документування управлінських дій; ефективне функціонування управлінських структур установ, організацій та потреби у підготовці професіоналів-документознавців. Ми переходимо у сферу інформаційно-документознавчої освіти, зосередивши увагу на питаннях напрямів дослідження актуальних проблем сучасної документознавчої освіти.

Інформаційно-документознавча освіта. Формування її особливості документознавчої освіти та місце традиційного документознавства в освітній моделі було, є і буде актуальним напрямом наукових досліджень. Особливо актуалізувалося це питання тоді, коли у 2015 р. із переліку спеціальностей виключили «документознавство та інформаційна діяльність», а у назві нової спеціальності 029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа (хоч, власне і бібліотечна, і архівна справа є інформаційними) не знайшлося місця документознавчому складнику.

Усі заклади вищої освіти включили документознавство до номенклатури дисциплін для фахової підготовки спеціальності 029, однак, концептуальні засади, зміст і структура документознавства як навчальної дисципліни варіюються, що обумовлено фаховим складом викладачів навчальних закладів, які мають книгознавчо-бібліотечнознавчо-бібліографознавчу, філологічну, історичну, філософську або навіть технічну освіту (останній варіант, власне, виправданий, коли йдеться про роботу з електронними службовими документами, керування системами електронного документообігу та системами міжвідомчої електронної взаємодії).

Аналогічну ситуацію ми спостерігаємо при викладанні для правничих спеціальностей дисципліни «Юридичне документознавство», де викладачі, більшість з яких за фахом філологи, зводять зміст цієї дисципліни до загального викладу діловодних процесів [17]. На думку В. Бездрабко, враховуючи кадровий склад викладачів ЗВО, маргіналізуються документознавчі курси, причому, орієнтирами є «не доцільність для фаху, а переслідування корпоративних інтересів» [2, с. 35] і пріоритет надається іншим освітнім компонентам, наприклад, «Штучний інтелект», «Маркетинг інформаційних продуктів і послуг».

Традиційному документознавству відводиться пріоритетне місце у формуванні фахових компетентностей, щоб відповідати належному рівню кваліфікації професії «Документознавець» та розширити можливості вибору на ринку праці. Виокремимо, на наш погляд, перспективні напрями дослідження традиційного документознавства як навчальної дисципліни у підготовці фахівців за спеціальністю 029: реформування вищої освіти як чинник впливу на підготовку документознавців для управлінської сфери; моделі викладання традиційного документознавства у закладах вищої освіти; узалежнення структури і змісту традиційного документознавства як на-

вчальної дисципліни від рівня розвитку науки про документ; дискусійні питання традиційного документознавства та їх відображення у структурі і змісті навчальних дисциплін; вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на модифікацію моделі викладання традиційного документознавства; традиційне документознавство та архівознавство у системі підготовки управлінців; сучасні технології та глобалізаційні процеси: вплив на парадигму традиційного документознавства.

Висновки. Аналіз здобутків вітчизняної школи традиційного документознавства у визначенні актуальних напрямів студіювання цієї галузі наукових знань уможливило формулювання нових векторів досліджень, які обумовлені новими реаліями у сфері документознавчої науки та документознавчої освіти. До актуальних напрямів можемо віднести такі: розв'язання дискусійних питань щодо документознавчої термінології; дослідження систем спеціальної чи галузевої до-

кументації; розроблення класифікації галузевої документації та класифікації документів кожної системи спеціальної документації; міждисциплінарні студіювання задля увиразнення місця і ролі традиційного документознавства у системі наукових знань; сучасні технології та глобалізаційні процеси: вплив на парадигму традиційного документознавства; зв'язок документознавчої науки і сучасної практики щодо документування управлінських дій і організації роботи зі службовою документацією в умовах формування гібридних документальних систем; моделі професійної підготовки документознавців для управлінської сфери; традиції та новації у викладанні традиційного документознавства в закладах вищої освіти; узалежнення структури і змісту традиційного документознавства як навчальної дисципліни від рівня розвитку науки про документ; традиційне документознавство та архівознавство у системі підготовки управлінців.

Список літератури:

1. Автократов В.М. Теоретичні проблеми вітчизняного архівознавства. URL: <https://na5ballov.pro/lib/vspom/8428-avtokratov-vn-teoreticheskie-problemy-otechestvennogo-arhivovedeniya.html>
2. Бездрабко В.В. Актуальні проблеми документознавства в Україні. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2020. № 1. С. 39–44.
3. Бездрабко В.В. Діловодство у переддень народження документознавства: особливості побутування та вплив на еволюцію науки про документ. *Наукові праці Миколаївського державного університету ім. П. Могили*. Миколаїв, 2008. Т. 88. Вип 75. С. 156–165.
4. Бездрабко В.В. До питання еволюції науки про документ, або Один сюжет з історії джерелознавства та формування передумов документознавства. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2011. № 1. С. 8–6.
5. Бездрабко В.В. Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток. Київ, 2009. 716 с.
6. Бездрабко В.В. Зародження теорії діловодства і гносеологічні ракурси формування документознавства. *Вісник ДАКККіМ : науковий журнал*. 2008. № 1. С. 78–83.
7. Бездрабко В.В. Історіографічні ескізи з документознавства, або персональний текст про персональні тексти. Київ, 2010. 206 с.
8. Бездрабко В.В. Історія документознавства у контексті діловодних та архівних процесів 1960-х – початку 1970-х рр. *Наук. Зап. Терноп. Нац. Пед. Ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. : Історія*. Тернопіль, 2008. Вип. 3. С. 301–317.
9. Бездрабко В.В. Основні тенденції розвитку джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін і документознавства: закономірні й випадкові фрейми (1960–1980). *Архіви України*. 2009. № 1/2. С. 24–49.
10. Бездрабко В.В. Становлення і розвиток документознавства в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : Автореф. дис.... д-ра іст. наук : 27.00.02 Нац. Б-ка України ім. В.І. Вернадського НАН України. Київ, 2010. 36 с.
11. Бездрабко В. «Термінологія документознавства та суміжних галузей знань» як віддзеркалення термінологічних проблем науки про документ. *Термінологія документознавства та суміжних галузей знань*. Збірка наукових праць. Вип. 5. Київ, 2011. С. 6–16.
12. Бездрабко В.В. Традиційне документознавство і діловодство: компаративний аналіз визначення понять. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики*. Збірка наукових праць. Київ : НАН України, Інститут історії України. Ч. 14. С. 190–206.
13. Бойко Н.В. Інформаційно-аналітичні документи в системі службової документації органів місцевого самоврядування України : дис. ... докт. філос. з інформаційної, бібліотечної та архівної справи. Київ, 2023. 201 с.
14. Добровольська В.В. Керування документацією в органах управління культурою України: соціально-комунікаційний аспект : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій. Київ, 2012. 20 с.
15. Климова К.І. Дискусійні питання видової класифікації документації: відображення у структурі та змісті навчальних дисциплін. *Соціум. Документ. Комунікація : Зб. наук. праць*. Переяслав-Хмельницький, 2022. Вип. 17. С. 106–124.
16. Климова К.І. Системи спеціальної документації: чинники впливу на формування та організацію. *Соціум. Документ. Комунікація : Зб. наук. праць*. Переяслав-Хмельницький, 2021. Вип. 11. С. 316–347. DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2021-11>
17. Климова К.І. Юридичне документознавство: поняття, зміст, структура та межі. *Термінологія документознавства та суміжних галузей знань*. Збірник наукових праць. Вип. 9. Київ, 2016. С. 75–86.
18. Ковтанюк Ю.С. Витоки електронного документознавства як наукового напрямку документознавства. *Архіви України*. 2022. № 2-3. С. 14–36.
19. Кулешов С.Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи. Київ : ДАКККіМ, 2000. 163 с.
20. Кулешов С.Г. Загальне документознавство. Київ, 2012. 124 с.
21. Кулешов С. Історичне документознавство: зміст та основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми). *Архіви України*. 1998. № 1–6. С. 9–18.
22. Кулешов С.Г. Проект концепції розвитку документознавства в Україні (Матеріал до обговорення). *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. праць*. Київ, 2007. Вип. 9. С. 80–100.
23. Кушнаренко Н. Документоведение : Учеб. для студ. вузов культуры / 8-е изд., стереотип. Київ : Знання, 2008. 459 с.

24. Кушнарченко Н. Новий етап інституціоналізації науки про документ. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 12. С. 126–130.
25. Кушнарченко Н.М. Спеціальне документознавство: навчальний посібник для дистанційного навчання / за науковою редакцією Г.М. Швецової-Водки. Київ : Ун-т «Україна», 2008. 280 с.
26. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів : НТШ, 2004. 1283 с.
27. Леміш Н.О. Організація діловодства в адміністративних установах Лівобережної України першої половини XIX ст. Київ, 2013. 176 с.
28. Мітяев К.Г. Документознавство, його завдання і перспективи розвитку. *Питання архівознавства*. 1964. № 2. С. 27–38.
29. Національний класифікатор управлінської документації НК 010:2021. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/klasifikator.pdf>
30. Палеха Ю. Транспортне документознавство як складник науки про документ. *Інформологічні, документознавчі, бібліотечнознавчі та архівознавчі студії в сучасному світі*. Програма I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 27 жовтня 2022 р. Київ, 2022. URL: <http://vstup.ntu.edu.ua/osvitprog/FTIT/029-UDP-2022-bak.pdf>
31. Термінологія документознавства та суміжних галузей знань. Збірник наукових праць. Вип. 1-10. Київ, 2007–2017.
32. Тупчієнко-Кадирова Л.Г. Музичне документознавство: проблеми формування наукової дисципліни. *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 17-18 трав. 2005 р. Київ, 2005. Ч. 1. С. 10–12.
33. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ, 2005. 426 с.
34. Шевченко О.В. Торговельне документознавство в структурі галузевого документознавства: особливості функціонування. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2017. № 1. С. 11–18.

References:

1. Avtokratov V.M. Teoretychni problemy vitchyznianoho arkhivoznavstva. Available at: <https://na5ballov.pro/lib/vspom/8428-avtokratov-vn-teoreticheskie-problemy-otechestvennogo-arhivovedeniya.html>
2. Bezdrabko V.V. (2020) Aktualni problemy dokumentoznavstva v Ukraini. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, no. 1, pp. 39–44.
3. Bezdrabko V.V. (2008) Dilovodstvo u peredden narodzhennia dokumentoznavstva: osoblyvosti pobutuvannia ta vplyv na evoliutsiiu nauky pro dokument. *Naukovi pratsi Mykolaivskoho derzhavnogo universytetu im. P. Mohyly. Mykolaiv*, t. 88, vol 75, pp. 156–165.
4. Bezdrabko V.V. (2011) Do pytannia evoliutsii nauky pro dokument, abo Odyn siuzhet z istorii dzhereloznavstva ta formuvannia peredumov dokumentoznavstva. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, no. 1, pp. 8–6.
5. Bezdrabko V.V. (2009) Dokumentoznavstvo v Ukraini: instytutsionalizatsiia ta suchasnyi rozvytok. Kyiv, 716 p.
6. Bezdrabko V.V. (2008) Zarodzhennia teorii dilovodstva i hnoseolohichni rakursy formuvannia dokumentoznavstva. *Visnyk DAKKKiM: naukovyi zhurnal*, no. 1, pp. 78–83.
7. Bezdrabko V.V. (2010) Istoriohrafichni eskizy z dokumentoznavstva, abo personalnyi tekst pro personalni teksty. Kyiv, 206 p.
8. Bezdrabko V.V. (2008) Istoriiia dokumentoznavstva u konteksti dilovodnykh ta arkhivnykh protsesiv 1960-kh – pochatku 1970-kh rr. *Nauk. Zap. Ternop. Nats. Ped. Un-tu im. Volodymyra Hnatiuka. Ser.: Istoriiia*. Ternopil, vol. 3, pp. 301–317.
9. Bezdrabko V.V. (2009) Osnovni tendentsii rozvytku dzhereloznavstva, spetsialnykh istorychnykh dystsyplin i dokumentoznavstva: zakonornirni y vypadkovi freimy (1960–1980). *Arkhivy Ukrainy*, no. 1/2, pp. 24–49.
10. Bezdrabko V.V. (2010) Stanovlennia i rozvytok dokumentoznavstva v Ukraini (druga polovyna XX – pochatok XXI st.): avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 27.00.02 Nats. B-ka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho NAN Ukrainy. Kyiv, 36 p.
11. Bezdrabko V. (2011) "Terminolohiia dokumentoznavstva ta sumizhnykh haluzei znan" yak viddzerkalennia terminolohichnykh problem nauky pro dokument. *Terminolohiia dokumentoznavstva ta sumizhnykh haluzei znan. Zbirka naukovykh prats*, vol. 5. Kyiv, pp. 6–16.
12. Bezdrabko V.V. Tradytiine dokumentoznavstvo i dilovodstvo: komparatyvnyi analiz vyznachennia poniat. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii i metodyky*. Zbirka naukovykh prats. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, ch. 14, pp. 190–206.
13. Boiko N.V. (2023) Informatsiino-analitychni dokumenty v systemi sluzhbovoi dokumentatsii orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy: Dys. ... dokt. filos. z informatsiinoi, bibliotechnoi ta arkhivnoi spravy. Kyiv, 201 p.
14. Dobrovolska V.V. (2012) Keruvannia dokumentatsiiei u orhanakh upravlinnia kulturoiu Ukrainy: sotsialno-komunikatsiinyi aspekt: avtoref. dys. ... kand. nauk iz sots. komunikatsii. Kyiv, 20 p.
15. Klymova K.I. (2022) Dyskusiini pytannia vydovoi klasyfikatsii dokumentatsii: vidobrazhennia u strukturi ta zmisti navchalnykh dystsyplin. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia: Zb. nauk. prats*. Pereiaslav-Khmelnytskyi, vol. 17, pp. 106–124.
16. Klymova K.I. (2021) Systemy spetsialnoi dokumentatsii: chynnyky vplyvu na formuvannia ta orhanizatsiiu. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia: Zb. nauk. prats*. Pereiaslav-Khmelnytskyi, vol. 11, pp. 316–347. DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2021-11>
17. Klymova K.I. (2016) Yurydychne dokumentoznavstvo: poniattia, zmist, struktura ta mezhi. Terminolohiia dokumentoznavstva ta sumizhnykh haluzei znan. Zbirnyk naukovykh prats, vol. 9. Kyiv, pp. 75–86.
18. Kovtaniuk Yu.S. (2022) Vytoky elektronnoho dokumentoznavstva yak naukovoho napriamu dokumentoznavstva. *Arkhivy Ukrainy*, no. 2-3, pp. 14–36.
19. Kuleshov S.H. (2000) Dokumentoznavstvo: Istoriiia. Teoretychni osnovy. Kyiv: DAKKKiM, 163 p.
20. Kuleshov S.H. (2012) Zahalne dokumentoznavstvo. Kyiv, 124 p.
21. Kuleshov S. (1998) Istorychne dokumentoznavstvo: zmist ta osnovni zavdannia naukovoho napriamu (do postanovky problemy). *Arkhivy Ukrainy*, no. 1–6, pp. 9–18.
22. Kuleshov S.H. (2007) Proekt kontseptsii rozvytku dokumentoznavstva v Ukraini (Material do obhovorennia). *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: mizhvid. zb. nauk. prats*. Kyiv, vol. 9, pp. 80–100.

23. Kushnarenko N. (2008) Dokumentovedenye. Ucheb. dlia stud. vuzov kul'tury / 8-e yzd., stereotyp. Kyiv: Znannia, 459 p.
24. Kushnarenko N. (2004) Novyi etap instytutstyalizatsii nauky pro dokument. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, t. 12, pp. 126–130.
25. Kushnarenko N.M. (2008) Spetsialne dokumentoznavstvo: navchalnyi posibnyk dlia dystantsiinoho navchannia / za naukovoii redaktsiieiu H.M. Shvetsovoi-Vodky. Kyiv: Un-t "Ukraina", 280 p.
26. Kupchynskiy O. (2004) Akty ta dokumenty Halytsko-Volynskoho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV stolit. Doslidzhennia. Teksty. Lviv: NTSh, 1283 p.
27. Lemish N.O. (2013) Orhanizatsiia dilovodstva v administratyvnykh ustanovakh Livoberezhnoi Ukrainy pershoi polovyny XIX st. Kyiv, 176 p.
28. Mitiaiev K.H. (1964) Dokumentoznavstvo, yoho zavdannia i perspektyvy rozvytku. *Pytannia arkhivoznavstva*, no. 2, pp. 27–38.
29. Natsionalnyi klasyfikator upravlinskoi dokumentatsii NK 010:2021. Available at: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/klasifikator.pdf>
30. Palekha Yu. (2022) Transportne dokumentoznavstvo yak skladnyk nauky pro dokument. Informolohichni, dokumentoznavchi, bibliotekoznavchi ta arkhivoznavchi studii v suchasnomu sviti. Prohrama I Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu 27 zhovtnia 2022 r. Kyiv. Available at: <http://vstup.ntu.edu.ua/osvitprog/FTIT/029-UDP-2022-bak.pdf>
31. Terminolohiia dokumentoznavstva ta sumizhnykh haluzei znan. Zbirnyk naukovykh prats, vol. 1-10. Kyiv, 2007–2017.
32. Tupchiienko-Kadyrova L.H. (2005) Muzychne dokumentoznavstvo: problemy formuvannia naukovoii dystsypliny. Dokumentoznavstvo. Bibliotekoznavstvo. Informatsiina diialnist: problemy nauky, osvity, praktyky: materialy II mizhnar. nauk.-prakt. konf. Kyiv, 17–18 trav. 2005 r. Kyiv, ch. 1, pp. 10–12.
33. Shandra V.S. (2005) Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX st. Kyiv, 426 p.
34. Shevchenko O.V. (2017) Torhovelne dokumentoznavstvo v strukturi haluzevoho dokumentoznavstva: osoblyvosti funktsionuvannia. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, no. 1, pp. 11–18.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-7>

УДК 130.2:133.4:159.961.4:291.33

Рослова М.О.¹

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ТРАНСФОРМАЦІЇ МАГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ІСТОРІЇ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КУЛЬТУР

Анотація. У статті досліджено феномен магії, магічної свідомості як складової західноєвропейської світоглядної парадигми. Розглянуто існуючі підходи до теми дослідження (культурологічні, філософські, релігієзнавчі), різноманітні види магії в західноєвропейській культурі. Проведено етимологічну реконструкцію терміну «магія». Визначено різницю між поняттями «магія» і «магічна свідомість». Виявлено, що елементи магії є в кожній релігії, а «забобонні ритуали» є частиною повсякденного життя людей. Розглянуто та охарактеризовано основні принципи (доктрина відповідностей, закон дотику) та концепції сучасної західноєвропейської магії (астральне світло, життєва сила). Досліджено міфологічний контекст магії в первісних культурах. Представлено поняття «магічний досвід», охарактеризовано форми його переживання у шаманів, кельтських друїдів, германських жерців, вайделотів, волхвів. Визначено, що маги всіх часів і всіх культур стають «носіями» магічного досвіду. Проаналізовано модуси репрезентації магічної свідомості на стародавніх рівнях культур (цивілізації Месопотамії, Давнього Єгипту, Давньої Греції та Риму), протягом епох Середньовіччя, Ренесансу, бароко, Нового Часу та сучасності.

Ключові слова: магічна свідомість, магія, магічний досвід, магічні практики, ритуал, архаїчні та стародавні культури, Середньовіччя, Новий Час, сучасність.

Roslova Mariia

V.N. Karazin Kharkiv National University

TRANSFORMATIONS OF THE MAGICAL CONSCIOUSNESS IN THE WESTERN EUROPEAN CULTURES' HISTORY

Summary. The article examines the phenomenon of magic, magical consciousness as a component of the Western European worldview paradigm. Existing approaches to the topic of research (cultural, philosophical, religious studies), various types of magic in Western European culture are examined. Etymological reconstruction of the term "magic" is carried out. The difference between the concepts of "magic" and "magical consciousness" is defined. Elements of magic are found in every religion, and "superstitious rituals" are part of people's everyday lives. The main principles (doctrine of correspondences, law of touch) and concepts of modern Western European magic (astral light, life force) are considered and characterized. The mythological context of magic in ancient cultures is examined. The concept of "magical experience" is presented, the forms of its experience among shamans, Celtic druids, Germanic priests, Vaidelots, and volkhvs are characterized. It is determined that magicians of all times and cultures become "carriers" of magical experience. The modes of representation of magical consciousness in the ancient cultures (civilizations of Mesopotamia, Ancient Egypt, Ancient Greece and Rome) are analyzed. It was found that during the Middle Ages: 1) magical ideas were closely intertwined with Christian religious customs; 2) magic also became an integral component of natural science, a forerunner of Renaissance *magia naturalis* ("natural magic"), and was used in medicine. It is determined that during the Renaissance, magic continued to follow the ideas of ancient and medieval magic. It is noted that magic has become an integral part of natural philosophers' investigations; it was interpreted as a way of knowledge. It has been established that during the Baroque era, the magical concepts laid down during the Renaissance were still developing, but with the onset of the Enlightenment, skepticism in relation to magic increased. It was determined that from the 19th century the rise of occultism takes place, magical practices are finally systematized and generalized. Magical consciousness of people in the modern world is analyzed. It is noted that currently magic is an extremely popular topic in culture and art (fantasy, science fiction); also, from the psychological view, the appeal to magic often occurs in situations of stress, danger or uncertainty, when there is no access to logical or scientific justification of such situations, and in such a case, magic helps to restore a sense of control over circumstances.

Keywords: magical consciousness, magic, magical experience, magical practices, ritual, archaic and ancient cultures, Middle Ages, the Modern era.

Постановка проблеми. Хоча тема магії як культурного та релігійного явища, її місце в житті суспільств усіх епох широко представлена в працях західноєвропейських вчених (істориків, культурологів, релігієзнавців), однак проблема власне магічної свідомості натомість досить рідко стає предметом досліджень. Опоередкованим є звернення до цієї теми з боку авторів фундаментальних праць з соціальної антропології та релігієзнавства – зокрема, Дж. Фрейзера та Б. Малиновського; з боку сучасних

психологів і психіатрів – починаючи з З. Фрейда та К. Юнга. Трансформації магічної свідомості, закономірності, які впливають з них, досі розглядалися як західними, так і українськими дослідниками недостатньо. Саме це обумовлює необхідність об'єктивного, культурологічного, комплексного аналізу магії як складової свідомості людства, культур, епох.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Культурологічний, історичний, етнологічний ракурс розкриття теми магії презентують

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0175-3218>

роботи Ж. Ле Гоффа, Е. Тайлора, Дж. Фрейзера, Л. Леві-Брюля, Й. Гейзингі, Б. Малиновського, Л. Стросса, Е. Прітчарда, Е. Дюркгайма, К. Габієр-Тучай. Сутність та шляхи розуміння магії є предметом дослідження у працях В. Ганегра-аффа. Міфологічний аспект магичної свідомості розкривають праці М. Еліаде, Дж. Кемпбелла, К. Гюбнера. Магію як одну із «внутрішніх традицій» досліджують Р. Смолі та Дж. Кінні. У контексті історії культур та релігій магія вивчається також у працях А. Грабнера-Гайдера та К. Преннера, П. Антеса. Щодо теми власне магичної свідомості, то до означеної проблематики спостерігається лише фрагментарна зверненість з боку як західних, так і українських вчених.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Виокремлено та проаналізовано теми та ідеї, які є наявними в магичній свідомості всіх епох. Переосмислено існуючі підходи до аналізу магії. Простежено трансформації магичної свідомості в історії західноєвропейських культур.

Мета статті – розкрити та переосмислити феномен магії як складової західної світоглядної парадигми; дослідити трансформації магичної свідомості та їхні закономірності в історії західноєвропейських культур.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Етимологічна реконструкція концепту «магія».* Власне слово «магія» походить, за енциклопедією «Брокгауз», від пізньолатинського поняття «*magia*», має корені у давньогрецькому слові «*μαγεία*»/«*mageia*» і тлумачиться як «вчення чаклунів». Термін магія також тлумачиться як «збірний термін для практик, заснованих на таємних знаннях <...>, які застосовуються або для запобігання впливу на людину ворожих надприродних сил, або для цілеспрямованого виклику цих сил» [2, с. 351]. В «Історичному словнику філософії», окрім зазначених вище понять, надано початкове перське слово – «*magu(s)*». Поняття «магія» пов'язане із давньогрецьким «*μηχανή*» («приладдя, «засіб»), готським «*machts*» та німецьким «*Macht*» («сила», «потужність», «влада», «вплив»). Зазначається, що «магія – це чаклування, забобонна дія, таємний ритуал» [4, с. 631]. В «Етимологічному онлайн-словнику» вказується, що індоєвропейський корінь «**magh*», від якого утворились усі вищевказані поняття, означає «бути спроможним, мати силу». Від давньоперсидського «*magu(s)*» (2-й варіант транскрипції – «*magush*») походять грецькі слова «*magos*» (член обізнаного, жрецького стану в Персії), з нього – «*magike*» (споріднене з «*tekhne*», ж. р. від «*magikos*» – магичний), з нього – латинське «*magice*» (чарівництво, чаклування, магія). Згодом це слово трансформувалося у старо-французьке «*magique*» (магія, магичний), з якого, починаючи з XIV ст., пішло сучасне «*magic*» (магія). Магія тут визначається як «мистецтво впливу або передбачення подій і створення див за допомогою прихованих природних сил», також «надприродне мистецтво», особливо мистецтво контролю над діями духовних або надлюдських істот» [7]. В енциклопедії «Британіка» зазначено, що концепт «магія» використовується для того, щоб «описати модус раціональності або спосіб мислення, який звертається до невидимих сил, щоб вплинути на події, змінити матеріальні умови

або створити ілюзію змін» [8]. Отже, можна виокремити наступні контексти слова «магія»: 1) дії, завдяки яким люди намагалися зрозуміти процеси навколишнього світу та події; 2) чаклування, забобон, таємний ритуал; 3) вплив на когось або щось, передбачення подій, створення див за допомогою прихованих надприродних сил, які можна поставити собі на службу; 4) спосіб мислення, який припускає існування невідомих сил, які можуть впливати на події, умови існування або зміни; 5) дещо загадкове або незрозуміле.

Основні принципи та концепції сучасної західноєвропейської магії. Якщо магії можна вважати *способом*, то власне магична свідомість – це *світосприйняття, переконання, віра* в те, що за допомогою певних дій можна впливати на певні сили. Люди вірять у магію, тому що хочуть змінити своє життя та навколишній світ. Більше того, навіть у розумі однієї конкретної людини магичне і наукове мислення можуть співіснувати одночасно. За М. Гатсоном, магичне мислення виникає через те, що людський мозок шукає зв'язки, щоб вижити, і конструює реальність у найкорисніший для людини спосіб [5]. Магічна свідомість включає в себе також логічні помилки («думки матеріальні»): об'єктам фізичного світу приділяються психологічні властивості, оскільки наш мозок, на думку вчених, автоматично реагує на навколишнє середовище як на щось живе – на сили, наділені власною свідомістю, та які мають власні наміри.

Будь-який різновид магії покладається на доктрину відповідностей («подібне робить подібне»), яка також є невід'ємним компонентом у алхімії. Звідси випливає такий закон магичної свідомості, як закон дотику («образ/ім'я = об'єкт»): предмети, поняття або явища, подібні між собою, або ті, які побували у контакті один з одним, утворюють між собою надприродні зв'язки. Щоб вплинути на астральний вимір, проводиться відповідна символічна операція – ритуал, який є невід'ємною частиною будь-якої магичної практики і потрібен для того, щоб пізнати те, що неможливо побачити або чого неможливо торкнутися (а в окультистів, як наслідок, – ще й посилити ментальну форму розуму самого мага). Але й у повсякденному житті люди виконують ритуали, часто навіть не здогадуючись, що це власне ритуали, і тим паче не задумуючись про них як про прояв магичного мислення. Виконавши довільний набір простих дій (наприклад, порахувати до десяти, щоб заспокоїтися), людина досягає емоційного комфорту. Таким чином, «забобонні ритуали» широко поширені й досі.

Сучасні світові релігії – християнство, іслам, іудаїзм – засуджують і навіть офіційно забороняють звернення до магичних практик, однак не заперечують існування магичного мислення як такого. Водночас, елементи магії є в кожній релігії, і люди навіть звертаються до релігійних традицій із магичною ціллю (спеціальні християнські молебни для виклику дощу, молитви для тих, хто перебуває в подорожі, ритуали екзорцизму в католицизмі). І, як вважає Н. Хамітов, «певною мірою релігію в її ритуальних виявах можна трактувати як сакралізовану магію» [1]. У будь-якому випадку, найбільш значуща відмінність між магією і релігією, на нашу думку, полягає в тому, що релігія

супроводжується вірою у здатність надприродних сил впливати на фізичний світ, життя та долю людей, при цьому без намагання зі сторони людей контролювати ці сили, що є наявним у магії.

Істотною в магії є думка про те, що допоки деше не набуде форми у вищих світах, воно не матеріалізуватиметься у фізичному світі. Звідси витікає уявлення про астральне світло. Згадки про астральне світло можна знайти ще у Платона, Плотіна, у текстах «Герметичного корпусу», у маніхейців. Астральне світло, походючи від самого Бога, пронизує весь Всесвіт, вбирає в себе впливи усіх зірок та планет, повз які воно проходить, і тільки потім досягає Землі. Воно не є тотожним до фізичного зоряного світла – це тонка матерія, непомітна для усіх п'яти відчуттів та наукових приладів. Вважається, що астральне світло формує «астральне тіло» людей, яке є втіленням мрій та ментальних образів, і за допомогою якого можна здійснювати подорожі в астральний світ. Астральна подорож уявляє собою від'єднання астрального тіла від фізичного і власне подорож до інших місць, віддалених світів та в тіла інших істот. Із згаданими вище концепціями магічного мислення тісно також пов'язане уявлення про те, що група певних земних речей просякнута астральним світлом. Так, кожним аспектам людського характеру та людської діяльності відповідають ті чи інші планета, зірка, чеснота, порок, професія, колір, метал тощо. Кожен предмет, який пов'язується із планетою або зіркою, ніби вбирає в себе її суть і стає талисманом. Оскільки зірка сама є богом як грань єдиного персоніфікованого божества, то, відповідно, це бог, який діє в талисмані, символи числа тощо. Саме тому магичне заклинання завжди починається з виклику нумінозного імені. Ще одна тонка субстанція, якою оперує магія – життєва сила («прана» від санскр., або «чі» від кит.), частина якої може бути принесена в жертву, щоби втілити у фізичному світі астральний образ. Магічний образ, наповнений життєвою силою, має більший шанс для втілення. Під час цього процесу маг може довести себе до емоційного шаленства, вигукувати сакральні імена або окремі склади, наповнені змістом. Але вважається, що важливішими за це є емоції, які в цей час переживають учасники процесу, та вібрації звуків. Як тільки акумулюється емоційна енергія, настає кульмінація ритуалу – фізична реалізація бажаного образу. Після цього чаклун може відчувати себе недобре. Цього можна уникнути, якщо у якості «жертви» використати пов'язані з життєвою силою рідини людського тіла – наприклад, венозну, менструальну кров або сперму – та окропити нею магичну емблему. Або ж принести в жертву життєву силу іншого – тварини або людини, що було поширеною практикою в давнину.

Таким чином, за Р. Смоулі, більшість аспектів магичної практики полягає у втіленні астрального світла в фізичному світі, для чого, зокрема, «жертвується» емоційна енергія або чиясь життєва сила. Але оскільки астральне світло відтворює запиту буквально, бажане треба представляти собі якомога точніше. Тому вагому роль у магичній дисципліні відіграють також ментальна концентрація та воля мага, що дуже впливає на кінцевий результат (або його відсутність) ритуалу [11].

Магія в первісних культурах: міфологічний контекст. Усі прояви магічного мислення, які збереглися до теперішніх часів, є відлуннями архаїчних вірувань та обрядів, які, в свою чергу, беруть свій початок у магічному світогляді, згідно з яким усе в світі є живим, і нематеріальні істоти (духи, боги) є магично вищими за людей. Саме тому ці сили намагалися заспокоїти або знешкодити за допомогою магії. Свідчення цих спроб знаходимо в різних культурах. Для шумерів боги Еа, Мардук, Гірра та Шамаш були близькими до магії. У Давньому Єгипті проявами архаїчних вірувань та обрядів було, зокрема, зображення божеств у вигляді справжніх тварин або гібридів людей та тварин. Богами, відповідальними за магію в Єгипті, були Хека та Шезметет. Ім'я Хеки означало власне магію й використовувалось для позначення магичних ритуалів [9, с. 49]. Імена кельтських богів, ймовірно, були уособленнями природних сил (наприклад, сонце, місяць, дощ, блискавка) та/або соціальних інститутів (клятва, контракт). До того ж, на тісний зв'язок із фізичним світом та небезпечним потойбіччям у віруваннях кельтів вказують амулети і талисмани, які відлякують порчу, а також близькість могил до людських поселень. У міфології германців існували 2 родини богів: аси (переважно войовничі божества, наприклад, Один, Тор, Бальдр) та вани (переважно божества родючості та боги-покровителі хліборобів, мореплавців та рибалок), які володіли також і магією. У давніх греків існувало уявлення про даймонів – таємничі сили, які могли втручатися в справи людей, і це приводило як до позитивних, так і до негативних наслідків. Вірогідно, даймон насправді – це внутрішній голос. Власне західноєвропейська магія, за словами К. Гюбнера, «сягає своїм корінням у пізню античність і виникла в результаті спекулятивного злиття оригінального античного міфу з логосом грецької філософії та метафізики» [6, с. 344].

Магічний досвід. «Магічним досвідом» можна назвати ту складову духовного досвіду в цілому, яка не тільки стосується зіткнення з тим, що знаходиться поза межами людського розуміння, а й змінює сприйняття реальності того, хто цей досвід переживає. До цього, у тому числі, можуть відноситися: астральна подорож позаземними світами, транс, медіумізм, які досягаються, зокрема, у процесі ритуалу або медитації. Як уявлення про те, що існує світ духів, з яким посвячені люди можуть увійти в контакт, так і власне магичний досвід характерні для всіх вірувань, течій, релігій, культур – у тому числі, для такої форми народної релігійності як шаманізм (слово «*šaman*», «*saman*», «*haman*» запозичене, вірогідно, з тунгуської мови). Шаман під час екстазу, танцю або трансу або дозволяє надприродній істоті вселитися в своє тіло, щоб виконати завдання, або з її допомогою полишає власне тіло та розпочинає подорож (або політ) душі астральним виміром. Під час цієї астральної подорожі душа шамана або підноситься до добрих духів із проханням про захист, або спускається до злих духів та б'ється з ними, щоб зцілити/убити одержимих і хворих або звільнити живих від страждань. Обидва способи можуть також комбінуватися або слідувати один за одним. Магічні елементи, контакти з надприродним та вплив на нього застосовувались також у релігійних практи-

ках кельтських друдів, які вважаються західними дослідниками своєрідними «наступниками» шаманів. Припускається, що вони займалися, перш за все, мантікою (бачення, ворожіння) та жертвоприношеннями (тварин, зброї, прикрас, людей), які супроводжувались молитвами. Мантіка й жертвоприношення були також основним заняттям германських жерців, які відповідали за відлякування шкоди, просили про захист і підтримку. Магічними обрядами та мистецтвами займалися і жерці обох статей у балтійських народів – вайделоти та вайделотки. Функції провидців та жертвоприношувачів, астрологів, цілителів, магів і шаманів на Давній Русі виконували волхви (др.-рус. «вълхвъ») – чародій, маг, вішун). Вони становили особливу групу східнослов'янських жерців, які займалися власне магічними діями. Оскільки слово «волхв» походить від старослов'янського слова «вълсънхти» (говорити плутано, бурмотіти), то вважають, що основним засобом в їхніх магічних практиках було слово.

Магічна свідомість стародавніх цивілізацій. Як у Месопотамії, так і в Давньому Єгипті існувала узгоджена, зв'язна магічна картина світу. Магічні практики, які, за уявленнями, мали божественне походження, вважаються центральними компонентами месопотамської релігії. Розрізняли дозволені магічні дії (заклинання захисту) і заборонені (заклинання, які завдають шкоди). Метою їхнього здійснення було відвернути зло, яке спричиняли демони, згубні закляття, погані прикмети, людська провина або культова нечистота. Надзвичайно важливими частинами месопотамського культу також були жертвоприношення, пророцтва та виявлення божественних знамень, результати яких жерцями точно задокументовувалися. Центрами магічних ритуалів Єгипту були Мемфіс, Фіви, Геліополь, Гермополіс. За словами єгиптолога О. Гоелета, магія для єгиптян була узаконеним віруванням. Зокрема, в контексті єгипетського погребального культу вважалося, що мертві залежать від турботи живих і в своєму подальшому загробному існуванні, і тому їх потрібно, у тому числі, забезпечувати їжею, питвом, одягом, знаряддями праці, предметами побуту. Навіть одні тільки зображення жертвоприношень на стінах гробниць із написаними формулами та ім'ям і по матері померлого біля них мали магічну силу: якщо вони вціліли, то залишалося неушкодженим і Ка померлого. Окрім зображень, «істівні» дари також виготовлялись з каменю та дерева, і за допомогою магічних формул їм надавалася здатність до їхнього постійного вживання. За межами заупокійного культу, магія використовувалась єгиптянами також у повсякденному житті: для лікування, виготовлення любовних напоїв, для досягнення пошани і поваги, для захисту від лих. Пророцтва вважались способом дізнатись божественну волю, своє призначення й діяти згідно з ним. В античному світі магія, хоча була широко розповсюджена, однак, на відміну від ситуації в Єгипті або в Месопотамії, не мала чіткої теологічної структури. По суті, греки та римляни під магією розуміли дві речі. З одного боку, це було ворожіння – мистецтво провидця (наприклад, еллінського дельфійського оракула або римських гаруспиків, авгурів) розпізнавати приховане та майбутнє за допомогою

богів та спеціальних знань. З іншого – таємна магія, яка слугувала для добра або зла (наприклад, закликавши богів – може, навіть, примусом або погрозами – чарівник міг як зварити зілля для зіцлення, так і перетворити когось на тварину). Власне магія, на думку Плінія Старшого, походила від медицини, і тільки потім включала в себе релігію та астрологію. Водночас вона була способом налагодити зв'язок із надприродними силами задля досягнення таких результатів, яких інакше не можна було б досягти. В елліністичний період магія перетворилася на професію, яка вимагала спеціальних навичок та підготовки, а маги заявляли, що вони можуть наводити приворот, керувати пристрастю та контролювати її, лікувати тілесні хвороби, протидіяти чужому чаклунству або вродженим прокляттям (наприклад, пристриту), передбачати майбутнє, знищувати посіви, контролювати погоду, шкодити іншим – і все це завдяки використанню надприродних сил. За часів Риму виникло навіть таке поняття, як «*maleficium*» – тобто, заклинання, яке завдає шкоди (за аналогією з «*veneficium*» – знання та змішування отрут). А окрім захисних амулетів, існували такі, які мали накликати хворобу і біль. Тому римляни часто боялися згубних чар і при кожній нагоді вбачали «лихе око». Звідси, держава виявляла жвавий і часто ворожий інтерес до діяльності магів. Маги ставилися в один ряд із жінками, іноземцями, неграмадянами і рабами, їх переслідували. З часів Діоклетіана магів прирівняли до *maleficium*, поставивши в один ряд з отруйниками. З III ст. страчували також тих, хто «замовляв» магічні послуги, ворожив і займався магією зіцлення.

Магічна свідомість людей епохи Середньовіччя. За епохи Середньовіччя магія кохання, зображень, смерті та зіцлення, тісно переплелася з християнськими релігійними звичаями, культурами, реліквіями та уявленнями про життя святих. Пов'язаними також були те, що західні дослідники називають «середньовічною наукою» (тобто, вивчення середньовічними діями математики, природи, натурфілософії) та магія: зокрема, визнавалася доктрина про симпатію, проводилися аналогії між магією та метафізикою. У ранньому Середньовіччі боротьба з язичництвом та магією, звісно, мала місце, але ця проблема не поставала настільки гостро, як у подальші століття цієї епохи (особливо, починаючи з XIII-го). Більш того, проблема демаркації між магією та християнським дивом, яке також є проявом впливу надприродних сил (самого Бога або святого, якого він наділяє особливими силами) на фізичний світ, – виникала навіть на рівні такої сакральної для всіх християн постації, як Ісус Христос, деякі дії котрого можна вважати подібними до магічних практик (напр., воскресіння Лазаря). Деякі апостоли також були відомі як чарівники. Християнство принципово заперечувало будь-яку можливість нехристиянських релігій творити дива і розцінювало дивотворців цих релігій як шарлатанів та ідолопоклонників. Тим не менш, Церква також використовувала дива у якості пропаганди – щоб справити враження на народні маси та встановити владу над ними. Але після прийняття неоплатоністської доктрини демонів християнське диво «тепер можна було зро-

бити виключно на славу Христа» [3, с. 58], а язичницькі дива стали пояснюватися як демонічні. У IX–X століттях проблема демаркації між дивом та магією стала ще більш нагальною для тогочасних вірян-християн. Зокрема, надто аскетичні святи могли бути дискредитовані як маги (важалося, що аскеза може надати святому доступ до надприродних сил). Магічні практики використовувались і самою Церквою. Так, одним з видів магії, присутнім у християнстві, є екзорцизм, яким займалися представники духовенства. Їм було офіційно дозволено Церквою закликати демонів і використовувати захисні заклинання для їхнього вигнання та контролю. Простий людина часто використовував у магічних практиках християнську атрибутику: наприклад, Біблію могли закопати під порогом хати, щоб демони не проникли всередину, або вирізати з неї окремі листки, замкнути в капсулу і носити в якості амулету на тілі. Таїнства також мали в собі деяке магічне навантаження. Наприклад, з XI століття гостію (хліб для євхаристії) стали використовувати для магічних цілей – для захисту від порчі та приворотів. У Середньовіччю ще з часів Римської імперії побутував термін «*maleficium*». Спочатку Церква і держава ототожнювали його з ідолопоклонством, але XIII століття, із прирівнюванням магії до ересі, це поняття увібрало до себе також спілкування із демонами. Почалися перші суди над відьмами, яких звинувачували, зокрема, у договорі з дияволом, служінням йому та використаннім згубних чар у суботу, перетворення людей на тварин, негативний вплив на врожай і погоду. За часів Середньовіччя магія також була невід’ємним компонентом природознавства і стала передтечею *magia naturalis*, «природної магії», яка побутувала в епоху Відродження. На латинську, а пізніше й на інші мови, перекладалися трактати давніх античних і арабських вчених. За К. Габігер-Тучай, «закони природи не вважалися незмінними (відповідно до сьогоденного розуміння), але, за Аристотелем, вважалися такими, які визначаються їхніми обставинами. <...> Якщо щось з’являлося рідко, це вже не вважалося природним чи нормальним, а вважалося частиною надприродного царства» [3, с. 176]. Також дослідниця пише, що «елементарним аспектом середньовічної магії є стародавнє вчення про “симпатію всесвіту”: <...> те саме викликає те саме (*similis similibus*) – доповнене принципом, що протилежне є причиною протилежного. Симпатична або імітативна магія заснована на зовнішній схожості зовнішності» [3, с. 13]. У XIII столітті виникла тенденція до експериментування в природничих науках та емпіричної практики в магії та алхімії; магія застосовувалась також і в медицині, оскільки вважалося, що причиною багатьох хвороб є демони. Таку «вчену» магію практикували вихідці з усіх верств населення. Знання передавалося зацікавленим учням і старанно захищалося від доступу та переслідувань зі сторони Церкви та інквізиції.

Ренесансна магія як розвиток ідей античної та середньовічної магії. Із появою нових знань про природу страх перед контролем з її сторони та страх перед невідомим значно зменшилися. Ренесансна магія увібрала в себе та відродила

принципи герметизму та неоплатонічних різновидів магії в поєднанні з гуманізмом і сприймалася як спосіб відповіді на питання, невідкладні науці. Зв’язки між магією, забобонами, окультизмом, науковим знанням та благочестивими ритуалами були настільки тісними та переплетеними між собою, що досить важко було провести чітку межу між ними. За Ренесансу магія як дива чи явища стала чимось, що могло зробити внесок у християнство; вона вважалася прийнятною, якщо могла сприяти розвитку Церкви або вилікувати хворобу. Того, хто володів нею, магуса, шанували як того, хто може наблизити душу людини до Бога. Хоча, не всі люди схвалювали магію – зокрема, були й такі, які вважали, що будь-яка магія може перетворитися на зло, стати неконтрольованою, і тому її потрібно знищити. Це траплялося, у тому числі, через те, що межа між чорною та білою магією ще не була досить чіткою. Натомість, той тип магії, який був більш-менш чітко окресленим, називався «*magia naturalis*» (природна магія), якою послуговувалися натурфілософи епохи Відродження. Л. Самролл надає таке визначення природній магії: «вона акцентує увагу на суто природних об’єктах і операціях, кардинально відрізняючись від сили духовного розуму, ототожненого з демонічною магією, <...> активний або прикладний аспект натурфілософії, що включає знання та маніпулювання окультними властивостями, особливо симпатичними відповідностями в природі» [12]. Відомими діячами-магусами епохи Відродження, можна назвати, зокрема таких вчених, філософів, письменників, як, зокрема, М. Фічіно, П. делла Мірандола, Агіппа Неттесгаймський, Парацельс, Нострадамус, Дж. Бруно, легендарний доктор Й. Фауст, Н. Фламель.

Магія епох бароко та Просвітлення: наростаючий скептицизм. Протягом епохи бароко вчені та мислителі продовжували розвивати магічні концепції, закладені за часів Відродження. Праці, які стосувались окультних та магічних тем, астрології, алхімії писали, зокрема, Т. Кампанелла, Я. Бьоме, Й. Ф. Швайцер (також відомий як Гельвецій) та І. Ньютон. На поч. XVII ст. зароджується орден розенкрейцерів («орден рози та хреста»), який увібрив у себе ідеї кабали, герметизму, алхімії та християнського містицизму і вплинув на багатьох окультних філософів XVII століття, заклав передвісники утворення подальших подібних окультних братств – у тому числі, масонів та «Герметичного Ордену золотого світанку». В епоху Просвітлення, незважаючи на утвердження наукового світогляду, існувало своєрідне протистояння між скептиками – неортодоксальними мислителями-вільнодумцями, які мали сумнівний релігійний світогляд – та вірянами, які за допомогою емпіричних методів беконівської науки намагалися обґрунтувати реальність чаклунства та інших надприродних явищ, причому захисників магії та чаклунства було більше. Окрім цього, протягом XVIII–XIX ст. магія існувала як систематична ритуальна практика серед масонських лож Франції та Німеччини.

Магія в XIX столітті: піднесення окультизму. У XIX столітті магія перестала розглядатися європейськими інтелектуалами в якості гріха.

Остаточно було скасовано покарання за магичні практики та чаклунство. Тим не менш, магія все одно продовжувала сприйматися багатьма в негативному контексті – як психологічна вада, ознака расової чи культурної неповноцінності, шахрайство. Концепція магії також використовувалась для критики релігії. З іншого боку, в цей же період відбувається піднесення та поширення окультизму, і окультистні практики набувають завершеного, систематизованого вигляду. За Р. Смоулі, термін «окультизм» мав нейтральний та навіть позитивний сенс [11]. Найвідомішими окультистами цього часу можна вважати Ф. Баррета, Е. Леві, О. Блаватську та Р. Штайнера. Діяльність Еліфаса Леві справила настільки великий вплив на англослов'янський світ, що привела до утворення в 1887 році британського таємного «Герметичного Ордену Золотого Світанку», в якому вивчали та практикували ритуальну магію, окультизм, метафізику, паранормальні дії, теургію, духовний розвиток, астрологію, передбачення по Таро, пророкування, геомантию, астральні подорожі та алхімію. Найголовніша заслуга «Ордену» полягала в тому, що його члени узагальнили та систематизували магичні практики й таким чином зробили магію зрозумілою для сучасних людей. Інший напрямок релігійно-філософсько-містично-окультистних вчень, теософію, вивчала та розвивала філософія, письменниця та мандрівниця Олена Петрівна Блаватська, яка стала однією з засновників Теософічного товариства. Наприкінці XIX століття, на хвилі зростаючого інтересу до фольклору, дослідники стали досліджувати сільські громади та задокументовувати магичні практики, вважаючи їх пережитками давніх вірувань. Питання магії підіймається також у працях таких дослідників, як антрополог Е. Тейлор, Дж. Фрейзер і Б. Малиновський, соціолог Е. Дюркгайм.

Магічна свідомість сучасного світу. З початку XX століття і до сьогодні на теренах Західної Європи виникло та розвинулося багато різноманітних релігійно-містичних культів і окультистних товариств, і більшість з них послуговуються саме ритуальною магією, популяризованою «Герметичним Орденем Золотого Світанку» і його членами – зокрема, Алістером Кровлі. Теософський напрям, започаткований О. Блаватською, продовжувався у діяльності Діон Форчун. З другої пол. XX століття багато сучасних чаклунів належать до течій відьомства або неоязичництва, які поєднують у собі багато спорідненостей із «високою» магією (на думку Р. Смоулі) [11] та риси народної, відьомської магії. У Західній Європі серед таких течій наявні, зокрема, еkleктичне неоязичництво, природна релігія, Нью-Ейдж (неошаманізм), вікка, політеїстичний реконструкціонізм, світське (гуманістичне) неоязичництво, західний езотеризм, кочреїніанізм (за імям засновника Р. Кочрейна), стрегерія (поширена в італійців), магія хаосу. Ритуальна магія також є частиною сучасних сатанинських течій, зокрема Церкви Сатани, заснованої в 1966 році американським окультистом, письменником і музикантом Антоном Ла-Веєм. Наразі ситуація є такою, що, за А. Рібі, маги (незалежно від приналежності до течій) активно дискутують, чи існують вищі сутності десь, окрім людських розумів. Багато

з них пов'язують ці сутності з ідеями К. Юнга, вбачаючи у богах архетипи колективного несвідомого, а у демонах та нечистих духах – те, що Юнг називає комплексами [10]. Існують також магичні ложі, до яких можна долучитися, відвідавши семінари, воркшопи або відповідні курси. Але часто такі ложі мають ієрархічну структуру, є шахрайськими та корумпованими. Багато магів віддають перевагу практикам у групах, які є менш формальними. Окрім духовно-релігійної сторони, сьогодні магія є надзвичайно популярною темою у культурі та мистецтві. Зокрема, магією цікавилися ще сюрреалісти; також існують численні книги, написані в жанрі фентезі, причому часто автори таких романів розробляють для своїх вигаданих світів досить складні магичні системи. Те саме стосується й фентезійних фільмів. Магія стає елементом і науково-фантастичних творів, або принаймні тих, які на науковість претендують або взагалі просто використовують футуристичний антураж. Зокрема, явно магичною можна назвати Силу в «Зоряних війнах» Джорджа Лукаса. З боку психології, звернення до магії часто відбувається в ситуаціях стресу, небезпеки або невизначеності, коли немає доступу до логічного або наукового обґрунтування таких ситуацій. У такому випадку, магія допомагає відновити відчуття контролю над обставинами. Також вона використовується в якості ефекту плацебо, таким чином допомагаючи зняти тривожність. Магічне мислення проявляється і в так званому «законі притягання», згідно з яким люди та їхні думки складаються з чистої енергії, і якщо направити цю енергію в позитивному напрямі, то людина зможе покращити своє життя, здоров'я та інші аспекти життя. Сюди ж можна віднести й той факт, що деякі маги (і не тільки) досі вірять у пласку Землю та Птолемеєвську модель Всесвіту, оскільки Земля досі є центром їхнього власного Всесвіту.

Важливим є те, що в усіх випадках, використовуючи магію, люди навіть у сьогодні не задумуються над причинно-наслідковими зв'язками, лише припускаючи можливість ефективності магичних уявлень і дій і вважаючи все на світі взаємопов'язаним.

Висновки. Магія як ідея, складова людської свідомості пройшла певний еволюційний шлях. Зародившись з тотемізму та анімізму, вона проявилась у шаманізмі, ритуальних практиках друїдів, германських жерців, вайделотів, волхвів. Для людей Месопотамії та Давнього Єгипту магична свідомість також тісно перепліталася з релігійною, оскільки магія була частиною офіційного культу. У свідомості античних людей вже побутувало уявлення про «офіційну» магію, дозволена державою (оракули) та «неофіційну», яку використовували спеціально навчені маги як для благих цілей (наприклад, для лікування), так і для завдання шкоди (*maleficium*). У епоху Середньовіччя цей розподіл ще продовжував існувати, але виникла проблема демаркації між магією та християнським дивом; врешті решт магію почали сприймати спочатку як ідолопоклонство, а потім – як ересь. Водночас магія біла частиною медичних практик. За часів Відродження ставлення до магії та магів стало більш позитивним, а природною магією,

magia naturalis, стали послуговуватися тогочасні інтелектуали. Епоха бароко ще продовжувала магичні тенденції Відродження, але вже за Просвітлення, за часів підйому науки, спостерігався все більший скептицизм по відношенню до магії. Магія відходить у тінь – у ритуальні практики масонських лож – щоб у XIX столітті знову відродитися в якості складової окультних і теософських вчень. Магічна свідомість сучасних людей

проявляється в різних аспектах – як у повсякденних «забобонних» ритуалах, так і в організованих неорелігійних течіях. В обох випадках магія, навіть використана без усвідомлення, виконує терапевтичну функцію в кризових ситуаціях, розширює світогляд людей, дарує новий погляд на вічні проблеми буття та дозволяє відчувати себе причетним до чогось таємного та такого, що неможливо пізнати за допомогою науки.

Список літератури:

1. Хамітов Н.В., Пономарьов А.П. Магія. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І.М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. URL: <https://esu.com.ua/article-60225> (дата звернення: 09.01.2023).
2. Der Brockhaus. *Mythologie. Die Welt der Götter, Helden und Mythen*. Mannheim : F.A. Brockhaus, 2009. P. 351.
3. Habiger-Tuczay, Ch. *Magie und Magier im Mittelalter*. München : Diederichs, 1992. P. 13, 58, 176.
4. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. 12 Bände. Band 5: L-Mn / hgg. von J. Ritter und K. Gründer. Basel/ Stuttgart : Verlag Schwabe & Co AG, 1980. P. 631.
5. Hutson M. Introduction. We're All Believers. *7 Laws of Magical Thinking. How Irrational Beliefs Keep Us Happy, Healthy, and Sane*. 2011. URL: <http://www.magicalthinkingbook.com/wp-content/uploads/2011/12/The-7-Laws-of-Magical-Thinking-Intro.pdf>
6. Hübner, K. Die Wahrheit des Mythos. München : Verlag C. H. Beck, 1985. P. 344.
7. Magic (n). *Online Etymology Dictionary*. URL: https://www.etymonline.com/word/magic?utm_source=related_entries#etymonline_v_2180 (дата звернення: 02.02.2023).
8. Magic (supernatural phenomenon). *Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/magic-supernatural-phenomenon> (дата звернення: 02.02.2023).
9. Mirecki P., Meyer M. Ancient Magic and Ritual Power. Leiden-Boston : Brill, 2015. P. 49.
10. Ribí A. *Demons of Inner World: Understanding our Hidden Complexes*. Boston : Shambala, 1990. 231 pp.
11. Smoley R., Kinney J. *Hidden Wisdom. A Guide to the Western Inner Traditions*. Wheaton-Chennai : Quest Books, 2006. 400 pp.
12. Sumrall L. Natural Magic in Renaissance Science. *Encyclopedia of Renaissance Philosophy* / ed. by M. Sgarbi. Cham : Springer, 2017. P. 1–8. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_956-1

References:

1. Khamitov N.V., Ponomarov A.P., Dziuba I.M. and others (Eds.) (2007) *Mahiiia [Magic]. Entsiklopediia Suchasnoi Ukrainy: onlain-versiia – The Encyclopedia of Modern Ukraine: Online Version*. Kyiv: NASU Institute of Encyclopedic Research. Available at: <https://esu.com.ua/article-60225> (accessed 9 January 2023). (in Ukrainian)
2. Der Brockhaus. *Mythologie. Die Welt der Götter, Helden und Mythen* (2009). Mannheim: F. A. Brockhaus, p. 351.
3. Habiger-Tuczay Ch. (1992) *Magie und Magier im Mittelalter*. München: Diederichs, pp. 13, 58, 176.
4. Ritter, J., Grüdner, K. (Eds.) (1980) *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. 12 Bände. Band 5: L-Mn. Basel/ Stuttgart: Verlag Schwabe & Co AG, p. 631.
5. Hutson M. (2011) Introduction. We're All Believers. *7 Laws of Magical Thinking. How Irrational Beliefs Keep Us Happy, Healthy, and Sane*. Available at: <http://www.magicalthinkingbook.com/wp-content/uploads/2011/12/The-7-Laws-of-Magical-Thinking-Intro.pdf>
6. Hübner K. (1985) *Die Wahrheit des Mythos*. München: Verlag C. H. Beck, p. 344.
7. Magic (n). *Online Etymology Dictionary*. Available at: https://www.etymonline.com/word/magic?utm_source=related_entries#etymonline_v_2180 (accessed 2 February 2023).
8. Magic (supernatural phenomenon). *Britannica*. Available at: <https://www.britannica.com/topic/magic-supernatural-phenomenon> (accessed: 2 February 2023).
9. Mirecki P., Meyer M. (2015) *Ancient Magic and Ritual Power*. Leiden-Boston: Brill, p. 49.
10. Ribí A. (1990) *Demons of Inner World: Understanding our Hidden Complexes*. Boston: Shambala.
11. Smoley R., Kinney J. (2006) *Hidden Wisdom. A Guide to the Western Inner Traditions*. Wheaton-Chennai: Quest Books.
12. Sumrall L., Sgarbi M. (Ed.) (2017) *Natural Magic in Renaissance Science. Encyclopedia of Renaissance Philosophy*. Cham: Springer, pp. 1–8. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_956-1

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-8>

УДК 793.3.071.1(477)

Драч Т.Л.Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського;
Школа повітряної акробатики «Шоколад» (м. Львів)

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК УКРАЇНСЬКОГО ХОРЕОГРАФА ТАНЦЮ-МОДЕРН ОКСАНИ ЛАНЬ

Анотація. Сучасна українська хореографія формувалася в складних умовах змін у державному устрої та світоглядних метаморфоз в мистецтві. Кожний хореограф України по своєму бачить сучасну культуру танцю-модерн. Небагато хореографів за часи незалежності нашої держави творили в цьому стилі, адже він потребує хорошої технічної, пластичної та лексичної бази. Тим не менш серед відомих західноукраїнських хореографів танцю-модерн є успішні та визнані майстри цього напрямку. Серед них однією з найвідоміших у Львові є хореограф Оксана Лань. Її творчість пов'язана не тільки з танцем-модерн, вона вдало поєднує фольклор та сучасну хореографію, створює цікаві театралізовані хореографічні композиції та балети, котрі допомагають розкрити реалії сучасного життя за допомогою танцю та театру. Метою нашого дослідження є проаналізувати творчий доробок сучасного західноукраїнського хореографа танцю-модерн Оксани Лань. Завдяки проведеному дослідженню ми зуміли вивчити наявний відео- та фото- матеріал з хореографічними постановками Оксани Лань, дослідивши такі роботи як «Галицька сюїта – Львівські квітничарки», «Даруючий щастя», «Agreement», «Дон Жуан з Коломиї» та ін., ми дійшли висновку, що хореографічній лексичній хореографа Оксани Лань притаманні поєднання таких стилів як модерн, джаз-модерн танець, фольк та театралізована вистава. Це дає змогу розглядати творчість хореографа Оксани Лань як представниці танцю-модерн в Україні.

Ключові слова: танець-модерн, Оксана Лань, хореографічна композиція, театралізована вистава, фольклор.

Drach TamaraLviv State University Physical Culture named after Ivan Bobersky;
School of Aerial Acrobatics "Shokolad" (Lviv)

CREATIVE WORK OF MODERN DANCE UKRAINIAN CHOREOGRAPHER OKSANA LAN

Summary. Modern Ukrainian choreography was formed in the difficult conditions of changes in the state system and worldview metamorphoses in art. Each choreographer of Ukraine concerns modern dance culture in his own way. Few choreographers during the independence of our country created in this style, because it requires a good technical, plastic and lexical base. Nevertheless, among the famous Western Ukrainian modern dance choreographers there are also successful and recognized masters of this direction. Among them, one of the most famous in Lviv is the choreographer Oksana Lan. Her work is related not only to modern dance, she successfully combines folklore and modern choreography, creates interesting theatrical choreographic compositions and ballets that help reveal the realities of modern life with the help of dance and theater. The purpose of our research is to analyze the creative output of the modern Western Ukrainian modern dance choreographer Oksana Lan. Oksana Lan's choreography is characterized by creative experiments and a combination of theater and modern choreography. Every performance by Oksana Lan is a search for an interesting and innovative expression of the idea of the work. Modern dance is only an integral part of her choreographic compositions and ballets, she first combined folklore with modern dance, for which she received well-deserved recognition. In addition, she herself raised a whole galaxy of modern dancers who continue their creative pursuits. Her works is written about in periodical professional publications, her daughter Ksenia Mosesova devotes her research to her creative activity. Thanks to the conducted research, we were able to study the available video and photo material with choreographic productions by Oksana Lan, having studied such works as "Halytska suite – Lviv flower growers", "Giving happiness", "Agreement", "Don Juan from Kolomyia" and others. We made the conclusions that the choreographic vocabulary of the choreographer Oksana Lan is characterized by a combination of such styles as modern, jazz-modern dance, folk and theatrical performance. This makes it possible to consider the work of choreographer Oksana Lan as a representative of modern dance in Ukraine.

Keywords: modern dance, Oksana Lan, choreographic composition, theatrical performance, folklore.

Постановка проблеми. Танець-модерн зустрічається у постановках таких західноукраїнських хореографів як Ірина Мазур, Оксана Лань, Олександр Плахотнюк, Олена Мартинюк, Антон Сафонов, Ганна Сапункова та ін. Кожний хореограф вносить своє бачення та інтерпретує

цей стиль по своєму. Однак загальна тенденція розвитку танцю-модерн в Україні передбачає поєднання етнічних мотивів з сучасною хореографією. Саме тому, ми вирішили дослідити творчість західноукраїнського хореографа Оксани Лань на наявність в її постановках танцю-модерн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням дослідження танцю-модерн в Україні та за її межами займалися такі науковці як: В.В. Пастух (1999) [2], М.М. Погребняк (2009) [4], Д.І. Шариков (2010) [5], О.А. Плахотнюк (2016) [3], К.І. Мосесова (2020) [1], однак аналіз творчого доробку західноукраїнських хореографів танцю-модерн, а також мистецтвознавчий аналіз їх творчості ще не робився в сучасних наукових працях.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Творчість сучасних хореографів України ще досі залишається малодослідженою. Адже не зважаючи на велику кількість публікацій з хореографії, танцю-модерн приділяється все ще мало уваги та мистецтвознавчий аналіз проводиться переважно закордонних хореографів. Тож, ми вирішили дослідити творчість відомого українського хореографа Оксани Лань на наявність в її творчості елементів танцю-модерн.

Саме тому, **ціллю нашого дослідження** є проаналізувати творчий доробок сучасного західноукраїнського хореографа танцю-модерн Оксани Лань.

За для цього були поставлені такі **завдання** як:

- проаналізувати наявні літературні джерела;
- вивчити фото- та відео-матеріали її творчості;
- зробити мистецтвознавчий аналіз її хореографічних постановок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оксана Лань – відомий львівський хореограф, котра в своїй творчості відображає сучасні реалії суспільства, а також розвиває українську сучасну хореографію. Оксана Лань починала свою виконавську діяльність у колективі сучасної хореографії «Рок-балет» Палацу молоді «Романтик». Вона була керівником ансамблю сучасного танцю «Фантазія». А також засновником і керівником народного ансамблю танцю «Фестиваль» Будинку культури Львівського автобусного заводу. В 1991 р. заснувала модерн-балет «Акверіас», для якого створила понад 60 композицій [1, с. 5].

Першою поєднає джаз-модерн танець з елементами українського фольклору карпатського регіону у композиції «Галицька сюїта – Львівські квітничарки». Хореографічний твір «Галицька сюїта: Львівські квітничарки» – це композиція із золотого фонду репертуару Модерн-балету Оксани Лань «Акверіас». На початку 90-х рр. ХХ ст. деякі виконавці сучасної пісні та музичні гурти в Україні вже були в процесі творення синтезу музики джазу з етно- та фольк-мотивами. Ця хореографічна композиція з'явилася на основі творчої співпраці Оксани Лань та рок-гурту з міста Калуш «Брати Блюзу», на чолі якого стоять брати Мирослав та Олег Левицькі.

Балетмейстер поставила такі хореографічні вистави як: «Даруючий щастя», «Зодіак однієї ночі», «Несказане... або Дещо про кохання» [1, с. 35].

Танцювальна вистава «Даруючий щастя», створена методом компіляції хореографічних композицій тогочасного репертуару ансамблю сучасного танцю «Фестиваль» клубу Львівського автобусного заводу (ЛАЗ) з використанням

принципу синтезу мистецтв і театралізації та застосуванням сценарно-режисерських ходів: виконавці-танцівники між танцями виконувалися пісні з гітарним акомпанементом, читали поезію, були акторами дієвих мізансцен, самі змінювали декорації сценографії тощо. Авторська хореографія Оксани Лань у цей час була спрямована на композицію малих форм естрадного напрямку або естрадно-сюжетного танцю. За виставу «Даруючий щастя» ансамбль сучасного танцю «Фестиваль», заснований митцем, отримав звання «народний художній колектив».

Оксана Лань поставила такі найбільш відомі композиції як: «Agreement», «Пастка», «Танці на пагорбах», «Дзвін», «Безумство», «Хор», «Ритми Карпат», «Спогад», «Поклик кохання» [1, с. 40].

Хореографічна композиція «Agreement», друга назва якої «Під силою кохання» була поставлена для п'ятох виконавців. Сценічний образ доповнюють темно-фіолетові плащі-кімоно. Повільно, і в той же час ритмічно, рухаються на сцені фігури в довгому чернечому одязі. Одна за одною змінюються пози та рухи. Але раптом темпоритм змінюється і динаміка танцю різко набирає обертів. З'являється головний герой, котрий бажає вирватися з «темряви світу».

Оксана Лань зробила такі постановки у театрах, як «Крайслер Імперіал» Ю. Андруховича, В. Неборака, О. Ірванця; «Кармен» за П. Меріме; «Вірую» на музику Ю. Саєнка; «Дон Жуан з Коломиї» за творами Л. фон Захер-Мазоха; «Ісус, син Бога живого» за сюжетами Євангелій; «Благовіщення Марії» П. Клоделя; «Мірандоліна» К. Гольдони; «Офіра» за Ю. Липою; «Кінокартина «Аляска, сер!» [1, с. 51].

Одноактний балет-інсталяція «Дон Жуан з Коломиї» поставлено на музику українського композитора Олександра Козаренка для балету та камерного ансамблю. До видовища були задіяні: ансамбль ударних інструментів, квартет саксофонів та співачка Т. Спаська. Виправдалися найсміливіші очікування: «Дон Жуан з Коломиї» виявився поетичною і витонченою поемою про Любов з трагічним трикутником [1, с. 60]. Ідеї хореографа були втілені та випробувані у різних хореографічних формах, що дало поштовх подальшому розвитку індивідуального стилю хореографа.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Тож, завдяки проведеному дослідженню ми зуміли вивчити наявний відео- та фото-матеріал з хореографічними постановками Оксани Лань, дослідивши такі роботи як «Галицька сюїта – Львівські квітничарки», «Даруючий щастя», «Agreement», «Дон Жуан з Коломиї» та ін., ми дійшли висновку, що хореографічній лексиці хореографа Оксани Лань притаманні поєднання таких стилів як модерн, джаз-модерн танець, фольк та театралізована вистава. Це дає змогу розглядати творчість хореографа Оксани Лань як представниці танцю-модерн в Україні. Подальші дослідження ми плануємо присвятити творчості її вихованці Олени Мартинюк, а також інших хореографів танцю-модерн.

Список літератури:

1. Мосесова К.І. Модерн-балет Оксани Лань «Акверіас»: концептуальний підхід у сучасній хореографії України. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка кафедра режисури та хореографії, 2020. 93 с.

2. Пастух В.В. Модерні хореографічні напрямки в Галичині (20–30-і роки ХХ ст.) Київ : Знання, 1999. 42 с.
3. Плахотнюк О. Стилi і напрямки сучасного хореографічного мистецтва. *Вісник Міжнародного Слов'янського університету : зб. наук. праць*. Харків, 2007. С. 32–36. (Серія мистецтвознавство; вип. № 1, Т. X).
4. Погребняк М.М. Танець «модерн» в Україні ХХ століття. Українська культура в контексті сучасних наукових досліджень та практичних реалій : Всеукр. наук.-практ. конференція, 21-22 грудня 2006 р. : тези допов. Київ, 2007. № 4.1. С. 99–103.
5. Шариков Д.І. Теорія, історія та практика сучасної хореографії: Генезис і класифікація сучасної хореографії – напрями, стилі, види [Текст] : монографія. Київ. міжнародний ун-т, Ін-т телебачення, кіно і театру, Каф. театр. мистец, Київ : КМУ, 2010. 208 с.

References:

1. Mosesova K.I. (2020) Modern-balet Oksany Lan "Akverias": konceptualniy pidhid u suchasniy horeographiji Ukrainy [Oksana Lan's modern ballet "Aquarias": a conceptual approach in modern choreography of Ukraine]. Lviv: Ivan Franko Lviv National University, Department of Directing and Choreography, 93 p. (in Ukrainian)
2. Pastukh V.V. (1999) Moderni horeographichni napryamky v Galychini (20–30-i roky XX st.) [Modern choreographic directions in Galicia (20–30s of XX century)]. Kyiv: Znannia, 42 p. (in Ukrainian)
3. Plahotniuk O.A. (2007) Styli ta napryamky suchasnogo horeographichnogo mystectva [Styles and directions of modern choreographic art]. *Herald of the International Slavic University: coll. of science works*. Kharkiv, pp. 32–36. (Art history series; issue No. 1, T. X).
4. Pogrebnyak M.M. (2007) Tanec "Modern" v Ukrajinі ХХ ст. ["Modern" dance in Ukraine of the 20th century]. Ukrainian culture in the context of modern scientific research and practical realities: Ukrainian scientific and practice conference, December 21-22, 2006: abstracts of add. Kyiv, no. 4.1, pp. 99–103. (in Ukrainian)
5. Sharykov D.I. (2010) Teoriya, istoriya ta practyka suchasnoji horeographiji: Genesis ta klasificacija suchasnoji horeographiji – napryamy, styli, vydy [Theory, history and practice of modern choreography: Genesis and classification of modern choreography – trends, styles, types]: monograph. Kyiv. International University, Institute of Television, Film and Theater, Dep. Of theater and art. Kyiv: KIU, 208 p. (in Ukrainian)

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-9>

УДК 364.4-053.9(07)

Ковальчук І.В.¹

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена розкриттю механізмів соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни. Автор звертає увагу, що соціальний супровід допоможе якісно покращити ситуацію в якій опинилася ця вікова група в результаті військових дій. У статті наведено завдання, принципи, напрями, методи, показники та критерії соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни. Зокрема, ключовими завданнями соціального супроводу людей похилого віку визначено забезпечення умов для нормальної життєдіяльності цієї групи осіб в умовах війни. Провідним методом соціального супроводу визначено метод ведення випадку, який передбачає налагодження та підтримання співпраці фахівців різних галузей (геронтологів, правників, соціальних працівників) у забезпеченні можливостей клієнта самостійно вирішувати власні проблеми. Доцільність соціального супроводу людей похилого віку підтверджена результатами інтерв'ю проведеного серед соціальних працівників, які надають послуги людям похилого віку.

Ключові слова: люди похилого віку, соціальний супровід, принципи, методи, критерії, показники, умови війни.

Kovalchuk Inna

Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovich

FEATURES OF SOCIAL SUPPORT FOR ELDERLY PEOPLE IN THE CONDITIONS OF WAR

Summary. The article is devoted to the disclosure of the mechanisms of social support for the elderly in the conditions of war. The author draws attention to the fact that social support will help to qualitatively improve the situation in which this age group found itself as a result of military operations. The article presents tasks, principles, directions, methods, indicators and criteria of social support for the elderly in wartime conditions. We, taking into account the provisions of the laws and the needs of practice, tentatively defined the following tasks of social support for this group: solving the problems of the elderly or preventing their occurrence; strengthening the ability to counteract difficult life circumstances by creating mutual aid groups, participation in public life; promoting the awareness of an elderly person about getting out of difficult life circumstances; creation of conditions for the restoration of a person's normal life activity; assistance to social service specialists in ensuring normal conditions for the life of an elderly person; integration of an elderly person into a new environment and restoration of lost functions. Social support measures are focused on work in the following areas of social work: primary diagnosis of the situation in which an elderly person finds herself, drawing up a plan to solve the main problems she faces, drawing up an individual support plan and including, by equipping the elderly person, the implementation of the support plan, assessment by specialists of the social service, which supports the implementation of an individual plan by an elderly person; regular monitoring of the life and activities of the recipient of social services, assistance to him in the results of the implementation of the individual plan. The leading method of social support is defined as the case management method, which involves establishing and maintaining the cooperation of specialists from various fields (gerontologists, lawyers, social workers) in ensuring the client's ability to independently solve their own problems. The feasibility of social support for the elderly is confirmed by the results of an interview conducted among social workers who provide services to the elderly.

Keywords: elderly people, social support, principles, methods, criteria, indicators, conditions of war.

Постановка проблеми. Однією з форм соціальної підтримки людей похилого віку в умовах війни є соціальний супровід. Актуальність соціального супроводу старшого покоління викликана стресовим станом у якому перебувають люди похилого віку, що змушені були залишити домівки і перейти на більш безпечні території, а також загостренням хвороб, розривом емоційних зв'язків з друзями та рідними. Такі особи потребують допомоги соціального працівника у подоланні життєвих труднощів матеріального та духовного характеру, створення умов фахівцями соціально-психологічної служби для мінімізації негативних

наслідків чи, навіть, повного вирішення складної ситуації у яку потрапила особа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни передбачає врахування таких блоків наукових досліджень: соціальний супровід особистості в діяльності соціальних служб та громадських організацій (О. Афенкіна, В. Бакуменко, Н. Власенко, К. Гаврилук, О. Дікова, І. Зверева, А. Капська, І. Калачова, А. Колота, М. Кравченко, С. Кузьменко, М. Любецька, В. Лютий, І. Матюрін, К. Міщенко, Л. Новикова, О. Палій, О. Піщуліна,

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5204-0560>

С. Процюк, Ю. Саенко, Н. Тимчишина, І. Трубавіна, А. Халецька, Ю. Юрченко, І. Шурма та ін.); особливості життєдіяльності людей похилого віку (Ю. Горемикіна, М. Житинська, Т. Колінченко, М. Савельєва, І. Савельчук, Р. Собко, О. Стефанова, І. Терещенко). Але дослідження соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни відсутнє. Тому вважаємо за доцільне розкрити цей аспект проблеми.

Метою статті є узагальнення досвіду щодо соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни

Для дослідження нами використано такі **методи**: аналіз нормативної бази соціального супроводу, науково-методичної літератури з проблеми; структурно-функціональний аналіз отриманих в результаті теоретичного вивчення матеріалів, узагальнення та систематизація зібраного матеріалу. Джерелами аналізу стали: науково-методичні публікації присвячені висвітленню проблеми соціального супроводу сімей в складних життєвих обставинах, нормативні документи, що регламентують організацію надання соціальних послуг для людей похилого віку, опитування фахівців, що надають соціальні послуги людям похилого віку..

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальний супровід людей похилого віку здійснюється відповідно до чинного українського законодавства. Зокрема, мають місце положення таких документів: Конституція України, Закон України «Про соціальні послуги», Постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2020 року № 587 «Про організацію надання соціальних послуг», Постанова Кабінету Міністрів України від 03 березня 2020 року № 185 «Про затвердження критеріїв діяльності надавачів соціальних послуг», Постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2020 року № 428 «Про затвердження Порядку регулювання тарифів на соціальні послуги», Постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2020 року № 429 «Про затвердження Порядку установлення диференційованої плати за надання соціальних послуг», Постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2020 року № 450 «Деякі питання надання соціальних послуг шляхом соціального замовлення», Постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2020 року № 427 «Деякі питання здійснення контролю за додержанням вимог Закону України «Про соціальні послуги», Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2009 року № 1417 «Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)», Наказ Міністерства соціальної політики України від 23 червня 2020 року № 429 «Про затвердження Класифікатора соціальних послуг», Наказ Міністерства соціальної політики України від 14 липня 2016 року № 762 «Про затвердження форм документів, необхідних для оформлення на обслуговування в територіальному центрі соціального обслуговування (надання соціальних послуг)» [1]. А також допомога надається відповідно до ухвалених ООН принципів щодо людей похилого віку [4, с. 8–9].

Відповідно до положень законів похилий вік людини та супутні до нього наслідки (втрати рухової активності, психічні та поведінкові роз-

лади, інвалідність, бездомність, малозабезпеченість, насильство, втрата емоційних зв'язків, шкода завдана бойовими діями, тимчасовою окупацією, наслідками Ковід-19), що позначаються на житті та здоров'ї людини похилого віку зумовлюють доцільність вжиття заходів соціального супроводу. Складність проблеми підсилюється складним емоційним станом цієї вікової категорії на що звертають увагу Вдовіченко О.В., Лазоренко Т.М., Головська І.Г. [2].

У законодавстві не конкретизовані цілі надання соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни проте, ми, зважаючи на положення законів та потреби практики, можемо умовно визначити такі: вирішення людиною похилого віку проблем власної життєдіяльності або запобігання їх виникненню; посилення здатності протидіяти складним життєвим обставинам шляхом створення груп взаємодопомоги, участі у громадському житті; сприяння обізнаності людини похилого віку щодо виходу зі складних життєвих обставин; створення умов для відновлення нормальної життєдіяльності особи; сприяння фахівцям соціальної служби у забезпеченні нормальних умов для життя людини похилого віку; інтеграція людини похилого віку в нове середовище та відновлення втрачених нею функцій.

Заходи соціального супроводу орієнтовані на робота за такими напрямками соціальної роботи: первинна діагностика ситуації в яку потрапила людина похилого віку, накреслення плану вирішення основних проблем з якими вона стикається, складання плану індивідуального супроводу та включення, шляхом наснаження людини похилого віку, до виконання плану супроводу, оцінка фахівцями соціальної служби, яка здійснює супровід виконання індивідуального плану людиною похилого віку; регулярний моніторинг життя та діяльності отримувача соціальних послуг, сприяння йому в результатах виконання індивідуального плану.

Особливістю соціального супроводу людей похилого віку є інтегрований характер надання послуги. Тобто залучення фахівців різних напрямів до роботи з клієнтом: медики, юристи, соціальні робітники, економісти. Адже складність життєвої ситуації цієї групи осіб може зумовлюватися відсутністю чи обмеженістю рухової активності, втратою матеріальних ресурсів для життя, психічними чи фізичними травмами.

Послуга фізичного супроводу людей похилого віку, які мають порушення опорно-рухового апарату та використовують для пересування допоміжні засоби передбачає створення умов для переміщення у громадських місцях та в транспорті для відвідування органів державної влади та місцевого самоврядування, установ, організацій та закладів, для купівлі товарів першої необхідності, їжі.

Для людей, що мають часткову втрату зору, доцільно забезпечити умови доступного життєвого простору при пересуванні на сходах, при отриманні грошових надходжень, при сплаті комунальних послуг, при заповненні бланків, написанні заяв, читанні довідкової інформації. Реалізація заходів на макрорівні забезпечить вивільнення великої групи фахівців що задіяні у цих процесах і сприятиме їх включенню в інші соціальні процеси, що є важливим в умовах війни.

Денний догляд передбачає створення фахівцями соціальної служби спільно з родичами особи умов для денного перебування: харчування; самообслуговування стан здоров'я, реабілітаційні послуги; формування та розвиток навичок самообслуговування; організація денної зайнятості, дозвілля, психологічна підтримка. Широко практикується також підтримане проживання. Цей вид послуг передбачає надання людині похилого віку місця для проживання; підтримку навичок самостійного проживання; допомогу в організації режиму дня; заходи медичного патронажу; допомогу при веденні домашнього господарства; включення особистості в соціум, правова допомога.

Для окремої групи осіб похилого віку соціальний супровід може обмежитися доглядом вдома. Заходи з догляду передбачатимуть допомогу в самообслуговуванні, пересуванні в межах квартири, приготуванні їжі, прибиранні житла, оплаті комунальних послуг, пранні білизни, налагодження та підтримання взаємодії з медичною службою, забезпечення технічними засобами реабілітації, а також вирішення проблем соціального захисту людей похилого віку. В особливо складних випадках практикують паліативну допомогу.

Психологічні особливості цієї вікової групи передбачають впровадження при соціальному супроводі послуг з надання натуральної та грошової допомоги, соціальної адаптації, соціальної реінтеграції, соціально-психологічної реабілітації, консультування, представництва інтересів, посередництва.

Грошова або натуральна допомога людині похилого віку видається після обстеження умов в яких опинилася особа і після засвідчення її права на отримання такого виду соціальних послуг.

Заходи соціальної адаптації передбачають роботу соціального працівника, юриста й психолога з людиною похилого віку. Співпраця спрямована на індивідуальну діагностику ситуації в якій опинилася людина похилого віку, відновлення документів (в разі потреби), сприяння у оформленні документів на допомогу та пенсію, додаткове працевлаштування, надання тимчасового помешкання, знайомство з культурою і традиціями того регіону в який переселилася людина похилого віку, сприяння у відновленні втрачених через переїзд чи військову окупацію зв'язків. Проблемами при забезпеченні успішної соціальної інтеграції людини похилого віку можуть бути: обмежена або втрачена рухова активність, стрес та супутні до нього розлади психічної діяльності, вікові чи генетичні захворювання, інвалідність. Подолання цих проблем можливе із залученням інших фахівців та більшою затратою часу на обслуговування.

Важливе місце у соціальному обслуговуванні займає соціальна реінтеграція та інтеграція. Заходи цього напрямку орієнтовані на допомогу особистості в аналізі життєвої ситуації в яку вона потрапила, відшукуванні прихованих ресурсів особи, визначенні основних проблем що заважають людині похилого віку інтегруватися в життєвий простір чи реінтегруватися із старих соціальних зв'язків, корекцію психологічного стану та поведінки в повсякденному житті; підтримання діяльності груп взаємодопомоги; послуги з перекладу та вивчення державної мови та ін.

Послуги соціально-психологічної реабілітації передбачають надання екстреної та відстроченої психологічної допомоги людям похилого віку. Для цього використовують соціально-психологічну діагностику, психологічне консультування (до десяти зустрічей з клієнтом), різнопланові тренінги (тренінг з формування впевненості, налагодження зв'язку з фізичним тілом, з пошуку роботи, протидії фізичного і психічного насильства та інші). Ефективність тренінгової роботи зумовлена по-перше розподілом психологічного навантаження між тренером і присутніми на тренінгу, активізації взаємодопомоги в середині групи, активізацією прихованих ресурсів особистості у вирішенні проблем внутрішньо переміщеної особи). Вважаємо за доцільне організувати на тренінгах змішані групи із місцевого населення та переміщених осіб, що сприятиме успішній соціалізації та інтеграції людей похилого віку). Послуги реабілітації окрім групового можуть мати також індивідуальний характер. Вибір форми реабілітації визначається складністю ситуації клієнта та його налаштованістю на роботу зі фахівцем.

Консультування у структурі соціального супроводу може стосуватися як соціальних питань клієнта (відновлення документів, пошук житла і засобів для існування, пенсійного забезпечення, вирішення конфліктів) так і психологічного (подолання стресу, тривожності, психосоматичних наслідків завданих війною). Воно орієнтовано як на одноразову допомогу так і на довгострокову. При консультуванні можуть практикуватися як масові так і групові та індивідуальні форми. Завдання консультанта знати законодавство та уміти спрямувати зусилля клієнта на самостійне та із допомогою фахівця соціальної служби вирішення задачі, що постала перед ним.

Представництво інтересів людини похилого віку забезпечують правники. Фахівці цього напрямку сприяють відновленню документів на нерухоме майно, документів, що засвідчують особу людини похилого віку, сприяють оформленню людини похилого віку до закладів стаціонарного обслуговування на тимчасовій чи постійній основі. Юристи виступають візитною карткою особи у тих випадках коли вона самостійно не в змозі подолати проблему. Безперечно велика роль правової служби у забезпеченні посередництва при вирішенні конфліктів та спорів у правових органах та у питаннях соціального захисту клієнт. Так, з метою забезпечення ефективного здійснення права осіб похилого віку на соціальний захист, зокрема, для надання особам похилого віку можливості якомога довше залишатися повноцінними членами суспільства, шляхом: забезпечення достатніх ресурсів, які дозволяють їм жити на задовільному рівні і брати активну участь у суспільному, соціальному і культурному житті; забезпечення інформації про послуги і програми, які існують для осіб похилого віку, а також про можливості їхнього використання такими особами; забезпечення житла, пристосованого до їхніх потреб і стану здоров'я, або шляхом надання належної допомоги для реконструкції їхнього житла; забезпечення медичного обслуговування та послуг, яких вимагає їхній стан здоров'я [8].

При реалізації завдань зазначених напрямів соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни використовуються різноманітні методи: бесіди, вивчення документів, спостереження за діяльністю, профілактика, підтримка, представництво [7]. Та найбільш продуктивним вважаємо метод ведення випадку. Який передбачає у вирішенні проблем клієнта налагодження та підтримання взаємодії фахівців різних служб, та використання специфічних методів кожного виду діяльності. Ведення випадку налагоджене соціальним працівником, який здійснює супровід людини похилого віку, сприяє розробці індивідуальної програми соціального супроводу, координації зусиль фахівців, виробленню досвіду та рекомендацій щодо покращення ситуації клієнта. У процесі реалізації цього методу можуть бути задіяні державні та громадські організації, які надають соціальну допомогу людям похилого віку: пенсійний фонд, обласні, міські, районні та районні у місті управління (департаменти) праці та соціального захисту населення, територіальні центри соціального обслуговування, міські та обласні центри з нарахування та здійснення соціальних виплат, державні протезноортопедичні підприємства, спеціалізовані будинки для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів, спеціальні будинки-інтернати, пансіонати для ветеранів війни та праці, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), обласні, міські, районні та районні у місті управління (департаменти) праці та соціального захисту населення, центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, Український державний медико-соціальний центр ветеранів війни, хоспіси та відділення паліативної допомоги, державні санаторно-курортні заклади. А також благодійні фонди, громадські організації, що спрямовують свою діяльність на соціально-побутове обслуговування людей похилого віку. Наприклад, Товариство Червоного хреста України, Особливості діяльності окремих з них висвітлені нами у попередніх роботах [4, с. 56–75], а також схематично у дослідженні М. Горемикіної [3, с. 978].

Провідними принципами, які забезпечують соціальний супровід людей похилого віку можна назвати: доступності соціального супроводу; безоплатності; захисту і безпеки отримувача соціальних послуг, конфіденційності особистості інформації, індивідуального підходу, диференційованості надання послуг, законності та відкритості надання послуги, адресності, своєчасності, поваги до гідності. Зміст цих принципів розкрито у роботах Ю. Горемикіної та М. Любківської [3]. Ми поділяємо підходи науковців.

Зважаючи на показники нормального існування людини похилого віку якість надання послуги соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни можна оцінити за такими критеріями та показниками: наснаження клієнта для самостійного вирішення проблеми (показниками є: усвідомлення клієнтом відповідальності при вирішенні проблеми, дії у вирішенні проблеми, наявність результатів у психічному

та фізичному житті); самостійність у вирішенні питань існування (успішна адаптація до нових умов середовища, наявність друзів, створення груп взаємодопомоги); активність особистості у громадському житті (працевлаштування, волонтерство, групи за інтересами); нормалізація соціального існування людини (нормалізувався психічний стан, покращилися фізичні показники, людина може виконувати виховну функцію, економічну, соціальну роль у родині та суспільстві). При визначенні саме таких критеріїв опиралися на дослідження В. Лютого та К. Гаврилюк [6], але адаптували їх відповідно до особливостей надання соціальних послуг людям похилого віку.

З метою перевірки актуальності соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни нами проведено анкетування фахівців соціальної сфери, що надають послуги людям похилого віку в умовах війни. В інтерв'юванні взяли участь 70 осіб (вибірка носила випадковий характер). Із опитаних 75% висловилися за доцільність соціального супроводу людей похилого віку. Основними причинами свого рішення вони назвали такі: емоційна нестабільність людей похилого віку зумовлена наслідками війни, підвищена тривожність 35%, погане самопочуття людей похилого віку, загострення хвороб зумовлена переїздами на безпечні території – 50%; відсутність резервів для самостійної адаптації на новому місці – 25%; емоційна холодність та ейджизм з боку випадкових оточуючих 10%. Отримані результати переконують у розумінні соціальними фахівцями актуальності соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціальний супровід людей похилого віку в умовах війни складний процес, який передбачає міжвідомчу взаємодію, адресність, конфіденційність особистої інформації клієнта, інтегрованість роботи фахівців, доступність та безоплатність, своєчасність. Правильно організований соціальний супровід здатний якісно змінити життя людини похилого віку, нормалізувати її життєдіяльність в умовах війни. Реалізація завдань соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни забезпечить оптимальність соціальної роботи в цілому та її вдосконалення. Складність соціального супроводу людей похилого віку зумовлена віковими особливостями цієї групи, а також травмуючим чинником – війною. Тому найбільш затребуваними фахівцями у цьому процесі будуть соціальні фахівці, соціальні працівники та соціальні і практичні психологи. Сприятимуть супроводу, геронтологи, правники, волонтери різних спеціальностей. Критеріями якості соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни можуть стати: мінімізація наслідків травми людей похилого віку, завданою війною, поліпшення здатності клієнтів забезпечувати умови для свого існування, розвитку, інтеграції у суспільство, покращення психологічного стану особистості, підвищення рівня матеріального благополуччя.

Перспективами подальших досліджень є вдосконалення ідеї соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни.

Список літератури:

1. Безоплатна правова допомога. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/> (дата звернення: 16.05.2023).
2. Вдовіченко О.В., Лазоренко Т.М., Головська І.Г. Особливості психічних станів осіб похилого віку та їх копінг-стратегії в умовах пандемії. *Габітус. Психологія особистості*. 2021. Випуск 26. С. 53–57.
3. Горемікіна Ю.В. Значення соціальних послуг для реалізації державних соціальних гарантій та зобов'язань перед особами похилого віку в Україні. *Економіка і суспільство*. 2017. Випуск 13. С. 976–985.
4. Ковальчук І. Соціальна геронтологія. Чернівці : Технодрук, 2021. 263 с.
5. Любецька М.М. Державне регулювання здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управл. : 25.00.02 – механізми державного управління. Хмельницький, 2019. 20 с.
6. Лютий В.П., Гаврилюк К.О. Критерії оцінювання якості соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Збірник наукових праць. 2020. № 75 (1). С. 115–121.
7. Савельчук І.Б. Інноваційні методи соціальної роботи з людьми похилого віку: специфіка та особливості впровадження. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). С. 95–98.
8. Титаренко І.О., Іваненко Н.О. Соціальний захист людей в Україні: Теоретичний аспект. URL: <http://www.socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2009/4/23.pdf> (дата звернення: 16.05.2023).

References:

1. Bezoplatna pravova dopomoha [Free legal assistance]. Available at: <https://wiki.legalaid.gov.ua/> (accessed May 16, 2023).
2. Vdovichenko O.V., Lazorenko T.M., Holovska I.H. (2021) Osoblyvosti psikhichnykh staniv osib pokhyloho viku ta yikh kopinh-stratehii v umovakh pandemii [Peculiarities of the mental states of the elderly and their coping strategies in the conditions of the pandemic]. *Habitus. Psykholohiia osobystosti*, vol. 26, pp. 53–57.
3. Horemikina Yu.V. (2013) Znachennia sotsialnykh posluh dlia realizatsii derzhavnykh sotsialnykh harantii ta zoboviazan pered osobamy pokhyloho viku v Ukraini [The importance of social services for the implementation of state social guarantees and obligations to the elderly in Ukraine]. *Ekonomika i suspilstvo*, vol. 13, pp. 976–985.
4. Kovalchuk I.V. (2021) Sotsialna herontolohiia [Social gerontology]. Chernivtsi: Tekhnodruk. (in Ukrainian)
5. Liubetska M.M. (2019) Derzhavne rehuliuвання zdiisнення sotsialnoho suprovodu simei (osib), yaki perebuvaiut u skladnykh zhyttievyykh obstavynakh [State regulation of social support for families (persons) in difficult life circumstances]: avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upravl.: 25.00.02 – mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia. Khmelnytskyi. (in Ukrainian)
6. Liutyi V.P., Havryliuk K.O. (2020) Kryterii otsiniuvannya yakosti sotsialnoho suprovodu simei, yaki perebuvaiut u skladnykh zhyttievyykh obstavynakh [Criteria for assessing the quality of social support for families in difficult life circumstances] *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Dragomanova. Seriya 5. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*. Zbirnyk naukovykh prats, no. 75 (1), pp. 115–121.
7. Savelchuk I.B. (2015). Innovatsiini metody sotsialnoi roboty z liudmy pokhyloho viku: spetsyfyka ta osoblyvosti vprovadzhennia [Innovative methods of social work with the elderly: specifics and features of implementation]. *Molodyi vchenyi*, no. 2 (17), pp. 95–98.
8. Tytarenko I.O., Ivanenko N.O. Sotsialnyi zakhyst liudei v Ukraini: Teoretychnyi aspekt [Social protection of people in Ukraine: Theoretical aspect]. Available at: <http://www.socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2009/4/23.pdf> (accessed May 16, 2023).

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-10>

УДК 130.1

**Богатенкова О.Є., Жирун В.В.,
Попіль Д.О., Шпачинський І.Л.**

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

ВПЛИВ МУЗИКИ НА РОЗВИТОК ЛОГІКО-МАТЕМАТИЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Анотація. В філософії існує такий напрям, як антропологія. Вона розглядає природу та сутність людей в загальному смислі, а у вузькому – це створення єдиного вчення про людину, що поєднує у собі багато різних наук: біологію, психологію, соціологію, релігію тощо. Розвиток певних інтелектуальних здібностей, набуття вмінь та навичок за допомогою музики також безперечно можна віднести до філософської антропології. Вплив музики на людину здавна вивчається вченими, діячами культури. Філософи середньовіччя, відомі математики, сучасні психологи – багато, хто присвятив чималу частину власного життя розгадуванню цього майже магічного ефекту. Існує підтверджена думка про те, що певна музика здатна позитивно впливати на розвиток пам'яті, розумових здібностей та абстрактного мислення. У нашій роботі ми розглянули більш вузьку область цієї теорії, обравши об'єктом дослідження логіко-математичний інтелект. Він є доволі поширеним серед науковців, детективів тощо. Вважаємо, що питання впливу музики на цей вид інтелекту потребує більш пильної уваги, тож ми провели власний експеримент, залучивши до нього студентів Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Наука не стоїть на місці, доповнюючись все новими та новими винаходами. Сучасній людині потрібно бути мобільною, здатною до пристосування, вміти раціонально та логічно мислити. Тому нам всім не завадить ретельно досліджувати способи, які дозволяють легше сприймати та розуміти великий об'єм інформації, зокрема, робити правильні висновки, знаходити причинно-наслідкові зв'язки і т. д. Якщо музика справді здатна допомогти покращити розумові здібності, то люди просто зобов'язані зробити все можливе для вдосконалення цього чудо-ефекту. Вважаємо, що дослідження в цій сфері є та будуть завжди доречними і потрібними, а тому тема нашої статті актуальна.

Ключові слова: інтелект, логіко-математичний інтелект, антропологія, консонанс, дисонанс, ефект Моцарта.

**Bohatienkova Oleksandra, Zhyrun Viktoriia,
Popil Daniil, Shpachynskiy Ihor**
V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University

THE INFLUENCE OF MUSIC ON THE DEVELOPMENT OF LOGICAL AND MATHEMATICAL INTELLIGENCE IN MODERN YOUTH

Summary. There are many directions in philosophy, one of which is called anthropology. This term from ancient Greek means "the science of man" and considers the nature and essence of people in a general sense, and in a narrow sense – this creation of a single teaching about man, which combines many different sciences: biology, psychology, sociology, religion, etc. In turn, anthropology also has several directions: religious, social and cultural, physical, philosophical, etc. The development of certain intellectual abilities, acquisition of abilities and skills with the help of music can definitely be attributed to philosophical anthropology. The influence of music on a person has long been studied not only by scientists of various sciences, but also by cultural figures. Philosophers of the Middle Ages, famous mathematicians, modern psychologists – many of them devoted a considerable part of their lives to unraveling this almost magical effect. There is a confirmed opinion that certain music can be positive affect the development of memory, mental and intellectual abilities, as well as abstract thinking. In our work, we considered a narrower area of this theory, choosing the object of research is logical-mathematical intelligence. It is quite common among scientists, detectives, etc. We believe that the question of the influence of music on this kind of intelligence needs closer attention, so we conducted our own experiment, involving students of the Mathematical Faculty of the Mykolaiv National University V.O. Sukhomlynskyi University. Science does not stand still, being supplemented with new and new ones inventions. Therefore, a modern person needs to be mobile, able to adaptation, to be able to think rationally and logically. In this regard, it will not hurt us all scrutinize ways that allow for easier perception and understanding a large volume of information, in particular, to draw correct conclusions, to find causality, etc. If music can really help improve mental abilities, then people simply have to do everything possible to improve this miraculous effect. We believe that there is research in this area and will always be relevant and necessary, and therefore the topic of our article is relevant.

Keywords: intelligence, logical and mathematical intelligence, anthropology, consonance, dissonance, Mozart effect.

Постановка проблеми. Проблема формування та розвитку інтелекту завжди цікавила багатьох вчених різних видів діяльності. Розумові здібності відіграють велику роль у житті людини, тому способи їх вдосконалення шукали і будуть шукати. Доведено, що музика здатна впливати на них, до того ж впливати позитивно. Дослідження нашої статті зосереджені на розвитку одного з основних видів інтелекту: логіко-математичного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку інтелектуальних здібностей займалися такі сучасні науковці, як О. Кінякіна, Т. Захарова, П. Лем, Ю. Асоскова, О. Овчиннікова, а впливом музики на мозок – Д. Браун, В. Уільямсон, Н. Євстігнеєва, А. Самбурська і т.д.

Хоча вплив музики на людину цікавив відомих науковців вже дуже давно, в останні роки дослідження в цій області вийшли на новий рівень. Їх вже поєднують із психологією та фізіологією. Експерименти проводяться по всьому світу із великою кількістю людей, відкриваючи все нові та нові можливості.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Питанням розвитку логіко-математичного інтелекту в навчальному процесі займалися зарубіжні та вітчизняні педагоги, але здебільшого їх дослідження присвячені роботі з дітьми дошкільного віку або учнями шкіл. Наша робота зосереджена на дослідженні впливу музики на розвиток логіко-математичного інтелекту у сучасній молоді (учні старших класів та студентів закладів вищої освіти).

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження впливу музики на розвиток логіко-математичного інтелекту у сучасної молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що здатність мозку людини до накопичування інформації має свої межі, хоча його резерв є достатньо великим. У певний момент, коли навантаження стає завеликим, спрацьовує біологічний захист. Вигорання, втрата зацікавленості до певної діяльності або дисципліни – такими наслідками може обернутися спроба протистояти цій природній реакції. Отже, поглинання великої кількості інформації – це далеко не головний фактор у процесі навчання, пізнання світу. А найважливішим фактором, на нашу думку, втім, і багатьох вчених, є саме інтелект.

Зазвичай інтелект визначають за рівнем розвитку, який розглядають у зв'язку з такими пізнавальними процесами, як сприймання, пам'ять, уява тощо. Трамбування інтелекту як загальної розумової здібності використовують у вигляді поведінкових характеристик індивіда, пов'язаних з розумінням та прогнозуванням подій, ефективністю діяльності, успішною адаптацією до нових життєвих завдань.

Опрацювавши достатньо велику кількість джерел, можемо зазначити, що видів інтелекту існує, щонайменше, вісімнадцять. Серед них можна виділити такі: ментальний; емоційний; адаптивний; соціальний; лінгвістичний (словесний); міжособистісний (комунікативний) тощо. Проте об'єктом дослідження даної роботи став саме логіко-математичний інтелект, питанням розвитку якого займалися і вітчизняні, і закордонні педагоги, психологи та науковці.

Інтелектом (від лат. intellectus – розуміння, розум, пізнання), зокрема, можуть називати відносно стійку структуру розумових здібностей індивіда, серед яких: здатність мозку так організувати свою діяльність, щоб уся наявна інформація була застосована з максимальною ефективністю [1]. Гадаємо, що саме це визначення відповідає темі нашої статті. У філософії також термін «інтелект» використовують для позначення вищої пізнавальної здатності (надчуттєвого осягнення духовних сутностей) на протигагу розуму як нижчій пізнавальної здатності (до елементарної абстракції) [1].

Розмаїття видів інтелекту, зокрема, виокремив та обґрунтував Говард Гарднер у 1983 році в праці «Структура розуму: теорія множинного інтелекту». Назва його відкриття пов'язана з головною ідеєю роботи – визначення різновидів інтелектуальних здібностей особистості. Г. Гарднер визначає логіко-математичний вид інтелекту, як такий, що «характеризується інтересом до світу предметів, числових символів та математичних операцій. Пізнання й розуміння світу відбувається через кількісний рахунок і послідовність подій» [2, с. 117]. Очевидно, що цей вид інтелекту відповідає за математичні здібності: здатність до обчислення, оцінки даних, виявлення певних закономірностей тощо. Здебільшого він є важливим для математичної, наукової та детективної сфер діяльності.

Розвиток логіко-математичного інтелекту здійснюється за допомогою створення певного середовища із чітко визначеними умовами діяльності та з використанням певних засобів. Вплив навколишнього середовища – це стимули, що індивід сприймає з найпершої хвилини зачаття та до самої смерті. Сюди входить їжа, культурна інформація, досвід громадської поведінки тощо. На вдосконалення розумових здібностей впливає багато факторів навколишнього середовища: фізико-хімічні, соціальні та культурні умови.

В навчальному середовищі дошкільників та учнів шкіл розвиток логіко-математичного інтелекту здебільшого здійснюється з використанням різноманітних дидактичних завдань та логіко-математичних ігор. Тобто, допоміжною ланкою слугує створення ігрового середовища. Для забезпечення даного процесу в освітній діяльності юнацтва використовуються інші засоби. Як зазначалося, чимале значення у цій області має музика. Ми спробуємо обґрунтувати її позитивний вплив на розвиток логіко-математичного інтелекту у сучасній молоді.

Слід зазначити, що музика ще за часів Стародавньої Греції була не тільки частиною математики, а й розділом теорії чисел. Першим винахідником в цій області по праву вважається Піфагор. Саме він першим сконструював музичний інструмент-монохорд, проводячи експерименти щодо визначення звуків, які чути приємно, а які – ні. Вчений-філософ невпинно шукав музичну гармонію, віривши у те, що вона здатна очищати душу, лікувати тіло, і взагалі допоможе у розгадуванні будь-якої таємниці.

Аристотель, до речі, також стверджував: «Коли ми сприймаємо нашим вухом ритм і мелодію, у нас змінюється душевний настрій». А Платон, у свою чергу, зазначав: «Музичні вирази змушують душі

звикати до гармонії та ритму, роблять людину більш чутливою, співмірною, гармонічною, здатною до промов та діяльності: адже все життя людини потребує ритму та гармонії» [3, с. 73–74]. І це справді так, відомі вчені, філософи та навіть психологи поєднуються в одному: музика певної математичної структури здатна впливати на людей, викликати в нас певні емоції.

Пізніше Піфагор започаткував поняття «консонанс» та «дисонанс». Консонанс – це поєднання звуків, що викликає почуття затишку, спокою та розслабленості. Якщо ми подивимось на нього з математичної точки зору, то побачимо просте співвідношення чисел: чиста октава – $1/2$, чиста квінта – $2/3$, чиста кварта – $3/4$. Дисонанс, навпроти, викликає відчуття дискомфорту. Співзвуччя такого роду є різким, неспокойним та навіть тривожним. Він відрізняється великим співвідношенням чисел, наприклад, мала секунда – $15/16$. Уся музика складається саме з консонансів і дисонансів. Будь-який композитор просто отримує відгук в душах людей за допомогою математичних пропорцій. М. Марсенн писав: «Консонанс зображує радість, дружбу, спокій, дисонанс – боротьбу. Тому кожна хороша людина, яка поважає порядок, отримує більше задоволення від консонансу, ніж від дисонансу» [4, с. 8].

Мабуть, усі знають, що видатний німецький композитор Л. Бетховен за життя мав великі слухові проблеми, проте це не завадило йому стати так званою «ключовою фігурою класичної музики». Свої численні симфонії та неповторну «Місячну сонату» він створив саме за допомогою музичної теорії та математичних співвідношень.

Часто трапляється так, що певна мелодія «затримується» у голові, людині важко відволікти увагу на щось інше. Вважається, наприклад, що музичний твір «Канон ре Мажор» ще одного композитора та органістра з Німеччини, Й. Пахельбеля, який щасливі наречені обирають для своїх весіль, є настільки популярним саме завдяки повторюваній структурі.

На початку 90-х років з'явилося таке визначення, як «ефект Моцарта». В одному із Каліфорнійських університетів вчені повідомили про результат свого експерименту: люди швидше та легше вирішували задачі на просторове мислення, якщо

їм давали слухати твори Вольфганга. Це пояснюється тим, що музика австрійського музиканта-віртуоза активує ті ж самі ділянки мозку, які застосовуються при просторовому мисленні [5].

Насправді, дуже часто зустрічається думка, що класична музика здатна не тільки позитивно впливати на інтелект взагалі, особливо, у дітей, а ще й підвищує IQ. Проте психолог Шефільдського університету В. Уільямсон зазначає, що не такі вже й гарні перспективи у цього відкриття та нічого магічного в «ефекті Моцарта» немає. Інтелектуальний підйом за її дослідженнями має невелику тривалість: не довше п'ятнадцяти хвилин. Багато хто погодиться з психологом [6]. Ця тема викликає немало суперечок і нині. Проте в ефективності музики для розвитку різних навичок не сумнівається ніхто. Тож ми вирішили провести власний експеримент із прослуховуванням музики під час розв'язання математичних задач, але детальніше про дослідження розповімо трохи згодом.

Наразі хочеться сказати про те, як взагалі молодь відноситься до музики і чи вірить вона у її майже магічний вплив на людей. Серед учнів Миколаївської загальноосвітньої гімназії № 10 та студентів Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського нами було проведено анонімне опитування під назвою: «Яку роль відіграє музика у вашому житті?» [7]. Загалом у ньому взяли участь 60 осіб. Серед них: 43,4% – студенти, 35% – учні, 21,6% – обрали інший статус (рис. 1).

На питання про те, як часто вони слухають музику ми отримали такі відповіді: 58,4% – доволі часто; 38,3% – тоді, коли є час та бажання; і лише 3,3% – рідко (рис. 2).

З них більше 50% – люблять математику або хочуть навчитись її розуміти; близько 20% – виявляють інтерес до вирішення задач на логіку/працюють у сфері, що безпосередньо пов'язана з математикою; десь 10% – взагалі не цікавляться цією наукою. Опитування показало, що 46,7% учнів та студентів слухають музику під час інтелектуальної роботи/розв'язанні математичних завдань, 3,3% роблять це іноді, а 50% – ні (рис. 3).

Згідно власних спостережень учасників, певна музика сприятливо впливає на їх моральний і фі-

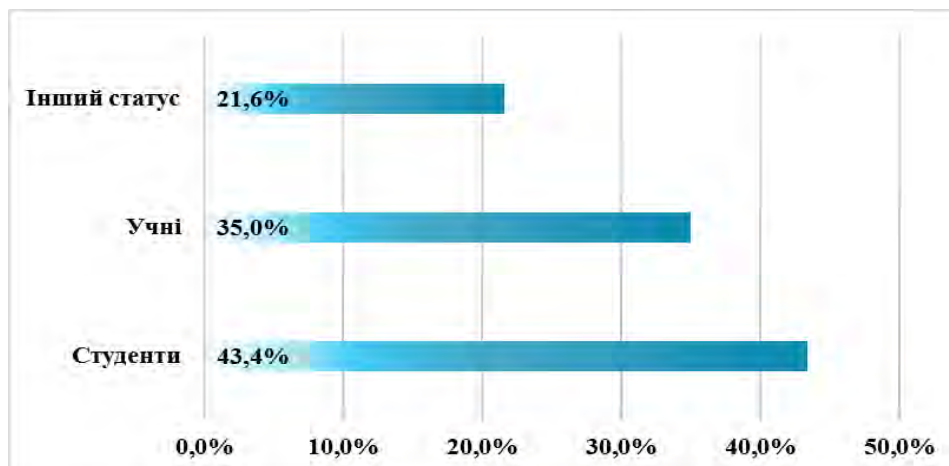

Рис. 1. Кількість людей, що взяли участь в опитуванні, у %

Джерело: розроблено автором (О. Богатенкова)

Рис. 2. Результати опитування щодо частоти прослуховування музики сучасною молоддю, у %

Джерело: розроблено автором (О. Богатенкова)

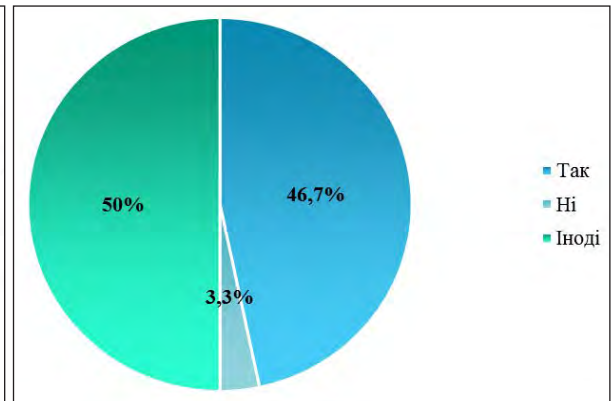

Рис. 3. Результати опитування щодо прослуховування музики під час інтелектуальної роботи сучасною молоддю, у %

Джерело: розроблено автором (О. Богатенкова)

зичний стан взагалі, та на інтелектуальні здібності зокрема: вони краще сприймають та запам'ятовують інформацію, збільшують свій творчий потенціал, поліпшують абстрактне мислення та навіть легше й швидше розв'язують математичні задачі після або під час прослуховування улюбленої мелодії. Більше 30% опитуваних вірять в існування «Ефекту Моцарта» та вважають перспективними дослідження в цій області. Але, разом з тим, вони переконані, що роль саме класики завищена. Позитивно на людину може вплинути лише та музика, що буде відповідати її побажанням та настрою у даний конкретний момент часу. Справді, мало, хто може сказати, що любить певний музичний жанр і не сприймає нічого іншого, окрім нього. Дослідження показало, що 63,3% сучасної молоді слухають різну музику, за настроєм (рис. 4).

Дотримуючись логіки оповідання, слід розповісти трохи про відносини математиків із музикою. Наприклад, саме цьому виду мистецтва був присвячений перший трактат автора відомого висловлювання: «Я мислю, отже, існую» Рене Декарта, основоположника аналітичної геометрії, що має назву «Compendium Musicae». Швейцарський

математик та фізик, Леонард Ейлер, в свою чергу, поклав початок своїм великим науковим працям «Дисертацією про звук». Один із найвизначніших вчених ХХ століття, А. Ейнштейн, займався грою на скрипці з шести років. І хоча в дитинстві він музикував під тиском матері, захоплення музикою зберіглося в нього й у дорослому житті. Можливо зазначити, що скрипка стала для Ейнштейна інструментом, що допомагає віднайти зв'язок між світом ідей та світом явищ. Проводячи паралель між біографіями багатьох науковців-основоположників, можна зробити цілком логічний висновок, що музика так чи інакше відіграла суттєву роль в їх житті. Хтось із них займався цим мистецтвом, а хтось досліджував.

І сьогодні математики продовжують вдосконалювати музичні теорії, винаходять нові довершені ритми. Так, наприклад, професор одного з найстаріших університетів Канади, Далхаузі, Д. Браун, зацікавився таємницею виняткового звучання пісні The Beatles «A Hard Day's Night». Використовуючи математичну операцію перетворення Фур'є, Джейсон проаналізував її перший акорд. Наразі вчений успішно використовує свої дослідження для створення нових пісень.

Відомий сучасний математик, автор багатьох книг, зокрема «Ген математики», Кіт Девлін, доводить, що математика та музика йдуть по життю рука об руку, а представники науки та мистецтва мислять майже однаково. Адже рівняння з невідомою « x » такий же абстрактний образ, як і нотні позначення. Ми не здатні їх відчутти та торкнутись, але можемо представити. Хороший математик, прочитавши алгебраїчні та геометричні символи, одразу думає про певні математичні вирази. Таким же чином і досвідчений музикант «чує» в своїй голові звуки, дивлячись на музичні позначення. Візуалізація мозку саме фахівців цих професій показує задіяння однакових ділянок при вирішенні математичних задач та грі на музикальному інструменті. Проте мозок непрофесіонала може показати інший результат [5]. Тому вчені рекомендують з дитинства прищеплювати любов до

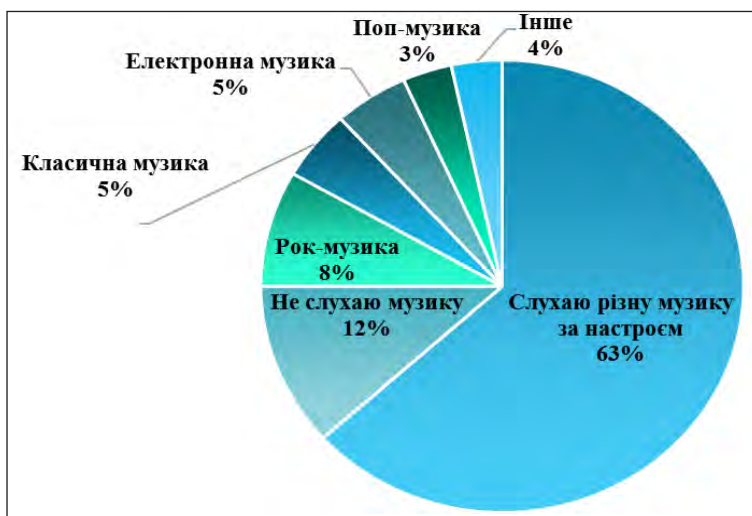

Рис. 4. Результати опитування щодо вибору жанрів музики сучасною молоддю, у %

Джерело: розроблено автором (О. Богатенкова)

музики своїм дітям. Краще включати її прямо під час виконання домашнього завдання та вирішення інтелектуальних задач. Але, в цілому, неважливо чи дитина слухає музику, пише її, чи танцює під неї, вона все одно має таким чином можливість набутти вміння концентрувати увагу, сприймати, аналізувати велику кількість інформації, запам'ятовувати факти, цифри та взагалі розвиває абстрактне мислення. Всі ці навички особливо корисні для розвитку логіко-математичного інтелекту. Ми припустили, що музика може позитивно вплинути на розумові здібності навіть сформованої особистості. Тому другий наш експеримент, як і обіцяли вище, пов'язаний саме з практичним застосуванням «ефекту Моцарта». У дослідженні взяли участь 20 освітян, серед яких були студенти 5 курсу спеціальності 014.04 Середня освіта (Математика) та спеціальності 122 Комп'ютерні науки Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Молоді люди були обрані з приблизно однаковим високим інтелектуальним рівнем.

Ми склали всього по три неважкі завдання. Для студентів першої спеціальності – математичні задачі, для другої – логічні. Серед завдань математиків:

1. Накреслити певну геометричну фігуру.
2. Вирішити звичайне квадратне рівняння.
3. Побудувати графік функції.

Для спеціалістів з комп'ютерних наук ми підібрали завдання на логіку, наприклад: який знак потрібно поставити між записаними цифрами 5 і 7, щоб отримати число більше за 5 та менше за 7 [8]?

Щоб реально оцінити вплив музики на молодих людей, нам потрібно було порівняти результати до та після її прослуховування. Нас цікавив саме час, за який вони впораються, а загальним обмеженням було п'ятнадцять хвилин. Таким чином, на першому етапі досліджень студенти вирішували свої завдання у тиші. Всі вони вклалися у відведений час, однак, лише 30% (6 юнаків) з них впоралися швидше за інших на три-п'ять хвилин.

Список літератури:

1. Інтелект / Р.О. Семенова // Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-12386>
2. Лещенко М. Зарубіжний досвід використання теорії множинного інтелекту Говарда Гарднера в навчальному процесі. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2017_10_13
3. Тарапата-Більченко Л.Г. Філософія музики : навчальний посібник для студентів та магістрантів факультету мистецтв. Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2004. 76 с.
4. Музичне мистецтво як засіб саморегуляції людини: історичний, соціальний, музично-теоретичний аспекти : Текст лекції до навчального курсу «Історія музичного мистецтва» для спеціальності 7.010104, 7.020411 «Початкове навчання і музичне виховання». Полтава : ПДПУ імені В.Г.Короленка, 2004. 34 с.
5. Який зв'язок між математикою та музикою? URL: <https://childdevelop.info/articles/psychology/1034/#:~:text=>
6. Ефект Моцарта: як музика впливає на мозок і чи допомагає вона розвивати інтелект. URL: <https://knife.media/brain-music/>
7. Богатенкова О., Жирун В. Опитування: «Яку роль відіграє музика у вашому житті?». URL: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSeQmJWd1z1Sff7Xd_w6NkZQihHs7BBPJ9OuQmkzMBhV14SMA/viewform
8. Математичні головоломки. URL: <https://formula.co.uk/category/puzzles/math-puzzles>

References:

1. Intellect / R.O. Semenova // Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Intellect / R.O. Semenova // Encyclopedia of Modern Ukraine]. Available at: <https://esu.com.ua/article-12386>
2. Tarapata-Bilchenko L.H. (2004) Filozofia muzyky: navchalnyi posibnyk dlia studentiv ta mahistrantiv fakultetu mystetstv [Philosophy of music: a study guide for students and master's students of the Faculty of Arts]. Sumy: SumDPU im. A.S. Makarenka, 76 p.
3. Leshchenko M. Zarubizhnyi dosvid vykorystannia teorii mnozhynnoho intelektu Hovarda Hardnera v navchalnomu protsesi [Foreign experience of using Howard Gardner's theory of multiple intelligences in the educational process]. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2017_10_13

Після тесту ми дозволили студентам відволіктися та відпочити з годину. Завдання для другого етапу дослідження були підібрані того ж рівня, що і для першого, задля більшої достовірності експерименту. Перед вирішенням задач ми попросили освітян прослухати класичну музику. За підсумком кількість студентів, що розв'язали завдання швидше інших на декілька хвилин, збільшилась до 60% (12 юнаків). Результат експерименту можна вважати позитивним, проте виявився також негативний аспект. Класична музика, для тих, хто її не любить, стала справжнім випробуванням. Вона дратувала та завважала. В одного студента навіть почала боліти голова. Це погано вплинуло на швидкість вирішення завдань, тому з другим етапом дослідження він впорався пізніше відносно першого.

Цікаво, що не менш важливими факторами, ніж відношення людини до конкретного жанру музики, для швидкості вирішення математичних задач слугували: її емоційний стан на момент проведення експерименту та рівень втомленості.

Висновки. Підводячи підсумок, з упевненістю зазначаємо, що музика беззаперечно здатна вплинути на людину, при чому, як позитивно, так і негативно. Вона відіграє чималу роль у нашому житті, і дослідження в цій області по праву вважаються перспективними та важливими. Використовувати музику задля покращення розумових здібностей можна і потрібно. Дітей краще привчати до неї з раннього віку, таким чином активізуючи ті ділянки мозку, що відповідають за абстрактне та логічне мислення. Недовготривалого ефекту вдосконалення інтелектуальних здібностей можна досягти методом прослуховування, привабливого для певної особи, жанру музики. Проте чекати на нього слід лише у випадку, коли організм людини взагалі здатен на роботу, а мозок готовий до сприймання, обробки та застосування знань. І хоча вищеописана теорія поки що малорозвинена, а при спробах вдосконалити логіко-математичний інтелект потрібно враховувати багато додаткових факторів, наші невеликі дослідження вважаємо вдалимими.

4. Muzychne mystetstvo yak zasib samorehuliacii liudyny: istorychnyi, sotsialnyi, muzychno-teoretychnyi aspekty: Tekst leksii do navchalnoho kursu "Istoriia muzychnoho mystetstva" dlia spetsialnosti 7.010104, 7.020411 "Pochatkove navchannia i muzychne vykhovannia" (2004) [Musical art as a means of human self-regulation: historical, social, music-theoretical aspects: Lecture text for the educational course "History of musical art" for the specialty 7.010104, 7.020411 "Primary education and musical education"]. Poltava: DPU imeni V.H. Korolenka, 34 p.
5. Yakyi zviazok mizh matematykoiu ta muzykoiu? [What is the connection between mathematics and music?]. Available at: <https://childdevelop.info/articles/psychology/1034/#:~:text=>
6. Efekt Motsarta: yak muzyka vplyvaie na mozok i chy dopomahaie vona rozvyvaty intelekt [The Mozart effect: how music affects the brain and whether it helps develop intelligence]. Available at: <https://knife.media/brain-music/>
7. Bohatienkova O., Zhyrun V. Opytuvannia: "Yaku rol vidihraie muzyka u vashomu zhytti?" [Survey: "What role does music play in your life?"]. Available at: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSeQmJWd1zlSff7Xd_w6NkZQihHs7BBPJ9OuQmkzMBhV14SMA/viewform
8. Matematychni holovolomky [Mathematical puzzles]. Available at: <https://formula.co.ua/uk/category/puzzles/math-puzzles>

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-11>

УДК 007:7.03.7.031/032:903+929

Воронова М.Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ВІЗУАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ: ОСОБИСТІТЬ, ПАМ'ЯТЬ, БЕЗСМЕРТЯ

Анотація. У цій статті міститься новий підхід до теми візуального портретування у стародавньому світі. Відомі історичні, археологічні, мистецтвознавчі відомості переносяться на ґрунт соціальних наук і стають об'єктом вивчення в контексті комунікації та соціальної пам'яті. Такий міждисциплінарний і в певному сенсі незвичний погляд на загальновідому інформацію дозволяє подивитися на процес збереження особистості в пам'яті людської цивілізації згори часу і під новим кутом зору. Стаття пропонує узагальнення мультинаукового матеріалу на тему стародавнього візуального портрета, пошук нових аналітичних зв'язків та побудову індивідуально-авторських версій щодо природи портретування, збереження історичної та індивідуальної пам'яті, альтруїстичного інтересу до особистості Іншого. Вивчення і подальше компресування наукової інформації дозволило побачити унікальні тенденції, що властиві людському виду. До прикладу, прагнення побудувати засобами мистецтва дзеркальну реальність для соціальної реальності; зберегти образ людини у виносній (соціальній) пам'яті будь-якими доступними засобами тощо. Це дослідження може бути цікавим не лише науковому академічному середовищу, а й широкому колу інтелектуалів, які цікавляться проблематикою особистості, унікальністю її свідомості, проблематикою соціального безсмертя всупереч фізичній смерті.

Ключові слова: давній світ, портрет, соціальна пам'ять, безсмертя, реконструкція особистості.

Voronova Malvina

Institute of Journalism Taras Shevchenko National University of Kyiv

A NEW PERSPECTIVE ON THE VISUAL PORTRAIT OF THE ANCIENT WORLD: PERSONALITY, MEMORY, IMMORTALITY

Summary. This article presents a new approach to the topic of visual portraiture in the ancient world. Well-known historical, archaeological, and art-historical data are transferred to the field of social sciences and become the object of study in the context of interhuman communication and social memory. This interdisciplinary and somewhat unusual view of commonly known information allows us to look at the process of preserving personality in human civilization's memory from above, generalizing extensive factual layers. The article offers a generalization of multi-scientific material on the topic of ancient visual portraiture, search for new analytical connections, and the construction of individual-author versions regarding the nature of portrait painting, preservation of historical and individual memory, altruistic interest in the personality of the Other, and so on. The study and subsequent compression of strictly scientific information allowed us to see the following tendencies, characteristic of the human species: the species' aspiration not only to survive but also to build a mirror reality for social reality through art; the species' aspiration to preserve the image of a person in external (social) memory by any available means; the species' aspiration for idealization of a person and the use of a social mask in the practice of interhuman communication; the species' aspiration for immortality and social life after physical death; the species' aspiration for the reconstruction of the personality of the Other and the knowledge of the nature of man. This research may be of interest not only to the scientific academic community but also to a wide circle of intellectuals interested in the problems of personality, its unique consciousness, physical death, and social immortality.

Keywords: ancient world, portrait, social memory, immortality, personality reconstruction.

Постановка проблеми. Ця наукова стаття містить новий підхід до широко відомих наукових фактів, йдеться про погляд на історичні, археологічні та мистецтвознавчі відомості крізь оптику суспільних наук, а саме у контексті комунікації та збереження соціальної пам'яті. Об'єкт наукового інтересу – візуальний портрет стародавнього світу, його загальні характеристики та окремі унікальні зразки. Проблема, яка цікавить: інтерес людського виду до власної особистості – «я» – та до особистості Іншого, еволюція відтворення індивідуальності людини різними портретними засобами й техніками, збереження пам'яті про людину як одне із завдань людського виду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Це міждисциплінарне дослідження спирається на результати численних наукових надбань, результати яких широко відомі не лише у наукових колах, але й за їхніми межами. В його основі: відкриті джерела, що повідомляють про археологічні знахідки [1–4], фундаментальні дослідження у сфері стародавнього портретного мистецтва [5–21] та авторські комплексні дослідження портрета з позиції суспільних наук, соціальної комунікації, публіцистики та соціальної пам'яті [22; 23].

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Візуальний портрет стародавнього світу вивчено достатньо, адже він був об'єктом для ба-

гатьох наук. Може навіть здатися, що будь-яка спроба сказати щось нове в цій темі приречена на вторинність, якщо не йдеться про чергову археологічну знахідку. Утім, це не так. Саме надлишок і розрізненість праць з цього питання призводить до того, що вкрай складно побачити картину в цілому, сфокусувати увагу на загальному значенні (місії) портрета для людського виду. Тож це міні-дослідження пропонує подивитися на візуальний портрет з великої відстані, абстрагуючись від часткового та фіксує загальні закономірності. При цьому, ясна річ, коли йдеться про таку широку тему, є ризики щодо неминучих неточностей й неповноти сказаного. Складно охопити неосяжне, але пробувати необхідно, аби продемонструвати, що альтернативні наукові шляхи існують. І саме вони можуть відкрити інші «коридори розуміння» людини, її особистості, індивідуальної та соціальної пам'яті, людської діяльності щодо її збереження.

Ціль статті. Основна мета цієї наукової розвідки – узагальнити мультинаукові відомості щодо проблеми візуального портрета в стародавньому світі, закомпресувати їх на семантичному рівні та сформулювати версії-закономірності, що стосуються таких питань: 1) еволюції історичної реальності та еволюції альтернативної реальності мистецтва; 2) компенсаторного механізму соціальної пам'яті по відношенню до пам'яті індивідуальної; 3) соціального безсмертя людини та її соціальних масок; 4) зображення людей живих, мертвих та вигаданих в одному культурному просторі; 5) дефіциту інформації та реконструкції особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Достеменно точно встановити, коли було створено перший малюнок людською рукою, і що було на ньому зображено, неможливо, адже це сталося тоді, коли ще не існувало писемності та інших форм фіксації подій. 2017 року на індонезійському острові Сулавесі в печері Леанг Тедонге було виявлено зображення кабана, точніше самця челебеської свині (*Sus celebensis*), яке було зроблено приблизно 45 500 років до н.е. Малюнок виконано темно-червоною вохрою і деталізовано: на ньому відтворено характерний для цього виду гребінь із щетини і дві рогоподібні бородавки [3]. Це важливо для розуміння рівня майстерності стародавнього художника, який був у змозі візуалізувати не лише загальний образ, але й достовірні подробиці. Того ж року на індонезійському острові Сулавесі були знайдені цікаві зображення людей із рисами тварин, які були зроблені приблизно 44 000 років до н.е. [3]. Французькі печери Шове містять близько 435 малюнків із образами різноманітних видів тварин, приблизний вік яких становить 36 тис. років [2]. Цікаво, що фігури тварин тут виконано із дивовижною майстерністю, а от образи людей обмежені відтворенням людських рук та жіночих геніталій.

Варто загострити увагу на тому, що в цей час стародавні майстри вправно малювали коней, бізонів, оленів, ведмедів, кішок, однак нечасто відтворювали образи людей. Печери Ласко у Франції зберігають малюнки (біля 2 тис. експонатів), які зроблені приблизно 17 тис. років до н.е. і містять зображення тварин, вигаданих іс-

тот і абстрактних форм [1]. У цій печері, зокрема, виявили один із найзагадковіших стародавніх образів – людину з головою пуги (17500 років до н.е.) [4]. Можливо, це було ритуальна чи символічна фігура, а, може, вона вказувала на бар'єр, який давня людина відчувала щодо портретування обличчя. Судячи з зображень, що дійшли до нас, не дефіцит майстерності зупиняв руку художника, а, швидше за все, повільний процес пізнання світу, в якому стародавня людина не одразу виділила людське «я», тобто індивідуальність як окремий об'єкт пізнання.

Перша скульптура, що відтворила людську фігуру, була знайдена в Німеччині 1864 року, її створення відносять до пізнього палеоліту, вона була зроблена 28 тис. років до н.е. Це так звана палеолітична Венера, що зображує оголену жіночу фігурку з підкресленими жіночими формами, без обличчя, висотою 6,8 см, виготовлену зі слонові кістки. Одна із найстарших за віком Венер, а їх було знайдено дуже багато на території від Піренейів до Сибіру, – статуетка жінки, зроблена з бивня мамонта, – Венера з Холле-Фельс, датується 35 тис. років до н.е. Деякі Венери не мали голови, рук, ніг, але мали явно позначені геніталії, що нашоувхує на припущення щодо їхнього ритуального та символічного значення. Венера Брасемпуйська, або «Дама з капюшоном», як її називають, навпаки, має одне з ранніх зображень людського обличчя [5; 6].

Найдавніші малюнки та їхні образи створюють підґрунтя до важливих роздумів: 1) незважаючи на суворі умови життя та зосередженість людського виду на виживанні, зароджується й існує потреба створювати альтернативну реальність, тобто не тільки жити, а й фіксувати, відбивати, копіювати навколишній світ та його мешканців; 2) пройшов певний еволюційний час між набуттям навичок, достатніх для майстерного зображення тварин, наприклад, і зародження потреби відтворити людське обличчя; відсутність інтересу до нього свідчить, що людина зацікавилася особистістю і виділила її в навколишньому світі не одразу; і, вочевидь, це було пов'язано із самоусвідомленістю людського виду; 3) періоди стародавнього портретування тісно пов'язані з тим, як ми сьогодні можемо атрибутувати першоджерела зародження соціальної історичної пам'яті. Дивовижно, але, наприклад, Венера Брасемпуйська дає нехай і невиразне, але реальне відображення коліс живої жінки, риси якої відтворив стародавній скульптор. І 36 тис. років потому вона жива, коли ми розмірковуємо про неї, пройшовши неймовірно довгий шлях історії, вона все ще в пам'яті людської цивілізації.

Однак пройде ще чимало часу перш, ніж людство почне створювати реалістичні та впізнавані портрети. Широко відомо, що документальне портретування зародилося у стародавньому світі. Релігійно-метафізичне ставлення до портретування в Стародавньому Єгипті, до прикладу, вказує на те, як ускладнилося розуміння людини про себе, світ, життя і смерть, і як персоніфікувалася свідомість людини. Найбільш давнє реалістичне портретне зображення – це так званий рельєф Нармера, створений в епоху раннього династичного періоду, який увічнив засновника першої династії Єгипту.

Давньоєгипетське мистецтво тисячоліттями виробляло характерні риси портретування: 1) переважно профільне зображення обличчя; фронтально зображували лише представників найвищих верств суспільства; 2) дотримання ідеальних пропорцій тіла та голови; 3) використання яскравих фарб для підкреслення особливостей обличчя; 4) відсутність виразу в обличчі, що було пов'язано з релігійними переконаннями стародавніх єгиптян, які вірили, що померлі зберігали життя після смерті лише в ідеальних тілах [7–10].

Першоджерелом давньоєгипетського портрета були посмертні маски, які створювалися для правителів, членів царських родин, багатих людей і жреців, робилися після смерті людини, проте демонстрували ті ж якості, що були важливими для створення портретів – схожість та збереження унікальності особистості [7–10].

Давньоєгипетська релігія передбачала, що після смерті душа людини пройде низку випробувань перш, ніж досягне вічного життя. Одне із них – збереження тіла в ідеальному стані, щоб душа могла повернутися до нього. Відповідно, портрети створювалися з великою точністю та реалістичністю, найчастіше розміщувалися в гробницях і могилах, де служили своєрідними «запасними тілами» або «ідеальними заміниками тіл» для душі. Одне з центральних понять давньоєгипетської культури – Ка – означало духовну сутність або «життєву силу», що властива кожній тварині, людині чи богу. Ка – невидимий двійник людини, який з'являвся під час її народження та супроводжував її протягом усього життя. Коли людина вмирала, було важливо зберегти Ка, щоб померлий міг продовжувати жити після смерті, а служили для збереження Ка – портрети, зображення та статуї [7–10].

Цікаво, що портрети в сучасному світі також є своєрідними двійниками людей, які допомагають знайти життя після смерті, тобто дарують безсмертя у соціальній пам'яті. Портрети зберігають особистість людини, її образ протягом багатьох років і поколінь. Вони є засобом передачі інформації про особистість та її характер із минулого, крізь сьогодення – у майбутнє.

Один із найвідоміших артефактів давньоєгипетського портретування є портрет цариці Нефертіті, який був створений за часів правління її чоловіка, фараона Аменхотепа IV (Ехнатона (за різними версіями, приблизно у 1341–45 рр. до н.е.). Згодом образ єгипетської цариці впливатиме на художників, скульпторів і режисерів протягом багатьох років. І це доводить, що портрет може «входити» вглиб майбутнього, долаючи століття, і продовжуючи «оживляти» особистість для наступних поколінь. Так образ Нефертіті надихає й сучасних художників і скульпторів: 2014 р. скульпторка Іса Гензкен створила сім бюстів оновленої, гламурної Нефертіті, кожна з цариць – в дизайнерських окулярах, а скульптор Джуліан Восс-Андреа презентував 2016 р. «Квантову Нефертіті», відтворивши легендарний образ у вигляді бронзових пластин, конфігурація яких нагадує бюст цариці. Єгипетський художник Хоссам Дірар оприлюднив 2018 р. серію картин маслом, на яких Нефертіті «отримує» тіло, одяг і навіть крила [11].

Таким чином, можна стверджувати, що завдяки портретуванню – створенню візуальних портретів різними техніками та створенню скульптур – окремі особистості стають символами епох і культур та надихають людей протягом багатьох століть. І в цьому проявляється альтруїзм людської природи, яка долаючи природний «я»-центризм, цікавиться іншою людиною, надихається нею, продовжує її «життя після смерті» у культурній спадщині окремої нації чи для всього людства.

У давньогрецькій культурі, згідно з історичними відомостями, перші портрети з'явилися на кераміці і були зроблені приблизно 7 ст. до н.е. Вони були виконані в техніці чорної фігури, зображували героїв, богів та людей і зберігали популярність протягом кількох століть. Їх часто використовували у якості прикрас на вазах та іншому посуді. Деякі керамічні портрети відтворювали типові образи з характерними зачісками та у відповідному одязі, з аксесуарами, які вказували на статус і діяльність людини. Але було й багато портретів, що зображали реальних атлетів, політичних діячів, військових, які жили у той час. Це унаочнює той факт, що збереження пам'яті про особистість стало важливою частиною соціального, культурного, політичного та індивідуального життя людини ще в давніх цивілізаціях [11; 12].

Дослідники переважно вважають, що найперші портретні скульптури у Стародавній Греції були створені на честь спортсменів та олімпійських чемпіонів, які особливо шанувалися у давньогрецькому суспільстві. Відома робота «Дискобол» – скульптора Мирона з Афін, статуя юнака зі списом давньогрецького класика Поліклета [12; 13].

Скульптурний портрет досяг розквіту у Стародавній Греції в 4-5 ст. до н.е., у цей період були створені найзнаменитіші скульптурні портрети, поміж яких: Перикл – портрет афінського політика і воєначальника, створений Кресілом у 5 ст. до н.е.; Аристотель – портрет давньогрецького філософа, створений Лісіппом у 4 ст. до н.е.; Олександр Македонський – портрет воєначальника, створений Лісіппом у 4 ст. до н.е.; Сократ – портрет давньогрецького філософа, який відтворювався різними скульпторами після його смерті [12–14].

Сократ помер 399 р. до н.е., а його скульптурний образ було реконструйовано невідомим скульптором трохи пізніше. Із письмових джерел знаємо, що існувало декілька портретів філософа, одна із скульптур, відповідно до свідчень, була дуже реалістичною, однак, як і ранні портрети, не зберіглася. Найдавніший портрет, який зберігся до наших часів: «Голова Сократа», скульптура, що належить зараз Національному римському музею, і яка є римською копією (150 р. до н.е) з оригінальної скульптури Лісіппа (330 рік до н.е.).

Цікаво, що Сократ не залишив по собі письмових робіт, спогадів чи автопортретів, його вчення, біографія, опис зовнішності та характер відомі з творів його учнів, переважно Платона. Тож можна припустити, якою була чарівність його особистості, якою була її сила, що під її вплив потрапляли не лише ті, хто безпосередньо знав філософа, а й ті, хто оцінював його та розмірковував про нього, спираючись на описи інших людей [14; 15]. І при тому із плином часу інтерес до фі-

гури давньогрецького філософа, в тому числі й до візуального його образу, не зникав, а лише посилювався, про що свідчать такі художні роботи як: «Сократ, його дві дружини та Алквіад», (автор Рейер ван Бломмендаль, бл.1655), «Смерть Сократа» (автор Ж.-Ф.-Ж. де Сен-Кантен, 1762), «Смерть Сократа» (автор Ж.-Л. Давід, 1787) та ін.

Унікальною є потреба людини (а в цьому випадку – скульптора, майстра, художника) зобразити невидиме, відтворити минуле, закріпити в матерії нематеріальне, духовне та ментальне. Тут варто задуматися про неймовірно складний процес, що властивий людському мисленню й творчості. Ми бачимо, що портретний образ живої людини може відтворюватися за описом інших людей, стаючи матеріально вираженим, наприклад у скульптурі. І цей образ, реалістичність якого може бути неповною, неточною чи взагалі умовною, стає частиною культурної реальності. І в певній точці історії вже неважливо, як насправді виглядав Сократ, а важливим є те, як ми уявляємо його, і який саме із його образів продовжує жити в соціокультурній пам'яті та комунікації. Саме він знову і знову робить філософа живим, спонукаючи художників раз-у-раз рефлексувати щодо нього, актуалізуючи його особистість у просторі сьогодення.

Поміж інших відомих давньогрецьких портретів можна назвати герму філософа Антисфена (спірне авторство, приписується Деметрію з Алопеки), який був учнем Сократа та вчителем Діогена; портрет Філіппа II Македонського, батька Олександра Македонського (спірне авторство), портрет оратора й державного діяча Демосфена (автор Поліевкт). Тривалий час моделями скульптурних портретів були ті, хто посідав особливе становище у давньогрецькому суспільстві. У період архаїки та ранньої класики скульптурний портрет був присвячений лише деяким багатим та впливовим людям, які могли собі дозволити замовляти скульптури у найкращих майстрів. Це політичні та військові лідери, олімпійські чемпіони, відомі особистості. Портрети робилися на замовлення портретованих чи їхніх родин, і служили і для того, аби відтворити їхню зовнішність, а також для того, щоб підкреслити статус [12; 13].

У період пізньої класики та еллінізму скульптура стала більш поширеною, демократичною та доступною для широкої публіки. Скульптори шукали в народі цікаві характери, зверталися до непересічних філософів, воїнів, спортсменів, поетів, аби відтворити їхні виняткові образи в мармурі [12; 13]. Галерея особистостей античної цивілізації для цивілізації нинішньої є зашифрованою інформацією, яку корисно розшифровувати. Відкриваються і унікальні цінності епохи, і неповторні характери, і те, що червоною ниткою проходить крізь всю історію людства, а саме – бажання людини зберегти свій живий образ. Цілком очевидно, що воно з'явилося задовго до того, як народилося саме поняття «особистість», «персона». Бажання це свідчить про те, що людське «я», вибравшись із несвідомого існування всередині племені і опинившись усередині конкурентного соціального середовища, набуло еволюційним шляхом своєї цілісності, щільності та прагнення зберегти для майбутнього інформацію про себе.

У контексті лінійного руху історії, як виявляється, важлива не так достовірність портретування, як сила його виразності та символічне значення. Іноді достатньо того, що особистість існувала, і хтось, потрапляючи під її вплив, думав про неї, фантазував, уявляв та зберіг враження-образ. Це може бути фіктивний спогад, якого не було в реальності, але надалі він може вкоренитися у соціальній пам'яті, стати невід'ємною частиною культурної реальності не лише минулого, а й теперішнього часу. Візуальні портрети передають як зовнішній вигляд людини, так і характер, особистісні якості, світогляд, громадське становище. Для історії культури важливо прагнути максимальної точності та достовірності відтворення. Однак це не завжди можливо, і часом художні версії стають важливими джерелами інформації та навіть колективними вигаданими спогадами й образами у загальній скарбниці пам'яті.

Якщо давньогрецький портрет, увібравши захоплення давніх греків тілесною красою, прагнув ідеалізації моделі, то давньоримський, навпаки, повернувшись до витоків посмертних масок, відрізнявся реалізмом, часом – нещадним. У Стародавньому Римі існувала традиція виготовлення посмертних масок, але римляни пішли далі єгиптян і виготовляли їх з воску, який, легко проникаючи у кожну зморшку, дуже достовірно відбивав обличчя. Скульптори використовували ці маски для портретів, що додатково сприяло достовірному втіленню зовнішності та індивідуальності зображуваних моделей. Однак це не стосувалося тих випадків портретування, коли зображували імператорів і високопосадовців, догоджаючи їм компліментарними образами [16–18].

Не всі імена скульпторів-портретистів давньоримської епохи збереглися, відомі Аполлодор Дамаський, який працював у 2 столітті н.е., Агесандр, Афінедор, Полідор – автори портретної композиції «Лаокоон та його сини», 27 р. до н.е. – 68 р. н.е.). Поміж найвідоміших давньоримських портретних зразків можна назвати портрети імператорів (Августа, Тіберія, Калігули, Нерона та ін.); портрети відомих римських громадян (Сенекі, Цицерона, Марка Аврелія, Плутарха та ін.); портрети відомих та впливових жінок (Юлії Мамеї, Агрипіни Молодшої та ін.). Вони також містять величезний пласт інформації про давньоримську культуру і політику, звичаї, традиції, моду і техніку скульптури. І є додатковим джерелом відомостей про видатних осіб тієї пори, що уточнює та візуалізує письмові джерела, які збереглися до нашого часу [16–18].

Однією з перлин портретування стародавнього світу є т. зв. фаюмські портрети, знайдені в єгипетській провінції Фаюм у регіоні Малої Азії. Переважно їхніми моделями були впливові та багаті люди, що є типовим для історії стародавнього портрета. Створювалися вони у період від 1 ст. до н.е. до 3 ст. н.е. Вчені вважають, що робилися вони за життя людини, зображуючи модель із високим рівнем реалістичності та художності, а використовувалися згодом у процесі муміфікації. Дошка з портретним зображенням вставлялася в мумію на рівні обличчя [19; 20].

Зафіксуємо, як широко та різноманітно реалізувалася потреба людини залишити на землі свій образ, не зникнути після смерті безслідно.

Не всім у стародавньому світі було доступно компенсувати свою фізичну відсутність портретною присутністю, але, судячи з усього, таке бажання було органічною частиною людської природи. Воно, до речі, зберігається й донині, враховуючи традиції поховань сучасної людини, що зберігають зображення імені, а у деяких народів – і образ померлого, у тому чи іншому вигляді.

Під час вивчення фаумських портретів впадає у вічі їхня подібність до християнського іконопису. В обох мистецьких традиціях зображується вписана в раму голова або бюст моделі, що прямо дивиться на глядача. Деякі дослідники вважають, що візантійські майстри могли використовувати фаумські портрети як прототипи для власних робіт, але це лише припущення.

Тема ж, власне християнського портретування, заслуговує на окреме і глибоке дослідження. У контексті цієї розвідки зацентруємо лише на проблемі візуального образу Ісуса Христа. Перше, на чому варто зупинитися, це – час. Як і у випадку з Сократом, відтворення образу особистості відбулося набагато пізніше за її фізичну смерть. Зображення Ісуса спиралося на усну традицію перших християн, які у своїх громадах передавали опис його зовнішності, характер і вчення. Його портрети не могли з'явитися одразу після смерті чи за життя з кількох причин: 1) зображення Бога і святих було заборонено в юдаїзмі; перші ж християни, будучи євреями і вважаючи Ісуса Богом, продовжували дотримуватися цих заборон; 2) християни жорстоко переслідувалися римською владою за свою віру, а тому спершу використовували у своїх релігійних практиках символи замість прямих зображень [20; 21].

Існує безліч теорій щодо того, коли і де вперше було реалістично зображено Ісуса Христа, але точної відповіді на це питання не існує. Перші зображення створювалися протягом кількох століть і були поширені по всьому християнському світові. Спочатку Ісуса Христа зображували символічно, у вигляді риби чи пастиря. На початку IV століття християнство стало панівною релігією Римської імперії і, ясна річ, з'явилося підґрунтя до появи портретів [21; 22].

Деякі історики вважають, що перші реалістичні образи Ісуса з'явилися в Катакомбах Риму в III-IV століттях н.е., де він зображений молодим чоловіком із довгим волоссям та бородою. Інші дослідники вважають, що це були, швидше, символічні та абстрактні зображення, ніж достовірні. Існує версія, що один із найімовірніших образів Ісуса Христа відображений на тонкому аркуші міді, знайденому в Сибіру в XVII столітті. Однак найчастіше зустрічається теза про те, що перші правдоподібні портрети з'явилися в Середньовіччі, коли європейські художники почали створювати портрети Христа на основі його біблійних описів. Найвідоміші були втілені італійським художником Леонардо да Вінчі, голландським художником Рембрандтом та іспанським художником Ель Греко [21; 22].

Показово, що образ Ісуса Христа універсальний та індивідуальний одночасно. Чи є зображення іконописним чи світським, етнічно забарвленим чи ні, стародавнім чи сучасним, це щоразу впізнаваний образ, звичний як для християнського мислення, так і для тих, хто його не

підтримує чи навіть опонує йому. І в цьому сенсі варто припустити, що був той перший і невідомий нам художник, який знехтував заборонами на зображення Бога, а, можливо, і небезпек перед переслідуваннями, відтворив особистість, яку не бачив, але під впливом якої перебував. І вона була такого масштабу, сили та привабливості, що виявилось замало реалістичного портретування, з'явилася потреба в певній умовності, іконописності, зображення, що підкреслює значущість фігури портретованого.

У цьому випадку неймовірно ілюстративно є посмертна матеріалізація духовної людини. Живого Ісуса Христа не відтворили, лише зберегли у пам'яті, а пам'ять усної традиції мала таке емоційне забарвлення та енергію передачі інформації, що особистість ожила, воскресла, подолавши лінійність історії. Портрет підмінив/замінив особистість, про реальні риси якої ми ніколи не дізнаємося, і поставив її у центр християнської культури. Сьогодні неможливо вилучити образ Ісуса Христа з культурного коду людської цивілізації, заперечують його чи шанують, до нього, як і раніше, звертаються, його знають, його пам'ятають, на нього спираються і від нього відштовхуються. Він одна з фундаментальних опор людства.

Примітно й те, як послідовно художники та скульптори різних поколінь раз у раз звертаються до першообразу Ісуса Христа. І щоразу його портрет виходить різним і водночас знайомим. Ще один привід подумати про амбівалентність людської природи. Людина дбає про особисте безсмертя з найдавніших часів, намагаючись залишити свій власний образ – у формі портрета, або хоча б імені на надгробку. І одночасно вона здатна усвідомлювати і приймати цінність іншої людини, здатна на масштабні альтруїстичні акти, коли зберігає іншу особистість від забуття, коли звертається до неї з інтересом, симпатією, повагою, а іноді й любов'ю – попри відстань, час та фізичну смерть.

Висновки та перспективи дослідження. Підбиваючи підсумок, можна озвучити деякі висновки-роздуми, але попередньо зауважити, що вони не претендують на категоричність беззаперечної істини. На портретну творчість стародавнього світу, – нехай і в такому дискретному, неповному вигляді, в якому вона окреслена через об'єктивні (час і щільність фактів) та суб'єктивні (надто широка тема для інтелектуального зусилля органічної людини) причини, – можна подивитися під іншим кутом, встановити прожектор зовсім з іншого боку, і, відповідно, побачити те, що було приховано у загальновідомому науково-історичному матеріалі.

Версія 1. Власне, зародження мистецтва давнього світу вказує на те, що людина в певній точці свого видового розвитку зазнала потреби створити дзеркало реальності, в якому б відобразилося все, що її оточувало. Вона навчилася майстерно, різними техніками та способами, відтворювати навколишній світ і робити це паралельно реалізації найважливішого завдання виду – вижити. Іншими словами, для людини з давніх-давніх давен важливим було не лише врятувати вид й залишити потомство, а й відтворювати та фіксувати життя, його події та учасників на певних

носіях, нехай спочатку вони були розміром із величезну скелю у печері.

Версія 2. Не виключено, що бажання зафіксувати події життя є наслідком і компенсаторним механізмом щодо механізмів індивідуальної людської пам'яті. Людська пам'ять не лінійна, не утримує повноту всього того, що відбувається з людиною протягом життя, що вона встигає побачити, пізнати, осмислити, відчути. Забути і стерти – такі ж неодмінні завдання ділянок мозку, які відповідають за пам'ять, як і зберегти, але зберігає вона лише основні, ключові події, переживання та образи. Відповідь волі людини на цей природний механізм – зафіксувати і зберегти в пам'яті виносний те, що не утримує пам'ять індивідуальна. Сучасні сховища інформації, розміри яких просто вражають, коли йдеться про цифрове зберігання, – лише продовження цього природного процесу, розпочатого ще до нашої ери.

Версія 3. Фіксація образу людини, особливо ж обличчя, різними доступними способами вказує на те, що індивідуальна свідомість у певній точці еволюції «вийшла», якщо допустимо так сформулювати, за межі свідомості колективної і звільнилася (нехай і не остаточно) від неї. І, можна припустити, що найпотужнішим лакмусом та провником людського «я» стало усвідомлення індивідуальної фізичної смерті та смерті свідомості, яка кожному людину робить унікальним «всесвітом у всесвіті». Центральне питання, яке намагаються вирішити всі релігії, це питання смерті «я». Піти назавжди чи залишитися – цей вибір постав перед людиною ще в стародавні часи. «Рецепти», як знайти безсмертя, на кожному витку еволюції були різними, однак лишалися незмінними способи, як затриматися в історичній пам'яті – зафіксувати образ в портреті, залишити в соціальній пам'яті ім'я, що супроводжує образ й отожднюється із ним.

Версія 4. Історія стародавнього портрета свідчить про двоїстість бажань людини. З одного боку – зберегти від повного забуття свою особистість, а з іншого – ідеалізувати та прикрасити її, створивши ефектний портрет-маску. Конфлікт реального з ідеальним, ця суперечка, яка почалася від первісного портретування, ведеться тисячоліттями. Історія давньоєгипетського, давньогрецького, давньоримського, фаюмського портретів – це також історія привілеїв, якими володіли одні і не володіли інші члени суспільства. І для багатьох залишитися зображенням (до речі, й досі!) – це

один із способів набути статусу та підкреслити власну цінність. Але соціальні маски, які людина приміряє, діють лише в межах людської цивілізації, що будується на ієрархичності та конкуренції. А поза границями соціальної пам'яті безсмертя треба шукати іншими шляхами.

Версія 5. У межах культури однаково реальними є живі, мертві та вигадані люди. Якими були Ісус Христос і Сократ, людство вже ніколи не дізнається. Їхні образи були реконструйовані на підставі текстів, чужих спогадів та вражень, на основі уяви скульпторів та художників. Яскравість цих особистостей просвічує крізь портретні аналоги, роблячи питання достовірності несуттєвим. Але їхні образи, незважаючи на домисел й умовність, є парадоксально реальними, бо живуть у пам'яті людей, увійшовши в контекст індивідуальної пам'яті, у свідомість кожного з нас. Тут вони змішуються й співіснують із образами наших близьких, кіногероями, персонажами книг тощо. І в цьому сенсі життя після смерті не тільки існує, але й може бути дуже тривалим. Окремі особистості впливають на культуру людства тисячоліттями, маючи власне мікро-життя всередині свідомості багатьох людей.

Версія 6. Реконструкція особистості за портретно-біографічними джерелами є невід'ємним механізмом людського інтелекту. Людина не тільки навчилася зображати себе та інших безпосередньо, опанувавши різні техніки та засоби мистецтва, але й повсюдно, часто не замислюючись, реконструює людей за наявними джерелами. Вглядаємося ми у кровожерливе обличчя Калігули, милуємося бездоганим розрізом очей Нефертіті чи вдивляємося в таємниче та одухотворене обличчя Ісуса, ми внутрішньо домальовуємо те, чого не бачимо, але що припускаємо. Контакт із портретом, хоч би яким він не був, передбачає внутрішню роботу сприймання. Читаючи портретний текст, прагнемо домалювати у ньому візуальний образ, дивимося на образотворчий портрет чи скульптуру, – прагнемо дешифрувати характер, домалювати уявою та інтелектом індивідуальні риси особистості. Щоразу дефіцит інформації спонукає заповнити її – чи додатковими джерелами, чи фантазією. І в цьому контексті можна дійти парадоксального висновку: індивідуальної смерті немає, поки триває колективне життя, тому що людина є живою, поки хоч хтось думає про неї, відновлюючи подумки її особистість, нехай це відбувається і десятки тисяч років після її смерті.

Список літератури:

1. Augustyn, A. Lascaux cave, Dordogne, France. In Britannica. URL: <https://www.britannica.com/place/Lascaux> (дата звернення: 18.04.2023).
2. Clottes, J. Artists of the cave. In Britannica. URL: <https://www.britannica.com/place/Chauvet-Pont-dArc/Artists-of-the-cave> (дата звернення: 18.04.2023).
3. News Staff. 45,500-Year-Old Sulawesi Warty Pig Painting Found in Indonesian Cave. Sci-News.com. URL: <https://www.sci-news.com/archaeology/sulawesi-warty-pig-paintings-09250.html>
4. Rimell, B. The 'Bird Man' of Lascaux. Visionary Art Exhibition. URL: <https://www.visionaryartexhibition.com/archaic-visions/the-bird-man-of-lascaux>
5. H. Delporte. Brassempouy – la grotte du Pape, station préhistorique. Association culturelle de Contis. 1980.
6. White, Randall. The women of Brassempouy: A century of research and interpretation. *Journal of Archaeological Method and Theory*. December 2006. 13.4: 253.
7. Aldred, Cyril. *Egyptian Art*. London: Thames and Hudson, 1985.
8. Robins, Gay. *The Art of Ancient Egypt*. Revised Edition. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2008.
9. Robins, Gay. *Portraiture in Ancient Egypt*. Austin : University of Texas Press, 1994.
10. Teeter, Emily. *Faces of Pharaohs: Royal Portraits from Ancient Egypt*. Chicago : The University of Chicago Press, 2017.

11. McDonald, J.T. How Nefertiti Became a Powerful Symbol in Contemporary Art. URL: <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-depictions-nefertiti-way-society-views-gender-race> (дата звернення: 24.04.2023).
12. Friedrich, Gerhart. The Portraits of the Greeks. London : Phaidon Press, 1970.
13. Walker, Susan. Greek Portraits: Images of Man and Society. London : British Museum Press, 1995.
14. Perkins, Ellen. The Rediscovery of Socrates in Roman Portraiture. Cambridge : Harvard University Press, 1985.
15. Barti, Jean-Jacques. The Face of Socrates in the Antique and Modern World. Chicago : University of Chicago Press, 1991.
16. Schwabe, Gunter. Roman Portraiture: A History of its Evolution. London : Routledge, 2016.
17. Walker, Susan. Roman Portraits. London : British Museum Press, 2006.
18. Lomazzo, Elena. Roman Portraiture: Images of Character and Virtue. Los Angeles : J. Paul Getty Museum, 2017.
19. Verni, E. J. The Fayum Portraits: A Thousand Years of Ancient Egyptian Art. New York : Harry N. Abrams, 1987.
20. Delacroix, E. Les portraits grecs du Fayoum: Recherches sur les techniques de peinture. Bibliothèque d'étude 35. Cairo : Institut français d'archéologie orientale, 1963.
21. Harris, R. Jesus in Art. London : Merrell, 2002.
22. Harris, R. The Face of Christ in Art. London : Tauris Parke Paperbacks, 2012.
23. Воронова М.Ю. Феноменологічний зміст публіцистичного портрета. *Образ : щорічний науковий збірник / голова редкол. В. Різун, голов. ред. Н. Сидоренко ; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. Вип. 12. С. 11–19.*
24. Воронова М.Ю. Теорія та практика публіцистичного портрета : монографія. Київ : «Видавництво ЛАТ&К», 2019. 311 с.

References:

1. Augustyn, A. Lascaux cave, Dordogne, France. In Britannica. Available at: <https://www.britannica.com/place/Lascaux>
2. Clottes, J. Artists of the cave. In Britannica. Available at: <https://www.britannica.com/place/Chauvet-Pont-dArc/Artists-of-the-cave>.
3. News Staff. 45,500-Year-Old Sulawesi Warty Pig Painting Found in Indonesian Cave. Sci-News.com. Available at: <https://www.sci-news.com/archaeology/sulawesi-warty-pig-paintings-09250.html>
4. Rimell, B. The 'Bird Man' of Lascaux. Visionary Art Exhibition. Available at: <https://www.visionaryartexhibition.com/archaic-visions/the-bird-man-of-lascaux>
5. H. Delporte (1980) Brassempouy – la grotte du Pape, station préhistorique. Association culturelle de Contis.
6. White, Randall (December 2006) The women of Brassempouy: A century of research and interpretation. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 13.4 :253.
7. Aldred, Cyril (1985) Egyptian Art. London: Thames and Hudson.
8. Robins, Gay (2008) The Art of Ancient Egypt. Revised Edition. Cambridge, MA: Harvard University Press.
9. Robins, Gay (1994) Portraiture in Ancient Egypt. Austin: University of Texas Press.
10. Teeter, Emily (2017) Faces of Pharaohs: Royal Portraits from Ancient Egypt. Chicago: The University of Chicago Press.
11. McDonald, J.T. How Nefertiti Became a Powerful Symbol in Contemporary Art. Available at: <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-depictions-nefertiti-way-society-views-gender-race>
12. Friedrich, Gerhart (1970) The Portraits of the Greeks. London: Phaidon Press.
13. Walker, Susan (1995) Greek Portraits: Images of Man and Society. London: British Museum Press.
14. Perkins, Ellen (1985) The Rediscovery of Socrates in Roman Portraiture. Cambridge: Harvard University Press.
15. Barti, Jean-Jacques (1991) The Face of Socrates in the Antique and Modern World. Chicago: University of Chicago Press.
16. Schwabe, Gunter (2016) Roman Portraiture: A History of its Evolution. London: Routledge.
17. Walker, Susan (2006) Roman Portraits. London: British Museum Press.
18. Lomazzo, Elena (2017) Roman Portraiture: Images of Character and Virtue. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
19. Verni, E. J. (1987) The Fayum Portraits: A Thousand Years of Ancient Egyptian Art. New York: Harry N. Abrams.
20. Delacroix, E. (1963) Les portraits grecs du Fayoum: Recherches sur les techniques de peinture. Bibliothèque d'étude 35. Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
21. Harris, R. (2002) Jesus in Art. London: Merrell.
22. Harris, R. (2012) The Face of Christ in Art. London: Tauris Parke Paperbacks.
23. Voronova M.Yu. (2011) Fenomenologichnij zmist publicistichnogo portreta. *Obraz : shorichnij naukovij zbirnik / golova redkol. V. Rizun, golov. red. N. Sidorenko; Institut zhurnalistiki KNU imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, no. 12, pp. 11–19.*
24. Voronova M.Yu. (2019) Teoriya ta praktika publicistichnogo portreta: monografiya. Kyiv: "Vidavnictvo LAT&K", 311 p.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-12>

УДК 336.6

Литвинова Л.В.¹, Єгорова В.М.²

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ НА ВИБІР МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЇ ЛІКАРЯ-ПСИХОЛОГА

Анотація. У статті досліджено теоретичні підходи до розуміння поняття індивідуально-психологічних особливостей особистості в психології. Основна увага приділялась психологічній обумовленості характерологічних рис особистості в контексті вибору майбутньої професії та трудового детермінізму, який був розглянутий згідно з поглядами Є.А. Клімова. З метою виявлення особистісних рис, які є властивими майбутнім лікарям-психологам, було проведено дослідження, включаючи опитування 22 студентів 1 курсу Медико-психологічного факультету НМУ імені О.О. Богомольця. Для цього використовувався проєктивний особистісний тест методом портретних виборів Л. Сонді. Цей тест надав можливість детально проаналізувати індивідуальні особливості респондентів та визначити їхні особистісні риси характеру. Основною гіпотезою дослідження є припущення, що індивідуально-особистісні особливості людини впливають на вибір її професії. Дослідження підтвердило цю гіпотезу, показавши, що майбутні лікарі-психологи мають специфічні особистісні риси, які відрізняють їх від інших професійних груп. Отримані результати мають важливе значення для абітурієнтів, які знаходяться у процесі вибору майбутньої професії та планування вступу до ВНЗ. Вони можуть використовувати цю інформацію для кращого розуміння своїх індивідуальних особливостей та визначення, чи підходить їм професія лікаря-психолога.

Ключові слова: професія лікар-психолог, індивідуально-психологічні особливості особистості, професійна придатність, гуманістичні цінності, трудовий детермінізм.

Lytvynova Larysa, Yehorova Veronika
Bogomolets National Medical University

INFLUENCE OF INDIVIDUAL AND PERSONAL CHARACTERISTICS OF A PERSON ON THE CHOICE OF THE FUTURE PROFESSION OF A PSYCHOLOGIST

Summary. The results of the study indicate the presence of certain personal traits that are characteristic of future psychologists. In particular, it was found that these students show high emotional stability, empathy, empathy and analytical thinking. They also demonstrate a high level of self-organisation, self-confidence and flexibility in problem solving. The article examines theoretical approaches to understanding the concept of individual psychological characteristics of personality in psychology. The main attention was paid to the psychological determination of personality traits in the context of choosing a future profession and labour determinism, which was considered in accordance with the views of E.A. Klimov. In order to identify the personal traits inherent in future psychologists, a study was conducted, including a survey of 22 first-year students of the Faculty of Medicine and Psychology of the Bogomolets National Medical University. For this purpose, the projective personality test by L. Sondy was used. This test provided an opportunity to analyse in detail the individual characteristics of the study participants and determine their personal character traits. These results can be an important guide for applicants who are at the stage of choosing their future profession and consider medical psychology as their possible path. Knowing about the personality traits that this profession requires can help them to recognise their strengths and adapt their skills to the demands of this field. In addition, these results may be useful for university applicants, particularly those applying to the Faculty of Medicine and Psychology at Bogomolets National Medical University. They can use this information to better understand the requirements and expectations for students of this faculty. It can also help applicants prepare for entrance exams and interviews, where their personal traits and suitability for the profession of psychologist may be considered. In summary, this article is a valuable source of information for applicants and students interested in medical psychology. It provides important guidelines and benchmarks for choosing a profession, as well as helps to understand what personal qualities and skills are important for successful practice in this field.

Keywords: profession of psychologist, individual psychological characteristics, professional suitability, humanistic values, labour determinism.

Постановка проблеми. Успішний вибір професії – це гарантія впевненості особистості, одна з провідних складових та умов щастя людини, усвідомлення своєї цінності у соціальному просторі. Слід зазначити, що професійне самовизначення досить складний процес, на який впливають різні чинники. У зв'язку з цим, дуже

актуальним є питання впливу індивідуально – психологічних особливостей на формування професіоналізму особистості, який полягає в тому, щоб визначити, якими індивідуально-психологічними особливостями особистості володіє людина; у виконанні якої діяльності вона буде почувати себе максимально гармонійно, і спрогнозувати

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3528-4352>

² ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6487-6317>

ступінь впливу індивідуально-психологічних якостей людини на формування особистості як особистості професіонала. Деякі професії стають все більш актуальними в зв'язку з ускладненням ситуації у світі та прискоренням науково-технічного прогресу. До таких спеціальностей належить і професія лікаря – психолога. У сьогоденні суспільні процеси стають більш динамічними, часто виникають напружені стосунки між людьми, в колективах та родинах. У зв'язку з дефіцитом спілкування підвищується роль психологічних знань, їхнього прикладного аспекту.

Виходячи з надзвичайної актуальності психологічної професії, мене зацікавило питання, які індивідуально-особистісні особливості переважають у студентів, що обрали за майбутню професію спеціальність «Медична психологія».

Отже, метою нашого дослідження є визначення різноманіття особистісних, характерологічних особливостей та їх кількісне співвідношення у студентів спеціальності «Медична психологія», визначення найбільш поширених і найменш поширених особистісних факторів серед студентів, майбутніх лікарів-психологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення особистості – це складний психологічний процес, зумовлений основними особливостями нервової системи (нейродинамічні відмінності), темпераменту (психодинамічні відмінності), характеру, проявами загальних і спеціальних здібностей, психофізіологічної та соціальної активності, потребами, мотивами, орієнтаціями, нормами і змістом поведінки індивіда по відношенню до себе, інших і суспільства. Вони визначаються індивідуальними особливостями людини, її особистістю та поведінкою [1].

Індивідуальні особливості людини складаються з темпераменту, характеру (вольові та пізнавальні якості) та здібностей. Виділяють також такі властивості як стратегії та спрямованість. Розглянемо кожен складову особистості окремо.

Різниця між характером та особистістю є предметом вивчення психології. Характер, згідно з Веллом [2], це сукупність усіх особистих якостей, які не є чітко інтелектуальними. У цьому відношенні він погоджується з Ферналдом [3], який припускає, що формулою особистості є тандем інтелекту та характеру. У цьому контексті, характер може бути визначений як риси особистості, які виявляються у вчинках і реакціях людини в певних ситуаціях.

Емоційність є важливою складовою людського характеру, яка визначається комплексом психічних якостей, що включають емоційну стійкість, самооцінку, емоційну гнучкість і здатність до саморегуляції. У своєму дослідженні, ми зосередимось на визначенні складових емоційної компетентності та їхньому впливі на характер.

Перша складова емоційної компетентності – це емоційна стійкість. Емоційна стійкість визначається як «здатність генерувати позитивні емоції та швидко відновлюватися після негативних емоційних переживань» (Davidson, 2000; Fredrickson et al., 2008). Той факт, що емоційна стійкість діє як посередник, підтверджує інший погляд на те, як усвідомленість регулює емоції. Емоційна стійкість розглядається як потенційний механізм усвідомленості (Hayes & Feldman,

2004; Shapiro et al., 2006). Оскільки він відрізняється від емоційного інтелекту або емоційних здібностей (Hill & Updegraff, 2012; Schutte & Malouff, 2011) [4]

Друга складова – це емоційна гнучкість. Ця складова описує здатність людини адаптуватися до змін у своєму настрої та емоційному стані. Люди з високим рівнем емоційної гнучкості можуть легко переключатися між різними задачами та контекстами, що вимагають різних емоційних реакцій [5].

Третя складова – це самооцінка. Ця складова описує сприйняття людиною власної особистості та її можливостей. Люди з нормальним рівнем самооцінки зазвичай мають більш позитивний погляд на себе та більш стійкий характер [6].

Процес вибору професії та трудової діяльності складний та залежить від багатьох факторів, наприклад, від трудового детермінізму.

Трудовий детермінізм – це психологічна властивість, що визначає мотивацію та орієнтацію особистості у трудовій діяльності. Як зазначає Клімов, трудовий детермінізм має дві основні складові: пізнавальну та мотиваційну [7].

Пізнавальна складова трудового детермінізму визначається рівнем професійної компетенції та усвідомленням особистістю своїх професійних можливостей. Чим вищий рівень професійної компетенції, тим більша ймовірність усвідомлення своїх можливостей та вибору відповідної професії.

Мотиваційна складова трудового детермінізму визначається ступенем важливості роботи для особистості та її ціннісними орієнтаціями. Як зазначає Клімов [7], цінності особистості можуть визначатися як зовнішніми чинниками, так і внутрішніми переконаннями.

Зовнішні чинники можуть включати матеріальні винагороди, соціальне визнання та статус, а внутрішні переконання можуть бути пов'язані з альтруїстичним бажанням зробити внесок у суспільство, допомоги людям, розвитком творчих здібностей та духовним ростом.

Важливим аспектом трудового детермінізму є відповідність особи обраної професії та трудової діяльності. Особистість може бути орієнтована на різні типи професій, проте, для успішної та продуктивної трудової діяльності необхідно, щоб особа вибрала професію, відповідну її інтересам та цінностям.

Також важливо враховувати фактори, які можуть впливати на трудовий детермінізм особистості. Один із таких факторів – соціальне оточення. Як зазначає Клімов [7], сім'я, друзі, колеги та інші люди з оточення можуть істотно впливати на вибір професії та трудову діяльність особистості. Вони можуть чинити тиск на вибір певної професії або навпаки, заохочувати та підтримувати у виборі трудової діяльності, що відповідає здібностям та інтересам особистості.

Згідно з теорією Дж. Холланда, людина має шість типів особистості (реалістична, художня, дослідницька, соціальна, заповзятлива та звичайна модель), які безпосередньо впливають на їх вибір спеціальності. Наприклад, люди з дослідницьким типом зазвичай обирають фах, що пов'язаний з науками, а соціальний тип віддає перевагу професіям, що потребують взаємодії з іншими людьми [8].

Також була використана п'ятивимірна модель особистості, представлена Голдбергом, яка називається великою п'ятіркою в дослідженні особистості (Goldberg, 1992; Suciєr і Goldberg, 1998). П'ять вимірів особистості включають, по-перше, відкритість відчувати, що є схильністю до фантазії, незалежний і зацікавлений у різноманітності. по-друге, сумлінність – це бажання бути підготовленим, обережним, і дисциплінованим. По-третє, схильність до товариства, веселий і теплий відомий як екстраверсія. по-четверте, схильність до співчуття, довіри та підтримки називається приємністю.

Нарешті, невротизм – це схильність до тривоги, емоційної нестабільності та самозвинувачення. Деякі стверджують, що є значний зв'язок між типом особистості та вибір професії, але на практиці неправильний вибір професії робиться через незнання конкретного типу особистості особи.

Для розуміння взаємозв'язку між емпатією-альтруїзмом ми використали роботу Дж. Бетсона. Модель емпатії-альтруїзму – це психологічна теорія, розроблена К. Деніелом Бетсоном [13], яка пояснює взаємозв'язок між емпатією-альтруїзмом і визначається як поведінка допомоги, мотивована винятково турботою про добробут інших. Згідно з моделлю емпатії-альтруїзму, коли люди бачать, що хтось потребує допомоги, вони можуть відчувати особистий дистрес або співчуття. Особистий дистрес – це негативні емоції та дискомфорт, спричинені тим, що людина бачить страждання інших, тоді як емпатична турбота – це відчуття тепла, співчуття і занепокоєння про благополуччя інших.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення впливу характерологічних особливостей людини на вибір професії. Визначення особистісних рис характеру властивих майбутнім лікарям-психологам.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості та їх вплив на вибір професії є важливим напрямом наукових досліджень. Такі індивідуальні особливості, як емоційна стійкість, високий рівень емпатії та соціальних навичок, здатність до швидкого ухвалення рішень у складних ситуаціях, самоконтроль і саморегуляція, суттєво впливають на якість і результат медичної допомоги, що надається лікарями; складають основу високої успішності лікарів у професійній діяльності. Тому підготовка лікарів не тільки з високим рівнем спеціалізованих знань і навичок, а й з необхідними психологічними навичками стає дедалі більш важливим стратегічним питанням для забезпечення якості медичної допомоги, збереження здоров'я населення та розвитку суспільства в цілому.

Першим, що треба розглянути це емоційна стійкість, оскільки лікарі, а в особливості лікарі-психологи стикаються з великим навантаженням з боку своїх клієнтів та суспільства.

Емоційна стійкість описується як: «динамічний процес, що охоплює позитивну адаптацію в контексті значних негараздів» цитується з [9]. Деякі дослідження порівнювали або протиставляли життєстійкість та вигорання: «...стійкий, негативний, пов'язаний з роботою душевний стан у «нормальних» людей, який в першу чергу

характеризується виснаженням, і супроводжується дистресом, відчуттям зниженою ефективністю, зниженням мотивації та розвитком дисфункціональних ставлень та поведінкою на роботі», цитується з [10].

Високий рівень емоційної стійкості є важливим фактором, який дає лікарям і студентам перевагу при вирішенні професійних проблем, таких як велике робоче навантаження, емоційні та фізичні навантаження і високі очікування. Люди з високим рівнем життєстійкості здатні впоратися з цими викликами, оскільки вони краще адаптуються до нових ситуацій, навчаються і знаходять рішення для зростаючих викликів і тиску в охороні здоров'я. Тому підвищення цієї особливості особистості студентів-медиків є важливим питанням для забезпечення їхнього успіху та стійкості в їхній професійній сфері [11].

Наступна одна з найважливіших рис характеру, яка, на нашу думку, обов'язково повинна бути присутня як у особистості лікаря-психолога, так і в його роботі, це емпатія.

Згідно з Болоньїні [12], емпатія – це взаємодоповнюючий стан відокремленості та спільності, а її надлишок додає вирішального елементу зцілення. Відповідно до запропонованої концепції, емпатію в контексті догляду за пацієнтами можна визначити як когнітивну характеристику, що включає здатність розуміти почуття і перспективи пацієнта та здатність передавати це розуміння. Це може поліпшити якість обслуговування і підвищити рівень довіри між пацієнтами та лікарями.

Емпатія допомагає психологу зрозуміти унікальну точку зору пацієнта і побачити світ його очима. Коли пацієнти відчувають, що терапевт їх слухає і розуміє, вони почуваються безпечніше і комфортніше в процесі лікування. Нами констатовано, що лікарю-психологу властиво мати альтруїзм, оскільки емпатія та альтруїзм пов'язані між собою, та у висновку вірогідно дають модель підтримуючої поведінки.

Згідно з моделлю емпатії-альтруїзму, коли люди бачать, що хтось потребує допомоги, вони можуть відчувати особистий дистрес або співчуття. Особистий дистрес – це негативні емоції та дискомфорт, спричинені тим, що людина бачить страждання інших, тоді як емпатична турбота – це відчуття тепла, співчуття і занепокоєння про благополуччя інших [13].

Люди, які відчувають особистий дистрес, найімовірніше, прагнуть допомогти полегшити свій власний дистрес, аніж зі щирої турботи про благополуччя інших. З іншого боку, люди, які мають емпатійне співчуття, з більшою вірогідністю запропонують допомогу, незважаючи на її вартість, тому що вони мотивовані ширим бажанням полегшити страждання інших. Модель емпатії-альтруїзму стверджує, що коли людина співпереживає людині, яка потребує допомоги, ця емпатія створює почуття відповідальності за допомогу і збільшує ймовірність альтруїстичної поведінки. Згідно з цією моделлю, емпатія може призвести до альтруїзму, якщо емпатія не пригнічена особистими стражданнями і людина вірить, що допомога є доречною та ефективною.

Дана модель підтверджується низкою досліджень, які виявили, що емпатія підвищує просоціальну поведінку та готовність допомагати іншим.

Однак модель також критикують за надмірне спрощення складних мотивацій, що керують поведінкою допомоги, та за недостатнє врахування ролі соціальних і культурних чинників у формуванні реакції на допомогу тим, хто її потребує.

З метою дослідити та визначити найяскравіші фактори, які переважають у студентів медико-психологічного факультету, ми використовували проективну методику тестування Л. Сонді. Мета тесту Сонді – виявити ці спонукання і визначити, як із них домінує особистість. Тест також може допомогти виявити потенційні конфлікти між цими мотивами, які можуть призвести до психологічних проблем, таких як тривога і депресія [14]. Тест Сонді широко використовується в клінічній психології та психіатрії, особливо в галузі розладів особистості. Він особливо корисний для виявлення рис особистості, пов'язаних із різними психічними розладами, такими як межовий розлад особистості та антисоціальний розлад особистості [14].

Дослідження проводилось у жовтні 2022 року, серед студентів 1 курсу Медико-психологічного факультету НМУ імені О.О. Богомольця. У дослідженні брали участь 26 студентів.

В ході дослідження за допомогою проективного тесту ми визначили процентне відношення найбільш вагомих характерологічних факторів

за проективною методикою портретних виборів Л. Сонді серед 26 опитаних нами студентів. Найпоширеніші були такі фактори: h-(36,4%); e+(22,7%); s-(13,6%). Результати дослідження відображено на рис. 1 та рис. 2.

Аналіз результатів тестування показав, що серед двох груп студентів медико-психологічного факультету переважають фактори h+, e+, s-, які відповідають схильності до гуманітарних наук, розвинутому співчуттю, місіонерської діяльності, схильності обирати професії пов'язані з медициною, вмінню співпрацювати, прагненню компромісу та вірності етичним і моральним цінностям. За п'ятивимірною моделлю особистості Голдберга, такі люди повинні мати уяву та творчий інтелект, тобто мати відкритість досвіду.

Характерологічна особливість як сумлінність повинна бути у того, хто хоче добитися успіху у будь якій кар'єрі, в тому числі в як лікар-психолог. В цій професії неможливо безвідповідально ставитися до роботи, бо від цього залежить життя і здоров'я клієнта. Для того, щоб здобути такі риси характеру, студенти вчаться у медичному університеті, де навчання передбачає докладання надзвичайно великих зусиль, і виховує в майбутньому фахівці сумлінність, відповідальність, дисциплінованість, емоційну гнучкість, яка до-

Аналіз факторів тесту Сонді (відносні значення)

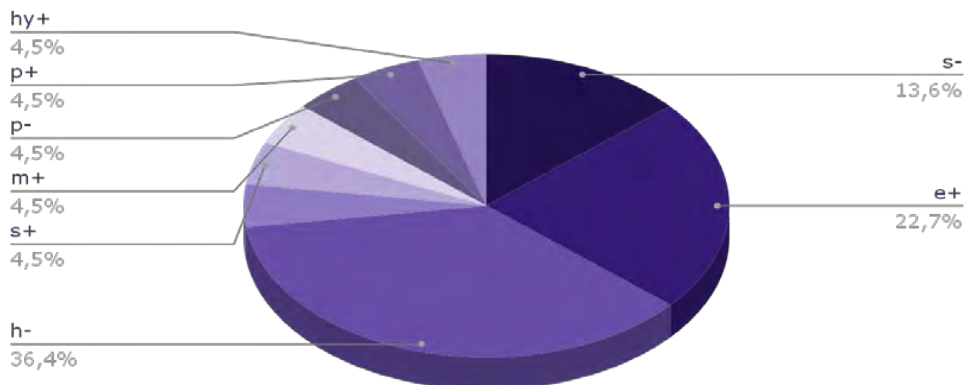

Рис. 1. Вибір факторів згідно тесту Л. Сонді

Аналіз факторів тесту Сонді (абсолютні значення)

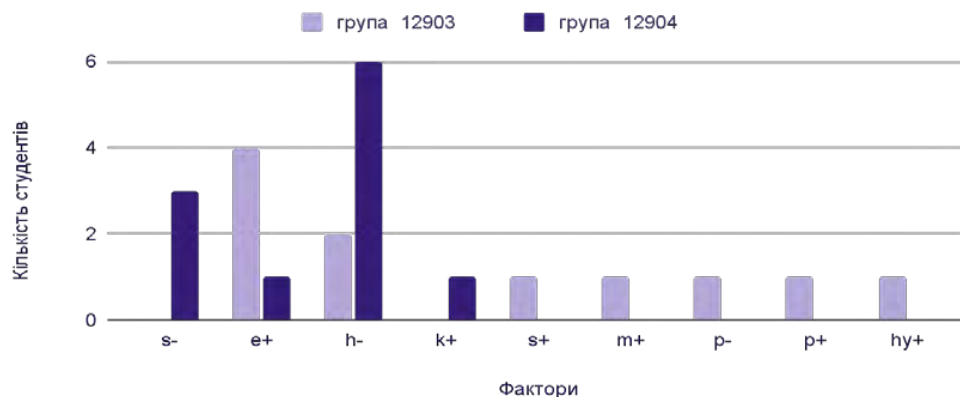

Рис. 2. Аналіз факторів згідно тесту Л. Сонді

Джерело: розроблено авторами

помагає витримати різні емоційні стани, також це допомагає швидко перемикається з однієї задачі на іншу. Ще один аспект характеру, який виховується, це моральність та вольові якості, бо саме вони визначають професійну поведінку лікаря-психолога. Важливо мати сильний моральний компас і здатність вирішувати етичні дилеми, які можуть виникнути під час роботи з пацієнтами.

Можна припустити, що описані вище якості пов'язані з вибором спеціальності, адже вони є важливими для лікаря-психолога. Наявність інших факторів серед опитаних дає підставу думати, що вибір професії може бути обумовлений іншими причинами крім особистої схильності.

Висновки. Було проведено теоретичний аналіз підходів до розуміння поняття індивідуально-психологічних особливостей людини. Можна зробити висновок, що особистість людини складається з багатьох факторів, таких як: індивідуальні відмінності, темперамент та характер, який в свою чергу складається з вольових якостей, моральності, емоційної гнучкості, емоційної стійкості та ін.

Для визначення своїх індивідуально-особистісних характеристик можна використовувати різноманітні моделі та теорії. Зокрема п'ятивимірна модель особистості Голдбера, теорія Дж. Холланда та типологія К. Юнга допомагають визначити характерні риси особистості.

Проаналізувавши психологічну детермінацію характерологічних рис у виборі майбутньої професії, можна стверджувати, що вона грає велику роль.

Теорія трудового детермінізму Е. Клімова допомагає з'ясувати, які конкретні риси особистості можуть впливати на вибір професії. Трудовий детермінізм складається з двох компонентів (пізнавального та мотиваційного), які дають змогу виокремити свою професійну компетенцію та різноманітні чинники та внутрішні переконання, що вказують на бажання людини зробити внесок у суспільство чи соціального визнання та статусу. П'ятивимірна модель особистості Голдбера дає змогу визначити ключові риси особистості, які можуть вплинути на вибір кар'єри. Модель включає п'ять основних конструктів, які визначають особистість: екстраверсія, привітність, сумлінність, нейротизм і відкритість до досвіду. Теорія Дж. Холланда надає можливість визначити підходящі професійні напрямки на основі типів особистості. Згідно з цією теорією, існують

шість основних типів особистості та відповідні їм професійні напрямки: реалістичний, дослідницький, художній, соціальний, підприємницький та конвенційний.

Загалом, перелічені підходи у пізнанні своїх якостей допомагають розв'язати проблему самоідентифікації в плані фаху.

Також ми дослідили особистісні властивості саме лікарів-психологів та лікарів в цілому, і прийшли до висновку, що високий рівень емоційної стабільності, емпатія, соціальні навички а також альтруїстичне бажання допомогти суспільству мають важливий внесок в особистість майбутнього лікаря-психолога, який сприяє якісній роботі та результату роботи медичної допомоги.

Розвинена емоційна стійкість допомагає лікарям ефективно справлятися з новими викликами та успішно долати несприятливі ситуації. Це також допомагає їм аналізувати свої сильні та слабкі сторони, розробляти стратегії подолання стресу та підтримувати своє психічне і фізичне здоров'я.

Емпатія – важливе поняття для лікарів, адже саме вона допомагає краще розуміти своїх пацієнтів, та знаходити ефективні способи лікування.

Модель емпатії-альтруїзму – це психологічна теорія, розроблена К. Деніелом Бетсоном, яка описує взаємозв'язок між емпатією-альтруїзмом. Деніелом Бетсоном, яка описує взаємозв'язок між емпатією та альтруїзмом і визначається як поведінка допомоги, вмотивована винятково турботою про благополуччя інших.

Для підтвердження попереднього висновку ми провели опитування на базі проєктивного особистісного тесту методом портретних виборів Л. Сонді. Опитування було проведено в жовтні 2022 року першокурсниками медико-психологічного факультету з метою визначити їхню мотивацію, схильність до професії лікаря-психолога та їхні особливості характеру. Проаналізувавши результати, ми прийшли до позитивного, на наш погляд, висновку, який свідчить про те, що серед студентів медико-психологічного факультету переважають такі індивідуально-особистісні особливості як: альтруїзм, схильність до роботи з людьми, гуманізм, та найголовніше- схильність до роботи у медичній сфері.

Це підтверджує нашу гіпотезу, що характерологічні особливості людини значною мірою детермінують вибір професії, а також підтверджує тезу щодо основних рис характеру лікаря-психолога.

Список літератури:

1. Войтка В.І. Психологічний словник. Київ : «Вища школа», 1982. 214 с.
2. L.K.M. Vell. The Character of Personality. *American Journal of Psychology*. 1912. 23(3), 401–410.
3. Fernald L.D. Personality as a function of the intellect. In C. Murchison (Ed.), *Psychologies of 1930* (pp. 163–173). Worcester, MA : Clark University Press, 1928.
4. Wang, Yuzheng, Wei Xu, and Fei Luo. «Emotional resilience mediates the relationship between mindfulness and emotion.» *Psychological Reports*. 2016. 118.3: 725–736.
5. Kashdan, Todd B., and Jonathan Rottenberg. «Psychological flexibility as a fundamental aspect of health.» *Clinical psychology review*. 2010. 30.7: 865–878.
6. Baumeister, Roy F., et al. «Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness, or healthier lifestyles?» *Psychological science in the public interest*. 2003. 4.1: 1–44.
7. Климов Е.А. Психология труда как область знания, отрасль науки, учебная дисциплина и профессия. *Вопросы психологии*. 1983. № 1. С. 102–108.
8. Holland, John L. *Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments*. Psychological Assessment Resources, 1997.
9. Robertson, Helen D., et al. «Resilience of primary healthcare professionals: a systematic review.» *British Journal of General Practice*. 2016. 66.647: e423–e433.

10. Rossouw, Liezel, et al. «The prevalence of burnout and depression in medical doctors working in the Cape Town Metropolitan Municipality community healthcare clinics and district hospitals of the Provincial Government of the Western Cape: A cross-sectional study.» *South African Family Practice*. 2013. 55.6: 567–573.
11. Eley, Diann S., et al. «The relationship between resilience and personality traits in doctors: implications for enhancing well being.» *PeerJ*. 2013. 1: e216.
12. Bolognini, Stefano. «Empathy and'empathism'.» *The International Journal of Psycho-Analysis*. 1997. 78.2: 279.
13. Batson, C. Daniel, David A. Lishner, and Eric L. Stocks. «The empathy – Altruism hypothesis.» 2015.
14. Farkas, G. The Szondi test in clinical psychology and psychiatry: A systematic review of its reliability and validity. *Frontiers in Psychology*. 2016. 7, 1–8.

References:

1. Voitka V.I. (1982) *Psykholohichnyi slovnyk*. Kyiv: "Vyshcha shkola", 214 p.
2. L.K.M. Vell (1912) The Character of Personality. *American Journal of Psychology*, 23(3), 401–410.
3. Fernald L.D. (1928) Personality as a function of the intellect. In C. Murchison (Ed.), *Psychologies of 1930* (pp. 163–173). Worcester, MA: Clark University Press.
4. Wang, Yuzheng, Wei Xu, and Fei Luo (2016) "Emotional resilience mediates the relationship between mindfulness and emotion." *Psychological Reports*, 118.3: 725–736.
5. Kashdan, Todd B., and Jonathan Rottenberg (2010) "Psychological flexibility as a fundamental aspect of health." *Clinical psychology review*, 30.7: 865–878.
6. Baumeister, Roy F., et al. (2003) "Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness, or healthier lifestyles?" *Psychological science in the public interest*, 4.1: 1–44.
7. Klymov, E.A. (1983) "Psykholohyia truda kak oblast znanya, otrasl nauky, uchebnaia dystsyplyna y professyia." *Voprosi psykholohyy*, 1: 102–108.
8. Holland, John L. (1997) *Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments*. Psychological Assessment Resources.
9. Robertson, Helen D., et al. (2016) "Resilience of primary healthcare professionals: a systematic review." *British Journal of General Practice*, 66.647: e423–e433.
10. Rossouw, Liezel, et al. (2013) "The prevalence of burnout and depression in medical doctors working in the Cape Town Metropolitan Municipality community healthcare clinics and district hospitals of the Provincial Government of the Western Cape: A cross-sectional study." *South African Family Practice*, 55.6: 567–573.
11. Eley, Diann S., et al. (2013) "The relationship between resilience and personality traits in doctors: implications for enhancing well being." *PeerJ*, 1: e216.
12. Bolognini, Stefano (1997) "Empathy and'empathism'." *The International Journal of Psycho-Analysis*, 78.2: 279.
13. Batson, C. Daniel, David A. Lishner, and Eric L. Stocks (2015) "The empathy – Altruism hypothesis".
14. Farkas, G. (2016) The Szondi test in clinical psychology and psychiatry: A systematic review of its reliability and validity. *Frontiers in Psychology*, 7, 1–8.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-13>

УДК 316.614+159.

Мельничук М.М.¹, Рева М.М.²

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКОВОЇ ТА ЮНАЦЬКОЇ МОЛОДІ

Анотація. У статті надається характеристика проблеми особливостей адиктивної поведінки, її різноманітності та специфіки формування і вираження у підлітковому і юнацькому віці; впливу сім'ї на формування адиктивної поведінки у дітей. Охарактеризовано основні принципи та вимоги до проведення емпіричного дослідження у психології, а також подано опис методичних основ та конкретних методик психодіагностики, які використані в дослідженні. Також наводиться опис етапів емпіричного дослідження та результатів проведеного дослідження, а саме особливостей впливу сімейних стосунків на формування адиктивної поведінки підлітків та юнаків. Проаналізовано, що схильність підлітків та юнаків до адиктивної поведінки, зокрема схильність до алкоголізму, залежить від особливостей їх стосунків із батьками. Так, молодь, стосунки з батьками якої характеризуються вираженою директивністю та ворожістю більше схильні до адиктивної поведінки, порівняно з підлітками і юнаками, стосунки з батьками яких позитивні. Апробований у роботі комплекс психодіагностичних методик дозволяє виявити групи ризику на ранніх етапах формування адиктивної поведінки, що, у свою чергу, дасть змогу забезпечити своєчасну корекцію особистісно-характерологічних властивостей та сімейних відносин, підвищити адаптаційні можливості підлітків та юнаків та знизити ризик формування у них адиктивної поведінки.

Ключові слова: адикція, адиктивна поведінка, сімейне виховання, підлітковий вік, юнацький вік.

Melnychuk Maiia, Reva Marina

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL FEATURES FORMATION OF ADDICTIVE BEHAVIOR ADOLESCENT AND YOUNG YOUTH

Summary. The article provides a description of the problem of the characteristics of addictive behavior, its varieties and the specifics of its formation and expression in adolescence and young adulthood; the influence of the family on the formation of addictive behavior in children. It was determined that disturbed, disharmonious intra-family relationships are one of the basic factors in the development of addictive behavior in children. Socio-psychological factors that influence the emergence of addictive behavior are an incomplete family, lack of trusting relationships with the child, upbringing according to the type of hypo/hyperopia, conflicting parental instructions, insufficient care, impermanence and unpredictability of relationships, excessive demandingness combined with cruelty, attitudes towards cruelty. The main principles and requirements for conducting empirical research in psychology are characterized, as well as a description of the methodological foundations and specific methods of psychodiagnostics used in the research. A description of the stages of the empirical research and the results of the conducted research is also given, namely the features of the influence of family relationships on the formation of addictive behavior of adolescents and young men. It was analyzed that the propensity of teenagers and young men to addictive behavior, in particular the propensity to alcoholism, depends on the characteristics of their relationship with their parents. Thus, young people whose relations with their parents are characterized by pronounced directiveness and hostility are more prone to addictive behavior, compared to teenagers and young men whose relations with their parents are positive. The set of psychodiagnostic methods tested in the work allows to identify risk groups in the early stages of the formation of addictive behavior, which, in turn, will make it possible to ensure timely correction of personal and characteristic properties and family relationships, increase the adaptive capabilities of adolescents and young men and reduce the risk of developing addictive behavior in them.

Keywords: addiction, addictive behavior, family education, adolescence, youth.

Постановка проблеми. У сучасній Україні в останнє десятиліття склалася стійка тенденція інтенсивного зростання кількості підлітків та юнаків з адиктивною поведінкою, пов'язаною зі зловживанням різних психоактивних речовин. Проблема ситуація, що склалася в суспільстві, сприяє залученню молоді у коло споживаючих психоактивних речовини через різні засоби і прийоми реклами, що транслюється (переважна марка сигарет, пива і т.д.). Наслідкування рекламним героям приводять до первинного вживання психоактивних речовин (ПАР), тим самим викликаючи привабливий психічний стан і залежність. На сьогоднішній день масштаби та темпи поширення цієї форми дивіації такі

великі, що ставлять під загрозу фізичне, психічне та моральне здоров'я молоді.

Проблема адиктивної поведінки неодноразово виступала предметом дослідження фахівців із багатьох галузей знань. Цей вид поведінки в широкому сенсі поєднує велику групу людей і пов'язаний з хімічною залежністю та зловживанням ПАР (тютюнопаління, алкоголізм, токсикоманія та наркоманія) та нехімічною залежністю, не пов'язаною з вживанням ПАР (комп'ютерна, або кібергадікція, ігроманія та трудового лізму і т.д.).

У сучасній науці все більшого значення надається вивченню адикції як однієї з форм девіантної, що відхиляється від норми поведінки з формуванням прагнення уникати реальності. До такого прагнен-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4111-7849>

² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5478-8855>

ня зміненого стану призводить зловживання ПАР випадкового, періодичного та постійного характеру.

Ризик формування адиктивної поведінки в даний час прийнято розглядати з позицій біологічної, психологічної, соціальної та духовної моделей, де кожен із факторів або їх поєднання (у тому числі спадковість, особливості характеру, мікро- та макросоціальне оточення, зрілість особистості в цілому) беруть участь у формуванні залежної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ряд дослідників вважають адикцію «симптомом сім'ї» (Kaufman E., 1985; E.G. Ейдміллер, В Юстицькіс, 2001; К.В. Седих 2003). Аналіз дитячобатьківських відносин у сім'ях підлітків виявив, що у родин, де вихованням дітей займалися переважно матері, були розлучення батьків, повторні шлюби та неповні сім'ї, частіше формується адиктивна поведінка (Ann Stoker, Hari Swadi, 1990; J.A. Hermalm 1990; Megan Rutherford, 1996).

Якщо молода особистість має нестачу психологічного комфорту в сім'ї, то нереалізована потреба у спілкуванні і психологічній близькості спричиняє комунікативні проблеми і може призвести до формування адикцій. Чим раніше вони виникають, тим згубніша їхня дія і тим складніше їх позбутися. Тому питання про необхідність попередження адикцій набуло широкої суспільної актуальності.

Вивчення психологічних особливостей формування адиктивної поведінки підлітків та юнаків під впливом сім'ї проводилось з урахуванням досліджень адикцій та специфіки підліткового і юнацького віку (С.А. Белічева, Л.І. Божович, Б.С. Братусь, Я.І. Гилянський, Т.М. Дзюба, Ц.П. Короленко, А.Е. Лічко, Н.Ю. Максимова, В.Д. Менделевич, В.С. Мухіна, Ф. Райс, С. Смагін). При розгляді даної проблеми приймалися до уваги погляди психологів про становлення особистості під впливом сім'ї (Т. Гурко, І.С. Кон, Г.М. Маньковський, Л.Ф. Обухова, К.В. Седих, А.С. Співаковська).

Отже, актуальність даного дослідження обумовлюється необхідністю вивчення чинників у взаємодії дітей та батьків, які сприяють формуванню адиктивної поведінки підлітків та юнаків. При цьому мало вивченою є специфіка формування адиктивної поведінки у різні вікові періоди.

Мета дослідження – теоретично вивчити та емпірично дослідити особливості формування адиктивної поведінки підлітків та юнаків.

Відповідно до мети, нами було поставлено наступні завдання:

1) теоретично розглянути психологічні характеристики, особливості виникнення та становлення адиктивної поведінки; вікові особливості підлітків та юнаків, значимі для формування у них залежної поведінки; особливості впливу сім'ї на формування адикцій у молоді;

2) описати методичні засади та психодіагностичні методики дослідження формування адиктивної поведінки підлітків та юнаків під впливом сім'ї;

3) визначити специфіку прояву акцентуації характеру та адиктивної поведінки юнаків та підлітків;

4) дослідити особливості схильності до алкоголізації молоді;

5) проаналізувати специфіку стосунків у сім'ї підлітків та юнаків та її вплив на формування адиктивної поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розв'язання поставлених завдань та до-

сягнення мети нами використовувалися загальнонаукові методи теоретичного рівня (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення науково-теоретичних та емпіричних даних), методи емпіричного дослідження (опитування (методика «Патохарактерологічний діагностичний опитувальник» (ПДО) (за А.Е. Лічко); Опитувальник для виявлення ранніх ознак алкоголізму (К.К. Яхін, В.Д. Менделевич); Методика «Підлітки про батьків» (за Є. Шафером, модифікація З. Матейчика та П. Ржичана)) та методи статистичної обробки даних (критерій χ^2 -Пірсона) [5].

Емпіричною базою дослідження виступала вибірка, до якої увійшли 60 осіб віком 14-25 років (37 дівчат та 23 хлопців), які навчаються у різних ЗСО та ЗВО міста Полтави.

За результатами проведеного емпіричного дослідження визначено, що підліткам переважно властиві виражені такі акцентуації характеру, як гіпертимна, лабільна, сенситивна, шизоїдна та істероїдна.

Для досліджуваних із вираженою гіпертимною акцентуацією властиві постійно підвищений настрій і життєвий тонус, нестримна активність і жаждоба спілкування. Досліджувані, які мають виражений лабільний тип акцентуації характеру, характеризуються значною мінливістю настрою. Слабка їх сторона проявляється при емоційному відкиданні з боку близьких людей, втраті близьких і розлуки з ними. У таких ситуаціях молодь часто схильна до адиктивних вчинків, які ґрунтуються на невпевненості у собі та нестачі комунікативного досвіду і самодостатності.

Для досліджуваних також притаманна виражена сенситивна акцентуація. Вони дуже вразливі, характеризуються почуттям власної неповноцінності, боязкістю, сором'язливістю. Для підлітків, які мають виражену шизоїдну акцентуацію, властиві замкненість, відгороженість від інших людей. Вони важко встановлюють емоційні контакти, мають стабільні та постійні інтереси. Внутрішній світ майже завжди закритий для інших і заповнений захопленнями і фантазіями. Переважно проявляють схильність до адиктивних девіацій (наприклад, вживання алкоголю).

Також, досліджувані характеризуються наявними рисами істероїдної акцентуації. У них яскраво виражений егоцентризм і жага бути в центрі уваги. Вони слабо переносять удари по егоцентризму, відчувають страх викриття і боязнь бути осміяними. Для них характерні завзятість, ініціативність, комунікативність та активна позиція. Внаслідок цього вони часто схильні до суїцидальної, та парасуїцидальної поведінки, спрямованої не на досягнення суїцидального наміру, а на привертання уваги оточуючих.

Окрім цього, досліджувані мають виражену схильність до адиктивної поведінки у вигляді вживання спиртних напоїв.

Для досліджуваної молоді переважно не властива схильність до вживання алкоголю (46% респондентів). Такі особистості не схильні вживати алкоголь, уникають ситуацій пияцтва та не мають ознак вираженої адиктивної поведінки. Їх стосунки з оточенням та життєве самовідчуття характеризуються гармонійністю.

Також 13% досліджуваних підлітків і юнаків мають середній рівень алкоголізації, що відпові-

дає побутовому пияцтву згідно методиці. Такі підлітки і юнаки можуть періодично вживати алкоголь, залежно від ситуації чи власного бажання. Окрім цього, 41% досліджуваних мають виражену схильність до алкоголізації, що порівнюється з проявами сформованої адикції. Така молодь регулярно вживає алкоголь, незалежно від ситуації. У випадку, коли вони не вживають алкоголь, відчувають негативні емоції, занепокоєння. Прагнуть постійно покращити свій емоційний та фізичний стан шляхом вживання алкоголю.

Більшість досліджуваних мають позитивні стосунки із батьками, які характеризуються позитивною емоційною атмосферою, наявністю потреби у психологічній підтримці з боку батьків. 45% досліджуваних притаманна директивність у стосунках із батьками, котра виражається у нав'язуванні дітям почуття провини, проявах влади та авторитету, заснованих на амбіціях та принципах.

Окрім цього, 42% досліджуваних підлітків і юнаків мають стосунки із батьками, що характеризуються ознаками автономності з переважанням формального підходу до виховання і психологічним дистанціюванням між членами родини. При цьому, ворожість та непослідовність практично не властиві стосункам досліджуваних учнів із батьками. В уявленнях досліджуваних про виховні позиції батьки сприймаються як дещо більшою мірою схильні до прояву ознак директивності, а матері – до позитивного інтересу.

Підлітки і юнаки, які мають позитивні стосунки з батьками фактично не схильні до вживання алкоголю. Натомість, для більшості молоді, яка характеризується директивністю у стосунках у сім'ї властива виражена схильність до алкоголізації. Тобто, директивність батьків по відношенню до дітей є чинником, що визначає їх схильність вживати алкоголь, як шлях протесту чи доведення власної самостійності, їх прагнення чинити на противагу директивним позиціям і заборонам від батьків.

Також, для 51% підлітків і юнаків, які характеризуються ознаками ворожості у стосунках з батьками,

властивий високий рівень схильності до адиктивної поведінки. Такі підлітки та юнаки часто вживають алкоголь, який, імовірно, виступає засобом компенсації нестачі психологічного комфорту від стосунків з батьками. А вороже ставлення батьків до дітей є чинником, що визначає їх прагнення вживати алкогольні напої, втекти від неприємної для них реальності ворожого ставлення у сім'ї.

Висновки і пропозиції. Показано, що адиктивна поведінка – одна з форм деструктивної (руйнуючої) поведінки, яка виражається у прагненні до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану через вживання деяких речовин чи постійній фіксації уваги на окремих предметах чи активностях (видах діяльності), що супроводжується розвитком інтенсивних позитивних емоцій.

Визначено, що порушені, дисгармонійні внутрішньосімейні стосунки є одним з базових чинників становлення адиктивної поведінки у дітей. Соціально-психологічними факторами, що впливають на виникнення адиктивної поведінки, є неповна сім'я, відсутність довірливих відносин з дитиною, виховання за типом гіпо/гіперопіки, суперечливість батьківських настанов, недостатня опіка, непостійність і не прогнозованість стосунків, надмірна вимогливість, поєднана з жорстокістю, установки на жорстокість.

Важливим фактором, який визначає схильність дітей до адикцій, є прояви насильства у сім'ї, які відображають спадкову і середовищну схильність до алкоголю; порушення фізичного розвитку; отримання у сім'ї девіантних моделей поведінки та соціалізації; гедоністичні установки; недорозвинутість і деформованість потребово-мотиваційної сфери; невміння діяти у адекватному пошуку рішень.

Емпірично встановлено, що схильність підлітків та юнаків до адиктивної поведінки залежить від особливостей їх стосунків із батьками. Молодь, стосунки з батьками якої характеризуються вираженою директивністю та ворожістю більше схильні до адиктивної поведінки, порівняно з підлітками і юнаками, стосунки з батьками яких позитивні.

Список літератури:

1. Березовська Л.І. Самовиховання та саморегуляція особистості : навчальний посібник. Київ : Слово, 2011. 168 с.
2. Заброцький М.М. Основи вікової психології : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2006. 112 с.
3. Краєва О.А. Самість підлітка в контексті подолання кризи його ідентичності. *Вісник НТУ КІП. Серія Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2010. Випуск 1. С. 11–124.
4. Мельничук М.М. Психологія толерантності особистості : монографія Полтава : ФОП Мірон І.А., 2014. 244 с.
5. Мельничук М.М. Статеві відмінності агресивної поведінки дітей підліткового віку. *Молодий вчений*. 2021. № 4 (92) квітень. С. 87–73.
6. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2009. 464 с.

References:

1. Berezovska L.I. (2011) Samovykhovannya ta samorehulyatsiya osobystosti [Self-education and self-regulation of personality]. Kyiv: Slovo. (in Ukrainian)
2. Zabrotsky M.M. (2006) Osnovy vikovoyi psykholohiyi [Basics of age psychology]. Ternopil: Navchalna knyha-Bohdan. (in Ukrainian)
3. Kraeva O.A. (2010) Samist pidlitka v konteksti podolannya kryzy yoho identychnosti [The adolescent's self in the context of overcoming the crisis of his identity]. *Visnyk NTU KPI*, vol. 1, pp. 11–124.
4. Melnychuk M.M. (2014) Psykholohiya tolerantnosti osobystosti: monohrafiya [Psychology of personality tolerance: monograph]. Poltava: FOP Miron I.A. (in Ukrainian)
5. Melnychuk M.M. (2021) Statevi vidminnosti ahresyvnoyi povedinky ditey pidlitkovoho viku [Gender differences in aggressive behavior of adolescents]. *Young Scientist – Molodyy vchenyy*, no. 4 (92), pp. 87–73.
6. Morgun V.F. (2009) Osnovy psykholohichnoyi diahnostryky: navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv [Fundamentals of psychological diagnosis: a study guide for students of higher educational institutions]. Kyiv: Slovo. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-14>

УДК 159.944.4-026.564:159.923

Тарасова В.В.¹Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ У СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЯХ ПІДЛІТКІВ З НЕНАДІЙНИМ ТИПОМ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ

Анотація. У статті представлено організацію та процедуру проведення констатувального етапу дослідження особливостей поведінки підлітків у стресових ситуаціях. Доведено, що теоретичний аналіз стресостійкості дітей підліткового віку та якості їхньої прив'язаності довів свою практичну значущість. Недостатнє дослідження цієї проблеми засвідчило мету емпіричного дослідження – визначення типу прив'язаності як фактору формування стресостійкості у підлітків. Акцентовано на тому, що підлітки із ненадійним типом прив'язаності мають нерозвинену психологічну стійкість у стресових ситуаціях. Підкреслено, що на це має вплив копінг-поведінка, яка властива досліджуваним підліткам. Зазначено, що проблема впливу типу прив'язаності у підлітковому віці пов'язана з порушенням емоційної прив'язаності дитини до первинних об'єктів ще у ранньому віці.

Ключові слова: стресостійкість, ненадійний тип прив'язаності, підлітковий вік, організація і методика дослідження.

Tarasova Valeriia

G.S. Kostiuk Institute of Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

METHODOLOGY OF STUDYING CHARACTERISTICS OF BEHAVIOR IN STRESSFUL SITUATIONS OF ADOLESCENTS WITH AN UNRELIABLE TYPE OF ATTACHMENT

Summary. The article presents the organization and procedure of the ascertainment stage of the study of the peculiarities of the behavior of adolescents in stressful situations. It has been proven that the theoretical analysis of stress resistance of adolescent children and the quality of their attachment has proven its practical significance. It should be noted that among the many factors that determine health, resistance to stressful situations and the ability to recover are of great importance. A high level of stress resistance is in a certain way a catalyst for maintaining and strengthening the mental health of an individual. It is adolescence, given its general criticality and importance for further development, that is important from the point of view of stress resistance research. The insufficient research of this problem proved the purpose of the empirical study – to determine the type of attachment as a factor in the formation of stress resistance in teenagers. Emphasis is placed on the fact that adolescents with an insecure type of attachment have underdeveloped psychological stability in stressful situations. It is emphasized that this is influenced by the coping behavior characteristic of the studied adolescents. Given the relevance of the problem, our research is conditioned by the justification of the organization and the procedure for conducting the ascertainment stage of the study of the peculiarities of the behavior of adolescents in stressful situations. Since the process of forming stress resistance is influenced by many factors related to the nature of the early child-parent relationship, in particular, the type of attachment of the child. Our theoretical analysis of the stress resistance of adolescent children and the quality of their attachment proved its relevance and practical significance. But at the same time, due to the insufficient research of this particular problem, we chose the experimental determination of the type of attachment as a factor in the formation of stress resistance in teenagers as the purpose of the empirical study. It is noted that the problem of the influence of the type of attachment in adolescence is related to the violation of the child's emotional attachment to primary objects at an early age.

Keywords: stress resistance, insecure attachment type, adolescence, organization and research methodology.

Постановка проблеми. Складні кризові умови, які склалися в Україні за останні 9 років внаслідок повномасштабної агресії ще більше актуалізують необхідність цілеспрямованого вивчення умов і шляхів збереження психічної стабільності особистості. У такий стресовий момент цього потребує кожна людина для себе, щоб зберегти психічне здоров'я і сили заради спільної перемоги. Серед багатьох чинників, які визначають здоров'я, велике значення має стійкість до стресових ситуацій та спроможність до відновлення. Високий рівень стресостійкості є певним чином каталізатором для збереження і зміцнення психічного здоров'я особистості.

Саме підлітковий вік, з огляду на його загальну критичність та важливість щодо подальшого розвитку, є важливий з точки зору дослідження стресостійкості. Адже під час підліткової кризи основний зміст та специфіка всіх сфер розвитку (психічної, фізичної, розумової, моральної, соціальної та ін.) визначається переходом від дитинства до дорослості. У всіх напрямках відбувається становлення якісних новоутворень внаслідок перебудови організму, трансформації взаємин з дорослими та однолітками, освоєння нових способів соціальної взаємодії, змісту морально-етичних норм, розвитку самосвідомості, інтересів, пізнавальної та навчальної діяльності.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2550-5526>

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз зарубіжної та вітчизняної наукової літератури, яка стосується стресостійкості дітей підліткового віку та якості їхньої прив'язаності: (Буллби Дж. (2003), М. Ейнсворт (2015). М. Мейн, Н. Каплан, Дж. Кассиди (1985), К. Бріш (2012) та ін.), вітчизняних (М. Василенко, 2009; В. Крайнюк, 2007; Г. Лазос, 2019; Л. Наугольник, 2015) надав нам змогу визначити, що стресостійкість – це системна динамічна властивість особистості, яка визначає її здатність протистояти стресорному впливу та адекватно емоційно реагувати на більшість стресогенних ситуацій, активно їх змінювати чи пристосовуватись до них без шкоди для свого здоров'я та зберігати ефективність виконуваної діяльності. Оскільки теоретичний аналіз стресостійкості дітей підліткового віку та якості їхньої прив'язаності довів свою актуальність, практичну значущість, а також недостатню дослідженість цієї проблеми, то нами за мету емпіричного дослідження було обрано експериментальне визначення типу прив'язаності як фактор формування стресостійкості у підлітків.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. З огляду на актуальність проблеми нашого дослідження обумовлюється обґрунтуванням організацією та процедури проведення констатувального етапу дослідження особливостей поведінки підлітків у стресових ситуаціях. Оскільки на процес формування стресостійкості впливає багато чинників, пов'язаних із характером ранніх дитячо-батьківських стосунків, зокрема типом прив'язаності дитини.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є представлення організації та процедури проведення констатувального етапу дослідження особливостей поведінки підлітків у стресових ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведений нами теоретичний аналіз стресостійкості дітей підліткового віку та якості їхньої прив'язаності довів актуальність та практичну значущість. Але водночас через недостатню дослідженість саме цієї проблеми, нами за мету емпіричного дослідження було обрано експериментальне визначення типу прив'язаності як фактор формування стресостійкості у підлітків.

Тож з урахуванням вищесказаного, нами було визначено наступні завдання дослідження:

- з'ясувати характерні особливості поведінки у стресових ситуаціях підлітків з ненадійним типом прив'язаності та їх копінг-поведінки. Зазначимо, що саме ненадійний тип прив'язаності нами був обрано з метою дослідження взаємозв'язку між цим типом прив'язаності та стресостійкості. Підлітки з таким типом прив'язаності нездатні регулювати стрес, унаслідок чого виникають серйозні проблеми з проявами емоцій та емпатією, вони втрачають контроль над своєю поведінкою, можуть перебувати у депресії, не можуть довіритися;

- розкрити взаємозв'язок між типом прив'язаності підлітка та рівнем стресостійкості.

Психодіагностичне дослідження проводилось нами на базі освітніх закладів: КЗО «СЗШ № 5 (м. Дніпро) та спеціалізована школа № 55 (м. Київ) у двох форматах, оф-лайн та он-лайн, зважаючи на умови безпечного перебування дітей.

Експериментальні майдачики обирались нами не випадково. Наш дослідницький інтер-

ес був спрямований на вивчення стресостійкості підлітків та якості їхньої прив'язаності. Саме вибір різних за спрямуванням експериментальних майданчиків було спрямоване на отримання кількісних та якісних показників досліджуваного явища за допомогою вимірювальних методик.

Попередньо ми отримали дозвіл від адміністрації зазначених закладів на проведення самого опитування, проведеного нами в рамках нашого констатувального етапу експерименту. Адміністрацію обох шкіл охоче підтримали шкільний психолог та соціальний педагог.

Вони виступили у якості посередників з метою проведення більш якісного дослідження.

Опитування проходило частково під час класних годин та вдома он-лайн, попередньою узгодивши цей формат з батьками. Зокрема, під час класних годин (оф-лайн) підліткам було більш детально роз'яснено про сутність кожної методики та інші організаційні умови. Тож загальна кількість досліджуваних становила 125 молодших підлітків віком від 11 до 13 років.

З них 63 – контрольна група і 62 – експериментальна група, серед яких дівчат та хлопців було приблизно однакова кількість, що засвідчило процес вірного вибору гомогенної вибірки учасників нашого експерименту. Загалом дослідження тривало протягом 6 місяців 2021 року. Зазначимо, що для вирішення поставлених завдань дослідження були використані наступні методи дослідження: теоретичні (аналіз наукової літератури з проблеми дослідження-узагальнення та обґрунтування отриманих результатів; емпіричні (психодіагностичні методики); методи статистичної обробки даних.

Були виконані основні вимоги проведення психодіагностичного тестування, а саме: наявність апробованих тестових завдань, їх стандартизація, а також валідність і надійність інструментів вимірювання, наявність системи оцінювання та інтерпретації отриманих результатів.

Зазначимо, що для перевірки гіпотези дослідження, а саме взаємозв'язку якості прив'язаності у підлітка з його здатністю протистояти стресогенним (психотравмуючим) подіям використані наступні методи дослідження: емпіричні (психодіагностичні методики); методи статистичної обробки даних.

На рахунок етапів проведеного констатувального експерименту, ми представили його у такій послідовності. Розробка програми, планування, організація і проведення констатувального експерименту потребувало урахування трьох аспектів – методологічного, методичного і технологічного.

На методологічному етапі нами було визначено загальну методологію нашого дослідження, дослідницьку проблему та шлях її розв'язання. На цьому етапі було визначено проблему, сформульовано мету та завдання; зроблено теоретичний аналіз стресостійкості дітей підліткового віку, схарактеризовано тип прив'язаності як фактор формування стресостійкості у підлітків, підібрано та апробовано методики, визначено процедуру дослідження структурних компонентів.

На методичному етапі було розкрито питання про умови проведення нашого дослідження в сучасних реаліях, його організацію і процедури, дослідницький інструментарій, методи аналізу

отриманих даних. Нами було розроблено комплексну дослідницьку процедуру. Вона містила чотири психодіагностичні методики, спрямовані на вивчення специфіки стресостійкості у дітей підліткового віку та якості їхньої прив'язаності.

Проведення запланованих методик дало нам можливість скласти цілісне уявлення про розвиненість стресостійкості у дітей підліткового віку та якості їхньої прив'язаності. Технологічний (це і є власне констатувальний експеримент) головною метою якого було дослідження специфіки розвиненості стресостійкості у дітей підліткового віку та якості їхньої прив'язаності. На констатувальному етапі експериментального дослідження здійснено добір психодіагностичного інструментарію, відповідного до завдань дослідження. Тут ми зазначили для чого застосовувалися наступні методики та як вони пов'язані між собою.

Опишемо детальніше психодіагностичні процедури проведені з використанням методик, підібраних відповідно до предмета дослідження та поставлених завдань.

Тож надалі схарактеризуємо обрані методики для проведення констатувального етапу дослідження більш детальніше.

Перший тест, який ми обрали, був тест на визначення якості прив'язаності К. Карвер (MAQ) (адаптація І. Семків). Він спрямований на виявлення здатності встановлювати і підтримувати емоційні зв'язки з іншими людьми без страху втратити себе в близьких відносинах.

Наступна методика «Визначення стресостійкості та соціальної адаптації» (Т. Холмс і Р. Раге) була обрана нами для виявлення ступеня опірності стресу.

Методика «Копінг-поведінки в стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер, (адаптований варіант Т. Крюкова) дала нам розуміння щодо визначення домінуючих копінг-стресових поведінкових стратегій. Ми використали багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (О. Маклаков і С. Чермянін) для виявлення адаптивних здібностей. Розкриємо детальніше кожну методику більш детальніше.

Першою обраною психодіагностичною методикою став тест на визначення якості прив'язаності К. Карвера (MAQ) (адаптація І. Семків) Дод.А). Використання цього тесту мало на меті визначення здатності встановлювати і підтримувати емоційні зв'язки з іншими людьми без страху втратити себе в близьких відносинах. Це дозволило нам визначити якість прив'язаності у підлітків. Зазначимо, що цей тест був розроблений К. Карвером у 2013 році і складається він з 14 питань, які розділяються на 4 шкали: шкала «безпека», шкала «уникнення», шкала «амбівалентність – занепокоєння», «амбівалентність – заглиблення в себе». Відповіді на запитання оцінюються від 1 до 4 балів: 1 – «я більшою мірою не погоджуюся з твердженням», 2 – «я певною мірою не погоджуюся з твердженням», 3 – «я певною мірою погоджуюся з твердженням», 4 – «я більшою мірою погоджуюся з твердженням».

Тест базується на відповідях по типу самооцінки. Питання у тесті групуються у 4 шкали, які відповідають 4 типам прив'язаності: «безпека (надійний тип)», «уникнення», «амбівалентність занепокоєння», що відповідає тривожно-амбі-

валентній прив'язаності, та «амбівалентність заглиблення в себе», що відповідає дезорганізованому (боязливому) типу прив'язаності. Саме шкали цього тесту лягли в основу детального проаналізованих в ході теоретичного дослідження типів прив'язаності М. Ейнсворт. Зазначимо, що у підлітковому віці, який ми досліджували, тип прив'язаності впливав на взаємодію з іншими людьми в різних життєвих ситуаціях, та є визначальними факторами побудови якісних близьких стосунків.

Наступною методикою, яку ми взяли для нашого емпіричного дослідження є «Визначення стресостійкості та соціальної адаптації» (Т. Холмса і Р. Раге). Основною ціллю якої є виявлення ступеня опірності стресу.

Дослідження саме стійкості до стресових ситуацій проводилося за допомогою методики визначення стресостійкості і соціальної адаптації Холмса-Раге. Лікарі зі Сполучених Штатів Америки Холмс і Раге вивчали залежність захворювань від різноманітних стресогенних життєвих подій у більш ніж п'яти тисяч пацієнтів і дійшли висновку, що психічним і фізичним хворобам зазвичай передують певні серйозні зміни у житті людини. На основі свого дослідження вони склали шкалу, в якій кожні важливі відповіді дає певна кількість балів у залежності від ступеня її стресогенності. Окрім цього, підрахунок суми балів дає можливість створити картину стресу і тоді стає зрозумілим, що не окремі, ніби незначні події у житті людини виявились причиною виникнення стресової ситуації, а їх комплексний вплив. Автори помітили деяку закономірність у виникненні захворювань, яким до цього передували стресові події у житті. На підставі своїх досліджень вони розробили методику, де кожній стресовій події надавався певний бал залежно від її важливості та складності.

Зазначена методика «Визначення стресостійкості та соціальної адаптації» (Т. Холмс і Р. Раге) складається з 43 подій з різною кількістю балів. Тож підліткам потрібно було перелігнути список і підкреслити ті життєві події, які з ними трапилися протягом останнього року. Інтерпретація результатів тесту, проходить наступним чином – підраховується загальна сума балів, яка визначає ступінь опірності стресу досліджуваним. Тож, ступінь опірності стресу: 150-199 балів – високий; 200-299 балів – граничний; 300 й більше – низький (вразливість). Якщо, наприклад, сума балів – вище 300, це свідчить про небезпеку виникнення психосоматичного захворювання, оскільки людина знаходиться на фазі виснаження. Переважаючою стратегією копінг-поведінки вважається та за якою досліджуваний набрав найбільшу кількість балів.

Підкреслимо, що для нашого дослідження обрано експериментальне визначення типу прив'язаності як фактор формування стресостійкості у підлітків. Тож вибір нами методики «Копінг-поведінки в стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер, адаптований Т. Крюковою), є цілком спрямований на визначення домінуючих копінг-стресових поведінкових стратегій. Опитувальник складається з переліку 48 реакцій на стресогенні події, досліджуваний обводить одну з цифр від 1 до 5,

вказуючи як часто він веде себе схожим способом – ніколи; рідко; іноді; найчастіше; дуже часто. Обрахунок та пояснення результатів.

Для копінгу, орієнтованого на розв'язання завдань, підраховуються слідуєчі 16 пунктів: 1, 2, 6, 10, 15, 24, 26, 27, 36, 39, 41, 42, 43, 46, 47.

Для копінга, орієнтованого на афективні прояви, підраховуються слідуєчі 16 пунктів: 5, 7, 8, 13, 14, 16, 17, 19, 22, 25, 28, 30, 33, 34, 38, 45.

Для копінгу, орієнтованого на ухилення, підраховуються слідуєчі 16 пунктів: 3, 6, 9, 11, 12, 18, 20, 23, 29, 31, 32, 35, 37, 40, 44, 48.

Переважаючою стратегією копінг-поведінки вважається та за якою досліджуваний набрав найбільшу кількість балів.

Варто зазначити також, що підлітковий вік має важливе значення у розвитку та становленні особистості людини. У цей період значно розширюється обсяг діяльності дитини, змінюється його характер, в структурі особистості відбуваються відчутні зміни, зумовлені перебудовою раніше сформованих структур і виникненням нових утворень, закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і установок. У це період важливим є формування конструктивних механізмів захисту, і копінг-стратегій. Тому важливим завданням є дослідити та проаналізувати копінг поведінку підлітка. Зазначимо, що методика «Копінг-поведінки в стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер, адаптована Т. Крюковою) призначена для вивчення особливостей копінг-стратегій підлітків. Це дає можливість виявити основні види захисних механізмів, що використовуються ними, фактори і чинники порушення їхньої поведінки. До активних стратегій відносять стратегію-вирішення проблем, як базову копінг-стратегію. Вона містить усі варіанти поведінки людини, спрямовані на вирішення проблемної чи стресової ситуації, а також стратегію-пошук соціальної підтримки, спрямовану на одержання соціальної підтримки від середовища. Пасивна копінг поведінка забезпечує використання варіантів поведінки, що містять базову копінг-стратегію – уникнення. Водночас необхідно враховувати, що певні форми уникання можуть мати й активний характер. У цілому до базових копінг-стратегій відносять стратегії: вирішення проблем, пошук соціальної підтримки й уникнення.

Дослідниця Я. Овсяннікова наділяє їх такими характеристиками:

- стратегія вирішення проблем – це активна поведінкова стратегія, застосовуючи яку людина прагне використовувати особистісні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми;

- стратегія пошуку соціальної підтримки – це активна поведінкова стратегія, застосовуючи яку людина для ефективного вирішення проблеми звертається по допомогу і підтримку до оточуючого її середовища: родини, друзів;

- стратегія уникнення – це поведінкова стратегія, застосовуючи яку, особистість прагне уникнути контакту з оточуючим світом, витісняє необхідність розв'язання проблеми [6]. До способів уникнення можна віднести відхід в хворобу, активізацію вживання алкоголю, наркотиків.

Стратегія уникнення – одна з провідних поведінкових стратегій, яка сприяє формуванню дезадаптивної поведінки у підлітків. Використання цієї стратегії зумовлене недостатнім рівнем особистісних копінг-ресурсів і навичок активного розв'язання життєвих проблем. Стратегія уникнення може носити адекватний і неадекватний характер, залежно від конкретної стресової ситуації, віку і стану ресурсної системи підлітків.

Найбільш ефективним є ситуативне використання всіх трьох поведінкових стратегій. У деяких випадках особистість може самостійно подолати труднощі, що виникли, в інших випадках – їй потрібна підтримка оточуючих, іноколи може просто уникнути зіткнення з проблемною ситуацією, наперед оцінивши негативні наслідки такого зіткнення.

Отже, під копінг-поведінкою ми будемо розуміти засоби свідомого та цілеспрямованого управління стресовими факторами, які використовує особистість для відповіді на сприйняту ним загрозу. Це поняття об'єднує емоційні, когнітивні та поведінкові стратегії, які використовує індивід для того, щоб подолати стрес-загрози сьогодення.

Розглядаючи багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (О. Маклакова С. Чермяніна) зазначимо, що він призначений на виявлення адаптивних здібностей. Діагностика адаптивності досліджуваного вимірюється за такими параметрами: адаптивні здібності, нервово-психічна стійкість, моральна нормативність.

Розкриємо детальніше параметри, на які ми звертали особливу увагу: адаптивні здібності (АЗ) – складне поняття, що інтегрує багато якостей, починаючи із самооцінки та стійкості, закінчуючи схваленням з боку оточуючих. Також здатність особистості творчо та активно пристосуватися до сфери діяльності. Характеристику особистісної спроможності адаптації можна отримати, оцінивши нервово-психічну стійкість (поведінкову регуляцію), комунікативні здібності та рівень моральної нормативності. Для цього є інший параметр: нервово-психічна стійкість (НПС). Тут якраз мова йде про «стресостійкість», а також здатність регулювати свою поведінку. Для нашого дисертаційного дослідження це має значення. Наступний параметр – комунікативні особливості (КО) – це уміння будувати відносини з іншими людьми. Це поняття також інтегрує кілька особистісних рис: конфліктність і потреба у спілкуванні. Параметр моральна нормативність (МН) забезпечує здатність адекватно сприймати індивідом пропоновану для нього певну соціальну роль. Тобто поєднувати без шкоди для себе свої моральні норми, норми соціуму та відношення до вимог безпосереднього соціального оточення. Опитувальник містить 165 запитань і має такі шкали: (Д) – достовірність, (АЗ) – адаптивні здібності, (НПС) – нервово-психічна стійкість, (КО) – комунікативні особливості, (МН) – моральна нормативність.

Діагностика проводилась за такими параметрами: нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, моральна нормативність. Методика складається з 165 питань, на які досліджуваному потрібно дати відповідь «Так» або «Ні». Отримані результати підраховуються за співпадінням з ключем по кожній шкалі. Перш за все потріб-

но порахувати кількість балів в шкалі достовірності, бо якщо досліджуваний набрав більше 10 балів, отримані результати не можна брати до уваги. Далі отримані сирі бали переводяться в стени. Інтерпретація результатів основних шкал: 1-3 стени – нижче середнього: нервово-психічна стійкість – низький рівень управління поведінкою, деяка схильність до емоціональних зривів, відсутність адекватної самооцінки та реального бачення дійсності. Комунікативні здібності – низький рівень розвитку комунікативних навиків, труднощі в побудові контактів з людьми, прояв агресивності, підвищена конфліктність. Моральна нормативність – не здатність адекватно оцінити своє місце та роль в колективі, порушення загальноприйнятих норм поведінки. 7-10 стени – вище середнього: нервово-психічна стійкість – високий рівень нервово-психічної стійкості, вміння управляти власною поведінкою, наявність адекватної самооцінки. Комунікативні здібності – добре розвинені, людина здатна будувати гарні відносини з колегами, оточуючими, неконфліктна. Моральна нормативність – людина знає свою роль в колективі, орієнтується на дотримання загальноприйнятих норм поведінки. Підсумкову оцінку за шкалою «Особистісний адаптивний потенціал» (ОАП) отримується шляхом простого підсумовування сирих балів за трьома шкалами: ОАП = «Нервово-психічна стійкість» + «Комунікативні здібності» + «Моральна нормативність». Інтерпретація адаптивних здібностей за шкалою «ОАП» методики «Адаптивність»:

5-10 – група високої та нормальної адаптації, представники цієї групи здатні адаптуватися до нових умов, легко вливаються в колектив, вміють спритно формувати та змінювати поведінкові стратегії. Їм не властива конфліктність, володіють високою емоційною стійкістю.

3-4 – група задовільної адаптації, переважна кількість представників цієї групи проявляють ознаки різноманітних акцентуацій характеру, які за нормальних умов зрівноважені, але схильні прокидатися при змінній діяльності. Їх адаптація обумовлюється оточуючими умовами. Вони мають низький рівень емоційної стійкості. Можуть проявляти агресивність, конфліктність

та антисоціальну поведінку. Представники цієї групи потребують індивідуального підходу та корекційної роботи за потребою.

1-2 – група низької адаптації, люди, які входять в цю групу в повній мірі виявляють акцентуації з деякими можливими проявами психопатій, психічний стан можна оцінити як пограничний. Мають низький рівень розвитку нервово-психічної стійкості, схильні до конфліктів, асоціальних вчинків. Потребують спостереження психологів та професійних лікарів.

Отже, при доборі відповідних методів та психодіагностичних методик з дослідження стресостійкості підлітків та якості їхньої прив'язаності ми керувалися такими специфічними вимогами щодо інструментарію дослідження.

Висновки. Зазначимо, що обраний інструментарій описував внутрішню реальність включно, а не дистанційовано, реконструювати суб'єктивну картину уявлень досліджуваних. Тобто ми визначили суттєві характеристики кожної з методик та очікувані результати. Це вплинуло на те, щоб вони були уніфікованими у технічному плані, що дозволило б опитати значну кількість досліджуваних та піддавати отримані дані математичній обробці. Як наслідок, нами були обрані саме ті методики, які найбільшою мірою відповідали вказаним вимогам. Тож метою використання цих методик ми вбачаємо у перевірці в підлітків здатності встановлювати і підтримувати емоційні зв'язки з іншими людьми без страху втратити себе в близьких відносинах, визначення домінуючих копінг-стресових поведінкових стратегій, виявлення ступеня опірності стресу, а також виявлення адаптивних здібностей особистості. Все це спрямоване на вивчення специфіки стресостійкості у дітей підліткового віку та якості їхньої прив'язаності. Відповідно до цього, був здійснений кореляційний аналіз Пірсона для шкал, узгоджених з нормальним розподілом, та кореляційний аналіз Спірмена – для неузгоджених шкал.

Таким чином, внаслідок цього проведеного етапу дослідження нами буде здійснено обґрунтування та вибір групи досліджуваних для основного етапу, відбір базових опитувальників для дослідження стресостійкості підлітків та якості їхньої прив'язаності.

Список літератури:

1. Василенко М.М. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2009. Т. XI. Ч. 7. С. 95–107.
2. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2007. 432 с.
3. Лазос Г.П. Резильентність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології Т. III: Консультативна психологія і психотерапія : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України* / За ред. Максименка С.Д. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Логос, 2018. Консультативна психологія і психотерапія. Вип. 14. С. 26–63.
4. Мадди С. Смыслообразование в процессе принятия решений / Сальваторе Р. Мадди. *Психологический журнал*. 2005. Т. 26. № 6. С. 87–99.
5. Наугольник Л.Б. Психология стрессу : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
6. Овсяннікова Я.О. Психологічна допомога дітям, які пережили психічну травму внаслідок надзвичайної ситуації. *Право і Безпека*. 2012. № 1. С. 317–321.

References:

1. Vasilenko M.M. (2009) Suchasni napryami psihologichnih doslidzhen koping-strategii [Modern directions of psychological research on coping strategies. Problems of general and pedagogical psychology]. *Problemi zagalnoyi ta pedagogichnoyi psihologiyii*, 7, 95–107. (in Ukrainian)
2. Krainyuk V.M. (2007) Psihologiya stresostiykosti osobistosti: monografiya [Psychology of personality stress resistance: monographia]. Kyiv: Nika-Tsentr, 432. (in Ukrainian)

3. Lazos G.P. (2018) Reziientnist: kontseptualizatsiya ponyat, oglyad suchasni doslidzhen [Resilience: conceptualization of concepts, review of modern research]. *Aktualni problemi psihologii. (T. III): Konsultativna psihologiya i psihoterapiya: Zbirnik naukovih prats Institutu psihologii imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrayini* / Za red. Maksimenka S.D. Kyiv, 14, 26–64. (in Ukrainian)
4. Maddi, S. (2005) Smyisloobrazovanie v protsesse prinyatiya resheniy [Meaning formation in the process of making decisions]. *Psihologicheskyy zhurnal*, 26/6, 87–99. (in Russian)
5. Naugolnik L. (2015) *Psihologiya stresu: pidruchnik* [Psychology of stress: textbook]. Lviv: Lvivskiy derzhavniy universitet vnutrishnih sprav, 324. (in Ukrainian)
6. Ovsyannikova Ya.O. (2012) Psihologichna dopomoga dityam, yaki perezhili psichnu travmu vnaslidok nadzvichaynoyi situatsiyai [Psychological assistance to children who have experienced mental trauma due to an emergency]. *Pravo i Bezpeka*, 1, 317–321. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2012_1_71 (in Ukrainian)

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-15>

УДК 536.2.082.084.085.2.11

Калинка А.К.

Буковинська державна сільськогосподарська дослідна станція
Інституту сільського господарства Карпатського регіону
Національної академії аграрних наук України

ОПТИМІЗАЦІЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПОЖИВНИХ РЕЧОВИН КОРМІВ ТЕЛИЦЯМИ РІЗНИМИ ГЕНОТИПАМИ НОВОЇ ПОПУЛЯЦІЇ М'ЯСНОГО КОМОЛОГО СИМЕНТАЛУ ХУДОБИ В УМОВАХ ПЕРЕДГІРСЬКОЇ ЗОНИ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Анотація. В пропонованій статті вперше висвітлено результат вирощування телиць різних створених генотипів буковинського зонального типу м'ясного комолого сименталу в передгірській зоні Карпатського регіону Буковини. За результатами досліджень встановлено, що за перших три місяці середньодобові прирости телиць першої групи склали 661 г, другої – на 13,8%, а третьої – на 22,6% були меншими при вірогідній з першою різниці. Абсолютні прирости за перших три місяці становили відповідно 60,8, 52,5 і 47,1 кг, тоді як у наступний період (з 3- до 6-місячного віку) найвищими вони були у тварин другої групи (92,4 кг), що на 9,7 кг (11,7%) більше від третьої групи та на 5,2 кг (5,9%) більше від першої.

Ключові слова: тип, телиці, поживність корму, продуктивність, абсолютний приріст, енергія корму.

Kalinka Andrii

Bukovina State Agricultural Research Station
Institute of Agriculture of the Carpathian Region
National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

OPTIMIZATION OF EFFICIENCY OF USE OF NUTRIENTS OF FEED FOR CALVES WITH DIFFERENT GENOTYPES OF A NEW POPULATION OF MEAT KOMOLOLOGY SIMMENTAL LIVESTOCK IN THE CONDITIONS OF THE FOOTLAND ZONE OF THE CARPATHIAN REGION OF UKRAINE

Summary. The proposed article highlights the result of cultivation for the first time heifers of various created genotypes of the Bukovina zonal type of meat komologo simmental in the foothill zone of the Carpathian region of Bukovina. According to the research results, it was established that during the first three months, the average daily weight gain of the heifers of the 1st group was 661 g, the second – by 13,8%, and the third – by 22,6%, which were less than the first difference. Absolute gains in the first three months were 60,8, 52,5, and 47,1 kg, respectively, while in the next period (from 3 to 6 months of age) they were the highest in animals of the second group (92,4 kg), which is 9,7 kg (11,7%) more than the third group and 5,2 kg (5,9%) more than the first. It was established that the productivity of experimental heifers, it should be noted that heifers of the genotype SKan.3/4CAv.1/8 CAM.1/16 (of the first group) had the highest live weight at birth – 34,4 kg, which is 9,9% more from animals SKan.3/4CAv.1/16SNim.1/8CAm.1/16 – of the second group and by 6,1% – from peers SKan.25/32 CAv.1/16 CHIM.1/8 CAM.1/32 (111-group), but the difference between the groups was improbable. Over the period from 9 to 12 months, absolute gains on average in all groups amounted to more than 62 kg, and average daily gains in the first group equaled 683,3 g, in the second – by 15,6 g more, and in the third – by 20,7 g more from the first group. On average, during the post-lactation period, the average daily gains of Simmental beef breed heifers were at the level of 696,9-775,0 g. During the period from birth to 12 months of age, the highest average daily gains were characteristic of Simmental beef breed heifers of the SKan genotype 3/4CAv.1/8 CAM.1/16 (757,8 g), which was 60,9 g higher than crossbred animals SKan.25/32CAv.1/16SNim.1/8CAM.1/32 – with probable blood with the first difference and by less than 17,2 g – 11-group. The absolute growth of young Simmental meat breed was 276,6 kg, the second group – 283,1 kg, and the third – 254,4 kg, (P>0,95).

Keywords: type, heifers, feed nutrition, productivity, absolute growth, feed energy.

Постановка проблеми. В сьогоднішні під час воєнних подій усе більше активізувалися аграрні наукові зоотехнічні дослідження щодо розробки перспективних дешевих технологій годівлі молодяку м'ясної худоби, що є найбільш цінним з одержання рентабельної яловичини для базових та дочірніх господарств з розведення м'ясних комолых сименталів для Західного регіону Карпат [2–3].

В зв'язку з цим, для реалізації закладеного в апробованих породах жуйних даного регіону високого генетичного потенціалу м'ясної продуктивності, які потребують нових розробок та експериментальних обґрунтувань породних власних технологій годівлі з урахуванням регіональних особливостей кормової бази зони Українських Карпат.

З огляду на вище сказане, через різні причини годівлі м'ясної худоби, де переважають со-

лома та силос із низькою концентрацією енергії, як для аграрної науки, так і для виробництва, важливою умовою є не тільки виявити генетичний м'ясний потенціал тварин, але й виявити в оптимальних умовах з використанням різних рецептів раціонів, коли спадкові задатки в жуйних проявляються найповніше, а й вивчити їх господарську цінність у виробничих умовах Карпатського регіону Буковини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах фінансової кризи в Україні є важливим завданням вивчення продуктивності різних генотипів телиць по м'ясному комолому сименталу худоби, що полягає в тому, що досліджено особливості вирощування для розведення телиць симентальської м'ясної породи нової генерації в умовах Карпатського регіону Буковини [4-7].

Тому при вирощуванні різних генотипів молодняку м'ясної худоби необхідно організувати так, щоб при найменших витратах корму забезпечити найбільш високу продуктивність в умовах передгірської зони Карпатського регіону Буковини. Залежно від інтенсивності годівлі середньодобові прирости живої маси телиць де спочатку зростають (до середини відгодівлі), а потім поступово знижуються. Загальний потенціал росту молодняку може бути повністю реалізований лише при згодовуванні високо цінних об'ємистих та концентрованих кормів, тобто на раціонах з високою концентрацією енергії.

Виявлення порід та генотипів жуйних на сучасному етапі становлення галузі м'ясного скотарства, які б найкраще підходили для розведення та виробництва дешевої конкурентоздатної яловичини, має важливе наукове та господарське значення для Карпатського регіону Буковини.

Так жуйні симентальської м'ясної породи характеризувалися витратами корму на рівні 7,96 кормових одиниць на 1 кг приросту за весь період вирощування, тоді, як їх створений новий найбільш продуктивний генотип СКан.3/4Сав.1/16СНім.1/8Сам.1/16 – на 4,5% СКан.3/4Сав.1/8Сам.1/16 а генотип СКан.25/32 Сав.1/16 СНім.1/8Сам.1/32 – на 7,8%.

З економічної точки зору більш доцільно вирощувати м'ясних симентальських телиць, які б затратили менше кормових одиниць, давали більші прирости, що дає змогу одержувати 227,52 грн. додаткового прибутку з розрахунку на одну голову порівняно з СКан.3/4Сав.1/8Сам.1/16.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Заплановані нові дослідження вперше проводилися з метою вивчення ефективності використання поживних речовин кормів телицями різних створених генотипів буковинського зонального типу м'ясного комолого сименталу худоби при вирощуванні при середньому рівні годівлі в умовах ведучого та діючого в Україні племінному заводі ДПДГ «Чернівецьке» Буковинської ДСГДС ІСГ КР НААН.

В зв'язку з цим в сьогоднішній є така важлива необхідність де потрібно експериментально вперше обґрунтувати підхід до вивчення ефективності поживних речовин кормів різними генотипами м'ясного комолого сименталу при середньому рівні годівлі в умовах передгірської зони Карпатського регіону Буковини.

Формування цілей статті. Оскільки основною та важливою ціллю наших проведених досліджень є найбільш експериментально обґрунтування з продуктивності при середньому рівні годівлі телиць різних створених генотипів нової популяції буковинського зонального типу м'ясного комолого сименталу худоби в умовах регіону Буковини.

В зв'язку з цим вище реалізації цілі з проведення порівняння росту та розвитку, енергії росту телиць різних генотипів симентальської м'ясної породи нової генерації протягом періоду вирощування від народження до річного віку в умовах передгір'я Карпат.

Мета статті – вивчити ефективність використання поживних речовин кормів телицями різними генотипами нової популяції м'ясного комолого сименталу худоби в умовах передгірської зони Карпатського регіону Буковини.

Для досягнення поставленої нашої мети визначено наступні завдання:

- організувати і провести науково-господарський дослід на телицях різних генотипів нової популяції буковинського зонального типу м'ясного комолого сименталу худоби;
- дослідити динаміку росту телиць протягом дослідного періоду;
- проаналізувати витрати корму на одиницю приросту живої маси піддослідними телицями;
- зробити економічний аналіз одержаних результатів.

Об'єктом досліджень були різні генотипи телиць буковинського зонального типу м'ясного комолого сименталу худоби від народження до 18-місячного віку. Предметом досліджень було поживність кормів, раціони, продуктивність піддослідних тварин, витрати корму, економічні показники.

Для досягнення поставленої мети відібрали по 10 симентальських комоліх м'ясних телиць нової генерації з такими продуктивними генотипами I – група, СКан.3/4Сав.1/8Сам.1/16, 11-га СКан.3/4Сав.1/16СНім.1/8Сам.1/16 і 111 – група СКан.25/32 Сав.1/16 СНім.1/8Сам.1/32, аналогічних за живою масою при народженні. Після цього привели господарський дослід за схемою, наведеною у (табл. 1).

Так утримання тварин взимку було вільним за технологією м'ясного скотарства з використанням методу підсису. До 6-місячного віку телиць утримували на підсисі, а влітку з використанням культурних пасовищ з бобово-злакових травосумішок довготривалого використання.

Годівля телиць проводилась в розрахунку на отримання добового приросту 800-1000 г [8]. Об'єм кормів добового рецепту раціону був близький до повного поїдання.

Отже режим годівлі, система догляду і утримання були встановлені єдині для всіх груп з використанням методу підсису. Живу масу телиць визначали перед виходом на культурні пасовища і в кінці 6-ти місячного віку.

Взимку за даними щомісячних індивідуальних зважувань тварин, зважування проводили через 2-3 години після народження, а потім – кожного місяця 24-25 числа за 1-2 години до ранкової годівлі з перерахунком живої маси на календарну дату народження, затрати кормів – на основі групового обліку. Біометричну обробку ре-

Таблиця 1

Схема науково-господарського досліджу

Групи	Стать	n	Порода, генотип
I – дослідна	Телиці	10	СКан.3/4 + САВ.1/8 + САМ.1/16
II – дослідна		10	СКан.3/4САВ.1/16СНім. 1/8САМ.1/16
III – дослідна		10	СКан.25/32 САВ.1/16 СНім.1/8 САМ.1/32

Примітка: СКан. – (симентал канадський), САМ – (симентал американський), САВ – (симентал австрійський, СНім – (симентал німецький)

зультатів досліджень проводили за [10]. Різницю з контролем вважали вірогідною при $P > 0,95$.

Виклад основного матеріалу дослідження. При проведенні досліджу де дослідним телицям згодовували корми, які були вироблені в базовому господарстві ДПДГ «Чернівецьке». Так, у зимово-стійловий період рецепти раціонів для телиць склалися в основному із сіна, молока цільного та концентрованих кормів.

Літній період характеризувався згодовуванням телицям кормів зеленого конвеєра культурних пасовищ та концентратів. Зокрема до 6-місячного віку теличок утримували на підсисі.

В досліді молочний період вирощування телиць співпав зимово-весняний з переходом на літньо-пасовищний період року. Структура раціонів у цей період була наступною: зелені корми – 12,2%, грубі – 30,0%, концентрована – 9,6% та цільне молоко – 48,2%.

Основний молочний період припав на зимовий період, тому рецепти раціонів тварин включали в себе сіно, силос, сінаж і концентрати. У 12-місячному віці в рецепті раціонів телиць – 17,5% займало сіно конюшини, 25,1% силос кукурудзяний, 13,9% – сінаж злакових трав та концентрована – 43,5%.

Фактичне середньодобове споживання кормів за добу в різні періоди вирощування піддослідних телиць представлено у таблиці 2.

При однаковій годівлі м'ясних симентальських телиць за рахунок різниці в приростах живої, в розрахунок на 100 кг живої маси споживання сухої речовини протягом всього піддослідного періоду (табл. 3).

Споживання сухої речовини на 100 кг живої маси з віком зменшувалося. Якщо в 3-місячному віці цей виробничий показник був 2,71 кг у, 3,05 – у СКан.3/4САВ.1/16СНім. 1/8САМ.1/16, і в генотипі СКан.25/32 САВ.1/16 СНім.1/8 САМ.1/32 – третя група, і то в річному віці відповідно 2,61, 2,82 та 2,85.

Основними показниками, що характеризують ріст молодих тварин, є прирости живої маси. Ди-

Таблиця 2

Склад і структура раціонів піддослідних телиць

Корм	Структура раціонів			
	3 місяці		6 місяців	
	кг	%	кг	%
Зелена маса кукурудзи	1,0	12,0	10,0	48,3
Зелена маса конюшини	-	-	3,0	14,4
Зелена маса пасовищ	1,5	18,2	4,0	19,3
Сіно злакове	1,0	12,0	-	-
Зерно пшениці	0,8	9,6	1,7	8,2
Молоко незбиране	4,0	48,2	2,0	9,8

Таблиця 3

Споживання сухої речовини на 100 кг живої маси, кг

Вік, міс.	Дослідні групи		
	I	II	III
3	2,71	3,05	3,29
6	2,64	2,72	2,99
9	2,77	2,94	3,04
12	2,61	2,82	2,85

наміка продуктивності телиць у молочний період на підсисі, що наведена (табл. 4).

Аналізуючи продуктивність піддослідних телиць де слід відмітити, що найвищу живу масу при народженні мали телиці генотипу СКан.3/4САВ.1/8 САМ.1/16 (першої групи) – 34,4 кг, що на 9,9% більше від тварин СКан.3/4САВ.1/16СНім. 1/8САМ.1/16 – другої групи і на 6,1% – від ровесників СКан.25/32 САВ.1/16 СНім.1/8 САМ.1/32 (111-групи), але різниця між групами була невірогідною.

За перших три місяці середньодобові прирости телиць 1- групи склалися 661 г, другої – на 13,8%, а третьої – на 22,6% були меншими при вірогідній з першою різниці. Абсолютні прирос-

Таблиця 4

Динаміка продуктивності телиць у молочний період

Показник	Дослідні групи		
	I	II	III
Жива маса при народженні, кг	34,4±1,29	32,3±1,46	31,3±1,38
Жива маса у 3-місячному віці, кг	95,2±2,69	84,7±2,89	78,5±2,62
Абсолютний приріст від народження до 3-місячного віку, кг	60,8±1,49	52,5±1,67	47,1±1,48*
Середньодобовий приріст, г	661±16,24	570±18,19	512±16,12
Жива маса у 6-міс. віці, кг	182,4±4,28	177,1±4,12	161,1±4,55
Абсолютний приріст від 3- до 6-міс. віку, кг	87,2±2,49	92,4±2,17	82,7±2,80
Середньодобовий приріст, г	948±27,08	1005±23,59	899±30,44

ти за перших три місяці становили відповідно 60,8, 52,5 і 47,1 кг, тоді як у наступний період (з 3- до 6-місячного віку) найвищими вони були у тварин другої групи (92,4 кг), що на 9,7 кг (11,7%) більше від третьої групи та на 5,2 кг (5,9%) більше від першої. Невелика різниця (5 кг) у живій масі тварин у 6-місячному віці першої та другої груп пояснюється високими середньодобовими приростами останніх (1005 г), що на 105,9 г більше, ніж телиць третьої, та на 56,7 – ніж аналогів 1- груп.

Аналізуючи дані, наведені у таблиці 5, бачимо, що в 9-місячному віці жива маса телиць різних генотипів по м'ясному сименталу худоби знаходилася на рівні 225,4-252,8 кг, тоді як ровесників другої групи – на 6,0%, а третьої – на 1,6% була меншою. Абсолютний приріст з 6 – до 9-міс. віку в телиць СКан.3/4Сав.1/8 САМ.1/16 (перша група) дорівнював 70,4 кг, а це на 9,9 кг більше від тварин другої групи і на 1,1 кг від ровесників третьої групи.

При досягненні річного віку тварини першої групи важили в середньому 311,0 кг, що більше порівняно з ровесниками другої групи на 9,9%, а третьої – на 8,8% за вірогідної різниці. За період від 9 до 12 місяців абсолютні прирости в середньому по всіх групах складали більше 62 кг, а середньодобові прирости у першій групі дорівнювали 683,3 г, у другій – на 15,6 г більше, а в третій – на 20,7 г більше від першої групи. У середньому за після молочний період середньодобові прирости телиць симентальської м'ясної породи були на рівні 696,9-775,0 г.

За період від народження до 12-місячного віку найвищі середньодобові прирости були характерні для телиць симентальської м'ясної породи генотипу СКан.3/4Сав.1/8 САМ.1/16 (757,8 г), що на 60,9 г перевищувало помісних тварин СКан.25/32 Сав.1/16 СНім.1/8САМ.1/32-кровоності при вірогідній з першою різниці та на менше 17,2 г – 11- групи. Абсолютний приріст молодняку симентальської м'ясної породи складав 276,6 кг, другої групи – 283,1 кг, а третьої – 254,4 кг, ($P>0,95$).

Висновки з проведеного дослідження. За результатами досліду встановлено, що споживання сухої речовини на 100 кг живої маси з віком зменшувалося, а в 3-місячному віці цей виробничий показник був 2,71 кг у, 3,05 –

уСКан.3/4Сав.1/16СНім. і в генотипі 1/8САМ.1/16, СКан.25/32Сав.1/16 СНім.1/8САМ.1/32 – третя група, і то в 12-міс. віці відповідно 2,61, 2,82 та 2,85.

Визначено, що продуктивність піддослідних телиць де жива маса при народженні мали телиці генотипу СКан.3/4Сав.1/8 САМ.1/16 (першої групи) – 34,4 кг, що на 9,9% більше від тварин СКан.3/4Сав.1/16СНім. 1/8САМ.1/16 – другої групи і на 6,1% – від ровесників СКан.25/32 Сав.1/16 СНім.1/8 САМ.1/32 (111- групи), але різниця між групами була невірогідною.

Доведено дослідженнями, що за перших три місяці середньодобові прирости м'ясних телиць 1-групи складали 661 г, другої – на 13,8%, а третьої – на 22,6% були меншими при вірогідній з першою різниці.

Досліджуваний молодняк мав такі абсолютні прирости за перших три місяці становили відповідно 60,8, 52,5 і 47,1 кг, тоді як у наступний період (з 3- до 6-місячного віку) найвищими вони були у тварин другої групи (92,4 кг), що на 9,7 кг (11,7%) більше від третьої групи та на 5,2 кг (5,9%) більше від першої.

В дослідженнях виявлено, що невелика різниця (5 кг) у живій масі телиць у 6-місячному віці першої та другої груп пояснюється високими добовими приростами останніх (1005 г), що на 105,9 г більше, ніж телиць третьої, та на 56,7 – ніж аналогів 1 груп.

Дослідженнями встановлено, що в 9-місячному віці жива маса телиць різних генотипів по м'ясному комолу сименталу худоби знаходилася на рівні 225,4-252,8кг, тоді як ровесників другої групи – на 6,0%, а третьої – на 1,6% була меншою з абсолютним приростом з 6- до 9-міс. віку в генотипі СКан.3/4Сав.1/8 САМ.1/16 (перша група) дорівнював 70,4 кг, а це на 9,9 кг більше від тварин другої групи і на 1,1 кг від ровесників третьої групи.

В проведених дослідженнях виявлено, що за період від 9 до 12 місяців абсолютні прирости в середньому по всіх групах складали більше 62 кг, а середньодобові прирости у першій групі дорівнювали 683,3 г, у другій – на 15,6 г більше, а в третій – на 20,7 г більше від першої групи. У середньому за після молочний період середньодобові прирости телиць симентальської м'ясної породи були на рівні 696,9-775,0 г.

Визначено в досліді, що за період від народження до 12-місячного віку найвищі се-

Таблиця 5

Динаміка приростів тварин у після молочний період (від 6 до 12 місяців)

Показник	Групи		
	I	II	III
Жива маса при народженні, кг	34,4±1,29	32,3±1,46	31,3±1,38
Жива маса в 6-місячному віці, кг	182,4±4,28	177,1±4,12	161,1±4,55
Жива маса в 9-місячному віці, кг	248,8±4,22	251,7±4,92	225,4±5,74
Абсолютний приріст від 6- до 9-міс. віку, кг	66,4±1,45	74,6±1,56	64,3±3,91
Середньодобовий приріст, г	729,7±15,80	819,8±16,96	706,6±42,49
Жива маса у 12-місячному віці, кг	311,0±5,71	315,3±5,44	285,7±6,06
Абсолютний приріст від 9- до 12-міс. віці, кг	62,2±2,74	63,6±1,03	60,3±1,69
Середньодобовий приріст, г	683,3±30,39	698,9±11,40	662,6±18,82
Прирости від народження до 12-місячного віку			
Абсолютний, кг	276,6±4,81	283,1±4,33	254,4±5,56
Середньодобовий, г	757,8±13,37	775,0±12,04	696,9±15,4

редньодобові прирости були характерні для телиць симентальської м'ясної породи генотипу СКан.3/4Сав.1/8 САМ.1/16 (757,8 г), що на 60,9 г перевищували генотип СКан.25/32Сав.1/16СНім.1/8САМ.1/32 – кровності при вірогідній з першою різниці та на менше 17,2 г – 11-групи.

Рекомендується для впровадження м'ясного скотарства в практику в регіоні Буковини вирощування телиць з найбільш продуктивним генотипом з кровністю СКан.3/4Сав.1/16СНім.1/8САМ.1/16, який має високу енергію росту в усі фізіологічні періоди розвитку до річного віку.

Список літератури:

1. Гуменюк Г.О. Характеристика м'яса симентальської худоби та її помісей. *Вісник сільськогосподарської науки*. 1984. № 11. С. 43–44.
2. Калінка А.К., Томаш Л.В., Лесик О.Б., Казьмірук Л.В. Оптимізація рецептів раціонів для збільшення енергії росту нової популяції молодняку м'ясного комолого сименталу худоби в умовах передгірської зони Буковинських Карпат. *Таврійський науковий вісник*. 2022. № 123. С. 167–178.
3. Калінка А.К., Лесик О.Б., Приліпко Т.М., Корх І.В. Вплив різних рецептів раціонів на продуктивність молодняку м'ясного комолого сименталу жуйних в зоні Карпатського регіону Буковини. *Таврійський науковий вісник*. 2022. № 126. С. 121–130.
4. Kalynka A.K., Prylipko T.M., Korkh I.V. Develop recipes for rations for suckling young of meat comola simmental in the stall period of cultivation in the Western Carpathians. *Modern engineering and innovative technologies. Modern engineering and innovative technologies*. 2022. Issue 21. Part 1. June. P. 37–44.
5. Kalynka A.K., Lesyk O.B., Tomasz L.V., Prylipko T.M. Growing and productivity of feeding bulls of different breeds and their bridge at the average level of feeding in the conditions of the region of suffering. *Modern engineering and innovative technologies*. 2022. Issue 21. Part 1. June. P. 69–77.
6. Kalynka A.K., Prylipko T.M., Kazmiruk L.V., Shpak L.V. Breeding of a new type of simmental beef cattle in the Carpathian region of Ukraine. *Modern engineering and innovative technologies*. 2022. Issue 13. Part 3. May. P. 43–65.
7. Цвігун А.Т., Повозніков М.Г., Марійчук М.Ф., Кураш В.Г. Методичні рекомендації по організації нормованої годівлі молодняку великої рогатої худоби при виробництві яловичини. Хмельницький, 1998.
8. Цвігун А.Т. [та ін.]. Організація нормованої годівлі великої рогатої худоби м'ясних порід та типів / Рекомендації. Київ, 1999. 74 с.

References:

1. Humenyuk, G.O. (1984) Meat characteristics of Simmental cattle and their crossbreeds. *Bulletin of Agricultural Science*, no. 11, pp. 43–44.
2. Kalinka A.K., Tomash L.V., Lesyk O.B., Kazmiruk L.V. (2022) Optimizing ration recipes to increase the growth energy of a new population of young meat Komologo Simmental cattle in the conditions of the foothill zone of the Bukovyna Carpathians. *Taurida Scientific Herald*, no. 123, pp. 167–178.
3. Kalinka A.K., Lesyk O.B., Prylipko T.M., Korkh I.V. (2022) The effect of different ration recipes on the productivity of ruminant young meat Komologo Simmental ruminants in the zone of the Carpathian region of Bukovyna. *Taurida Scientific Herald*, no. 126, pp. 121–130.
4. Kalynka A.K., Prylipko T.M., Korkh I.V. (2022) Develop recipes for rations for suckling young of meat comola simmental in the stall period of cultivation in the Western Carpathians. *Modern engineering and innovative technologies. Modern engineering and innovative technologies*, issue 21, part 1, June, pp. 37–44.
5. Kalynka A.K., Lesyk O.B., Tomasz L.V., Prylipko T.M. (2022) Growing and productivity of feeding bulls of different breeds and their bridge at the average level of feeding in the conditions of the region of suffering. *Modern engineering and innovative technologies*, issue 21, part 1, June, pp. 69–77.
6. Kalynka A.K., Prylipko T.M., Kazmiruk L.V., Shpak L.V. (2022) Breeding of a new type of simmental beef cattle in the Carpathian region of Ukraine. *Modern engineering and innovative technologies*, issue 13, part 3, May, pp. 43–65.
7. Tsvigun A.T., Povochnikov M.G., Mariychuk M.F., Kurash V.G. (1998) Methodological recommendations for the organization of standardized feeding of young cattle during beef production. Khmelnytskyi, 100 p.
8. Zvigun A.T., [etc.] (1999) Organization of standardized feeding of beef cattle of meat breeds and types / Recommendations. Kyiv, 74 p.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-16>

УДК 373.3.31

Дубовик С.Г., Мороз А.В.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ РОЗДІЛУ «СИНТАКСИС» У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті акцентовано увагу на актуальності проблеми організаційно-методичних засад вивчення розділу «Синтаксис» у початкових класах у сучасній лінгводидактиці. Розкрито сутність і зміст основних синтаксичних понять. Розглянуто психолого-педагогічний і лінгводидактичний аспекти означеної проблеми. Описано організаційно-методичні основи вивчення розділу «Синтаксис» у практиці навчання української мови в початковій школі. Зроблено аналіз і проведено діагностику стану забезпечення оволодіння молодшими школярами синтаксичними знаннями і вміннями. Обґрунтовано доцільність засвоєння основних синтаксичних понять на уроках української мови в початковій школі. Визначено педагогічні умови ефективного вивчення учнями початкових класів розділу «Синтаксис» як основи для подальшого опрацювання граматики у середній і старшій ланках школи. Проведено моніторинг ефективності розроблених організаційно-методичних основ засвоєння синтаксису в початковій школі. Розглянуто поетапну методіку формування синтаксичних понять у початковій школі. Подано систему доцільних методів і прийомів, форм і засобів початкового навчання синтаксису. Зазначено важливі напрями роботи вчителя з формування в молодших школярів мовно-синтаксичної компетенції: робота над засвоєнням учнями основних синтаксичних понять і властивих їм істотних ознак; ознайомлення учнів із роллю їх у тексті; формування мовно-синтаксичних умінь і навичок; розвиток і вдосконалення вмінь виконувати синтаксичний розбір речення. Розроблено систему мовно-синтаксичних вправ і завдань, спрямованих на формування синтаксичної компетенції молодших школярів. Зазначено методичні рекомендації для вчителів початкової школи з питань організації вивчення розділу «Синтаксис» і формування синтаксичних умінь і навичок учнів на уроках української мови.

Ключові слова: граMATика, синтаксис, синтаксичні одиниці, методика формування синтаксичних понять, мовно-синтаксична компетенція, синтаксичні вміння і навички, вправи і завдання із синтаксису, організаційно-методичні основи.

Dubovyk Svitlana, Moroz Anhelina

Borys Grinchenko Kyiv University

ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF STUDYING THE SECTION "SYNTAX" IN PRIMARY SCHOOL

Summary. The article focuses on the relevance of the problem of organizational and methodological principles of studying the "Syntax" section in primary school in modern language didactics. The essence and content of the main syntactic concepts are revealed. The psychological-pedagogical and linguistic-didactic aspects of the given problem are considered. The organizational and methodological foundations of studying the "Syntax" section in the practice of teaching the Ukrainian language in primary school are described. An analysis and diagnosis of the state of assimilation of syntactic knowledge and skills by junior students is carried out. The expediency of mastering basic syntactic concepts in Ukrainian language lessons in primary school is substantiated. Pedagogical conditions for effective studying of the "Syntax" section by elementary school students as a basis for further grammar learning in the secondary and senior levels of school are determined. Monitoring of the effectiveness of the developed organizational and methodological foundations of teaching syntax in primary school is carried out. The gradual method of formation of syntactic concepts in primary school is considered. A system of expedient methods and techniques, forms and means of initial teaching of syntax is presented. The important directions of the teacher's work of the formation of language and syntactic competence of junior students are determined: work on students' assimilation of basic syntactic concepts and their own essential features; familiarize students with their role in the text; formation of linguistic and syntactic abilities and skills; development and improvement of sentence parsing skills. A system of linguistic and syntactic exercises and tasks aimed at forming the syntactic competence of junior students is developed. Methodological recommendations for primary school teachers on organizing the study of the "Syntax" section and the formation of students' syntactic abilities and skills in Ukrainian language lessons are mentioned.

Keywords: grammar, syntax, syntactic units, method of formation of syntactic concepts, linguistic and syntactic competence, syntactic abilities and skills, exercises and tasks on syntax, organizational and methodological foundations.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку лінгводидактики відбувається переорієнтація початкової мовної освіти на формування комунікативної компетентності

молодших школярів. Основна мета курсу української мови в початковій школі – навчити учнів зв'язно висловлюватися, сформувати в них уміння користуватися мовою як засобом спілкування,

пізнання навколишнього світу і вирішення найважливіших життєвих задач.

Актуальність теми дослідження зумовлена насамперед важливістю вивчення граматичного матеріалу в початковому курсі української мови. Центральне місце у системі вивчення граматики займає методика опрацювання синтаксису, оскільки комунікативні вміння і навички молодших школярів базуються саме на оволодінні синтаксичними одиницями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання щодо вивчення синтаксису української мови у школі розглядали у своїх наукових працях відомі мовознавці і лінгводидакти. Теоретико-практичне значення мають дослідження О. Біляєва, О. Горошкіної, Г. Шелехової, О. Караман, С. Карамана, К. Плиско та інших. Накопичений у наукових працях досвід активно використовується у сучасній лінгводидактиці, а саме у навчанні української мови учнів початкової школи. Найбільш відомими є наукові праці В. Бадер, М. Вашуленка, Л. Варзацької, О. Голуб, С. Дорошенка, К. Пономарьової, О. Хорошківської та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. З огляду на те, що традиційні методи і прийоми, форми і засоби навчання у процесі вивчення синтаксису є найпоширенішими, проте вони не завжди спрямовані на формування необхідних синтаксичних умінь і навичок молодших школярів, мовний і мовленнєвий розвиток учнів, формування в них ключової комунікативної компетентності.

Мета статті. Основною метою статті є обґрунтування організаційно-методичних засад навчання синтаксису на уроках української мови й організація роботи щодо формування мовно-граматичної компетенції учнів початкової школи під час засвоєння синтаксичного матеріалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні учні початкових класів мають недостатній рівень володіння мовною комунікацією. Як відомо, для того, щоб навчитися вільно володіти рідною мовою, дитина повинна не лише нею розмовляти, але й думати, а також уміти чітко і правильно висловлювати свої думки [7].

Мовленнєвий розвиток школярів початкових класів насамперед ґрунтується на вивченні граматики української мови (морфології і синтаксису). Процес навчання граматичного матеріалу в початковій школі спрямовується передусім на засвоєння граматичних понять і категорій, власних їм. Надважливою на даному етапі є реалізація мовної політики, яка передбачає застосування комунікативно-діяльнісного підходу до вивчення мови і її основних розділів, зокрема синтаксису як розділу граматики.

Низка мовознавців досліджували означене питання, а тому педагоги активно використовують їхні лінгвістичні праці як підґрунтя для викладання синтаксичного матеріалу в початковій школі. О. Кучерук зазначає, що комунікативно-діяльнісний підхід полягає в цілісному вивченню мови і мовлення в цілому [4, с. 12]. Натомість відома дослідниця Г. Шелехова вважає комунікативно-діяльнісний підхід одним із основних у навчанні української мови, який здійснюється під час розв'язання різних усних і письмових

вправ і завдань, розташованих у порядку наростання їх складності [3, с. 64].

Синтаксис – це розділ мовознавства, який тісно пов'язаний із іншими галузями і системами української мови. Найчастіше синтаксис пов'язують із морфологією, оскільки даний розділ граматики розглядає слово у його відношеннях і зв'язках із іншими словами в мовленні. Варто зауважити, що словформи кожної частини мови в реченні є членами речення, натомість службові слова виконують свою роль лише в словосполученнях та реченнях.

Досить часто в науковій літературі можна почути загальноприйнятту думку про те, що речення і словосполучення у мові є головними синтаксичними одиницями. Як зазначають дослідники М. Плющ та Н. Грипас, словосполучення і речення є синтаксичними одиницями різних рівнів. Основною синтаксичною одиницею є саме речення, оскільки воно здатне виражати повідомлення, містити необхідну вичерпну інформацію. Натомість словосполучення є важливим складником речення, вони не мають властивості пояснювати інформацію, конкретизувати й уточнювати її. Речення існують не ізольовано одне від одного, а об'єднуються у тексти і, тим самим, передають повну необхідну інформацію.

Слова, які містяться у словосполученні та в реченні, мають смислові відношення і залежать в основному від морфологічного вираження їх компонентів та від лексичного значення головного і залежного слова. Тобто, для того, аби текст був зрозумілим для сприйняття, він має бути граматично просто побудованим, і не містити в собі складні синтаксичні конструкції. Надзвичайно важливо, щоб такі тексти були зрозумілими і правильно сприймалися учнями початкової школи, оскільки в такому віці ще недостатній словниковий запас і достатньо низький рівень розвитку комунікативних умінь і навичок молодших школярів.

Важливо зазначити, що сучасна мовна освіта учнів початкової школи спрямована на формування мовленнєвої особистості молодшого школяра. З цією метою вчитель початкової школи має здійснювати систематичне тренування учнів виражати свої думки на кожному уроці української мови під час опрацювання розділу «Синтаксис». Для таких тренувань вчителям рекомендовано навчати мови і мовлення учнів за кількома напрямками, які співвідносяться один із одним задля досягнення молодшими школярами успішного результату у засвоєнні розділу «Синтаксис». До першого напрямку діяльності відносять практичні спостереження за синтаксичною будовою та інтонаційним оформленням речень. Другий напрям роботи передбачає формування уявлень про головні одиниці синтаксису – словосполучення та речення і, як результат, текст.

Третім напрямом є засвоєння синтаксичних одиниць – словосполучень та речень, як найважливіших синтаксичних понять, а також поглиблення знань і формування та вдосконалення умінь із синтаксису під час роботи із навчальними темами з інших розділів української мови (лексикології, морфології як складника граматики). Останнім, і, на нашу думку, найголовнішим напрямом діяльності вчителів початкових класів на уроках ви-

вчення синтаксису є формування в учнів умінь використовувати у власному мовленні правильно побудовані синтаксичні конструкції.

Зазначимо, що робота над реченнями та словосполученнями на уроках української мови є складною. Її зміст насамперед полягає у виробленні в молодших школярів умінь застосовувати набуті знання і вміння в мовленнєвій діяльності у процесі повсякденного спілкування, тобто насамперед ідеться про формування мовно-синтаксичної компетенції учнів початкової школи.

У початковій школі вчитель має докласти максимум зусиль для того, щоб сформувати в учнів необхідні синтаксичні вміння і навички, які стануть корисними для школярів у майбутньому під час комунікації. Варто наголосити на тому, що робота з синтаксису буде ефективною за умови, коли учень буде мати необхідні базові знання й умінь з синтаксису, що складатимуться із ґрунтового уявлення про речення, їх будову, а також оволодіти граматичними нормами української мови, навчитися будувати зв'язні висловлювання в усній та в письмовій формах. Важливо зазначити, що застосування саме комунікативно-діяльнісного підходу до опрацювання учнями основних синтаксичних тем має особливо велике значення.

У початкових класах вивчаються елементи синтаксису української мови. Вивчення граматики і її основних складників – морфології і синтаксису відіграє значну роль, оскільки саме в початкових класах перед молодшими школярами постає завдання – не лише ознайомитися з будовою рідної мови, але й оволодіти навичками практичного їх застосування у мовленнєвій діяльності. Уже в початкових класах школярі мають усвідомити сутність основних синтаксичних понять і оволодіти синтаксичними вміннями і навичками, а саме: побудова розповідних, питальних і спонукальних речень, складання окличних і неокличних речень, визначення головних і другорядних членів речення, уживання службових слів тощо.

Необхідно зазначити, що елементи синтаксису вивчають на уроках української мови в початкових класах за принципом поступового ускладнення навчального матеріалу. Спочатку діти навчаються складати слова в словосполучення, пізніше – починають будувати речення зі складеними словосполученнями. Одержавши початкове уявлення про речення, молодші школярі починають опрацьовувати види речень за метою висловлювання, інтонаційним оформленням, навчаються встановлювати зв'язок між словами у реченнях. Третьокласники вчать розрізняти види речень, визначати головні й другорядні члени речення. Учні четвертих класів, маючи базисне уявлення про види синтаксичних одиниць, удосконалюють свої уявлення про види речень за метою висловлювання та інтонацією, а також встановлюють зв'язки між членами речення. Четвертокласники виконують великий обсяг синтаксичних вправ і завдань, спрямованих на формування мовно-граматичної компетенції учнів [2].

Засвоєння молодшими школярами мовного матеріалу із синтаксису дасть змогу не лише навчитися правильно говорити, застосовуючи різні синтаксичні конструкції, але й одержу-

вати важливі знання з граматики української мови, які будуть корисними у майбутньому. Вітчизняні підручники містять чимало інформації про засвоєння вивченого у початковій школі граматичного матеріалу. Така інформація буде безцінною не лише для школярів початкових класів, нею можна активно користуватися під час вивчення граматичного матеріалу у середній і старшій школі [5, с. 52].

Вивчення синтаксису в початковій школі забезпечує практичне оволодіння всіма засобами виразності, які у синтаксичних одиницях – словосполученнях і реченнях виконують комунікативну функцію. Варто наголосити на тому, що молодші школярі мають певні труднощі у засвоєнні синтаксичного матеріалу. У зв'язку із цим виникає необхідність спрямувати роботу на засвоєння навчальних тем із синтаксису, пов'язаних із правильною побудовою різних видів речень, розрізненням головних і другорядних членів речення.

Сучасний етап навчання мови і мовлення має на меті не лише створити комунікативно спрямовані умови для мовної освіти учнів початкової школи, формування її мовно-синтаксичної компетенції, але й спрямувати молодшого школяра на вільне застосування синтаксичних засобів мови в усіх видах мовленнєвої діяльності.

Засвоєння шкільного матеріалу із синтаксису залежить від того, наскільки органічно він відбивається у поняттях, які розглядаються на уроках української мови в початковій школі. Це зумовлено насамперед тим, що саме синтаксису спеціально належать ті мовні одиниці, які безпосередньо здійснюють вплив на комунікативні особливості індивіда. Важливим аспектом засвоєння синтаксичного матеріалу молодшими школярами є взаємодія учня із педагогом. Педагог повинен мати багатий внутрішній світ, любити свою роботу і вміти донести до учня інформацію так, як цього вимагає педагогічна практика. О. Біляев у своїх наукових працях наводить приклади взаємодії учня із вчителем на уроці української мови у процесі вивчення синтаксичних одиниць.

Ученим визначено п'ять основних способів взаємодії, які доцільно застосовувати на уроках вивчення синтаксичного матеріалу: 1) озвучування мовного матеріалу вчителем, у цей час учні мають уважно слухати вчителя; 2) обмін думками з питань, які вивчалися на уроках, учні аналізують висновки та повторюють і узагальнюють вивчений матеріал; 3) спостереження над фактами та явищами мови, організоване вчителем для дітей, цей спосіб сприяє подальшому колективному обговоренню результатів роботи на уроці; 4) самостійне здобування знань із мови за підручником під керівництвом педагога; 5) набуття спеціальних умінь та навичок під час самостійної роботи на уроці та у процесі виконання домашніх завдань [1, с. 34].

Під час опрацювання розділу «Синтаксис» на уроках української мови в початковій школі вчитель має дотримуватися таких методичних принципів: навчання синтаксису у зв'язку з морфологією як розділом граматики, пунктуацією і з розвитком зв'язного мовлення молодших школярів.

Вивчення синтаксичного матеріалу у зв'язку з морфологією зумовлено тим, що всі мовні одиниці виявляють свої функції, певні граматичні

особливості саме на синтаксичному рівні. Так, визначення частин мови іноді можливе лише в структурі речення на основі зіставлення членів речення й частин мови, вибір синтаксичних конструкцій залежить від контексту тощо. Тому усвідомлення сутності синтаксичних понять можливе за умови засвоєння відомостей із морфології як важливого складника граматики.

Навчання синтаксису в поєднанні з інтонацією і пунктуацією вимагає особливої уваги до інтонаційного оформлення речень, різних за метою висловлювання, емоційним забарвленням і структурою. Важливо формувати в учнів початкової школи вміння доречно користуватися логічним наголосом, правильно визначати члени речення, вміння вживати розділові знаки в різних типах речень (наприклад, у реченнях з однопрідними членами).

Принцип вивчення синтаксичного матеріалу у зв'язку з розвитком зв'язного мовлення забезпечує реалізацію мовленнєвої змістової лінії програми, яка спрямована на формування комунікативної компетентності молодших школярів. Синтаксичні вміння й навички є основою для засвоєння мови як засобу спілкування, пізнання навколишнього світу і вирішення життєвих задач. Розуміння структурно-сміслових ознак речення як важливої комунікативної одиниці має стати підґрунтям для усвідомленого відбору синтаксичних одиниць для реалізації мети спілкування залежно від ситуації спілкування.

Оволодіння учнями початкової школи синтаксичними поняттями сприяє розвитку й удосконаленню монологічного і діалогічного мовлення. Спостереження за роллю синтаксичних одиниць в текстах різних стилів мовлення має бути спрямоване на формування й удосконалення в молодших школярів умінь і навичок із чотирьох видів мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання і письма). Відповідно застосування в освітньому процесі різних видів мовленнєвої діяльності, моделювання мовленнєвих ситуацій, організація мовленнєво-творчої діяльності молодших школярів на уроках української мови сприятиме засвоєнню синтаксичних понять, формуванню відповідних синтаксичних умінь і навичок, які передбачені навчальною програмою з розділу «Синтаксис» [2].

На нашу думку, надзвичайно важливим є забезпечити вивчення синтаксису із застосуванням різноманітних активних форм навчання, використання творчих вправ, таких як моделювання, трансформація, конструювання, доповнення мовних синтаксичних одиниць. Учні початкової школи мають відпрацьовувати навички складання невеликих текстів, під час написання яких вони мають урахувати граматичні і стилістичні особливості мовних явищ, які складуть основу майбутнього створеного тексту.

Під час вивчення синтаксису необхідно орієнтуватися на вміння і навички учнів, а саме: вміння спілкуватися, застосовуючи правила комунікації, вміння вибудовувати мовленнєву поведінку, вміння привернути до себе увагу засобами комунікації, вміння аргументувати свою думку, вміння чітко формулювати свої думки, вміння здійснювати самооцінку та підбивати підсумки виконаної роботи на уроці.

На нашу думку, успішне вивчення синтаксичного матеріалу в початковій школі забезпечує проблемний підхід до навчання мови і мовлення, а також застосування дослідницьких завдань. Для ефективного засвоєння навчального матеріалу з синтаксису науковцями розроблено низку рекомендацій, які лягли в основу шкільних практик оволодіння синтаксичними поняттями.

У методиці навчання синтаксису в початковій школі рекомендовано використовувати такі прийоми навчання мови і мовлення: аналіз словосполучень, перебудова синтаксичних конструкцій, заміна одних синтаксичних конструкцій іншими, поширення і перебудова речень, складання речень за опорними словами або схемами, редагування речень, синтаксичний розбір речення.

Рекомендуємо вчителю початкової школи з метою формування мовно-синтаксичної компетенції учнів початкової школи застосовувати різноманітні синтаксичні вправи і завдання, виконувати які молодші школярі будуть і у школі на уроках української мови, і під час виконання домашніх завдань. Загалом такі вправи спрямовані на саморозвиток особистості школяра, відкриття в ній нових мовних здібностей, а також на формування й удосконалення мовленнєвих умінь і навичок. Варто зазначити, що використання різноманітних вправ зміцнює навчальний потенціал молодших школярів, готуючи їх до сприймання більшого обсягу інформації з синтаксису на наступних етапах навчання у школі.

Для розв'язання проблеми якісного засвоєння синтаксичного матеріалу необхідна система мовно-граматичних вправ і завдань, яка має забезпечити засвоєння учнями теоретичних знань із синтаксису, а також сприятиме активному формуванню їхніх комунікативних умінь і навичок. Така система містить навчальні вправи, які мають на меті готувати молодших школярів до засвоєння синтаксичних понять, сприяти засвоєнню нового синтаксичного матеріалу, передбачати закріплення навчального матеріалу з синтаксису, контролювати рівень засвоєння основних синтаксичних одиниць.

На особливу увагу заслуговують тренувальні вправи, які передбачають формування умінь конструювати і доповнювати речення, виконувати синтаксичний розбір речень, різних за метою висловлювання й інтонаційним оформленням. Рекомендуємо вчителям початкової школи застосовувати тренувальні вправи творчого характеру, під час виконання яких учні складатимуть невеликі за обсягом тексти, використовуючи різні синтаксичні конструкції. Творчі здібності молодших школярів будуть виявлятися під час конструювання текстів, перебудови речень тексту з урахуванням граматичних і смислових форм.

Розглянемо типологію вправ із синтаксису за ступенем творчості, яку доцільно застосовувати на уроках української мови. До таких вправ належать:

- репродуктивні вправи, які застосовуються після ознайомлення учнів із теоретичним матеріалом для перевірки рівня засвоєння синтаксичного матеріалу;
- репродуктивно-креативні вправи, спрямовані на розвиток умінь та навичок учнів аналізувати речення, перебудовувати, доповнювати речення, уміти правильно використовувати різні

види речень за метою висловлювання й інтонацією у переказах і творах, трансформувати й переказувати тексти;

– креативні вправи, які використовуються з метою розвитку творчих здібностей учнів на уроках вивчення синтаксичного матеріалу під час виконання усних і письмових переказів, усних і письмових творів;

– продуктивно-творчі вправи, мета яких – збагачення граматичної будови мовлення учнів, навчання свідомого використання різних синтаксичних конструкцій у власному мовленні, усвідомлення їх комунікативної мети.

Педагогам доцільно застосовувати і контрольні вправи, мета яких – перевірка засвоєння відповідних синтаксичних одиниць і виявлення рівня сформованості вмінь правильно використовувати різної будови синтаксичні конструкції у власних висловлюваннях. До контрольних вправ насамперед відносимо перекази, твори, диктанти з граматичним завданням, тестові завдання. Отже, застосування зазначених навчально-тренувальних і контрольних вправ різного типу забезпечить засвоєння і закріплення синтаксичного матеріалу.

Висновки. Вивчення в початковій школі синтаксису має на меті сформувати в молодших школярів цілісне уявлення про мову як систему, сприяти засвоєнню граматики як одного з важливих розділів мовознавства і її складників – морфології і синтаксису, забезпечувати мовленнєвий розвиток школярів.

Основні завдання вивчення елементів синтаксису в початковій школі: забезпечити засвоєння

учнями знань про синтаксис на основі свідомого сприйняття ними системи синтаксичних понять; удосконалювати мовлення молодших школярів у напрямі його відповідності синтаксичним нормам української мови; збагачувати синтаксичний лад мовлення учнів; створити основу для засвоєння школярами правил пунктуації.

Навчання синтаксису на уроках української мови в початковій школі має бути комунікативно спрямованим, сприяти розвитку усного і писемного мовлення молодших школярів. Зазначимо, що володіння засобами синтаксису формує мовну особистість учня початкової школи, розвиває його мовленнєво-творчі здібності ефективно здійснювати комунікацію.

Процес формування мовно-синтаксичної компетенції учнів початкової школи є довготривалим і багатоетапним. Ефективність його визначається педагогічними умовами, базовими з яких є: розроблення організаційно-методичних основ вивчення розділу «Синтаксис» на уроках української мови в початковій школі, системи роботи щодо формування в учнів синтаксичних умінь і навичок, побудова алгоритму засвоєння основних синтаксичних понять (словосполучення, речення, текст). Таким чином, досягнення успішних результатів у формуванні в учнів мовно-синтаксичної компетенції сприятиме системній роботі, спрямованій на засвоєння теоретичного матеріалу про функціонування базових синтаксичних одиниць і використання доцільних методів і прийомів, форм і засобів навчання, системи синтаксичних вправ і завдань мовленнєво-творчого характеру.

Список літератури:

1. Біляев О.М. Зміст уроку мови. Харків : Педагогіка і психологія, 2015. 115 с.
2. Вашуленко М.С. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2011. С. 118–135.
3. Горошкіна О.М. Лінгводидактичні засади створення підручників з української мови для профільної школи. *Вісник Львів. ун-ту. Серія філол.* 2010. 48 с.
4. Кучерук О.А. Методи навчання в системі понять сучасної лінгводидактики. Київ : КНЕУ, 2017. 63 с.
5. Омельчук С. Комунікативно-функціональний підхід до вивчення синтаксису. Одеса : Дивослово, 2017. 130 с.
6. Резніченко Н.І. Нестандартні уроки української мови в 2 класі. Київ : КМА, 2016. 160 с.
7. Семеній Н.О. Комунікативні вміння як основа успішної партнерської взаємодії майбутнього вчителя. *Імідж сучасного педагога.* 2022. № 3 (204). С.7 8–91.

References:

1. Biliaiev O.M. (2015) Zmist uroku movy [Content of the language lesson]. Kharkiv: Pedagogika i psykholohiia, 115 p.
2. Vashulenko M.S. (2011) Metodyka navchannia ukrainskoi movy v pochatkovii shkoli [Methods of teaching the Ukrainian language in primary school]: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv. Kyiv: Litera LTD, pp. 118–135.
3. Horoshkina O.M. (2010) Lihvodydaktychni zasady stvorennia pidruchnykiv z ukrainskoi movy dlia profilnoi shkoly [Linguistic principles of creating textbooks on the Ukrainian language for specialized schools]. *Visnyk Lviv. un-tu. Seriya filol.*, 48 p.
4. Kucheruk O.A. (2017) Metody navchannia v systemi poniat suchasnoi lihvodydaktyky [Teaching methods in the system of concepts of modern linguistic didactics]. Kyiv: KNEU, 63 p.
5. Omelchuk S. (2017) Komunikatyvno-funktsionalnyi pidkhid do vyvchennia syntaksysu [Communicative-functional approach to the study of syntax]. Odesa: Dyvoslovo, 130 p.
6. Reznichenko N.I. (2016) Nestandardni uroky ukrainskoi movy v 2 klasi [Non-standard lessons of the Ukrainian language in the 2nd grade]. Kyiv: KMA, 160 p.
7. Semenii N.O. (2022) Komunikatyvni vminnia yak osnova uspishnoi partnerskoi vzaiemodii maibutnoho vchytelia [Communication skills as the basis of successful partnership interaction of the future teacher]. *Imidzh suchasnoho pedahoha*, no. 3 (204), pp. 78–91.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-17>

УДК 81'42:821.111

Іщенко М.П., Кльопа Ю.С.
Херсонська державна морська академія**ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ
НА ЗАНЯТТЯХ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У ВИЩИХ МОРСЬКИХ ЗАКЛАДАХ**

Анотація. У статті розглядається сучасний підхід до використання інтерактивних засобів навчання на заняттях з англійської мови у вищих морських закладах для розвитку комунікативної компетентності майбутніх судноводіїв. З'ясовано сутність поняття «інтерактивні засоби навчання». Був проведений аналіз створення і використання методичних матеріалів для роботи з інтерактивними засобами навчання на заняттях морської англійської мови. Наведені методологічні матеріали на основі інтерактивних засобів навчання, які були створені відповідно вимогам комунікативного і активного навчання та були впроваджені в модель уроку за структурою ESA. Представлені приклади діяльності та система вправ дають можливість використовувати інтерактивні засоби навчання на заняттях у вищих навчальних закладах. На думку авторів, робота направлена на демонстрацію ефективності такої методики.

Ключові слова: морська англійська мова, інтерактивні засоби навчання, система вправ, активне навчання, інтерактивне навчання.

Ishchenko Mariia, Klopka Yuliia
Kherson State Maritime Academy**USING INTERACTIVE TEACHING AIDS AT THE ENGLISH LANGUAGE LESSONS
IN HIGHER MARITIME INSTITUTIONS**

Summary. The goal of our research is using interactive teaching aids at the English language lessons in higher maritime institutions for the development of communicative competence of future seafarers. The essence of the concept of "interactive teaching aids" has been clarified. An analysis of the creation and using methodical materials for working with interactive teaching aids in maritime English lessons was conducted. Interactive learning is a specific form of organizing the cadets' cognitive activity. Goals and objectives of interactive learning are expanding cadets' cognitive abilities, in particular in obtaining, analyzing and implementing information from various sources; formation of deep internal motivation; possibilities of transferring acquired abilities, skills and methods of activity to various subjects and extracurricular life of cadets. While using the interactive teaching aids, cadets show activity, open feedback, experimentation, trust in communication, equality of positions. Interactive teaching methods form such rules, where every opinion is important, no one should be afraid to express their views or ideas. Students learn in teamwork, to be partners; clearly formulate their own statements, citing substantiated evidence; the ability to agree and disagree with the opinion of others. Examples of activities and a system of exercises based on interactive teaching aids are given, which meet the requirements of communicative and active learning and were implemented into EASA (Engage, Activate 1, Study, Activate 2) lesson model for developing speaking competencies of future deck officers. The presented methodological materials make it possible to use interactive teaching aids on the lessons at higher educational institutions. According to the authors, the work is aimed at demonstrating the effectiveness of such a technique. Using interactive teaching methods at the English language lessons in higher maritime institutions is not only a means of creating an atmosphere of cooperation, understanding and goodwill, but also an opportunity to really implement the basic principles of person-oriented learning.

Keywords: Maritime English, interactive teaching aids, the system of exercises, active learning, interactive learning.

Постановка проблеми. У сучасному світі формується нова система освіти, орієнтована на світовий освітній простір. Цей процес супроводжується значними змінами в педагогічній теорії і практиці навчально-виховного процесу. Інноваційний підхід до підготовки навчального матеріалу нового покоління, зміна їх функцій і способів використання в освітній практиці є однією зі складових модернізації освіти [2].

Перед вищою освітою постає завдання сформулювати творчу особистість майбутнього фахівця, спроможного до саморозвитку, інноваційної діяльності та самоосвіти. Передача знань у готовому вигляді від викладача студенту не вирішує цього завдання остаточно. Тому необхідно перевести студента з пасивного споживача знань до активного їх творця, який може сформулювати проблему, проаналізувати шляхи її вирішення, знайти оптимальний результат

і довести його правильність. У цьому контексті слід визнати, що використання інтерактивних засобів навчання на заняттях є не просто важливою складовою освітнього процесу, а й має стати його основою.

Сьогодні в різних наукових дослідженнях можна знайти різне визначення терміну «інтерактивного навчання». Литвин С. В. визначає це поняття як метод, у якому той, хто навчається, є учасником. Студент не є пасивним слухачем, спостерігачем, а бере активну участь у тому, що відбувається на занятті [3].

Інтерактивні методи навчання в рамках сучасних вимог до кваліфікаційної освіти є найбільш вдалим методом активізації пізнавальної активності студентів під час організації освітнього процесу. Адже, інтерактивні методи навчання стимулюють розумову діяльність студентів, привчають їх до прийняття самостійних

рішень, а також сприяють формуванню професійних умінь і навичок.

До позитивних сторін інтерактивного навчання також можна віднести наступне:

- розширення пізнавальних можливостей студентів;
- високий рівень засвоєння знань;
- участь у роботі всіх студентів групи або підгрупи;
- можливість висловлювати власну думку;
- уміння аргументувати свою думку, відстояти її;
- можливість засвоєння великої кількості матеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідна проблематика частково ставала предметом досліджень у роботах Л.В. Биркун, Т.В. Власюк, С.Ю. Ніколаєвої [4], Л.С. Панової та ін., вони досліджували форми, методи навчання, С.Ю. Ніколаєва досліджувала комунікативний підхід до навчання іноземної мови, О.І. Пометун [5] досліджувала інтерактивні технології.

Суть інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умов постійної, активної взаємодії всіх курсантів; це – співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове навчання в співпраці) [6, с. 5], де і курсант, і викладач є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють, що вони роблять, рефлектують з приводу того, що вони знають, вміють і здійснюють. Інтерактивне навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сьогодні суспільство вимагає від людини самостійних, відповідальних творчих дій, креативного мислення. Сучасне мореплавство потребує фахівців, які мають навички спілкування англійською мовою, відповідальні, інтелектуальні та які здатні до самостійного вирішення проблем.

Серед передових методів у сучасному навчальному процесі вивчення англійської мови, велику увагу приділяють інтерактивним методам, основаних на особистісно-орієнтованому підході до студента, спрямованого на розвиток не лише творчого потенціалу вивчаючого, але й на вміння мислити та швидко реагувати, покращуючи комунікаційні навички.

Мета статті. Визначити роль інтерактивних технологій в навчальній діяльності та запропонувати ефективні технології у викладанні англійської мови у вищих морських закладах.

Виклад основного матеріалу дослідження. За Ю. Кравченко, інтерактивною технологією називають ту, яка ставить студента у положення творця та активного учасника навчального процесу [1, с. 90].

Ю. Кравченко наголошує, що інтерактивні технології навчання іноземним мовам створюють необхідні передумови як для розвитку мовленнєвої компетенції студентів, так і для формування умінь приймати колективні та індивідуальні рішення з метою виховання активних громадян суспільства [1, с. 89].

У проведенні інтерактивного заняття варто дотримуватися структури, тому Ю. Кравченко

подає наступну структуру заняття із застосуванням інтерактивних технологій, а саме:

- 1) підготовчий етап, тобто підготовка необхідних матеріалів;
- 2) етап вступу, на цьому етапі відбувається пояснення правил, мети, завдань;
- 3) етап проведення, виконання студентами завдання;
- 4) етап рефлексії. Обговорення результатів завдання, досягнення цілей та оцінювання [1, с. 91].

Застосування інтерактивних технологій висуває певні вимоги структури заняття, яка, за О. Пометун, складається з п'яти елементів, а саме: мотивація, представлення теми і очікуваних результатів, надання необхідної інформації, інтерактивна вправа, підбиття підсумків, оцінювання результатів.

За Л.В. Пироженко та О.І. Пометун, визначають умовну робочу класифікацію інтерактивних технологій за формами навчання (моделями), у яких реалізуються інтерактивні методи. Їх розподіляють на чотири групи залежно від мети заняття та форм організації діяльності студентів: інтерактивні технології кооперативного навчання, інтерактивні технології колективно-групового навчання, технології ситуативного моделювання, технології опрацювання дискусійних питань [5, с. 124–130].

До технологій кооперативного навчання належать такі інтерактивні технології як: робота в парах, роботи в малих групах, карусель. Робота в парах розвиває вміння для подальшої роботи в парах, дає змогу обговорити питання, обмінятися думками перед колективним обговоренням, у парі можна швидше виконати завдання, які потребують більше часу.

Акваріум. Це варіант кооперативного навчання, що є формою діяльності курсантів у малих групах, ефективний для розвитку навичок спілкування в малій групі, вдосконалення вміння дискутувати та аргументувати свою думку. Одна група курсантів (4-5 осіб), отримує картку з завданням:

Read the statement / situation. Discuss it, find the best decision

Доки ця група обговорює, іншим студентам пропонується слухати обговорення, але не втручатись в обговорення, тільки після обговорення, решту студентів викладач запитує Do you agree with the ideas of this group? What argument is the best?

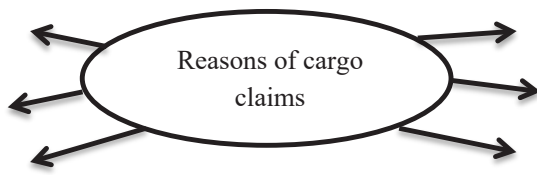
Інтерактивні технології колективно-групового навчання, до цієї групи можна віднести інтерактивні технології, що передбачають спільну роботу. Наприклад «мозковий шторм», мікрофон, незакінчені речення.

Мозковий шторм. Мозковий шторм спонукає учнів проявляти уяву та творчість, дає можливість їм вільно висловлювати свої думки.

Мета «мозкового шторму» в тому, щоб зібрати якомога більше ідей щодо проблеми від усіх курсантів протягом обмеженого періоду часу.

Після презентації проблеми та чіткого формулювання проблемного питання (його краще записати на дошці) пропоную всім висловити ідеї, коментарі, навести фрази чи слова, пов'язані з цією проблемою.

Наприклад, Brainstorm

Технологія ситуативного моделювання – це побудова навчального процесу за допомогою включення у гру, вона реалізує ще й наступні цілі: забезпечує контролю виведення емоцій, надихає і допомагає розвитку творчої уяви, надає можливості висловлювати свої думки. Наприклад рольова гра, імітаційні ігри.

Студентам надається максимальна свобода інтелектуальної діяльності, яка обмежується лише правилами та умовами гри. Студенти самі обирають власну роль у грі, припускають ймовірний розвиток подій, створюють проблемну ситуацію, шукають шляхи її вирішення. Викладач тільки контролює процес.

Рольова гра. Гра має велике значення для розвитку особистості, та має такі функції:

- 1) розвиваюча – розвиток творчого потенціалу студентів;
- 2) активізуюча – стимулювання пізнавальних процесів;
- 3) комунікабельна – регулювання міжособистісних відносин;
- 4) інформаційна – стимулює обмін інформацією.

На заняттях із дисципліни «Морська англійська мова» на перших і других курсах представлені завдання типу рольової гри. Курсантам пропонується виконати завдання:

Role-play the situation

Student A. You are Safety Officer. You need to instruct your crewmembers on the next items:

- why it is important to follow safety standards and rules;
- when and why they should use PPE;
- what types of PPE they should use depending on the task.

Students B and C. You are crewmembers. You need to listen to Safety Officer and ask questions if any information is not clear or confusing.

На старших курсах, слід використовувати такі завдання з рольової гри:

Student A. You are Chief Officer.

Student B. You are Master.

Student C. You are Designated Person from Port Terminal / Shipper.

Список літератури:

1. Кравченко Ю.О. Про деякі інтерактивні методи на заняттях англійської мови. *Молодий вчений*. 2017. № 3. С. 89–117.
2. Леонтьєва А. Технологія розвитку критичного мислення у формуванні комунікативної компетенції під час навчання іноземної мови. *Молодий вчений*. 2014. № 2. С. 890–892.
3. Литвин С.В. Система вправ для навчання учнів старших класів середньої загальноосвітньої школи. *Іноземні мови*. 2001. № 1. С. 4–9.
4. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах / кол. авторів під керівн. С.Ю. Ніколаєвої. Вид. 2-ге, випр. і перероб. Київ : Ленвіт, 2002. 328 с.
5. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / за ред. О.І. Пометун. Київ : А.С.К., 2005. 192 с.
6. Шевченко Є. Використання інтерактивних технологій для розвитку пізнавального інтересу на уроках англійської мови. *Англійська мова та література*. 2005. № 24. С. 4–6.

Choose one of the Heavy lift/ Project cargoes. Conduct a tool-box meeting using the plan: the cargo peculiarities, the vessel peculiarities (cranes capacity, pontoons), stowage place, bedding & amp; lashing arrangements, lifting procedures, communication requirements.

Briefing. Метод «інструктажу», спонукає студентів закріпити пройдений матеріал, підвести підсумки вивченого матеріалу, інструктувати один одного перед виконанням різних задач на судні. Наприклад, перед швартуванням, всі члени екіпажу повинні бути ознайомлені зі своїми обов'язками, потенційними небезпеками.

You are Chief Officer. Conduct a briefing with the crew to make all necessary arrangements for mooring operation.

Опрацювання дискусійних питань (метод ПРЕС, «дискусія», «дебати»). Перевага цих методів є те, що в обговорюванні можуть приймати участь всі студенти, можуть спочатку обговорити питання у парах чи групах, думки можуть розходитись.

Дискусія № 1

Discuss, *What are the reasons of crack in cargo hold?*

Дискусія № 2

Discuss the questions.

1. Is it possible to prevent cargo damage in heavy weather conditions?

2. What precautions can prevent cargo damage in heavy weather conditions?

Висновки з даного дослідження. Отже, існує достатня кількість інтерактивних засобів навчання англійської мови у вищих морських закладах, для реалізації тих чи інших методів потрібно визначити цілі, що повинні студенти знати, закріпити, повторити, підготувати ефективну матеріальну базу.

Застосування інтерактивних методів є новими феноменами у системі освіти, але вони мають багато переваг у засвоєнні матеріалу. Безліч наукових дослідників підтверджують той факт, що інтерактивні засоби сприяють кращому засвоєнню знань студентів, зростає мотивація студентів до пізнання іншомовного середовища.

Отже, інтерактивні засоби навчання підвищують працездатність і зацікавленість студентів, допомагає показати своє знання на практиці, вивчити нову лексику та граматику. Саме інтерактивні засоби допомагають студентам стати творчими особистостями, навчають творчо та креативно підходити до вирішення різноманітних завдань.

References:

1. Kravchenko Y.O. (2017) Pro deiaki interaktyvni metody na zaniattiakh anhliiskoi movy [About some interactive methods on English classes]. *Young Scientist*, no. 3, pp. 89–117.
2. Leontieva A. (2014) Tekhnolohiia rozvytku krytychnoho myslennia u formuvanni komunikativnoi kompetentsii pid chas navchannia inozemnoi movy [Technology for the development of critical thinking in the formation of communicative competence during foreign language teaching]. *Young Scientist*, no. 2, pp. 890–892.
3. Lytvyn S.V. (2001) Systema vprav dlia navchannia uchniv starshykh klasiv serednoi zahalnoosvitnoi shkoly [A system of exercises for teaching students of senior secondary school]. *Foreign Languages*, no. 1, pp. 4–9.
4. Nikolaieva S. (2002) Metodyka vykladannia inozemnykh mov u serednikh navchalnykh zakladakh [Methods of teaching foreign languages in secondary schools]. Kyiv: Lenvit, no. 2, 328 p. (in Ukrainian)
5. Pometun O.I. (2005) Suchasnyi urok. Interaktyvni tekhnolohii navchannia [A modern lesson. Interactive teaching technologies]. Kyiv: A.S.K., 192 p. (in Ukrainian)
6. Shevchenko Y. (2005) Vykorystannia interaktyvnykh tekhnolohii dlia rozvytku piznavalnoho interesu na urokakh anhliiskoi movy [The use of interactive technologies for the development of cognitive interest in English lessons]. *English language and literature*, no. 24, pp. 4–6.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-18>

УДК 378.147

Лях Т.О.¹, Бхавмік Джугантор
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МЕДИЧНИХ ТЕРМІНІВ: ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНИМИ СТУДЕНТАМИ

Анотація. У статті розглянуто питання вивчення медичних термінів у контексті словотворення на заняттях української мови для іноземних студентів. Ознайомлення іноземних студентів із морфемною будовою медичних термінів сприяє більш продуктивному вивченню термінології, покращує розуміння студентами лексичного значення слова, розвиває комунікативні навички. Тому у пропонованому дослідженні висвітлено словотвірні шляхи формування медичних термінів, зокрема за допомогою суфіксів і суфіксoidів, у яких містяться ключові дериваційні характеристики медичних термінів. Систематизовано творення термінів за допомогою суфіксів, що є досить важливим для їх запам'ятовування та вживання іноземними студентами у певних комунікативних ситуаціях. Наголошено, що суфікси містять лексичне та морфемне значення слова.

Ключові слова: медичний термін, термінотворення, суфікс, суфіксoid, українська мова, іноземні студенти.

Liakh Tetiana, Bhowmick Jugantor
State Higher Educational Institution "Uzhhorod National University"

SUFFIXATION AS A WAY FOR CREATION OF UKRAINIAN MEDICAL TERMS: THE EXPERIENCE OF STUDYING BY FOREIGN STUDENTS

Summary. Medical terminology is a main part of scientific vocabulary. The medical field is actively developing, new scientific directions of work are emerging, and accordingly, new terms are coming up to denote medical concepts and realities. That is why there is a need for a study of medical terms, especially accordingly to the morphemic structure of the word. The medical terminology is the subject of many studies in Ukrainian and foreign linguistics, but the functioning and usage of the medical terms in a professionally-oriented approach to teaching Ukrainian for foreign students of medical specialties has been little studied, and that determines the relevance of this topic. It has been found the meaning of scientific thoughts concerning the role of professional approach to teaching Ukrainian as the foreign language. The studying of the medical terms helps foreign students to acquire professional speech skills. The article examines the issue of studying medical terms in Ukrainian language classes for foreign students in the context of word creation, which contributes to a more productive study of medical terminology. Acquainting foreign students with the morpheme structure of a word contributes to a deeper understanding of the lexical meaning of the term, which develops students' communication skills. An article explores the ways of formation of the medical terms, in particular with the help of suffixes and suffixoids. The suffix is considered as one of the most productive morphological ways of creating of medical terms. Productive ways of formation of the medical terms using suffixes are systematized, which is quite important for students to remember terms and use them in certain communicative situations. The morpheme, in particular suffix, is identified as part of the term, the functions of the morpheme are effected only as the corresponding constituent functions of the word as a whole. For instance, the meaning inflammation is built up by means of the grammatical suffix -ит- (синусит, отит, дерматит). The suffixes express the specificational part of the meaning of the medical term; the specifications being of lexical and grammar character that facilitates the studying of the medical terms by foreign students.

Keywords: medical terms, term formation, suffix, suffixoids, Ukrainian language, foreign students.

Постановка проблеми. Одним із компонентів змісту навчання іноземних студентів української мови є здатність розуміти висловлювання, а також використовувати інформацію під час спілкування у професійній сфері. Знання української медичної термінології іноземними студентами медичних спеціальностей розширює їхні комунікативні навички на професійному рівні, що є надзвичайно важливо, адже клінічні заняття із фахових дисциплін, медичну практику, а подекуди й інтернатуру вони проходять на базі українських лікарень, тому для спілкування з українськими колегами та пацієнтами необхідні навички комунікації в певних професійних ситуаціях. Крім цього, вивчення термінів та їх значення також пов'язано з опануванням медицини, формуванням навичок самостійно розширювати горизонт отриманих знань через читання фахової літератури тощо. Відтак, для збагачення словникового запасу, ко-

трий відноситься як до соціокультурної, так і професійної сфери, важливе значення також відіграє вивчення морфемної будови слова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з аналізом термінів з погляду їх словотвору, семантики та мотивації, вже вивчали мовознавці О. Материнська, Л. Червінська, М. Вашуленко, С. Дорошенко, В. Горпинич, Т. Біленька, Т. Горбунцова, П. Тофанчук та ін.

Визначення певних особливостей творення українських медичних термінів, які найчастіше обумовлені провідною роллю інтернаціональних словотвірних формантів греко-латинського походження у формуванні медичної терміносистеми, стало об'єктом уваги О. Самойленко. На думку дослідниці, «основними особливостями сучасної української медичної термінології є широке використання афіксоїдації як способу творення нових слів, та розповсюдження синонімії як на морфем-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7913-3468>

ному рівні, так і на лексичному, а також калькування російської медичної термінології, що призводить до активного функціонування симулякрів у сучасній українській термінології» [10, с. 111].

А.В. Ткач досліджує принципи організації сучасної української медичної термінології на лексико-семантичному та словотвірному-структурному рівнях, наголошуючи, що «будь-який медичний термін є елементом відповідної мікротерміносистеми». Кожен термін, на думку дослідника, «займаючи місце у відповідній мікротерміносистемі, перебуває у фіксованих родо-видових або інших зв'язках з іншими її термінами. З іншого боку, терміни різних мікротерміносистем перебувають у взаємозв'язку між собою, що відображає тенденцію до прогресу» [13, с. 247].

Розвиток і становлення сучасної української медико-клінічної термінології став предметом дослідження Н. Місник. Дослідниця справедливо відзначає, що терміносистема періоду 90-і рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. позначена процесами її перегляду, відродження та упорядкування з дотриманням чітких концептуальних засад у термінотворенні та терміновживанні, зокрема «відновлення органічних для української мови словотвірних моделей (стисний біль, жарознижувальний засіб, завідувач відділення тощо)» [7, с. 202].

Вищезазначені зауваги є цінними у процесі розробки методики викладання та вивчення іноземними студентами української медичної термінології у зв'язку з морфемною будовою слова, адже творення термінів-слів безпосередньо пов'язують із загальними законами словотвору української мови [9, с. 167].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення та засвоєння іноземними студентами медичної термінології передбачає розуміння семантики представленої лексики. Відтак, значення медичного терміна тісно пов'язане з його словотворенням, морфемною будовою, розуміння якої сприяє кращому запам'ятовуванню, розумінню та використанню термінів у певному контексті чи комунікативній ситуації.

Мета статті полягає у з'ясуванні суфіксального способу творення українських медичних термінів у контексті вивчення будови слова і словотвору на заняттях української мови як іноземної, виокремлення основних найбільш продуктивних суфіксів і суфіксоїдів щодо опанування іноземними студентами-медиками навиків фахового мовлення.

Медичні терміни насамперед фіксують тлумачні словники медичної термінології. Ілюстративний матеріал, представлений медичними термінами, було відібрано із словника: Литвиненко Н.П., Місник Н. В. Тлумачний словник медичних термінів. Київ – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2010.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ознайомлення іноземних студентів із морфемною будовою слова в українській мові сприяє розвитку розуміння лексичного значення слова, що у свою чергу розвиває комунікативні навички студентів. Особливо це стосується медичної термінології.

Термін – «слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо; слово або вислів, що вживається в тому чи іншому середовищі, на певній території,

людьми певного фаху» [12, с. 87]. Термін є відображенням певного фахового поняття і має певну когнітивну функцію. Сучасна медична термінологія – явище досить неоднорідне за своїм складом і функціональністю. З одного боку, медичні терміни слугують для обміну інформації у професійній сфері, а з іншого – ядро цих слів відображає особливості національної мовної картини світу. Як відомо, медична термінологія є одним із найдавніших лексичних шарів української мови, тому відображає основні способи словотворення.

За своєю структурою медичні терміни поділяють на прості (плече, лікоть, передпліччя, кисть, таз, сідниці, стегна, коліна, гомілки, стопи, насичення), складні (крововилив, крилоподібний, мікроскопія, внутрішньочеревний) та складені або словосполучення (верхні кінцівки, нижні кінцівки) [8, с. 15].

Терміни зазвичай утворюються кількома способами: I. Морфологічні способи творення; II. Синтаксичний спосіб: утворення стійких терміносполучень (на основі словосполучення), які являють собою дво- та багатоконпонентні терміни. III. Семантичні способи: 1) метафора та метонімія; 2) епонімія. IV. Морфолого-синтаксичний спосіб: субстантивізація, адвербіалізація тощо. В якості продуктивного способу термінотворення та поповнення термінологічної системи виокремлюють також запозичення термінів з інших мов [3, с. 24].

Найбільш продуктивний спосіб утворення медичних термінів – морфологічний, що включає: 1) афіксальні способи (афіксація); 2) безафіксальні способи; 3) осново- та словоскладання; 4) аббревіація.

При вивченні морфемної будови слова, зокрема й творення медичних термінів, студенти насамперед повинні розуміти поняття «словотвір» (1. Розділ науки про мову, що вивчає творення нових слів на основі наявних у словниковому складі, які мотивують похідні утворення; вчення про будову похідних слів, про засоби і способи їх творення; 2. Процес (або результат) творення нових слів на основі однокореневих слів або словосполучень за певними моделями і закономірностями, які існують у мові [1, с. 273, 274]) і «морфема» (найменша неподільна значуща одиниця мови, яка виступає як носій певного лексичного чи граматичного значення слова і регулярно відтворюється відповідно до моделей цієї мови [1, с. 137]).

Мовознавець М. Кочерган відзначає «міжрівневі зв'язки» словотвору, його «проміжний рівень»: «Словотвірний рівень міститься між морфологічним і лексико-семантичним основними рівнями. Суть міжрівневих зв'язків тут полягає в тому, що основна одиниця морфологічного рівня – морфема – використовується для творення одиниць лексико-семантичного рівня – слів (лексем)». Крім цього, вчений звертає увагу на зв'язок між словотвором і синтаксисом, коли «утворення складних слів, як правило, зводиться до згортання словосполучення в єдине слово (*косий кут* – > *косокутник* «предмет, що має косі кути», *другий курс* –> *другокурсник* «студент, який навчається на другому курсі»)» [5, с. 283]. Зв'язок словотвору з різними рівнями мови дає можливість використовувати його при вивченні частин мови, синтаксису, а також для кращого запам'ятовування студентами медичної термінології.

Важливо пояснити студентам основні поняття словотвору: непохідне й похідне слово; твірне слово, твірна основа; словотворчий засіб; словотвірний ланцюжок; словотвірне гніздо; словотвірне значення; словотвірна мотивація, а також основні способи словотворення (афіксальний, безафіксний, основоскладання) [2].

Розуміння студентами особливостей українського словотвору допомагає краще зрозуміти значення слів, котрі використовуються як у нейтральних текстах, так і у професійній сфері. Крім цього, словотвір поєднує граматичне та лексичне значення слова. Вивчення дериваційних особливостей українських медичних термінів дає змогу краще зрозуміти їхню специфіку. Відтак, студенти зможуть не лише легше запам'ятовувати терміни, а й навіть утворювати нові мотивуючі слова.

У методиці викладання української мови як іноземної у процесі вивчення медичної термінології слід розрізняти моделі словотворення клінічних термінів. В.В. Малахова та О.В. Самойленко зауважують, що в україністиці на позначення таких словотвірних елементів використовують поняття «афіксоїд», які залежно від позиції у слові поділяються на «префіксоїди» та «суфіксоїди» [6, с. 113]. Чимало українських медичних термінів утворено афіксальним способом за допомогою грецьких та латинських афіксів.

Актуальним у вивченні дериваційних особливостей українських медичних термінів є суфіксальний спосіб творення, адже греко-латинські суфікси та відповідні суфіксоїди в українській мові є досить систематизованими та концептуальними, вносять конкретизацію по відношенню до значення, яке транслює корінь, і можуть змінювати граматичну категорію терміна [3, с. 24]. Суфіксація є поширеним явищем, однак кількість суфіксів, використуваних у цьому процесі, порівняно невелика [4, с. 123].

Розглянемо найбільш актуальні суфікси, які мають досить високу частотність у творенні українських медичних термінів. Одним із таких є суфіксоїд *-itis* = *-um*, *-im*, що вказує на хворобу запального характеру. Як правило, цей суфіксоїд додається до терміноелемента, що означає частину тіла, тканину чи орган, і таким чином утворюється термін, що має значення «патологічний стан» або «симптом»: *гастрит* (запалення шлунка), *синусит* (запалення придаткових пазух носа), *дерматит* (запалення шлунка), *стоматит* (запалення ротової порожнини) тощо. Можна також привести приклад інших словотвірних моделей, в яких використовуються інші суфікси на позначення захворювання чи відхилення від норми: *гастроптоз* (гастро- з гр. «gaster», «gastri» – шлунок + птоз – із гр. «-ptosis» – опущення – опущення шлунка), *кардіомегалія* (кардіо з гр. «cardio» + мегалія з гр. «megas», «megalos», «megalia» – великий, збільшений – значне збільшення розмірів і маси серця), *кардіоміопатія* (кардіо з гр. «cardio» + міо з гр. «mys», «mu» – м'яз + патія з гр. «patos» > – хвороба – патологічні зміни серцевого м'яза). Суфікс *-ом(а)* вживається при творенні термінів, що позначають пухлинні утворення: *аутосома*, *бластома*, *глаукома*, *лейкома*, *саркома*, *туберкулома* тощо.

Частовживаним суфіксом на позначення результату процесу в медицині є іншомовний суфікс *-ація*

(*-ізація*): *госпіталізація* (госпіталь + ація), *операція* (оперувати + ація). На позначення процесів до дієслівних основ також додається суфікс *-ння*: *запалили* – *запалення*, *знекровити* – *знекровлення*.

Суфіксоїд *-томія* (*-ектомія*) передає значення *видалення*, наприклад: *тонзилотомія* – *видалення мигдалин*, *апендектомія* – *видалення апендиксу*, *артеріектомія* – *видалення артерії*; компонент *-метрія* означає *вимірювання* чогось (*термометрія*) тощо.

Досить продуктивним при творенні медичних термінів є суфікси на позначення суб'єктивної оцінки *-ок*, *-к(а)*, ускладнені формантами *-ов*, *-оч*, *-еч*, *-ик*, *-ян*, та суфікс *-ець*. За їх допомогою від іменних основ утворені терміни на позначення органів: *клубочок*, *мозочок*, *шлуночок*, *мішечок*, *канатик*, *вузлик*, *кристалик*, *мізинець*, *зубець*, *гребінець*; *гомілка*, *голівка/головка*, *сітківка* тощо.

Терміни-прикметники творяться здебільшого за допомогою суфіксів *-н*-, *-ов*-: *інфекція* – *інфекційний*, *кістка* – *кістковий*.

Суфікс *-ість* додається до прикметникових основ на позначення властивостей: *кволий* – *кволість*, *нервовий* – *нервовість*.

Для позначення різних речовин, лікарських препаратів, хімічних сполук у медичній термінології широко представлена словотвірна модель із суфіксами *-ин/-ін/-ін*: *аспирин*, *нуклеїн*, *кокаїн*, *протеїн*, *туберкулін* тощо. Ці суфікси приєднуються, як правило, до основ іншомовного походження.

Словотвірний тип з суфіксом *-лог-* представлений в медичній термінології численною групою термінів-назв осіб за фаховими ознаками: *офтальмолог*, *невролог*, *психолог*, *кардіолог*, *отоларинголог*, *онколог*, *гінеколог* тощо. Усі терміни цієї групи співвідносяться з іменниками на *-логі(я)*, що становлять назви наукових дисциплін, їхніх розділів та частин: *патологія*, *офтальмологія*, *неврологія*, *психологія*, *кардіологія*, *гінекологія* тощо.

Висновки. Знання і вміння використовувати медичну термінологію на практиці є важливою частиною навчання іноземних студентів-медиків. Вивчення словотвору медичної термінології сприяє ефективній презентації її семантики. Ознайомлення іноземних студентів із морфемною будовою терміна покращує розуміння лексичного значення слова, розвиває комунікативні навички. Тому дуже важливо, щоб студенти засвоїли словотвірні шляхи формування медичних термінів, зокрема за допомогою суфіксів і суфіксоїдів, у яких містяться ключові дериваційні характеристики. У процесі вивчення медичних термінів у контексті українського словотвору іноземні студенти не лише розуміють і запам'ятовують нову лексику, а й осмислюють медичну термінологію як систему. Вивчення словотворчих моделей дає можливість іноземному студенту збагачувати словниковий запас, сприяє розумінню лексико-граматичних зв'язків у мові та активному оволодінню мовою спеціальності, формуванню термінологічної компетенції.

Подальше вивчення термінотворення на заняттях української мови для іноземних студентів медичних спеціальностей вважаємо перспективним напрямом науково-педагогічних досліджень, також слід продовжити розробляти відповідний комплекс вправ і завдань для практичного застосування.

Список літератури:

1. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
2. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 1999. 207 с.
3. Дев'ятко Ю.С. Дериваційна характеристика медичних термінів (на матеріалі стоматологічних текстів). *Вісник Одеського національного університету. Філологія*. 2019. Т. 24. № 1(19). С. 21–28.
4. Копіца Є.П. Термінотворення в українській терміносистемі. *Наука і освіта*. 2005. № 3-4. С. 125–129.
5. Кочерган М.П. Загальне мовознавство : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2003. 464 с.
6. Малахова В. В., Самойленко О.В. Афіксоїдальні утворення у медичній термінології сучасної української мови : *Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах»*. 2019. С. 112–114.
7. Місник Н.В. Історія становлення української медичної термінології. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 9 : Сучасні тенденції розвитку мов*. 2001. № 5. С. 199–203.
8. Основи медичної термінології : посібник з української мови для студентів-іноземців / укл. Г.П. Краєвська, Ю.В. Кукуруза, О.М. Дудник. Вінниця, 2013. 32 с.
9. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство : підручник. Львів : Світ, 1994. 216 с.
10. Самойленко О.В. Особливості української медичної термінології. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип. 13. Т. 1. С. 108–111.
11. Самолисова О., Ніколаєва А. *Поняття «термінологія» та деякі аспекти українського медичного термінотворення. Українська термінологія і сучасність*. Київ : КНЕУ, 2005. Вип. VI. С. 201–204.
12. Словник української мови: в 11 томах. 1979. Т. 10.
13. Ткач А.В. Сучасна українська медична термінологія: проблеми та перспективи розвитку. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2010. Вип. 23. С. 247–252.

References:

1. Hanych D.I., Oliiynyk I.S. (1985) Slovyk lnhvistychnykh terminiv [Dictionary of linguistic terms]. Kyiv, 360 p.
2. Horpynych V.O. (1999) Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfemika. Slovtvir. Morfonolohiia [Modern Ukrainian literary language. Morphemics. Word work Morphonology]. Kyiv, 207 p.
3. Deviatko Yu.S. (2019) Deryvatsiina kharakterystyka medychnykh terminiv (na materialy stomatolohichnykh tekstiv) [Derivative characteristics of medical terms (based on the texts related to dentistry)]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Filolohiia – Bulletin of Odessa National University. Philology*, t. 24, no. 1(19), pp. 21–28.
4. Kopitsa Ye.P. (2005) Terminotvorennia v ukrainskii terminosystemi [Terminology creation in the Ukrainian terminology system]. *Nauka i osvita – Science and education*, no. 3-4, pp. 125–129.
5. Kocherhan M.P. (2003) Zahalne movoznavstvo: pidruchnyk [General linguistics: a textbook]. Kyiv : Vydavnychiy tsentr "Akademiia", 464 p.
6. Malakhova V.V., Samoilenko O.V. (2019) Afiksoidalni utvorennia u medychnii terminolohii suchasnoi ukrainskoi movy [Affixoid formations in the medical terminology of the modern Ukrainian language]: *Materialy IX Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii "Leksyko-hramatychni innovatsii v suchasnykh slovianskykh movakh" – Materials of the IX International Scientific Conference "Lexico-grammatical innovations in modern Slavic languages"*, pp. 112–114.
7. Misnyk N.V. (2001) Istoriia stanovlennia ukrainskoi medychnoi terminolohii [The history of the formation of Ukrainian medical terminology]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 9: Suchasni tendentsii rozvytku mov – Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanova. Series 9: Modern trends in language development*, no. 5, pp. 199–203.
8. Osnovy medychnoi terminolohii: posibnyk z ukrainskoi movy dlia studentiv-inozemtsiv (2013) [Basics of medical terminology: Ukrainian language guide for foreign students] / uкл. H.P. Kraievskia, Yu.V. Kukuruzia, O.M. Dudnyk. Vinnytsia, 32 p.
9. Panko T.I., Kochan I.M., Matsiuk H.P. (1994) Ukrainske terminoznavstvo: pidruchnyk [Ukrainian terminology: textbook]. Lviv: Svit, 216 p.
10. Samoilenko O.V. (2022) Osoblyvosti ukrainskoi medychnoi terminolohii [Peculiarities of Ukrainian medical terminology]. *Zakarpatski filolohichni studii – Transcarpathian Philological Studies*, vol. 13, t. 1, pp. 108–111.
11. Samolysova O, Nikolaieva A. (2005) Poniattia «terminolohiia» ta deiakі aspekty ukrainskoho medychnoho terminotvorennia [The concept of "terminology" and some aspects of Ukrainian medical terminology]. *Ukrainska terminolohiia i suchasnist – Ukrainian terminology and modernity*, vol. VI, pp. 201–204.
12. Slovyk ukrainskoi movy (1979): v 11 tomakh [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes], t. 10.
13. Tkach A.V. (2010) Suchasna ukrainska medychna terminolohiia: problemy ta perspektyvy rozvytku [Modern Ukrainian medical terminology: problems and prospects for development]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Filolohichni nauky – Scientific works of Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ohienko. Philological sciences*, vol. 23, pp. 247–252.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-19>

УДК 37.011.3:005:336.2:81276.6:502/504-051

Шиманська В.В.¹Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ЕФЕКТИВНІ МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНОМУ УСНОМУ АНГЛОМОВНОМУ СПІЛКУВАННІ МАЙБУТНІХ ЕКОЛОГІВ

Анотація. У статті здійснений аналіз презентації і кейс-методу як ефективних методів навчання у процесі формування лексичної компетентності в професійно орієнтованому англomовному спілкуванні майбутніх екологів. Виявлена специфіка діалогічного і монологічного професійно орієнтованого усного мовлення. Професійно орієнтований монолог розглядається як односпрямована форма мовлення, яка залучає співрозмовника або аудиторію до процесу професійно орієнтованого спілкування. Висвітлені чинники, що впливають на ефективність професійно орієнтованого усного англomовного спілкування майбутніх екологів. Проаналізовані лексичні засоби оформлення висловлювань майбутніми екологами у діалогічному і монологічному професійно орієнтованому усному мовленні. З'ясовано, що презентація є методом навчання майбутніх екологів підготовленого професійно орієнтованого монологічного мовлення, зумовленим конкретними завданнями та ситуаційними умовами. Розглянуті особливості ефективного використання презентації у процесі формування лексичної компетентності в професійно орієнтованому англomовному спілкуванні майбутніх екологів. Здійснений аналіз кейс-методу, що опирається на осмислення майбутніми екологами змісту проблеми, пошук власного варіанту розв'язання цієї проблеми, дискусійне обговорення представлених варіантів.

Ключові слова: лексична компетентність, професійно орієнтоване англomовне спілкування, майбутні екологи, монологічне мовлення, діалогічне мовлення, методи навчання, презентація, кейс-метод.

Shymanska Vira

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

EFFECTIVE METHODS OF BUILDING A LEXICAL COMPETENCE IN PROFESSIONALLY-ORIENTED ORAL COMMUNICATION OF PROSPECTIVE ECOLOGISTS

Summary. The article presents the analysis of presentation and case-method as effective methods of building a lexical competence in professionally-oriented oral communication of prospective ecologists. The specifics of dialogical and monological professionally-oriented speech has been revealed. A professionally-oriented monologue is considered as one-way form of speech that involves an interlocutor or audience into the process of professionally-oriented communication. The factors that influence the effectiveness of professionally-oriented oral communication of prospective ecologists have been highlighted. The lexical means that furnish prospective ecologists' speeches in dialogical and monological professionally-oriented oral communication have been analyzed. It has been found out that presentation is a method that teaches prospective ecologists to a prepared professionally-oriented monological speech and is stipulated with certain assignments and situational conditions. The special features of effective usage of presentation while building a lexical competence in professionally-oriented oral communication of prospective ecologists have been investigated. Case-method that relies on reflection of the content of the problem by prospective ecologists, search of own solution for problem solving, discussion of the presented options have been analyzed.

Keywords: lexical competence, professionally-oriented oral communication, prospective ecologists, dialogical speech, monological speech, teaching method, presentation, case-method.

Постановка проблеми. Інтеграція України у Європейський простір вимагає забезпечення якісної іншомовної підготовки майбутніх екологів у вітчизняних ЗВО, яка передбачає використання ефективних методів навчання для формування основних компонентів англomовної комунікативної компетентності. Навчання діалогічного і монологічного мовлення та їх лексичного оформлення в професійно орієнтованому усному англomовному спілкуванні майбутніх екологів засобами ефективних активних й інтерактивних методів навчання спрямоване одночасно на оволодіння студентами англійською мовою за професійним спрямуванням й на швидке та якісне засвоєння навчального матеріалу із фахових дисциплін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості професійно орієнтованого іншомовного спілкування фахівців різних галузей досліджували О. Биконя [3], Н. Бориско [4], І. Задорожна [9], С. Кіржнер [10], І. Кодлюк [11], Н. Петранговська [17], В. Скалкін [18], О. Тарнапольський [21] та ін. Проблемам формування лексичної компетентності присвячені праці А. Котловського [12], І. Скріль [19], І. Чорної [22] та ін. Особливості використання активних та інтерактивних методів навчання у процесі навчання іноземних мов висвітлені у наукових розвідках Ю. Авдєнко [1], Ю. Авсюкевич [2], Н. Дзендзюри [7], Я. Омельченко [15] та ін.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7308-5567>

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість праць, присвячених різним аспектам іншомовної підготовки майбутніх екологів у ЗВО, відсутнє комплексне дослідження наукової проблеми використання ефективних методів навчання у процесі формування лексичної компетентності в професійно орієнтованому усному англomовному спілкуванні майбутніх екологів.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є на основі аналізу специфіки діалогічного і монологічного професійно орієнтованого усного мовлення екологів виявити особливості використання презентацій і кейсів у процесі формування лексичної компетентності в професійно орієнтованому усному англomовному спілкуванні майбутніх екологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійно орієнтоване усне англomовне спілкування майбутніх екологів реалізується в діалогічному і монологічному мовленні.

У дослівному перекладі з грецької діалог (dialogos) – бесіда, розмова. Саме діалог є найбільш значущою у професійній комунікації формою ділового спілкування [24].

Діалог як особлива форма взаємного спілкування двох або більше людей в системі практичної діяльності на відміну від розмов, бесід, дебатів, дискусій наділений цінністю, яка проявляється у досягненні результату. Завдяки синхронному породженню та сприйняттю мовлення, ситуативній та статусній зумовленості мовленнєвої поведінки, когнітивній релевантності екстралінгвістичного фону спілкування діалогічне мовлення є найбільш складним для оволодіння [3, с. 105].

Подібно до акту спілкування, який в своїй структурі вміщує мету, мотив, предмет, висловлювання, діалог – це сукупність усних висловлювань, об'єднаних ситуацією, темою і комунікативними мотивами співрозмовників [18, с. 6].

Першоелементом діалогу є репліка, яка може складатися з однієї або кількох фраз. У діалозі вони тісно пов'язані одна з одною – за своїми комунікативними функціями, структурно та інтонаційно. Діалогічна єдність має 2 репліки, мінідіалог – 3–5 реплік, середній діалог – 6–15 реплік, макродіалог – більше 15 реплік. Автоматизація мовленнєвих навичок у межах діалогічної єдності сприяє успішній реалізації умінь говоріння у більших за розміром діалогах. Поступове оволодіння мовленнєвими вміннями діалогічного мовлення забезпечує ефективність процесу формування англomовної компетентності в говорінні. Ми повністю погоджуємося із думкою О. Тарнопольського, що реплікування повинно швидко перейти на рівень міні-діалогів студентів, де можливі кілька реплік одного із співрозмовників. Як у реплікуванні, так і в міні-діалогах відпрацьовують різні, відокремлені одна від одної функції [21, с. 30].

У межах мовленнєвого акту кожен із учасників по черзі виступає як мовець (ініціатор спілкування – адресант) і як слухач (партнер по спілкуванню – адресат) [11, с. 53]. Реалізація логічної схеми діалогічного висловлювання охоплює послідовне чергування ініціативних та реактивних, реактивно-ініціативних реплік [12, с. 40]. Відповідно зміст і перебіг діалогу залежать від репліки кожного співрозмовника, студентів по-

трібно навчати ініціативно розпочинати діалог, реагувати на репліки співрозмовника, спонукати до продовження розмови [11, с. 61]. Навчання міні-діалогів відбувається на основі поданих зразків, навчання середніх та макродіалогів – із залученням штучних і природних опор (текстів, фільмів, відео тощо).

Студенти повинні оволодіти лексичними засобами оформлення запитів, повідомлення, порад, прохань, наказів, спонукань, заперечень, аргументацій, згоди, які вони використовуватимуть у діалогах-розпитування, діалогах-домовленість, діалогах-обмін думками.

Діалогічне мовлення наділене мовними та психологічними особливостями. До мовних особливостей належать: наявність мовних кліше (формул), еліптичність, ненормативність. До психологічних особливостей відносимо: зверненість, ситуативність, експресивність, емоційність, спонтанність.

Діалогічне мовлення характеризується значним ступенем клішованості. У розпорядженні студентів знаходиться арсенал «готових» формул, які є загальноприйнятими в англomовному етикеті спілкування. Контакт встановлюють шляхом використання формул ввічливості, привітання, знайомства. Досягнення автоматизованого вживання студентами мовленнєвих кліше (формул) передбачає ознайомлення з типологією клішованих одиниць, їхньою функціональною прагматичністю, ситуативним вживанням та виконанням відповідних вправ за зразком [12, с. 41].

Еліптичність діалогічного мовлення передбачає присутність неповних речень. Розуміння неповних реплік партнерів у діалозі досягається за допомогою встановлення контактності, зрозумілого висвітлення спільної ситуації. Ступінь «розкріпачення» комунікативності студентів безпосередньо залежить від методичної компетентності викладача. Спеціально створені (штучні) ситуації мають бути деталізовані, а ролі комунікантів варто чітко визначити (як і інші обставини діалогу) [11, с. 60].

Діалогічне мовлення характеризується обміном співрозмовників своїми враженнями, думками, пропозиціями, переконаннями. Тому професійно-орієнтоване усне англomовне діалогічне спілкування майбутніх екологів без вживання оцінної, емоційно-забарвленої лексики виглядатиме штучним продуктом усномовленнєвої діяльності. Поряд із стилістично нейтральною лексикою, фаховими термінами майбутні фахівці також повинні опанувати лексичними одиницями, які позначають подив, задоволення, розчарування, оцінку, захоплення тощо.

Швидке діалогічне мовлення (спонтанність), адресування репліки (зверненість), створення штучної ситуації, емоційна забарвленість потребує високого рівня автоматизованості й готовності до використання мовного, лексичного матеріалу. Психологічні особливості діалогічного мовлення засвідчують, що належний психологічний настрій також мотивує студентів до вивчення іноземної мови.

Складність оволодіння діалогами залежить від різновиду діалогу. Найпростішими для оволодіння є діалог-розпитування та діалог-домовленість. За ними слідує діалог-обмін думками

і діалог-обговорення. В діалозі-обміні думками, враженнями співрозмовникам, окрім вираження повідомлення, запитання, необхідно вміти викладати своє бачення якогось предмета, явища, наводити аргументи тощо. Найскладнішим для оволодіння є діалог-обговорення / дискусія, коли співрозмовники прагнуть виробити якоесь рішення, дійти певних висновків, переконати один одного в чомусь [11, с. 58].

Монолог – це форма усного мовлення, яке спрямоване на співрозмовника чи аудиторію, реалізується в професійних ситуаціях, характеризується більшим інформаційним потенціалом мовця у порівнянні із слухачем та використанням мовцем адекватних невербальних засобів спілкування [10, с. 132]. Фахівці професійно-орієнтованого усного англомовного спілкування звертають увагу на те, що професійно орієнтований монолог не є односпрямованою формою мовлення, а залучає співрозмовника або аудиторію до процесу мовлення з метою подальшого обговорення предмету висловлювання [17, с. 198–199].

Монолог, як організований вид усного мовлення, що передбачає висловлювання власних думок про будь-які професійно значущі предмети чи явища, характеризується логічними зв'язками між його елементами. Результатом логіко-структурної цілісності монологу є логіко-структурна організованість та зв'язність [4, с. 37]. Оволодіння мовленнєвими вміннями монологічного мовлення сприяє ефективній реалізації основних монологів професійно-орієнтованого спілкування майбутніх екологів (монолог-повідомлення (ділова доповідь); монолог-переконання; монолог-презентація).

Мовними особливостями монологічного мовлення є: зв'язність, структурна завершеність речень, повнота висловлювання, складний синтаксис, розгортність й різноструктурність фраз [19, с. 40].

Зв'язність монологічного мовлення досягається за допомогою оволодіння усномовленнєвими формулами (початок, продовження та завершення розмови, порівняння та протиставлення, висловлення сподівань, наведення прикладів) та засобами міжфразового зв'язку. Іntenціональність монологічного мовлення, яке передбачає передачу вищої інформативності монологів, висловлення власних думок, намірів, оцінки, вимагає від доповідача використання загальнозживаної та професійної лексики середньої, а згодом вищої складності.

Українські фахівці з навчання іноземних мов дослідили та окреслили синтаксис, який характерний для звичайних монологів: у монологіях-описах переважно використовують складносурядні речення з єднальним або протиставним відношенням, в монологіях-розповідях – складнопідрядні речення з підрядними часу; у монологіях-міркуваннях – складнопідрядні речення з підрядними причини і наслідку, підрядними означальними і додатковими реченнями, а також інфінітивні звороти [14, с. 352].

Психологічними особливостями монологічного мовлення є: зверненість, зв'язність, інформативність, тематичність, контекстуальність, ситуаційність, модальність (суб'єктивне особистісне оцінювання), відносна безперервність, послідовність, логічність, розгортність [19, с. 40].

Короткий виклад фактів та подій у монологі-повідомленні, який адресований колегам, клієнтам і т.д., вимагає від доповідача вживати слова із нейтральним стилістичним забарвленням (to suppose, to believe, to remind, to question, to answer, etc.); кліше, слів для позначення послідовності подій (first of all, firstly, secondly, moreover, as a consequence, due to, because of, therefore, a well-known fact), слів і фраз, що привертають увагу слухача (you know, look, etc). Для монологу-переконання, мета якого переконати слухачів стосовно предмету розмови, сформувати певні мотиви, спонукати до відповідних дій, характерним є використання фразеологічних одиниць (uphill task, wild-goose chase, to open smb's eyes); слів для позначення послідовності подій чи аргументів (firstly, secondly, moreover ...); стилістично забарвленої лексики (disaster, doom) [16, с. 35].

Існує низка ефективних методів навчання, які дозволяють урізноманітнити процес формування у майбутніх екологів лексичної компетентності у діалогічному і монологічному професійно орієнтованому усному мовленні й значно підвищити мотивацію студентів. До таких методів навчання відносимо презентацію і кейс-метод.

Презентація є підготовленим професійно орієнтованим монологічним висловлюванням, зумовленим конкретними завданнями та ситуаційними умовами [2, с. 13; 9, с. 209–210]. Усі підтеми презентації є взаємопов'язаними і підпорядкованими основній темі. Презентація містить результати аналітичного дослідження певної проблеми і спрямована на інформування, мотивування та переконання аудиторії.

Презентація має трикомпонентну структуру: вступ, основна частина і заключна частина. Для кожної частини презентації характерні мовленнєві кліше (формули) та засоби міжфразового зв'язку. Наприклад, у вступі можуть вживатись такі вирази – Good morning, ladies and gentlemen, I'd like to introduce myself, I plan to be precise, My purpose is..., My talk will consist of 3 parts; в основній частині – Let's begin by..., Let's start with ..., I'd like to start with ..., A good example of this is..., To illustrate this idea..., I'd like you to look at this chart/graph, A very important idea that we wanted to highlight in the report Заключна частина, в якій підводяться підсумки, може містити такі формули – Let's summarise briefly..., In conclusion..., Thank you for your attention, I'll try to answer your questions. Крім того, для презентацій характерні такі засоби міжфразового зв'язку, як another, in addition, more importantly та ін. [2, с. 25–27]. Свідоме уникнення вживання, недотримання ідіоматичності вищезгаданих фраз позбавлять доповідача можливості повноцінно розкрити інформаційний потенціал цього виду монологу.

У ході навчального процесу для задоволення кінцевої мети навчання й підвищення його ефективності викладачі вдаються до симуляційних методів навчання задля створення штучних ситуацій з метою засвоєння студентами лексичних знань, навичок і умінь діалогічного і монологічного мовлення. До таких ефективних методів навчання належить кейс-метод.

Кейс-метод – це метод колективного навчання, який передбачає поглиблене вивчення кон-

кретної ситуації професійно орієнтованого спілкування. Кейс-метод опирається на осмислення змісту проблеми студентами, пошук свого варіанту її розв'язання (логічної схеми вирішення проблеми), дискусійне обговорення представлених варіантів [13, с. 94–95].

«Кейс» відтворює події, які відбувались у певній сфері діяльності у реальному житті [1]. Хоча кейс не є громіздким дослідженням, він розглядається як поглиблений інструмент вивчення конкретної ситуації з ретельним дослідженням та веденням детальних систематичних записів. Кейс зосереджується на актуальній темі, забезпечує вказівки та можливість подальшої розробки реалістичного моделювання та створення гіпотез з проблематики предмету [23].

Цінність кейс-методу полягає у відображенні практичної проблеми та актуалізації певного комплексу знань, який засвоюється студентами у рамках вирішення цієї проблеми, а відтак, кейс-метод поєднує: «...навчальну, аналітичну і виховну діяльність, що безумовно є діяльним і ефективним в реалізації сучасних завдань системи освіти» [15].

Кейс містить проблему, яка не має однозначного вирішення, для кейс-методу характерна альтернативність рішення, а часто й принципова відсутність єдиного рішення [5, с. 65]. Студенти матимуть можливість проявити креативний підхід до вирішення конфліктних ситуацій, розвинути особистісні інтелектуальні та професійні якості [22, с. 75]. Ю. Сурмін наголошує, що кейс-метод дає змогу вивільнити навчальний час і наповнювати його більш творчим змістом: організацією взаємодій, дискусій, моделювання ситуацій, експертизи [20, с. 22].

Кейс-метод передбачає використання наступних різновидів кейсів:

- структуровані кейси;
- кейси-нарис;
- неструктуровані великі кейси;
- кейси «першовідкривачі».

У структурованому кейсі чітко подаються дані про відповідну ситуацію. Цей кейс допускає декілька варіантів вирішення проблемної ситуації. Кейс-нарис включає ключові поняття відповідної тематики, яка подається на кількох сторінках з додатком. Здійснюється аналіз поданої інформації, студент представляє свій варіант вирішення проблеми. У неструктурованому кейсі опис даних включає деталізований виклад на великій кількості сторінок. При вирішенні даного кейсу студент самостійно виявляє необхідну інформацію та шляхи вирішення проблеми. Основне завдання кейсу «першовідкривача» – це пошук нового індивідуального креативного вирішення кейсу [8].

Виконання кейсу передбачає подолання наступних етапів: 1) підготовчий; 2) ознайомчий; 3) основний (аналітичний) етап. Успіх застосування кейсу залежить від правильності змісту етапів побудови кейсу [6, с. 95].

На підготовчому етапі викладач створює кейс відповідної тематики: формулює цілі кейсу, розробляє завдання до ситуації, готує додатковий матеріал (тексти, аудіо- та відеопори). Цей матеріал подають за кілька днів до практичного заняття. На ознайомчому етапі студенти знайомляться з кейсом, обговорюють зміст кейсу,

виявляють основні «концепти» за допомогою мозгового штурму, висувають свої пропозиції щодо вирішення проблемної ситуації. В позааудиторний час займаються пошуком необхідної інформації відповідно до теми кейсу, аналізом проблемної ситуації, складають список ключових слів загальнонавчальної лексики та термінології. На основному (аналітичному) етапі розпочинається безпосередня робота з кейсом: студенти представляють опрацьовану інформацію, інтерпретацію даних у формі усної презентації, вибирають найоптимальніший варіант вирішення проблемної ситуації [8, с. 96].

Висновки. Виявлено специфіку діалогічного і монологічного професійно орієнтованого усного мовлення екологів. Особливість професійно орієнтованих монологів екологів (основними видами яких є монолог-повідомлення (ділова доповідь), монолог-переконання, монолог-презентація, монолог-опис, монолог-розповідь, монолог-міркування) полягає у тому, що він є односпрямованою формою мовлення, яка залучає співрозмовника чи аудиторію до процесу професійно орієнтованого спілкування. До найпростіших для оволодіння видів діалогів відносяться діалог-розпитування, діалог-домовленість, діалог-обмін думками і діалог-обговорення. Найскладнішим для оволодіння вважається діалог-обговорення / дискусія, коли співрозмовники прагнуть дійти згоди, прийняти спільне рішення, дійти певних висновків.

Щодо лексичних засобів оформлення висловлювань, у професійно-орієнтованому усному мовленні майбутніх екологів присутня стилістично нейтральна лексика, фахові терміни, оцінна, емоційно-забарвлена лексика, без якої усномовленнева діяльність виглядатиме штучним продуктом.

Презентацію як ефективний метод навчання монологічного мовлення із залученням аудиторії доцільно використовувати у процесі формування лексичної компетентності в професійно орієнтованому англомовному спілкуванні майбутніх екологів. З'ясовано, що презентація є методом навчання майбутніх екологів підготовленого професійно орієнтованого монологічного мовлення, зумовленим конкретними завданнями та ситуаційними умовами. Презентація, що має трикомпонентну структуру (вступ, основна і заключна частина), спрямована на представлення результатів аналітичного дослідження певної проблеми, інформування, мотивування та переконання аудиторії.

Кейс-метод як поглиблений інструмент вивчення актуальної реальної ситуації професійної діяльності з ретельним дослідженням та веденням детальних систематичних записів, також розглядаємо як ефективний метод формування лексичної компетентності в професійно орієнтованому англомовному спілкуванні майбутніх екологів, зокрема навчання діалогічного мовлення. Застосування низки видів кейсів (структуровані кейси, кейси-нарис, неструктуровані великі кейси, кейси «першовідкривачі») опирається на осмислення майбутніми екологами змісту проблем, пошук власного варіанту розв'язання цих проблем, дискусійне обговорення запропонованих варіантів вирішення.

Список літератури:

1. Авдеенко Ю.В. Застосування кейс методу в процесі професійно-орієнтованого навчання англійській мові у немовних вищих навчальних закладах : матеріали XI міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 21 січня 2016 р.). Київ, 2016. С. 1–4.
2. Авсюкевич Ю.С. Методика навчання презентації англійською мовою студентів економічних спеціальностей : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ : Київ. нац. лінгв. ун-т, 2009. 303 с.
3. Биконя О.П. Організація самостійної позааудиторної роботи з англійської мови студентів економічних спеціальностей : монографія. Чернівці : ЧНТУ, 2015. 432 с.
4. Бориско Н.Ф. Обучение устной монологической речи с использованием видеофонограммы в интенсивном курсе на начальном этапе языкового вуза (на материале немецкого языка) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ : Київ. держ. лінгв. ун-т, 1987. 226 с.
5. Волянський П.Б., Євсонюк О.П., Михайлов В.М. Організація та проведення занять із застосуванням інноваційних методів : навч. посібник. Київ : УДЦЗ, 2019. 131 с.
6. Дерев'янчук А. Підхід до створення і застосування кейс-методу при вивченні військово-технічних дисциплін. *Військова освіта : збірник наукових праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2018. № 1 (37). С. 92–101.
7. Дзеньдзюра Н. Педагогічний досвід: рольова гра як метод активного навчання майбутніх економістів. *Освіта Регіону. Політологія. Психологія Комунікації*. 2014. № 1-2. С. 130–141.
8. Желізняк Л.Д. Кейс-технологія. Збірка кейсів з інформатики. URL: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/31951/
9. Задорожна І.П. Теоретико-методичні засади організації самостійної роботи майбутніх учителів з оволодіння англомовною комунікативною компетенцією : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02. Київ, 2012. 770 с.
10. Кіржнер С.Е. Навчання майбутніх юристів усного професійно спрямованого англійського монологічного мовлення з використанням автентичної відеофонограми : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Київ. нац. лінгв. ун-т. Київ, 2009. 285 с.
11. Кодлюк І.В. Формування англомовної компетентності в діалогічному мовленні майбутніх фахівців з туризму в коледжах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2018. 275 с.
12. Когловський А.М. Формування англомовної лексико-граматичної компетентності в говорінні майбутніх економістів у процесі самостійної роботи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2017. 253 с.
13. Любас А.А. Педагогічні умови формування міжкультурної компетентності майбутніх фахівців бойового та оперативного забезпечення : дис. ... докт. філософії : 015 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 316 с.
14. Бігич О.Б., Бориско Н.Ф., Борецька Г.Е. та ін. Методика навчання іноземних мов і культур: теорія і практика : підручник для студ. класичних, педагогічних і лінгвістичних університетів / за загальн. ред. С.Ю. Ніколаєвої. Київ : Ленвіт, 2013. 590 с.
15. Омельченко Я.Є. Інтерактивні методи навчання у викладанні англійської мови студентами гуманітарних дисциплін. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp11/1/Omelchenko.pdf
16. Пашук В.С. Навчання студентів мовних спеціальностей усного англійського монологічного мовлення з використанням автентичних художніх фільмів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ : Київ. нац. лінгв. ун-т., 2002. 247 с.
17. Петранговська Н.Р. Навчання студентів фізико-математичних факультетів професійно спрямованого монологу-міркування на основі англомовних фахових автентичних аудіо текстів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ : Київ. нац. лінгв. ун-т, 2004. 290 с.
18. Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи (на материале английского языка). Київ, 1989. 158 с.
19. Скріль І.В. Формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи з використанням автентичних відеоматеріалів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. 287 с.
20. Сурмін Ю.П. Кейс-метод: становлення та розвиток в Україні. *Вісник НАДУ*. 2015. № 2. С. 19–28.
21. Тернопільський О.Б. Методика навчання іншомовної мовленнєвої діяльності у вищому мовному закладі освіти : навч. посібник. Київ : Фірма «ІНККО», 2006. 248 с.
22. Чорна І.Ю. Формування у майбутніх маркетологів англомовної лексичної компетентності в письмі засобом кейс-технології : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2017. 268 с.
23. Case Study Research Design. URL: <https://explorable.com/case-study-research-design>
24. Dodd C. H. Managing Business and Professional Communication. Pearson, 2004. 496 p.

References:

1. Avdeienko Yu.V. (2016) Zastosuvannia keis metodu v protsesi profesiino-orientovanoho navchannia anhliiskii movi u nemovnykh vyshchyykh navchalnykh zakladakh: materialy XI mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 21 sichnia 2016 r.). Kyiv, pp. 1–4.
2. Avsiukevych Yu.S. (2009) Metodyka navchannia prezentatsii anhliiskoiu movoiu studentiv ekonomichnykh spetsialnostei: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02. Kyiv: Kyiv. nats. lnhv. un-t, 303 p.
3. Bykonnia O.P. (2015) Orhanizatsiia samostiinoi pozaaudytornoj roboty z anhliiskoi movy studentiv ekonomichnykh spetsialnostei: monohrafiia. Chernihiv: ChNTU, 432 p.
4. Borysko N.F. (1987) Obuchenye ustnoi monolohycheskoi rechy s yspolzovanyem vydeofonohrammy v yntensyvnom kurse na nachalnom etape yazykovoho vuza (na materyale nemetskoho yazyka): dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02. Kyiv: Kyiv. derzh. lnhv. un-t, 226 p.
5. Volianskyi P.B., Yevsoniuk O.P., Mykhailov V.M. (2019) Orhanizatsiia ta provedennia zaniat iz zastosuvanniam innovatsiinykh metodiv: navch. posibnyk. Kyiv: UDTsZ, 131 p.
6. Derevianchuk A. (2018) Pidkhyd do stvorennia i zastosuvannia keis-metodu pry vyvchenni viiskovo-tekhnichnykh dystsyplin. *Viiskova osvita: zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho*, no. 1 (37), pp. 92–101.

7. Dzendziura N. (2014) Pedagogichniy dosvid: rolova hra yak metod aktyvnoho navchannia maibutnikh ekonomistiv. *Osvita Rehionu. Politolohiia. Psykholohiia Komunikatsii*, no. 1-2, pp. 130–141.
8. Zhelizniak L.D. Keis-tekhnohiiia. Zbirka keisiv z informatyky. Available at: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/31951/
9. Zadorozhna I.P. (2012) Teoretyko-metodychni zasady orhanizatsii samostiinoi roboty maibutnikh uchyteliv z ovolodinnia anhlomovnoiu komunikatyvnoiu kompetentsiieiu: dys. ... doktora ped. nauk: 13.00.02. Kyiv, 770 p.
10. Kirzhner S.E. (2009) Navchannia maibutnikh yurystiv usnoho profesiino spriamovanoho anhliiskoho monolohichnoho movlennia z vykorystanniam avtentychnoi videofonohramy: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / Kyiv. nats. linhv. un-t. Kyiv, 285 p.
11. Kodliuk I.V. (2018) Formuvannia anhlomovnoi kompetentnosti v dialohichnomu movlenni maibutnikh fakhivtsiv z turyzmu v koledzhakh: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / Ternopil'skyi nats. ped. un-t im. V. Hnatiuka. Ternopil, 275 p.
12. Kotlovskyi A.M. (2017) Formuvannia anhlomovnoi leksyko-hramatychnoi kompetentnosti v hovorinni maibutnikh ekonomistiv u protsesi samostiinoi roboty: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / Ternopil'skyi nats. ped. un-t im. V. Hnatiuka. Ternopil, 253 p.
13. Liubas A.A. (2021) Pedagogichni umovy formuvannia mizhkulturnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv boiovoho ta operatyvnoho zabezpechennia dys. ... dokt. filosofii: 015 / Lviv'skyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Lviv, 316 p.
14. Bihych O.B., Borysko N.F., Boretska H.E. ta in. (2013) Metodyka navchannia inozemnykh mov i kultur: teoriia i praktyka: pidruchnyk dlia stud. klasychnykh, pedagogichnykh i linhvistychnykh universytetiv / za zahaln. red. S.Yu. Nikolaievoi. Kyiv: Lenvit, 590 p.
15. Omelchenko Ya.Ye. Interaktyvni metody navchannia u vykladanni anhliiskoi movy studentamy humanitarnykh dystsyplin. Available at: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp11/1/Omelchenko.pdf
16. Pashchuk V.S. (2002) Navchannia studentiv movnykh spetsialnostei usnoho anhliiskoho monolohichnoho movlennia z vykorystanniam avtentychnykh khudozhnykh filmiv: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02. Kyiv: Kyiv. nats. linhv. un-t., 247 p.
17. Petranhovska N.R. (2004) Navchannia studentiv fizyko-matematychnykh fakultetiv profesiino spriamovanoho monolohu-mirkuvannia na osnovi anhlomovnykh fakhovykh avtentychnykh audio tekstiv: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02. Kyiv: Kyiv. nats. linhv. un-t, 290 p.
18. Skalkyn V.L. (1989) Obuchenye dyalohycheskoi rechy (na materyale anhlyiskoho yazyka). Kyiv, 158 p.
19. Skril I.V. (2019) Formuvannia profesiino oriientovanoi anhlomovnoi leksychnoi kompetentnosti v hovorinni u maibutnikh fakhivtsiv hotelno-restoranoi spravy z vykorystanniam avtentychnykh videomaterialiv: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / Ternopil'skyi nats. ped. un-t im. V. Hnatiuka. Ternopil, 287 p.
20. Surmin Yu.P. (2015) Keis-metod: stanovlennia ta rozvytok v Ukraini. *Visnyk NADU*, no. 2, pp. 19–28.
21. Tarnopolskyi O.B. (2006) Metodyka navchannia inshomovnoi movlennievoi diialnosti u vyshchomu movnomu zakladi osvity: navch. posibnyk. Kyiv: Firma "INKOS", 248 p.
22. Chorna I.Yu. (2017) Formuvannia u maibutnikh marketolohiv anhlomovnoi leksychnoi kompetentnosti v pysmi zasobom keis-tekhnohii: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / Ternopil'skyi nats. ped. un-t im. V. Hnatiuka. Ternopil, 268 p.
23. Case Study Research Design. Available at: <https://explorable.com/case-study-research-design>
24. Dodd C.H. (2004) *Managing Business and Professional Communication*. Pearson, 496 p.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-20>

УДК 821.161.2

Комарницький Є.П.

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ФІЛОСОФІЯ «СТРАЧЕНОГО ЖИТТЯ» АРХИПА ТЕСЛЕНКА У РОМАНІ «ЧОРНЕ ЯБЛУКО» СТЕПАНА ПРОЦЮКА

Анотація. Психобіографічна проза Степана Процюка – це інтелектуальна спроба осучаснення класиків української літератури для нового покоління, в якій прочитується широкий спектр символіко-образних елементів та інструментарію міжтексту як виразників сучасного літературного твору. У статті здійснено аналіз психобіографічного роману Степана Процюка «Чорне яблуко», зацентровано на особливостях авторської трансформації біографії Архипа Тесленка. Зосереджено увагу на дослідженні стильових особливостей психобіографічного роману, його ролі та місця в українському літературному процесі ХХІ ст. Виявлено і проаналізовано специфіку художнього зображення українського митця Архипа Тесленка, складного корпусу його переживань, емоцій, секретів творчості тощо.

Ключові слова: творчість С. Процюка, психобіографічний роман, реалістично-психологічна проза, жанр, творчість Архипа Тесленка.

Komarnytskyi Yelysei

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

THE PHILOSOPHY OF THE "LOST LIFE" OF ARCHIP TESLENKO IN THE NOVEL "THE BLACK APPLE" BY STEPAN PROCYUK

Summary. The psychobiographical prose of Stepan Protsyuk is an intellectual attempt to modernize the classics of Ukrainian literature for a new generation, in which a wide range of symbolic and figurative elements and intertextual tools are read as expressions of a modern literary work. The article analyses Stepan Protsyuk psychobiographical novel "The Black Apple", paying attention to the features of the author's transformation of Arkhip Teslenko. Attention is focused on the stylistic features study of the psychobiographical novel, its role and place in the Ukrainian literary process of the 21st century. The specifics of the artistic image of the Ukrainian artist Arkhip Teslenko, the complex body of his experiences, emotions, secrets of creativity, etc. have been identified and analyzed. To find out the genre-stylistic features of S. Protsyuk biographical novel, a corpus of research methods is involved. The artistically reproduced biography of artists through the prism of their psychoworld is characterized. S. Protsyuk work was a successful attempt to change the genre of the biographical novel. This was facilitated by the author's introduction of a wide range of intertextual tools into the canvas of the text. Numerous methods of visible and hidden citation (excerpts from letters, lines of folk Ukrainian songs), allusions, reminiscences, introduction of mythologists, biblical motifs and astrophysical constructs will allow to reveal and decode a large number of cultural and national encryptions hidden in the text. The symbolic and figurative structure of S. Protsyuk psychobiographical trilogy is perfectly constructed and aimed at the mythological, mystical artistic reflection of life milestones of Ukrainian artists. Vivid metaphoricality, deep symbolism, colors, images, close interaction of real and oneiric space contribute to the search for the origins of fatal shifts in the psychoworld of writers and, accordingly.

Keywords: works of S. Protsyuk, psychobiographical novel, realistic psychological prose, genre, works of Arkhip Teslenko.

Постановка проблеми. У ХХ–ХХІ столітті, разом з появою постмодернізму, активно розвинуто зазнає елітарна проза, а разом з нею і біографічна. Роман-біографія як специфічне метажанрове утворення плідно засвоює традиції документального, історичного, мемуарного, епістолярного жанрів. Біографічні твори вимагають розкодування образів-символів, потрактовування сенсів. Автори задля якнайточнішого відтворення життя митця вдаються до реконструкції біографії, відповідно до документальних матеріалів, і презентації життєпису творчої особистості крізь призму власного суб'єктивізму, використовуючи навіть свідому містифікацію образу митця. Яскравим та успішним прикладом модифікацій біографії є творчість С. Процюка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Жанрово-стильові модифікації біографічної прози досліджують І. Акіншина, М. Варикаша, Г. Грегуль, Н. Ігнатів, Б. Мельничук, І. Василенко, В. Галич, Н. Ігнатів, О. Колінько, М. Коцюбинська, Г. Сиваченко, Д. Стус, Н. Колошук та ін. Дослідники переконані, що досягти розвитку та авторитетності видань книжкового ринку України стало можливим завдяки архівним, документальним доступам до джерел інформації. На думку науковців, популярність сучасної біографічної літератури зумовлена новим прочитанням життя та творчості видатних постатей крізь призму світобачення автора. Доробок С. Процюка має резонанс у літературному діапазоні та налічує велике коло критичних студій, серед них

Пастух Б., Поліщук Г., Рухленко Л., Скорина Л., Славінська І., Соловей О., Черниш А. [1; 2; 5; 6].

Мета статті – проаналізувати жанрово-стильові особливості психобіографічного роману «Чорне яблуко» С. Процюка, розглянути специфіку художнього освоєння постаті митця в українській біографістиці та проаналізувати символіко-образну структуру роману.

Виклад основного матеріалу дослідження. Художня біографія як жанр має давню історію. Біографічна проза сягає своїми витокami другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Та все ж особливо популярним жанр стає у ХХ столітті, зазнаючи трансформації. Інтерес до біографії зростає, як серед читачів, так і з боку дослідників. Автори використовують унікальність та своєрідність жанрових життєписів, поєднуючи документальне та художнє. Останні десятиліття ХХ століття стали знаковими у розвитку художньо-документальних творів: важливого значення в літературному процесі набули спогади, автобіографії, літературні портрети, мемуари та щоденникова література.

Сучасна біографія не обмежується виключно історичною фактографічністю, а виходить поза її межі. Зважаючи на мету, яку перед собою ставить автор, вона може або повністю реконструювати біографію творчої особистості відповідно до документальних джерел, або опосередковано, через власну суб'єктивність, або свідомо містифікувати образ митця. Трансформація жанру зумовила виникнення нового біографічного письма – психобіографії. Вагомим у розвитку психобіографічного жанру вітчизняної літератури став внесок Степана Процюка – сучасного українського письменника, якого вважають одним із найконтroversійніших письменників-інтелектуалів. Творчість автора зосереджена на людиноцентризмі. Степан Васильович показує своїх персонажів зсередини, подаючи через призму психології та свого світосприйняття: *«Для мене важливий людиноцентризм. Людина і її почуття, відчуття та рефлексії – навіть важкі, навіть спотворені чи потворні»* [3].

С. Процюк не ставить за мету хронологічний виклад життя митців, він хоче показати емоційні, настроєві, психічні стани. Романіст ліризує суб'єктивний виклад фактичного матеріалу, а розмиття хронологічного аспекту є наскрізною ознакою психобіографічної прози митця.

Архип Тесленко – одна із найтрагічніших постатей в українській літературі. Попри досить короткий життєвий шлях, всього 29 років, та заслання, арешти й хворобу на туберкульоз – маємо досить глибокий творчий доробок письменника. Твори А. Тесленка цілком уміщуються в одному томі, однак усі просякнуті філософією «страченого життя», як майже безнадійного протесту проти реалій українського села початку ХХ століття.

В українському письменстві ніхто не згадує про Архипа Тесленка, як про особистість, та й про творчий доробок пишуть без всякої конкретики. Роман «Чорне яблуко» Степана Процюка є першим в українській літературі. Цим психобіографічним романом автор завершує трилогію до якої увійшли «Троянда ритуального болю» (2010) та «Маски опадають повільно» (2011) (присвячені Василю Стефануку та Володимирів Винниченку).

У романі Степан Процюк вибудовує психологічний портрет Архипа Тесленка, намагаючись дістатись до найпотаємніших закутків душі. Твір концентрується на трьох змістових домінантах. Історія платонічного кохання Архипа до Оленки – є першою і ключовою лінією у романі. Дівчина відіграла подвійну роль у житті письменника, то завдаючи болю, то навпаки підтримуючи його. Письменник завжди був самотнім та ніколи не знаходив підтримки серед оточення: *«Якийсь він дивний росте, наче нетутейший... Боже, дай йому доброї долі... бо світ може зламати такого хлопця»* [4, с. 17], *«Йй-бо, той Юхимів син такий химерний. Він, певно, нездоровий»* [4, с. 74], *«...хохлацькій соченитель. Він вкладав у ці слова свою куцу зневагу дрібного покидька, не відаючи, що напроорочив тобі долю»* [4, с. 23]. Лише Оленка була чи не єдиною, хто, окрім мами, підтримував молодого і невпевненого в собі Хипчика. Хоч «Царівна» і виступає однією з ключових постатей у житті Архипа, майже вся історія стосунків цієї пари будується на снах, мріях, стражданнях чоловіка, що пов'язані з дівчиною. Саме вони стали вагомими для А. Тесленка та допомагали вижити у хвилини відчаю у в'язниці: *«Вже б не жив на світі, якби не ти. Моя ненависна уперлице! Якби не ти, я вже не міг би писати»* [4, с. 107], *«...дійшло до того, що ти сподівався лише на сні імені цариці Олени...»* [4, с. 136], *«...і повітруля, покликана охороняти будь-яке кохання, дорогою похапцем виряджалася у шати твоєї Оленки (ти навіть ніколи не звернув уваги, що Оленка уві сні завжди вдягнена вишуканіше, ніж будь-яка молода селянка...»* [4, с. 137].

Попри захоплення та платонічне кохання до Оленки – жінки викликали страх у Архипа. Він ніколи не мав жодного шансу на щасливе життя разом зі своєю коханою, адже навіть не зміг зізнатися у цьому: *«Я хотів сказати, що люблю тебе, але швидше був би провалився в Аїдові підземелля, ніж це вимовив. Соромно ж!.. Такий чомусь сором тоді огорта мене, такий страх і жаль. Тоді не стільки думаю про любов, скільки боюся»* [4, с. 107].

Священним ритуалом було для Архипа Тесленка кохання: *«...ти, перелякано озираючись, розпочинав свій щоденний ритуал поклоніння Богині, ім'я якій – Олена. Тоді ти плакав і сміявся, тоді ти по-справжньому жив. Ти молився на Оленчину ікону, сховану всередині власного серця»* [4, с. 119]. Однак, попри платонічні почуття та іконізацію Оленки, невдалий досвід із повією зруйнував будь-яку можливість Архипа на створення власної сім'ї: *«...платонічна цариця Олена... Платонічна, бо твій статевий потяг майже атрофувався – від несмілості, жаху впереміш з огидою, інфікованих тобі нещасною Галею, умов і вроджених комплексів... ти став асексуальним, вільним від спокус легіону Свипраматері...»* [4, с. 137].

Друга лінія роману – участь Архипа Тесленка в революції 1905-1907 років. Чоловік виступає борцем за свободу та волю для селянства. Політичні настрої в ті роки були згубними для простого народу, тому Хипчик ніби месія у про-світленні неосвічених селян, однак вони своєю байдужістю та стереотипністю зовсім не ладні підтримати настрою односельчанина: *«Часто їм*

байдуже все, що існує за межами їхнього села. Вони малоосвічені й агресивні, коли йдеться про куцу матеріальну мрію. Їх майже неможливо запалити на протест, бо вони завжди сподіваються на диво [...] Майже всіх міцно тримає у своїх лаптах цар Его, страшніший за царя Голода й царя Ірода...» [4, с. 70]. Радянська влада зробила багато для замилювання очей та побутування «правильних» настроїв у суспільстві, тому світле та ідеалістичне прагнення Архипа Тесленка за право на щастя селян не виправдалось: «У цій бурі листівок, чорносотенної ненависті, погромів і підпалів, у цьому деструктивному шаленстві, яке часто причаєне в людях, – Боже, що там значили справжні скромні сподівання селян?» [4, с. 79], «Ти навіть не підозрював, яку жаску розтлінну небезпеку несе Важке Деструктивне Тіло. Колективне тіло болю. Архипи страждань. Пласти людського досвіду ненависті й нетерпимості. Та вони вицент рознесуть твій кораблик світла ... Вони задушуть твоє сподівання ... вони розірвуть твою віру й будуть здригатися від сладострасного кретиничного смішка...» [4, с. 79], «А далі почалась кривава вакханалія. Він пам'ятає лише фрагменти... вони врізалися в мозок... над побоїщем стояв запах крові й тліну...» [4, с. 81].

Третя домінанта – історія непростих стосунків братів Архипа і Яреми, що розгорталися на ґрунті братоборства. Лінія «суперництва» – виразна та символічна. Ярема вважав, що усе життя Хипчик – ворог, який занепащає його життя. Він драгується: чому такий тихий і хворий Архип захоплює так багато простору? І своїми ж словами дає собі відповідь на могилі брата: «Архип – це збільшуваче скла, що показувало мені, яким я не став, хоча міг би стати, мав би його підтримати, йти пліч-о-пліч... я не його ненавидів. Я не з ним боровся – я боровся з собою. Я відстоював своє право на спокій» [4, с. 169].

Потяг до вищого ставав причиною протистоянь Архипа і його брата Яреми, що перегукується з біблійною історією братоборства Каїна та Авеля: «Ти слабак, Архипе, хоча видаєш себе за сильного...» [4, с. 172]. У той час сам А. Тесленко відчував себе чужим не лише серед односельчан, але й серед своєї рідні, зокрема батька і брата. Хипчик зневажав Ярему за обмеженість світогляду та небажання його підтримати: «Але я вже тоді бачив, що тобі мало всього – слів, вчинків, невимовленої доброти. Ти був нездатним це відчувати. Ти був бездушним до людських емоцій, коли вони не стосувалися твого тіла чи твоєї безпеки» [4, с. 172]. Усе своє життя Ярема ненавидів брата, адже відчував його першість, а при зручній можливості бажав йому смерті: «Батьки завжди більше його любили, ніж мене. З усіх жил старалися, щоб він вчився, а я якось уже буде. Я був насправді самотнім у родині, бо все крутилося навколо Архипа...» [4, с. 56], «Я завжди на денці душі бажав йому зламу, падіння, небуття. Я не хотів, щоб він був, бо мені було нестерпно дивитися на його муки і своє нище гречкосійство» [4, с. 169].

Роман насичений етнографічними матеріалами, однак це лише тло на якому зображено містичну лінію. Архип Тесленко в очах Степана Процюка постає романтичною натурою з глибо-

ким та філософським поглядом на життя, людиною яка постійно перебуває у своєму просторі. Саме це зумовлює побудову роману не на безпосередній дії, а на снах, мареннях та одкровеннях головного героя.

Наскрізним символом і головним одкровенням А. Тесленка є яблуня з чорними яблуками: «ноги несли його до дерева, виспаного чорними плодами ... Між урочистими осінніми яблунями з опалим аж чорним листям раптом промайнула жіноча фігура в білій весільній сукні... Архип підняв очі догори. На яблуні висіло тільки одне яблуко. Воно було чорним... Молодиця у весільній сукні зойкнула від жаху і зникла назавше. Чийсь ... голос прошепотів, що яблуко дочекалося свого господаря» [4, с. 48–49].

Степан Процюк, як і в романах «Троянда ритуального болю» та «Маски опадають повільно», знову проводить паралель із біблійними мотивами – Адам, Єва та заборонений плід. Так і в романі Архип, Оленка і чорне яблуко, як уособлення власне життя головного героя: «...чорне яблуко знайшло свою білу жертву» [4, с. 49]. Образ яблука – символ згасання та смерті. А. Тесленко увесь час ходить по лезу ножа, то наражаючи себе на небезпеку під час повстань, то марячи високим та богемним, що не розуміли прості селяни, то хворіючи туберкульозом. Заборонений плід – це відображення усіх межових станів та трагізму митця. Сумнівів у символічній смерті у формі яблука немає. Степан Процюк підтверджує це тим, що такі плоди куштували вже мертві Архипові братики й сестрички. Голос, який нагадував мамин, благав не торкатися цих яблук, проте діти не слухалися: «Нам вони уже не зашкодять, ньєчко...» [4, с. 16].

Окрім яблука-образу в романі присутній символізм кольорів – чорний, фіолетовий, жовтий.

Чорний – колір туги, смерті, а також землі, що дарує життя. Він символізує занепащений мистецький дар А. Тесленка, який не зміг повноцінно розкритися. Саме цим кольором просякнута увесь роман, як і життя Архипа. Через колір показано згубність уявного символу – яблука, забороненого плоду, що вказує на небезпеку, отруйність і неминучість смерті: «...Навколо з дерев звисають чорні яблука й фіолетові груші, крадуться невиразні чоловічі тіні в плащах... Чорні яблука звисали майже до землі. Фіолетові груші нагадували чоловічі статеві органи в стадії гострого запалення й порушення кровообігу» [4, с. 13–14].

Зображення некротичних кольорів є особливим маркером для означення першопричин неврозів і моментів хиткості психічного стану митця: «Навколо з дерев звисають чорні яблука й фіолетові груші...» [4, с. 13]; «...Коли вони повмирили (братики і сестрички), то лежали такі бліденькі, у рядочок, десь на фіолетовій полянці, біля саду з чорними великими яблуками» [4, с. 15]; «Жінка намагалася кудись захвати руку, на якій бовванів неприродно грандіозний шлюбний перстень із відтінком фіолету» [4, с. 48]. Степан Процюк не дарма використовує символізм кольорів та більшу частину тексту зображує у снах, мареннях, ілюзіях А. Тесленка. Певною мірою можемо простежити психозфренічні настрої героя. На противагу фіолетовому ви-

ступає жовтий колір у галюцинаційній картині: «Звідки така велика поляна, устелена фіолетовими квітами? Тут тобі й ромашки, і лілії, і навіть гвоздики. Усі квіти різних розмірів, але однакового – фіолетового – кольору ... Ці квіти засвідчують могутність священної квіткової монархії! Хай будуть продовжені літа й не вигасає воля до перемоги нашого августійшого Жовтого пана!» [4, с. 62–63].

Архип Тесленко все життя прожив, марячи своєю творчістю. Недовгих 29 років – стало підґрунтям написаних творів, адже в них він зобразив свою тугу за Раєм, та розчарування в людях, світі, собі: «разило безвихіддю і дійсно страченим життям» [4, с. 170], «Я починав розуміти, що у своїх оповідках – не у приватному житті – ти

поволі стаєш людинобогом надламаних доль, королем занпащених душ, адвокатом спотворених сильних енергій» [4, с. 170].

Висновки. Психобіографічна проза С. Процюка – вагомий внесок у сучасний літературний процес. Автор крізь суб'єктивне бачення та моделювання свідомості головного героя знайомить читача з маловідомою, але не менш цікавою постаттю Архипа Тесленка. Митець філігранно використовує психологізм і глибокий трагізм оповіді. Символічність образів, метафоричність та кольоронастрій твору якнайкраще передають настроєвість описуваного героя. Можемо з впевненістю стверджувати, що творчість С. Процюка є однією з успішних спроб видозмінення жанру біографічного роману.

Список літератури:

1. Акіншина І.М. Жанрово-стильові особливості художньо-біографічної прози 80–90-х років ХХ століття : авто-реф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Дніпропетровськ, 2005. 19 с.
2. Ковалів Ю. Жанрово-стильові модифікації в українській літературі : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2012. 191 с.
3. Микицей М. Степан Процюк: «Не хотів би ставати українським Моруа» : інтерв'ю. URL: <http://zbruc.eu/node/6301> (дата звернення: 21.05.2023).
4. Процюк С. Чорне яблуко: роман про Архипа Тесленка. Київ : Академія, 2013. 192 с.
5. Рухленко Л. Оніричний компонент психобіографічного роману С. Процюка «Чорне яблуко». Науковий потенціал дослідника : філологічні та методичні пошуки. Глухів : Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, 2021. С. 150–153.
6. Черниш А. Біографічні романи С. Процюка в інтертекстуальному вимірі. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2019. № 3. С. 309–316.

References:

1. Akinshina I.M. (2005) Zhanrovo-stylovi osoblyvosti khudozhno-biografichnoi prozy 80–90-kh rokiv XX stolittia [Genre-stylistic features of artistic and biographical prose of the 80s and 90s of the 20th century]: autoref. thesis ... candidate philol. Sciences: 10.01.01. Dnipropetrovsk. (in Ukrainian)
2. Kovaliv Yu. (2012) Zhanrovo-stylovi modyfikatsii v ukrainskii literaturi [Genre-stylistic modifications in Ukrainian literature: monograph]. Kyiv: VPC "Kyiv University". (in Ukrainian)
3. Mykytsei M. Stepan Protsiuk: "Ne khotiv by stavaty ukrainskym Morua": interv'iu [Stepan Protsiuk: "I would not like to become a Ukrainian Morua": interview]. Available at: <http://zbruc.eu/node/6301> (accessed 21 May 2023).
4. Protsiuk S. (2013) Chorne yabluko: roman pro Arkhip Teslenko [Black apple: a novel about Arkhip Teslenko]. Kyiv: Academy. (in Ukrainian)
5. Rukhlenko L. (2021) Onirychnyi komponent psykhibiografichnoho romanu S. Protsiuka "Chorne yabluko" [Oneiric component of S. Protsiuk psychobiographical novel "Black Apple"]. Scientific potential of the researcher: philological and methodical searches. Hlukhiv: Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, pp. 150–153.
6. Chernysh A. (2019) Biografichni romany S. Protsiuka v intertekstualnomu vymiri [Biographical novels of S. Protsiuk in the intertextual dimension]. *Prykarpatsky herald of the NTSh. Word*, no. 3, pp. 309–316.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-21>

УДК 001(063):378,4 (Україна)

Перепелиця К.Ю.

Харківський національний університет радіоелектроніки

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПІДГОТОВКИ НА ОСНОВІ КОГНІТИВНО-СИСТЕМАТИЗУЮЧОГО РОЗВИТКУ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Анотація. У статті проаналізовано формування професійно орієнтованої комунікативної підготовки на основі когнітивно-систематизуючого розвитку знань студентів з іноземної мови. Зазначено, що процес навчання іноземної мови піддається компресійному впливу та являє собою особливий тип лексичних перетворень, заснований на іманентних якостях мовної системи, що полягає в трансформації синтаксичних розкритих конструкцій і забезпечує правильну передачу необхідного обсягу інформації. Розглянуто методичну компресію як спосіб інтенсифікації навчання, котрий застосовується в рамках когнітивно-систематизуючої парадигми розвитку іноземної комунікативної компетенції. Визначено, що методична компресія може бути використана як засіб інтенсифікації всього процесу навчання іноземної мови, за допомогою якого забезпечується ефективність та осмислення засвоєного матеріалу, який подають у стислому (концентрованому) вигляді, але в той же час оптимальному для засвоєння студентами у ЗВО. Визначено, що під час реалізації інноваційної технології розвитку основних компонентів іноземної комунікативної компетенції студентів немовних закладів вищої освіти слід керуватись спеціальними (специфічними) принципами, які певною мірою забезпечують облік специфіки вивчення іноземної мови.

Ключові слова: професійно орієнтована комунікативна підготовка, комунікативна компетенція, когнітивно-систематизуючий розвиток, методична компресія, когнітивні технології.

Perepelytsia Kyrylo

Kharkiv National University of Radio Electronics

FORMATION OF PROFESSIONALLY ORIENTED COMMUNICATIVE TRAINING BASED ON COGNITIVE-SYSTEMATIZING DEVELOPMENT OF THE STUDENTS' KNOWLEDGE IN A FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Summary. The success of the students depends on the systematic analysis of the work of all higher education institutions. In the course of theoretical analysis there is often an urgent need to introduce and justify new methods and means of a foreign language teaching which potentially allow the intensifying professionally oriented foreign language communicative training and provide the foundation for the cognitive development of the students at the stage of professionally oriented foreign language education – a means of methodological compression. The article analyzes the formation of professionally oriented communicative training based on the cognitive and systematization of the students' knowledge of a foreign language. It is noted that the process of learning a foreign language is subject to compressive influence and a special type of the lexical transformations, which is based on the immanent qualities of the language system which consists of the transformation of syntactic open structures and ensures the correct transfer of the necessary amount of information. It is substantiated that methodical compression is considered as a method of intensification of learning which is carried out within the framework of the cognitive-systematizing paradigm of the development of foreign language communicative competence. It is determined that methodological compression can be used as a means of intensifying the entire process of learning a foreign language which ensures the effectiveness and understanding of the learned material, which is presented in a condensed (concentrated) form, but at the same time, optimal for assimilation by the students in higher education institutions. It is determined that the implementation of the innovative technology for the development of the main components of the foreign language communicative competence of the students of non-language institutions of higher education should be guided by special (specific) principles which to some extent ensure the accounting of the specifics of foreign language learning.

Keywords: professionally oriented communicative training, communicative competence, cognitive-systematizing development, methodical compression, cognitive technologies.

Постановка проблеми. Модернізація вітчизняної освіти на сучасному етапі розвитку та її інтеграція до міжнародного соціально-культурного простору зумовлена необхідністю оновлення всіх компонентів в системі навчання іноземних мов, включаючи його мету та зміст. Основна спрямованість цих оновлень повинна виходити з альтернативних моделей освітніх систем та полягати у розробці містких та багатоконпонентних системно-узагальнюючих методичних технологій, що реалізують інтелектуально-пізнавальний потенціал студентів у парадигмі іноземного професійно орієтова-

ного утворення. Високий рівень володіння іноземною мовою у студентів закладів вищої освіти, готовність до спілкування із зарубіжними партнерами підвищують їхній професійний та особистісний потенціал на основі комунікативних здібностей, що формуються, становлять пріоритетну мету навчання. Нові здібності забезпечують можливість участі майбутніх фахівців у міжнародній культурній та особистісно орієнтованій комунікації для реалізації професійних цілей, а також міжособистісних та ділових контактів. Спроби оновлення навчального процесу будуть дієвими та ефективними тільки за наявності правильно

розробленій методологічній базі, яка б інтегрувала досягнення педагогічної науки та методики. Сучасна професійно орієнтована система освіти студентів немовних закладів вищої освіти зумовлює подальше зростання значення засобів та методів навчання, що ґрунтуються на системно-структурних властивостях освоєння іноземної мови. Формування змісту навчання все частіше пов'язують із втіленням принципу системного аналізу навчального матеріалу, що передбачає виділення системоутворюючих факторів, зв'язків та компонентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зв'язку з розширенням спектра професійного застосування іноземної мови та зростанням пізнавальних можливостей студентів виникає необхідність зосередження уваги на формуванні системних узагальнених знань та засобів діяльності в закладах вищої освіти, а також адаптації традиційних педагогічних технологій та методів навчання до нових вимог інформаційного суспільства. У методиці викладання іноземних мов науковий пошук та постановка нових проблем визначається, по-перше, соціальним замовленням, тобто необхідно підготувати комунікативно компетентну особистість, здатну до іншомовної міжкультурної комунікації; по-друге, сучасними науковими знаннями щодо розвитку інтелектуальних здібностей студентів; по-третє, технологічною перебудовою процесу навчання іноземних мов, що реалізується в тенденції до використання системно-узагальнюючих технологій навчання, спрямованих на осмислене та активне засвоєння матеріалу. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показав відсутність єдиного підходу до визначення поняття «когнітивно-систематизуючий розвиток». Проте, окремі його особливості та ознаки розглянули у своїх працях такі автори, як А.І. Вороніна [1], Н.В. Кічук [2], О.С. Ковальчук [3], М.В. Кондратенко [4], Ю.Б. Лисейко [5], Ю.О. Шабанова [6] та ін. У зв'язку з різноманітністю наукових підходів питання систематизації основних понять теорії когнітивно-систематизуючого розвитку залишається відкритим та потребує подальшого аналізу.

Окреслення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проаналізувавши досліджуваний об'єкт щодо формування професійно-орієнтованої комунікативної підготовки знань студентів з іноземної мови на основі когнітивно-систематизуючого розвитку, можна помітити відсутність єдиного підходу та сформувати ряд протиріч, насамперед між потребою сучасного закладу вищої освіти у когнітивному розвитку студентів, здатних до самостійного осмислення та конструювання іншомовної діяльності, та відсутністю шляхів реалізації даної потреби, що має наслідком необхідність розробки концепції, яка б забезпечувала фундамент такого розвитку на етапі професійно орієнтованої іншомовної освіти; по-друге, між об'єктивною необхідністю інтенсифікувати професійну підготовку студентів за рахунок мобілізації когнітивних резервів та стимулювання культурної іншомовної діяльності особистості з використанням потенційних можливостей методичної компресії та недостатнім науково-методичним забезпеченням професійної іншомовної підготовки в закладах вищої освіти.

Для більш ефективного оволодіння іноземною мовою студентами за обмеженого часу необхідно використовувати складові комунікативної компетенції, що спираються на інноваційні технології та продуктивні методи пред'явлення іншомовного матеріалу за умов максимальної активізації когнітивних можливостей студентів.

Мета статті полягає у сприянні професійно орієнтованій комунікативній підготовці знань студентів з іноземної мови на основі когнітивно-систематизуючого розвитку з урахуванням сучасних інноваційних технологій в освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Успішність студентів залежить від систематичного аналізу роботи всіх закладів вищої освіти. Під час теоретичного аналізу дуже часто виникає гостра потреба введення та обґрунтування нових методів та засобів навчання іноземною мовою, які потенційно дозволяють інтенсифікувати професійно спрямовану іншомовну комунікативну підготовку та забезпечують фундамент когнітивного розвитку студентів на етапі професійно орієнтованої іншомовної освіти. Мова йде про засіб методичної компресії. Зокрема, Гейна О.В. трактує компресію як «особливий тип лексичних перетворень, переробки інформації, заснований на іманентних якостях мовної системи» [7]. Компресія полягає в трансформації на практиці синтаксичних розкритих конструкцій, що зберігають можливість передачі того ж обсягу інформації, що й у розгорнутих побудовах.

Нині компресійні впливи розглядаються як специфічне лінгвістичне явище, котре проявляється в основному під час скорочення певної частини тексту без втрати його основного змісту та позначається як мовна компресія. Виникнення компресії пов'язане з необхідністю регулювання мовної поведінки відповідно до принципу найменшого зусилля. Слід зазначити, що процес навчання іноземної мови піддається компресійному впливу як у змістовному характері (використання лексико-граматичних основ – своєрідна програма мовного висловлювання, але з використанням тематичного блоку/модулю), так і в операційно-дидактичному (оперування дієвими алгоритмами та схемами, що дозволяють ефективно вирішувати комунікативні завдання, використовувати певні методи та прийоми компіляції, проводити активізацію кількох каналів сприйняття інформації). Отже, процес навчання іноземної мови піддається компресійному впливу, котрий являє собою особливий тип лексичних перетворень, заснований на іманентних якостях мовної системи, і полягає в трансформації синтаксичних розкритих конструкцій із забезпеченням правильної передачі необхідного обсягу інформації.

Варто зауважити, що методичну компресію розглядають як спосіб інтенсифікації навчання. Вона здійснюється в рамках когнітивно-систематизуючої парадигми розвитку іншомовної комунікативної компетенції. Як зазначає Воронін А.І. [6], когнітивно-систематизуючий розвиток – це процес цілеспрямованої активізації когнітивних мовних функцій особистості, що стимулює орієнтовану на практику пізнавальну особистісно значущу діяльність іноземної мови, засновану на переважанні в навчанні системно-узагальнюючих технологій для осмисленого та активного

засвоєння студентами іншомовного матеріалу на комунікативному рівні, що зумовлено потенціалом методичної компресії. Тобто, когнітивно-систематизуючий розвиток визначає напрям змін у системі іншомовної освіти. Передбачається поетапний перехід до навчання, основним результатом якого стане не просто сукупність знань, умінь і навичок з іноземної мови, а й набір системно-структурних алгоритмів дій, «стиснутих» до межі мінімальної надмірності.

Для розвитку іншомовної комунікативної компетенції майбутнього фахівця необхідно дотримуватись поступового підвищення рівня іншомовних знань та умінь, забезпечувати оптимальну інтенсифікацію навчального процесу, обов'язково враховувати специфіку майбутньої професійної діяльності та відповідно до цього визначати терміни отримання навчального матеріалу, стратегії та методи [8, с. 190–192]. Факторами, що визначають специфіку іншомовної освіти у вищих навчальних закладах, є недостатній обсяг аудиторних занять для повноцінного комунікативного навчання, низький вихідний рівень іншомовної підготовленості, і, як наслідок, дефіцит часу, в тому числі для самостійної роботи, яскраво виражене заняття психо-типологічних патернів студентів, високий рівень досконалості психофізіологічних механізмів сприйняття та реакції організму на екстремальні умови діяльності, відмінності в мотивації до вивчення іноземної мови, або, можливо, відсутність мотивації в одних студентів та її високий рівень у інших. В цьому випадку виникає необхідність викладення навчального матеріалу студентам в узагальненому вигляді, що обумовлено специфікою професії, яка освоюється, та істотним впливом на процес навчання особливостей окремої спеціалізації.

Основною метою навчання іноземної мови у немовному закладі вищої освіти є формування комунікативної компетенції, яка забезпечує професійну підготовку фахівців, готових ефективно брати участь у міжкультурному діловому та науковому спілкуванні. Для студентів спеціально розробляється комплекс вправ та завдань, які готують їх до спілкування в реальній усній та письмовій міжкультурній комунікації як на рівні встановлення та розвитку особистого контакту, так і на професійному рівні – для виконання ролі повноправних партнерів з комунікації для становлення кар'єри. Вважається, що нині процесові розвитку іншомовної комунікативної компетенції притаманна відсутність методологічної бази функціонування освітнього простору, що відображала б досягнення сучасної педагогічної науки, та спостерігається недостатній загальний рівень мотивації до навчання у студентів. Причинами цього можуть бути певна інертність викладачів, недостатня розробленість психолого-педагогічних засад організації навчального процесу та низький рівень його інформаційно-технологічного забезпечення.

В умовах модернізації освітнього процесу для формування іншомовної комунікативної компетенції студентів необхідно оновити методологію та філософію методики викладання іноземної мови. Розвиток іншомовної комунікативної компетенції студентів має здійснюватися з дотриманням усіх принципів (дидактичних,

загально-методичних, приватно-методичних та специфічних) в єдиній системі. Найважливішою умовою та вимогою ефективного процесу розвитку іншомовної комунікативної компетенції студентів немовних закладів вищої освіти є облік індивідуального психо-типологічного статусу студентів, що є основою особистісно орієнтованого підходу до навчання іноземної мови, дозволяє реалізувати принципи диференціації та індивідуалізації. Передбачається, що ефективність іншомовної комунікативної підготовки студентів закладу вищої освіти зростає, якщо навчальний процес буде організовано згідно з принципами методичної компресії. Методична компресія може бути використана як засіб інтенсифікації всього процесу навчання іноземної мови, за допомогою якого забезпечується ефективність та осмислення засвоєного матеріалу, поданого в стислому (концентрованому) вигляді, але в той же час, оптимальному для засвоєння студентами у ЗВО. Досягнення такої організації навчання стає можливим завдяки використанню лексико-граматичних карт, візуально-узагальнюючих схем та дієвих опор під час доцільної компіляції (у різних поєднаннях) кількох методів, прийомів, форм діяльності в межах певних тематичних блоків та модулів.

Значно збагачує можливість розвитку комунікативної компетенції студентів у закладах вищої освіти використання когнітивних технологій з метою структуризації матеріалу, що вивчається. Тут слід згадати розгалужену систему дидактичних опор та схем, семантичних карт, навчальних алгоритмів. Втілення принципу системного аналізу навчального матеріалу, який визначає виділення його системоутворюючих факторів, зв'язків та компонентів, є неодмінною умовою проектування змісту навчального процесу. Використання методу структурно-логічних схем, систематизація знань дозволяє цілеспрямовано розвивати інтелект здобувачів. Якщо розглядати принцип систематизації, то він формується, реалізується та діє як одна велика система володіння іноземною мовою як засобом спілкування. Застосування структурно-логічних схем для оптимізації моделювання навчального матеріалу з метою підвищення ефективності засвоєння іншомовних знань дозволяє представити цей матеріал у доступній, наочній формі. Головною особливістю зазначених методичних прийомів є їхній логічний та прозорий лінгвістично пояснювальний потенціал у поєднанні з тенденцією формування у студентів здатності до аналізу та проектування діяльності під час засвоєння елементів іноземної мови, самостійних дій у випадку нерозуміння, придбання нових знань за допомогою найсучасніших джерел інформації.

Отже, когнітивно-систематизуючий розвиток трактуємо як провідну концептуальну парадигму, яка визначає напрям змін у системі іншомовної освіти та передбачає поетапний перехід до навчання, результатом якого стане не тільки сукупність знань, умінь і навичок з іноземної мови, але й набір системно-структурних послідовностей дій, які утворюють єдине ціле та реалізуються в здатності та готовності здійснювати комунікативне партнерство.

Застосовуючи інноваційні технології розвитку основних компонентів іншомовної комунікатив-

ної компетенції студентів немовних закладів вищої освіти, слід керуватись як дидактичними, методичними, так і спеціальними (специфічними) принципами, які певною мірою забезпечують облік специфіки вивчення іноземної мови, нівелювання труднощів, зумовлених цією специфікою, та підвищення ефективності навчального процесу завдяки використанню когнітивно-систематизуючої складової розвитку знань студентів (рис. 1).

Розглянемо кожний специфічний принцип вивчення іноземної мови, які впливають на реалізацію інноваційних технологій розвитку основних компонентів іншомовної комунікативної компетенції. Перший принцип, кліше, використовується для активного подання та засвоєння професійно орієнтованого лексико-граматичного матеріалу у визначених напрямках, що дозволяє оперувати ними в комунікативних цілях. Якщо вихідний рівень іншомовних знань є низьким, принцип кліше дає можливість сформувати у студентів комунікативно достатній обсяг, який найбільше використовується у професійних аспектах досліджуваної іноземної мови та забезпечує за допомогою продукування засвоєння як кліше професійно та особистісно значущої інформації. Наступний принцип, кластеризація, включає поєднання однотипних слово-утворених моделей, функціонально схожих між собою граматичних конструкцій, поєднання груп термінів у семантичні блоки з метою їх систематизації, відносної уніфікації системи досліджуваної мови, осмислення існуючих у мові закономірностей та засвоєння більшої кількості лексичних одиниць та граматично-синтаксичних структур. Завдяки принципу типізації відбувається потужний поштовх до певних видів діяльності, ситуацій спілкування та розвитку відповідних компетенцій. Використання принципу диференціації відбувається завдяки вивченню того чи іншого глосарію (психо-типологічні особливості; з ефектом впливу; з педагогічною спрямованістю завдань; з основними завданнями етапу навчання;

з розвитком певної категорії функціональних властивостей; зі специфікою виду діяльності; з рівнем підготовленості студентів), необхідного для засвоєння та збільшення словникового запасу в іноземній мові для професійного спілкування. Надзвичайно важливим для вивчення іноземної мови є принцип індивідуалізації, тому що підбір навчального матеріалу, методів навчання, підходів та стратегій відбувається з урахуванням індивідуальних особливостей кожного студента (вік, рівень знань іноземної мови, специфіка сприйняття матеріалу, особливості когнітивних процесів та ін.). Принцип цілеспрямованості впливу зосереджується на оволодінні універсальними засобами оперування, формування системних узагальнених знань та засобів діяльності студентів, акумуляції їхньої уваги на системно-структурних властивостях іноземної мови.

Отже, завдяки використанню спеціальних (специфічних) принципів відбувається реалізація інноваційної технології розвитку основних компонентів іншомовної комунікативної компетенції, тобто викладач може підбирати для кожного студента такі завдання, які будуть накопичувати та закріплювати отримані знання, вміння та навички.

Крім того, під час застосування запропонованої технології необхідно дотримуватися певних правил:

- проведення занять від початку та до кінця здійснюється винятково іноземною мовою, а перехід на українську мову не допускається взагалі;
- створення на заняттях мовного середовища, що спонукає та стимулює комунікативну діяльність, близьку до реальної комунікації;
- виправлення помилок студентів, які можуть допускатися у процесі комунікативної діяльності на будь-якому етапі впровадження запропонованої технології, здійснюються тільки у виняткових випадках;
- організація «ситуації успіху» на занятті з іноземної мови з метою більш ефективного засвоєння

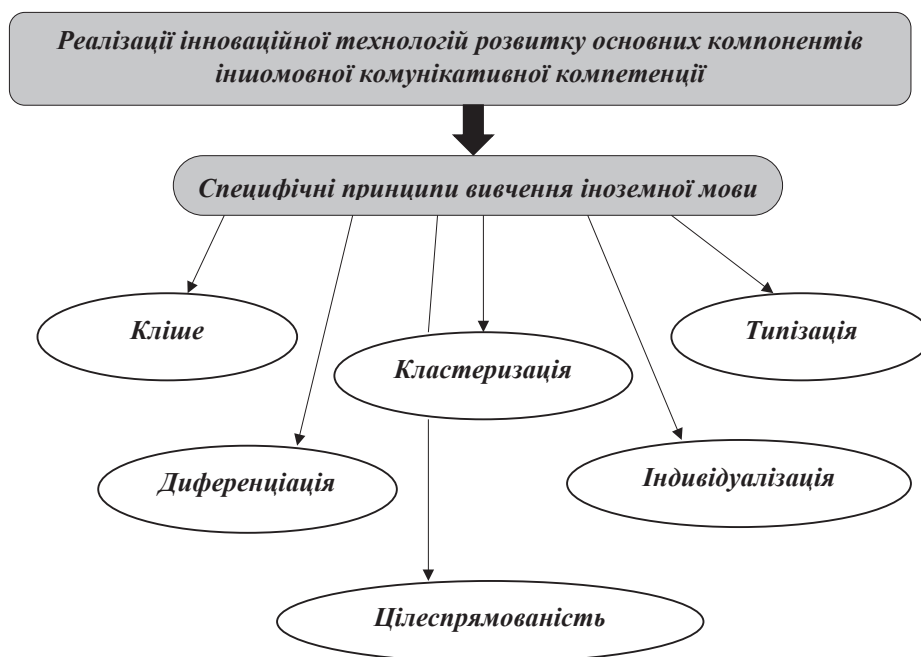

Рис. 1. Реалізації інноваційної технології розвитку основних компонентів іншомовної комунікативної компетенції завдяки використанню спеціальних (специфічних) принципів

запропонованого матеріалу; створення вільної до-брозичливої атмосфери навчального процесу.

Вдосконалення комунікативної компетенції студентів немовного закладу вищої освіти буде максимально ефективним тоді, коли зміст та структура навчального процесу обумовлені основними принципами реалізації систематизованих технологій, що базуються на методичній компресії.

Висновки. Таким чином, під час формування іншомовної професійно орієнтованої комунікативної підготовки студентів немовного закладу вищої освіти на основі когнітивно-систематизуючого розвитку найважливішою є реалізація лексичної та граматичної компетенцій. Дидактичні опори розглядаються як візуальні схеми, що забезпечують студентів предметним змістом мови та засобами її вираження. Методична компресія є основним засобом впливу на весь процес навчання іноземної мови, якого притаманні основні риси педагогічного інструменту. Її варто застосовувати, дотримуючись дидактичних принципів,

тобто вона націлена на досягнення дидактичної мети – підвищення рівня іншомовної комунікативної підготовленості. Сучасні методи навчання мають забезпечити диференціацію всіх елементів навчального процесу з урахуванням когнітивних особливостей (розумової працездатності, особливостей запам'ятовування та сприйняття), психо-фізіологічних, статевих відмінностей, оскільки конституційні та психо-типологічні особливості визначають структуру кожного студента та його бажання навчатись і отримувати знання. Втілюючи інноваційні технології розвитку основних компонентів іншомовної комунікативної компетенції студентів немовних закладів вищої освіти, слід керуватись як дидактичними, методичними, так і спеціальними (специфічними) принципами, котрі певною мірою забезпечують облік специфіки вивчення іноземної мови, нівелювання труднощів, зумовлених цією специфікою, та оновлення ефективності навчального процесу шляхом використання когнітивно-систематизуючої складової розвитку знань студентів.

Список літератури:

1. Кічук Н.В. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія як пріоритет педагогіки толерантності та особистісно-професійної підготовки майбутнього фахівця. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 42. С. 99–103.
2. Ковальчук О.С. Деякі технології вивчення іноземної мови для реалізації ідей полікультурної освіти. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ped/2008_14/kovalchuk.pdf (дата звернення: 25.01.2023).
3. Кондратенко М.В., Тришч О.М., Саватєєва Л.В. Сучасні комп'ютерні технології навчання в сфері іноземних мов. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2012. Вип. 1 (15). С. 467–471.
4. Лисейко Ю.Б. Інтенсифікація навчання та метод активізації навчання як способи заохочення до знань: Матеріали VI Міжнар. нак.-практ. інтернет-конф. «Альянс наук: вчений – вченому». URL: <http://confcontact.com/node/23> (дата звернення: 25.01.2023).
5. Шабанова Ю.О. Системний підхід у вищій школі: підручник. Дніпро: НГУ, 2014. 120 с.
6. Воронін А.І. Проблеми когнітивного розвитку студентів у процесі професійного навчання. Кривий Ріг: ДВНЗ «КНУ», 2012. 112 с.
7. Гейна О.В. Компресія наукового тексту зі спеціальності як формування професійної іншомовної комунікативної компетентності іноземних студентів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*. 2022. Вип. 13 (81). С. 188–192.
8. Сура Н.А. Іншомовна професійна компетентність: головні принципи та компоненти процесу навчання професійно-орієнтованого спілкування. *Вісник Луганськ. держ. пед. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка*. 2003. № 4 (60). С. 190–192.

References:

1. Kichuk N.V. (2019) Subiekt-subiektna vzaemodiia yak priorytet pedahohiky tolerantnosti ta osobystisno-profesiinoy pidhotovky maibutnoho fakhivtsia [Subject-subject interaction as a priority of pedagogy of tolerance and personal and professional training of the future specialist]. *Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Seriya "Pedagogichni nauky"*, vol. 42, pp. 99–103.
2. Kovalchuk O.S. (2008) Deiaki tekhnolohii vyvchennia inozemnoi movy dlia realizatsii idei polikulturalnoi osvity [Some foreign language learning technologies for the implementation of multicultural education ideas]. Available at: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ped/2008_14/kovalchuk.pdf (accessed 25 January 2023).
3. Kondratenko M.V., Trishch O.M., Savatieieva L.V. (2012) Suchasni kompiuterni tekhnolohii navchannia v sferi inozemnykh mov [Modern computer learning technologies in the field of foreign languages]. *Ekonomichna stratehiia i perspektyvy rozvytku sfery torhivli ta posluh*, vol. 1 (15), pp. 467–471.
4. Lyseiko Yu.B. (2016) Intensyfikatsiia navchannia ta metod aktyvizatsii navchannia yak sposoby zaokhochennia do znan [Intensification of learning and the method of activating learning as ways of encouraging knowledge]: *Materialy VI Mizhnar. nak.-prakt. internet-konf. "Alians nauk: vchenyi – vchenomu"*. Available at: <http://confcontact.com/node/232> (accessed 25 January 2023).
5. Shabanova Yu.O. (2014) Systemnyi pidkhid u vyshchii shkoli: pidruchnyk [Systems approach in your school]. Dnipro: NHU, 120 p.
6. Voronin A.I. (2012) Problemy kohnityvnoho rozvytku studentiv u protsesi profesiinoho navchannia [Problems of Cognitive Development of Students in the Process of Vocational Training]. Kryvyi Rih: DVNZ "KNU", 112 p.
7. Heina O.V. (2022) Kompresiiia naukovoho tekstu zi spetsialnosti yak formuvannia profesiinoy inshomovnoy komunikativnoy kompetentnosti inozemnykh studentiv [Compression of the scientific text in the specialty as the formation of professional foreign language communicative competence of foreign students]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriya "Filolohiia"*, vol. 13 (81), pp. 188–192.
8. Sura N.A. (2003) Inshomovna profesiina kompetentnist: holovni pryntsypy ta komponenty protsesu navchannia profesiino-orientovanoho spilkuвання [Foreign language professional competence: the main principles and components of the process of learning professionally oriented communication]. *Visnyk Luhansk. derzh. ped. un-tu im. T.H. Shevchenka*, no. 4 (60), pp. 190–192.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-22>

УДК 349.6:630

Власенко А.С.
магістр лісового господарства

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЛІСОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Анотація. Стаття присвячена дослідженню інституту юридичної відповідальності, яка виникає у зв'язку з порушенням лісового законодавства, а також виокремлення видів кримінальних правопорушень проти довкілля та адміністративних правопорушень у сфері охорони природи та правових аспектів дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності. Лісовий кодекс України визначає за які дії чи бездіяльність несуть відповідальність особи, винні у порушенні лісового законодавства. Крім того, Лісовий кодекс України виділяє такі види юридичної відповідальності за порушення лісового законодавства: кримінальна, адміністративна, дисциплінарна та цивільно-правова. Підставою для притягнення до юридичної відповідальності є склад правопорушення, тобто наявність об'єкту, об'єктивної сторони, суб'єктивної сторони та суб'єкту правопорушення.

Ключові слова: юридична відповідальність, лісове законодавство, охорона природи, правопорушення, лісовий фонд.

Vlasenko Anatoliy
Master of Forestry

LEGAL RESPONSIBILITY FOR VIOLATIONS OF FOREST LEGISLATION

Summary. The article is devoted to the study of the institution of legal responsibility that arises in connection with the violation of forest legislation, as well as the identification of types of criminal offenses against the environment and administrative offenses in the field of nature protection and legal aspects of disciplinary and civil liability. Each of us has a constitutional duty not to harm nature, failure to do so or not properly doing so entails legal liability for the guilty parties. The Forest Code of Ukraine determines for which actions or inactions persons guilty of violating forest legislation are responsible. Also, the Forest Code of Ukraine states that liability may be established by law for other violations of forest legislation. In addition, the Forest Code of Ukraine distinguishes the following types of legal liability for violations of forest legislation: criminal, administrative, disciplinary and civil. The basis for bringing to legal responsibility is the composition of the offense, that is, the presence of an object, an objective party, a subjective party and a subject of the offense. Criminal and administrative liability have clearly defined norms that determine for which offenses such types of liability arise. Disciplinary liability is applied within the framework of labor legislation, and civil liability is related to compensation for damage caused. Our environment in the conditions of war suffers significant damage, especially forests. This is caused both by rocket attacks and by mining and military operations in the territories of the forest fund of Ukraine. However, the existing problem of dry burning remains relevant not only in peacetime, but also in wartime. Bearing this in mind, the issue of responsibility for such an offense is acute and requires an immediate solution, as it entails a great danger, first of all, for the environment. The legislative body has taken the first steps to strengthen criminal and administrative liability in this direction. Thus, a draft of the Law on Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Violations and the Criminal Code of Ukraine on strengthening responsibility for the destruction or damage of plant life objects, in particular in conditions of war or a state of emergency, has been prepared.

Keywords: legal responsibility, forest legislation, nature protection, crime, forest fund.

Постановка проблеми. Вивчення юридичної відповідальності займає провідне місце в теорії права, оскільки саме вона вивчає теоретико-правові засади її виникнення та особливості застосування. Галузеві науки та правореалізація повертаються до питання юридичної відповідальності, у зв'язку з порушеннями, які виникають у тій чи іншій сфері. Не є виключенням проблематика юридичної відповідальності за порушення лісового законодавства, оскільки вона охоплює такі види як адміністративну, кримінальну, дисциплінарну та цивільно-правову відповідальність. Лісовий кодекс України визначає перелік правопорушень за які несуть відповідальність винні особи, проте особливості застосування юридичної відповідальності визначаються іншими нормативно-правовими актами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання юридичної відповідальності є актуальним у юридичній науці. Зокрема, тривають дискусії в наукових колах щодо сутності поняття «юридична відповідальність». Крім того, приділяють увагу і юридичній відповідальності за порушення лісового законодавства. У дослідженні опрацьовані як нормативні, так доктринальні напрацювання. Серед доктринальних джерел використані наукові праці М. Козюбри, М. Бліхар, І. Зеленої, А. Бобкової, Ю. Ковейно, О. Глозової.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Юридична відповідальність за порушення лісового законодавства потребує дослідження у зв'язку з тим, що деякі види відповідальності, наприклад кримінальна та адміністративна, мають посилити санкції за

порушення, які шкодять природі, а також проаналізувати особливості дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження інституту юридичної відповідальності, яка виникає у зв'язку з порушенням лісового законодавства, а також виокремлення видів кримінальних правопорушень проти довкілля та адміністративних правопорушень у сфері охорони природи та правових аспектів дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конституція України проголошує Україну правовою державою, яка побудована на засадах визнання та поваги до прав і свобод людини, верховенства права та законності. Важливим в такому контексті є правосвідомість суспільства та рівень його правової культури. Державою визнаються та гарантуються права та свободи людини і громадянина та встановлені обов'язки, які має виконувати людина та громадянин. Зокрема, в статті 66 Конституції України встановлено обов'язок не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки [1]. Таким чином, цей конституційний обов'язок визначений не тільки для громадян України, а також для іноземців, осіб без громадянства тощо.

Заподіяння шкоди природі тягне за собою негативні наслідки у вигляді юридичної відповідальності. Підходом М. Козюбри є таке розуміння терміну «юридична відповідальність» – це передбачений законом обов'язок особи перетерпіти несприятливих для себе наслідків як майнового так і не майнового характеру, вид і міра яких визначаються компетентним органом за результатами розгляду кримінального діяння, визначеного законом як правопорушення [2, с. 302].

Треба зазначити, що розуміння юридичної відповідальності дотепер є дискусійним, хоча і суттєво досліджено в теорії права та галузевих юридичних науках.

М. Бліхар проаналізувавши правову літературу, поділяє існуючі серед науковців підходи щодо розуміння поняття юридичної відповідальності на три основні групи: 1) прихильників так званої «негативної» юридичної відповідальності, які пов'язують юридичну відповідальність лише зі скоєнням правопорушення; 2) прихильників позитивної юридичної відповідальності, які ґрунтують свою позицію на тому, що юридична відповідальність орієнтована не лише на минулу, але й на сьогодишню та майбутню поведінку суб'єкта правовідносин; 3) науковців, які розглядають юридичну відповідальність не тільки як негативну (ретроспективну) і позитивну (перспективну), але як цілісне правове явище з різними формами реалізації [3, с. 162].

Цікавим є дослідження інституту юридичної відповідальності у вітчизняному приватному праві І. Зеленої, яка зазначила, що він складається з галузевих видів юридичної відповідальності, закріплених у державних нормативно-правових актах, індивідуальних правових договорах і односторонніх правових актах суб'єктів права, що здійснюють регулювання приватноправових відносин, що, у свою чергу, вказує на міжгалузеву комплексність даного правового інституту [4, с. 180].

Відповідальність за порушення лісового законодавства є достатньо складним правовим інститутом, що ґрунтується на загальних засадах відповідальності, у тому числі за порушення екологічного законодавства, а також є важливим засобом забезпечення законності у сфері використання лісів, лісових ресурсів та земель лісогосподарського призначення [5, с. 195].

Лісовий кодекс України визначає за які дії чи бездіяльність несуть відповідальність особи, винні в порушенні лісового законодавства. Зокрема до таких правопорушень належать: незаконне вирубування та пошкодження дерев і чагарників; знищення або пошкодження лісу внаслідок підпалу або недбалого поводження з вогнем, порушення інших вимог пожежної безпеки в лісах; знищення або пошкодження лісу внаслідок його забруднення хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими і побутовими відходами, стічними водами, іншими шкідливими речовинами, підтоплення та інші види шкідливого впливу; засмічення лісів побутовими і промисловими відходами; порушення строків лісовідновлення та інших вимог щодо ведення лісового господарства, встановлених законодавством у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів; знищення або пошкодження лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також природного підросту та самосіву на землях, призначених для відновлення лісу; порушення правил зберігання, транспортування та застосування засобів захисту лісу, стимуляторів росту, мінеральних добрив та інших препаратів; розкорчовування лісових ділянок і використання їх не за призначенням, у тому числі для спорудження жилих будинків, виробничих та інших будівель і споруд без належного дозволу; самовільна заготівля сіна та випасання худоби на лісових ділянках; порушення правил заготівлі лісової підстилки, лікарських рослин, дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід тощо; заготівля лісових ресурсів способами, що негативно впливають на стан і відтворення лісів; порушення порядку заготівлі та вивезення деревини, заготівлі живиці і використання інших лісових ресурсів; невнесення плати за використання лісових ресурсів у встановлені строки; знищення та пошкодження відмежувальних знаків у лісах; введення в дію нових і реконструйованих підприємств, споруд та інших об'єктів, не забезпечених обладнанням, що запобігає негативному впливу на стан і відтворення лісів; порушення строків повернення лісових ділянок, що перебувають у тимчасовому користуванні, або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; пошкодження сіножатей, пасовищ і ріллі на землях лісогосподарського призначення; знищення або пошкодження лісоосушувальних каналів, дренажних систем і доріг на лісових ділянках; невиконання приписів державної лісової охорони та органів виконавчої влади, які здійснюють державний контроль за додержанням законодавства у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів; порушення вимог з охорони пралісів, квазіпралісів та природних лісів [6].

Також у Лісовому кодексі України зазначено, що і за інші порушення лісового законодавства законом може бути встановлено відповідальність.

Підставою для притягнення до юридичної відповідальності є склад правопорушення, тобто наявність об'єкту, об'єктивної сторони, суб'єктивної сторони та суб'єкту правопорушення.

Кримінальний кодекс України встановлює такі кримінальні правопорушення у сфері дії лісового законодавства: знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ст. 245 КК України); незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу (ст. 246 КК України); порушення законодавства про захист рослин (ст. 247 КК України); умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК України) [7].

Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачив адміністративну відповідальність за такі порушення лісового законодавства: незаконне використання земель державного лісового фонду (ст. 63 КУпАП); порушення встановленого порядку використання лісосічного фонду, заготівлі і вивезення деревини, заготівлі живиці (ст. 64 КУпАП); незаконна порубка, пошкодження та знищення лісових культур і молодняка (ст. 65 КУпАП); знищення або пошкодження полезахисних лісових смуг та захисних лісових насаджень (ст. 65¹ КУпАП); знищення або пошкодження підросту в лісах (ст. 66 КУпАП); здійснення лісових користувань не у відповідності з метою або вимогами, передбаченими в лісорубному квитку (ордері) або лісовому квитку (ст. 67 КУпАП); порушення правил відновлення і поліпшення лісів, використання ресурсів спілої деревини, вимог з охорони пралісів, квазіпралісів та природних лісів (ст. 68 КУпАП); пошкодження сінокосів і пасовищних угідь на землях державного лісового фонду (ст. 69 КУпАП); самовільне сінокосіння і пасіння худоби, самовільне збирання дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід (ст. 70 КУпАП); введення в експлуатацію виробничих об'єктів без обладнання, що запобігає шкідливому впливу на ліси (ст. 71 КУпАП); пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, нафтою і нафтопродуктами, шкідливими викидами, відходами і покидьками (ст. 72 КУпАП); засмічення лісів відходами (ст. 73 КУпАП); знищення або пошкодження лісоосушувальних каналів, дренажних систем і шляхів на землях державного лісового фонду (ст. 74 КУпАП); знищення або пошкодження відмежувальних знаків у лісах (ст. 75 КУпАП); знищення корисної для лісу фауни (ст. 76 КУпАП); порушення вимог пожежної безпеки в лісах (ст. 77 КУпАП), самовільне випалювання рослинності або її залишків (ст. 77¹ КУпАП) [8].

У зв'язку з військовою агресією РФ на території України з 24 лютого 2022 року на території нашої держави введено правовий режим воєнного стану. Наше довкілля в умовах війни зазнає значної шкоди, особливо ліси. Це спричиняється як ракетними обстрілами, так і внаслідок мінування та бойових дій на територіях лісового фонду України. Проте існуюча проблема випалювання сухостою залишається актуальною не тільки в мирний, а і у воєнний час також. Зважаючи на це, питання відповідальності за таке правопорушення є гострим та потребує негайного вирішення, оскільки тягне за собою велику небезпеку в першу чергу для довкілля.

Сьогодні вже зроблені перші кроки для посилення кримінальної та адміністративної відповідальності в цьому напрямі. Так, підготовлено проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні порушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, зокрема в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Дисциплінарна відповідальність за порушення лісового законодавства настає за правопорушенням службових осіб, коли вони збігаються з порушенням норм трудового законодавства. Дисциплінарна відповідальність регулюється нормами трудового законодавства. Дисциплінарна відповідальність за невиконання або нестале виконання вимог лісового законодавства може бути застосована до працівників, якщо ними порушені трудові обов'язки щодо охорони лісів та лісових ресурсів [9, с. 233].

Цивільно-правова відповідальність за порушення лісового законодавства встановлює обсяги компенсацій, які мають відшкодувати завдану шкоду. Наприклад, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює, що шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації в повному обсязі. Особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням. Особи, що володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих [10]. Крім норми цього Закону, цивільно-правову відповідальність застосовують на підставі Постанови Кабінету Міністрів України «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу» від 23 липня 2008 року. Цією Постановою затверджені такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу підприємствами, установами, організаціями та громадянами за ті види правопорушень, які несуть матеріальні збитки, а також з метою посилення охорони лісів, збереження лісових ресурсів і підвищення ефективності їх використання [11].

Висновки. Досліджуючи юридичну відповідальність за порушення лісового законодавства, дійшли висновку, що законодавством України передбачено такі види відповідальності як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна та цивільно-правова. Кримінальна та адміністративна відповідальність мають чітко визначені норми, які визначають за які саме правопорушення настають такі види відповідальності. Дисциплінарна відповідальність застосовується в межах трудового законодавства, а цивільно-правова пов'язана з відшкодуванням завданої шкоди. Варто зосередити увагу на тому, що кожен з нас має конституційний обов'язок не заподіювати шкоду природі, невиконання якого або не належне виконання тягне за собою юридичну відповідальність для винних осіб.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
3. Бліхар М. Сутність юридичної відповідальності в правовій доктрині України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : «Юридичні науки». 2020. № 4(28). С. 161–168.
4. Зелена І. Поняття інституту юридичної відповідальності у приватному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 176–181.
5. Бобкова А.Г., Ковейно Ю.В. Форми відповідальності за порушення лісового законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 194–198.
6. Лісовий кодекс України : Закон України від 21 січня 1994 року № 3852-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (дата звернення: 31.05.2023).
7. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 31.05.2023).
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text> (дата звернення: 31.05.2023).
9. Глотова О.В. Особливості юридичної відповідальності за порушення законодавства про охорону лісів. *Актуальні проблеми держави і права*. URL: <http://www.apdp.in.ua/v26/42.pdf> (дата звернення: 31.05.2023).
10. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України 25 червня 1991 року № 1264-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 31.05.2023).
11. Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 2008 р. № 665. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/665-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 31.05.2023).

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy (1996) [Constitution of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996. № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 30. St. 141. (in Ukrainian)
2. Kozjubra M.I. (ed.) (2015) *Zahalna teoriia prava: pidruchnyk* [General theory of law]. Kyiv: Vaite, 392 p. (in Ukrainian)
3. Blikhar M. (2020) *Sutnist yurydychnoi vidpovidalnosti v pravovii doktryni Ukrainy* [The essence of legal responsibility in the legal doctrine of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika"*. Seria: "Yurydychni nauky", no. 4(28), pp. 161–168. (in Ukrainian)
4. Zelena I. (2021) *Poniattia instytutu yurydychnoi vidpovidalnosti u pryvatnomu pravi* [The concept of the institution of legal responsibility in private law]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, no. 1, pp. 176–181. (in Ukrainian)
5. Bobkova A.H., Koveino Yu.V. (2022) *Formy vidpovidalnosti za porushennia lisovoho zakonodavstva* [Forms of liability for violation of forest legislation]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, no. 6, pp. 194–198. (in Ukrainian)
6. Lisovyi kodeks Ukrainy (1994) [Forest Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy 21.01.1994 № 3852-XII. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (accessed 31 May 2023).
7. Kryminalnyi kodeks Ukrainy (2001) [Criminal codex of Ukraine]: Zakon Ukrainy 5.04.2001 № 2341-III. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (accessed 31 May 2023).
8. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia (1984) [Code of Ukraine on administrative offenses]: Zakon Ukrainy 07.12.1984 № 8073-X. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text> (accessed 31 May 2023).
9. Hlotova O.V. *Osoblyvosti yurydychnoi vidpovidalnosti za porushennia zakonodavstva pro okhoronu lisiv* [Peculiarities of legal liability for violation of forest protection legislation]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. Available at: <http://www.apdp.in.ua/v26/42.pdf> (accessed 31 May 2023).
10. *Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha* (1991) [About environmental protection]: Zakon Ukrainy 25.06.1991 № 1264-XII. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (accessed 31 May 2023).
11. *Pro zatverdzhennia takss dlia obchyslennia rozmiru shkody, zapodiianoï lisu* (2008) [On the approval of fees for calculating the amount of damage caused to the forest]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy 23.07.2008 № 665. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/665-2008-%D0%BF#Text> (accessed 31 May 2023).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-23>

УДК 347.65

Сапарова А.О.¹

Київський міжнародний університет

Пастушенко А.О.

Навчально-науковий юридичний інститут Київського міжнародного університету

ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ НОТАРІАТУ

Анотація. Застосування права є особливою формою реалізації правових норм, здійснюється на підставі закону органами держави, що наділені державно-владними повноваженнями, у випадках коли: правовідношення може і повинно виникати лише за рішенням відповідного державного органу; для виникнення правовідношення вимагається офіційне встановлення наявності чи відсутності конкретних фактів, що мають юридичне значення; виникає спір з приводу юридичних фактів або відношення і сторони не можуть прийти до згоди тощо, тобто у випадках, коли для реалізації особою свого права необхідним є втручання держави. Правозастосування в системі органів нотаріату та посадових осіб слід розглядати як комплексну державно-владну, управлінську, творчу правореалізаційну діяльність, здійснювану у встановлених законом процедурних і процесуальних формах і яка покликана забезпечити адресатам правових норм можливість реалізації належних їм прав і покладених на них юридичних обов'язків.

Ключові слова: нотаріат, нотаріальний процес, правозастосування, нотаріальне право, органи нотаріату.

Saparova Anastasiia

Kyiv International University

Pastushenko Andrii

Educational and Scientific Legal Institute of the Kyiv International University

LAW ENFORCEMENT IN THE SYSTEM OF NOTARY BODIES

Summary. The application of legal norms remains a debatable concept in today's conditions. The lack of a unified understanding of the elements of law enforcement activity, the subjects that carry out such activity, give rise to numerous disputes and become the basis of scientific research. The application of law is a special form of implementation of legal norms, carried out on the basis of the law by state bodies endowed with state powers, in cases where the legal relationship can and should arise only by the decision of the relevant state body; the establishment of a legal relationship requires an official establishment of the presence or absence of specific facts of legal significance; a dispute arises over legal facts or a relationship and the parties cannot come to an agreement, etc., i.e. in cases where state intervention is necessary for a person to exercise his right. The purpose of the article is to study the implementation of law enforcement by notary bodies and officials within the framework of the current legislation of Ukraine. The modern Ukrainian legal system is a legal system of a transitional type, which is still in the stage of a transitional period and retains certain remnants of the previous, socialist system. The chosen path allows us to predict the gradual joining of the legal system of Ukraine to the family of Romano-Germanic law after the successful completion of political and legal reforms. By its nature, notarial activity is procedural, because the modern notary is an extensive system of special law enforcement bodies, the activity of which is a type of state jurisdiction over legal issues. The notary is a separate body in the justice system of Ukraine, which carries out its activities in a procedural form, has its own specific structure and tasks. The Law of Ukraine "On Notaries" of 1993 defines a notary in Ukraine as a system of bodies and officials who are entrusted with the duty to certify rights, as well as facts of legal significance, and to perform other notarial actions provided for by the Law, with the aim of providing them of legal probability. Within the notarial process, legal protection and protection can be carried out only in the absence of a dispute, because notarial activity is a form of undisputed jurisdiction. The impossibility of resolving legal disputes by a notary determines the specifics of the procedural order established for the notarial process and peculiar only to it. Thus, notarial procedural activity is a law-enforcement, jurisdictional activity, within which a specific notarial case is decided by a competent authority – a notary, and the result is a law-enforcement notarial act containing a conclusion about the existence of a certain right of an interested person or a legal fact. Taking into account the above circumstances, we believe that law enforcement in the system of notary bodies and officials should be considered as a complex state-authority, managerial, creative law enforcement activity, carried out in the procedural and procedural forms established by law and which is designed to provide the addressees of legal norms with the opportunity to implement their rights and legal obligations assigned to them.

Keywords: notary, notarial process, law enforcement, notarial law, notary bodies.

Постановка проблеми. Застосування норм права лишається дискусійним поняттям в умовах сьогодення. Відсутність єдиного розуміння елементів правозастосовчої діяльності, суб'єктів, які здійснюють таку діяльність породжують численні спори та стають основою наукових досліджень.

Застосування права є особливою формою реалізації правових норм, здійснюється на підста-

ві закону органами держави, що наділені державно-владними повноваженнями, у випадках коли правовідношення може і повинно виникати лише за рішенням відповідного державного органу; для виникнення правовідношення вимагається офіційне встановлення наявності чи відсутності конкретних фактів, що мають юридичне значення; виникає спір з приводу юридичних

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5569-8192>

фактів або відношення і сторони не можуть прийти до згоди тощо, тобто у випадках, коли для реалізації особою свого права необхідним є втручання держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правозастосуванню в системі органів нотаріату в останні роки розвитку української науки, на жаль, не було присвячено досліджень українських учених. Метою більшості досліджень є вивчення становлення та розвитку нотаріату, а окремі публікації науковців присвячені реалізації права в контексті мети правового регулювання.

Генеза розвитку нотаріату прослідковується за працями українських вчених. В. Комаров та В. Баранкова у праці 1999 року зазначають основні шляхи розвитку нотаріату та нотаріального процесу. За наступні 10 років розвиток нотаріату відбувається під впливом розвитку цивільного законодавства. Прийняття в 2004 році Цивільного кодексу України призводить до формування нового розуміння нотаріату. Це знаходить своє відображення в працях І. Черемних (2007), К. Корсика (2009) та В. Комарова (2012). К.І. Чижмар зосереджує свою увагу на місці та ролі нотаріату серед інших органів державної влади. Потрібно відмітити, що процес формування нотаріату з кінця 20 століття до нашого часу відбувається під впливом змін адміністративного та цивільного законодавства, що відображено в наукових працях Ю.П. Битяка, Ж.О. Дзейко, Т.О. Дідич, Ю. Зайцева.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Застосування права органами нотаріату, через його особливий юрисдикційний статус, залишає дискусійними багато питань за умов сучасного розвитку правової системи України та потребує детального вивчення. До питань, які потребують наукового дослідження відносяться: уточнення правового статусу органів нотаріату та посадових осіб через призму багаторівневого характеру юридичного процесу.

Мета статті – дослідження реалізації правозастосування органами нотаріату та посадовими особами в межах чинного законодавства України.

Сучасна українська правова система є правовою системою перехідного типу, яка перебуває ще в стадії перехідного періоду і зберігає певні залишки попередньої, соціалістичної системи. Обраний шлях дозволяє прогнозувати поступове приєднання правової системи України до сім'ї романо-германського права після успішного завершення політико-правових реформ [16, с. 65].

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки нотаріат – особливий правозастосовчий, юрисдикційний орган, його діяльність слід розглядати як особливий вид державної діяльності, що провадиться у певному процесуальному порядку [7, с. 1230].

За своїм характером нотаріальна діяльність є процесуальною, бо сучасний нотаріат – розгалужена система спеціальних правозастосовчих органів, діяльність яких являє собою різновид державної юрисдикції з правових питань.

Нотаріат є окремим органом в системі юстиції України, який здійснює свою діяльність у процесуальній формі, має свою специфічну структуру і завдання. Закон України «Про нотаріат» 1993 р. визначає нотаріат в Україні як систему органів

і посадових осіб, на яких покладено обов'язок засвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, і вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності [6].

У межах нотаріального процесу можуть здійснюватися правовий захист та охорона тільки за відсутності спору, бо нотаріальна діяльність – форма безспірної юрисдикції. Неможливість вирішення нотаріатом спорів про право обумовлює особливості встановленого для нотаріального процесу і властивого тільки йому процесуально-го порядку діяльності.

Таким чином, нотаріальна процесуальна діяльність – це правозастосовча, юрисдикційна діяльність, у межах якої компетентним органом – нотаріусом вирішується конкретна нотаріальна справа, а результатом є правозастосовчий нотаріальний акт, що містить висновок про наявність певного права у заінтересованої особи або юридичного факту [7, с. 1230].

Встановлена статтею 50 Закону України «Про нотаріат» можливість оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні є надійним процесуальним засобом забезпечення законності нотаріального провадження і гарантією прав громадян, юридичних осіб та інтересів держави [6].

Оскільки правозастосування являє собою державно-владну реалізацію правових приписів, то актуальним у зв'язку з цим є те, що від суб'єктів цієї діяльності вимагається виключна точність у процесі переводу нормативних велінь у русло конкретних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, інакше можливими є хиби і неточності державної волі в процесі її владної реалізації, що призводить до правозастосовчих помилок, посадовому свавіллю, які негативно впливають на режим законності у державі. Саме тому, на відміну від інших форм правореалізаційної діяльності, застосування права завжди здійснюється у чітко визначених законом процедурних і процесуальних формах, які потребують наукового осмислення і аналізу.

В юридичній науці правозастосування традиційно розглядається поряд з використанням, виконанням і дотриманням в якості особливої форми реалізації права і має місце у випадках, коли для правореалізації вимагається державновладне втручання [3, с. 9–12]. Це правова форма здійснення державою своїх функцій, одна з форм державної діяльності, адже в даному випадку компетентний орган діє від імені держави. Відносини, що виникають у зв'язку із здійсненням нотаріальної діяльності між нотаріатом та фізичними, юридичними особами з приводу посвідчення юридичних фактів (правочинів), вжиття заходів щодо охорони спадкового майна і видачі свідоцтв про право на спадщину тощо, за своїм характером є процесуальними, спрямованими на вирішення матеріально-правових питань, віднесених до його компетенції.

Застосування права є не тільки внутрішньо організаційним процесом реалізації права державними органами та їх посадовими особами, у його здійсненні у тій чи іншій соціально-правовій якості виступають й інші учасники, правова активність яких являє собою важливий компонент об'єктивної і суб'єктивної сторони

правозастосування. У сфері здійснення права поняття «правова активність» має значення самостійної юридичної категорії, яка певним чином є основопорядковим з поняттям «застосування права». Ця категорія дозволяє уособити юридично значиму діяльність інших учасників процесу реалізації права від діяльності органів і посадових осіб, що наділені державно-владними повноваженнями [2, с. 16–17].

У зв'язку з розмежуванням форм реалізації права слід враховувати такі моменти:

1) дотримання, виконання і використання, відображаючись як у правозастосуванні, так і у правотворчості і тлумаченні, свідчить про їх загальність і універсальність;

2) з позицій уявлення про механізм правореалізації не можна ставити в один ряд правозастосування, правотворчість і правороз'яснення, оскільки це різні рівні буття і функціонування правової системи. Видання правових норм та їх роз'яснення слугують передумовами майбутньої реалізації;

3) не можна розглядати правозастосування поза іншими основними формами реалізації права, адже в процесі правозастосовчої діяльності спостерігається неспівпадіння об'єктів правозастосування і компетенційних, процедурних норм, а також змінність суб'єктів правореалізації в процесі фактичного впровадження прийнятих рішень у життя.

Це пояснюється багаторівневим характером окремих різновидів юридичного процесу. Від правотворчого процесу через правороз'яснення до правозастосування (у необхідних випадках) і далі до фактичного перетворення права через дотримання, виконання і використання у поведінці конкретних суб'єктів – таким є шлях розвитку правореалізації. І якщо правозастосування комплексно поєднує у собі інші форми правореалізації, то це лише вказує на його ключове положення у загальному механізмі правореалізації і його державно-владному характері в системі засобів і способів забезпечення правомірної поведінки [2, с. 237–238].

Отже, дотримання, виконання і використання як форми безпосередньої реалізації правових норм у фактичних діях суб'єктів права мають місце тоді, коли у конкретних життєвих ситуаціях не вимагається державного втручання для забезпечення чи організації здійснення права: лише учасник суспільних відносин сам безпосередньо повинен діяти у визначених законом межах.

Однак у ряді випадків неможливо досягти повного втілення у життя правових приписів без втручання у цей процес компетентних органів, тобто без застосування правових норм, яке полягає у вирішенні даними органами конкретних юридичних справ і винесенні відповідних рішень. В юридичній літературі з цього приводу зазначається, що застосування норм права здійснюється у необхідних випадках:

1) коли передбачені законом суб'єктивні права і обов'язки є такими, що не можуть виникнути у конкретних осіб із односторонніх заяв, угод і договорів (наприклад, без застосування відповідних норм права компетентними органами особа не може отримувати пенсію);

2) коли виникає спір про право;

3) без правозастосовчої діяльності не можуть бути реалізовані норми, що передбачають притягнення правопорушника до юридичної відповідальності і вчинення необхідних для цього допоміжних дій [3, с. 10].

Державно-владна діяльність компетентних органів по винесенню індивідуально-конкретних правових актів є досить важливим засобом державного управління суспільством.

Застосування права має місце там, де є владне рішення компетентного органу з приводу конкретної життєвої ситуації. Владність рішення означає певне відношення між суб'єктами права, в якому присутні управління вчинками людей та інших суб'єктів права в імперативній формі. Ця форма завжди передбачає:

1) односторонність волевиявлення органу, наділеного владними повноваженнями, хоча у ряді випадків ініціатором видання акту застосування виступає не сам цей орган;

2) категоричність передбаченого цим актом веління;

3) обов'язковість владних рішень для виконавців, підкорення їх волі;

4) забезпеченість і охорона таких рішень примусовою силою держави [5, с. 75–81].

Таке розуміння застосування права підводить до аналізу специфіки державно-владної діяльності по реалізації правових норм, сприяє зміцненню законності в роботі державного апарата, підкреслює важливе значення процесуальної форми цього виду здійснення права. Характерною ознакою для нотаріально-процесуальних правовідносин є їх публічно-владний характер, тобто, один суб'єкт (нотаріус) має право вимагати від іншого (особи, яка до нього звернулася) передбаченої законодавством про нотаріат, поведінки. Ця ознака є дещо схожою з ознакою, що характеризує адміністративно-правові відносини, але, існує і суттєва їх відмінність, яка полягає у тому, що на відміну від адміністративно-правових правовідносин, що можуть виникати за ініціативою будь-якого суб'єкта адміністративного права, а відтак згода іншої сторони не є обов'язковою умовою для їх виникнення [1, с. 53], нотаріально-процесуальні відносини виникають виключно за ініціативою особи, в інтересах якої вчинятиметься нотаріальне провадження.

Отже, правозастосування переважно розглядається саме в якості форми реалізації права. Так, під застосуванням правових норм розуміють спрямовану на реалізацію норм права і здійснювану у спеціально встановлених формах державно-владну діяльність органів держави або місцевого самоврядування щодо прийняття індивідуально-конкретних правових приписів з метою вирішення конкретної справи [3, с. 147; 11].

О.Ф. Скакун, згрупувавши усі випадки застосування норм права, дійшла висновку про те, що правозастосування полягає у:

– наділенні одних учасників правовідносин суб'єктивними правами і покладанні на інших суб'єктивних юридичних обов'язків;

– вирішенні спору про право – про наявність чи міру суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків;

– визначенні міри юридичної відповідальності правопорушника [15, с. 423].

Взагалі, в юридичній літературі існує два основні підходи до визначення випадків правозастосування: формально-юридичний та змістовний.

З юридичної точки зору правозастосування є необхідним тоді, коли: без цього є неможливим виникнення прав чи обов'язків учасників правовідносин; права чи обов'язки, що виникли у особи, не можуть бути реалізовані без владного втручання держави [11; 10; 13, с. 24–25].

Отже, правозастосування є необхідним для усунення перешкод, які виникають в процесі реалізації норм права у звичайних формах. Правозастосуванням є операція не над нормою, а над фактом із використанням норми.

Майже в усіх працях, присвячених дослідженню проблеми правозастосування, головною його ознакою, яка визначає сутність і специфіку застосування права як особливої форми його реалізації, визначається державно-владний характер правозастосовчої діяльності. Перш за все, цей характер виявляється у тому, що застосування права здійснюють, як згадувалося, лише уповноважені на це суб'єкти і у межах наданої їм компетенції.

Тривалий час в якості єдиного суб'єкта правозастосовчої діяльності розглядалася держава в якості своїх органів та посадових осіб. На сьогодні коло суб'єктів цієї діяльності значно розширено. До їх числа відносяться також органи місцевого самоврядування та їх посадові особи, а також нотаріуси.

Розширення кола суб'єктів правозастосовчої діяльності зовсім не означає, що правозастосування, здійснюване органами місцевого самоврядування або громадськими організаціями, втрачає державно-владний характер. Залучення зазначених суб'єктів до процесу застосування права відбувається лише на підставі закону і лише з санкції держави. При цьому останнє, як і у випадку з державними органами, як правило, чітко визначає: а) коло юридично значимих справ, у розгляді і вирішенні яких органи місцевого самоврядування і громадські організації можуть брати участь; б) їх реальні повноваження в процесі розгляду і вирішення цих справ; в) форми і методи правозастосовчої діяльності.

У даному випадку держава з метою упорядкування суспільного життя, встановлення чітких організаційних засад взаємовідносин між суб'єктами зосереджує вирішення певних питань у межах компетенції спеціальних органів. Застосування права – це правова форма здійснення функцій держави, одна з форм державної діяльності. Адже у даному випадку компетентний орган виступає від імені держави, за її уповноваженням. За допомогою застосування права держава направляє поведінку суб'єктів права і одночасно її контролює.

Історичний розвиток нотаріату свідчить про те, що нотаріат завжди був важливим елементом саме правоохорони, роль якого істотно зростає в умовах побудови правової соціальної держави. Як специфічний інститут правоохоронної діяльності нотаріат характеризується тим, що отримує свої повноваження від держави, організується та функціонує відповідно до закону й здійснює свою діяльність з дотриманням встановлених законом процедур, у першу чергу, шляхом вчи-

нення нотаріальних дій. Ознакою нотаріату, яка виділяє його в системі правоохоронних органів, є особливий напрямок його діяльності – превентивне юридичне обслуговування. При цьому від інших форм юридичного обслуговування (наприклад, адвокатської діяльності) нотаріат відрізняє, по-перше, його попереджувальний, профілактичний характер, по-друге, орієнтація на захист прав у приватноправовій сфері, по-третє, особливий механізм захисту приватного права – нотаріальний процес, підсумком якого є нотаріальний акт [14, с. 34–35].

За допомогою правозастосування налагоджується робота багатогалузевого господарського механізму, здійснюється управління усіма іншими сферами суспільного життя, охороняються і забезпечуються права і свободи громадян, здійснюється боротьба з правопорушеннями тощо. Слід також звернути увагу на складність процесу правозастосування – воно пов'язане з особливими прийомами вирішення юридичних справ, вимагає спеціальних знань, навичок, торкається ряду питань професійної діяльності юристів. Застосування права носить, так би мовити, підзаконний характер, тобто повинно здійснюватися на підставі норм права і у межах встановлених законом повноважень компетентного органу. За допомогою правозастосування нормативно-правове регулювання наближається до життя, до конкретних суб'єктів права і реальної ситуації.

Розумінню специфіки застосування права, як справедливо зауважує Л.О. Макаренко, сприяє аналіз основних підходів або юридичних підстав виникнення діяльності з владної реалізації правових приписів. Застосування права викликано певним комплексом об'єктивних і суб'єктивних обставин. В одних випадках суб'єкти зацікавлені в правозастосовчій діяльності і свідомо створюють умови для її виникнення (наприклад, при вирішенні питання про призначення громадянину пенсії, при виплаті допомоги та в інших випадках задоволення особистих й суспільних інтересів за допомогою правозастосовчих актів компетентних органів). За інших обставин правозастосовча діяльність може мати місце всупереч бажань окремих зацікавлених осіб (наприклад, притягнення винного до відповідальності) [11].

За своїм змістом правозастосування передбачає видання правозастосовчого акта, який слід розглядати як індивідуально-конкретний правовий припис, адресований персонально визначеним особам. Цей припис наділений соціальною цінністю не сам по собі, а у зв'язку з тим, що слугує юридичною основою задоволення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків. В юридичній літературі у зв'язку з цим відмічається, що правозастосовчі акти за своєю природою є юридичними фактами, наявність яких необхідна для здійснення регулюючої ролі цілого ряду правових норм, для виникнення багатьох конкретних правовідносин [3, с. 14].

Безперечно, найбільш близький до нотаріату з органів цивільної юрисдикції такий орган, як суд. Слід відзначити, що нотаріат, будучи несудовою формою захисту прав і охоронюваних законом інтересів осіб, є, згідно з Резолюцією Європейського парламенту органом превентивного правосуддя [14, с. 43]. Відповідно до документів

Конгресу Міжнародного союзу суддів, функція нотаріату полягає насамперед у тому, що нотаріус, будучи посадовою особою, наділений повноваженнями посвідчувати юридичні акти, неупереджено інформувати сторони про сутність і правові наслідки таких актів, тобто здійснювати реальну діяльність щодо запобігання суперечок [12, с. 16].

Визначення змісту правозастосовчої діяльності дозволяє, в свою чергу, виділити специфічні підстави, які викликають необхідність втручання спеціально уповноважених державою суб'єктів у правореалізаційний процес.

Відмінною ознакою застосування права є також те, що його слід розглядати як правореалізаційну діяльність, у відповідності до якої здійснюється державне управління в соціально-правовому середовищі.

На наш погляд, правильніше визначити в сучасних умовах місце нотаріату як органу, наділеного публічною владою, що входить до системи цивільної юрисдикції. При цьому під цивільною юрисдикцією розуміється діяльність усіх органів, які наділені повноваженнями щодо вирішення юридичних справ спірного або безспірного характеру у сфері цивільного обороту. Важливою ознакою органів цивільної юрисдикції є те положення, що їх діяльність відбувається в рамках процедурно-процесуальних форм різного ступеня складності [18, с. 127].

Застосування правових норм, на відміну від дотримання, виконання і використання, наділене рядом особливостей, специфічних властивостей, які розкривають його зміст, характер, внутрішню структуру, призначення, коло суб'єктів і форму, хоча застосовуючи право, компетентні органи самі дотримують, виконують і використовують відповідні норми права.

1. За своїм змістом застосування правових норм є діяльністю по винесенню індивідуально-конкретних правових приписів, звернених до персонально визначених осіб. У процесі правозастосування загальні приписи правових норм адресуються до персонально вказаних учасників суспільних відносин у вигляді конкретних, чітко зафіксованих правових велінь. У результаті відбувається наділення цих учасників конкретними суб'єктивними правами і покладення на них конкретних юридичних обов'язків. Таким чином при застосуванні досягається персоніфікація, індивідуалізація дії правових норм.

Саме своїм змістом правозастосовча діяльність відрізняється від дій громадян, що полягають у здійсненні суб'єктивних прав, дотриманні і виконанні юридичних обов'язків. Своїм змістом правозастосування відрізняється від правотворчої діяльності. В процесі правотворчості створюються нові норми права, які автоматично поширюються на кожного, хто є учасником суспільних відносин, передбачених даними нормами, у той час як шляхом застосування загальні приписи існуючих норм права спеціально, цілеспрямовано адресуються компетентними органами персонально визначеним суб'єктам.

На підтвердження цього наведемо наступне: найбільш поширеними у цивільному обороті нотаріальними діями є посвідчення правочинів, вчинення виконавчих написів на боргових документах, вчинення протестів векселів, за-

свідчення справжності підписів на документах, вірності копій (фотокопій) документів і виписок з них, вірності перекладу документів, посвідчення фактів, вчинення морських протестів [9, с. 71]. Отже, на наш погляд, теоретично обґрунтованою і такою, що відповідає правовій природі нотаріату, видається думка про те, що попереджувальне правосуддя має розглядатися як діяльність, що попереджає звернення до суду з питаннями, які можна вирішити без судового розгляду, оформивши правовий документ від імені держави, надавши йому юридичну силу, рівну за юридичної значущості до судового документу [17, с. 56]. Діяльність нотаріату щодо попередження правових конфліктів та сприяння їх дозволу у сфері реалізації конституційних прав і свобод полягає у безпосередньому забезпеченні захисту прав і свобод людини і громадянина. Вона, за твердженням В. Комарова, дає можливість суб'єктам права уникнути звернення до суду за захистом тих же прав [8, с. 155].

2. Правозастосовча діяльність здійснюється компетентними державними органами (посадовими особами) і уповноваженими державою органами громадськості. Застосування норм права є прерогативою держави [3, с. 51]. Державні органи застосовують норми права у різних сферах суспільного життя. Чимала кількість правозастосовчих актів приймається в сфері державного управління. Застосуванням норм права займаються також суди, прокуратура тощо. Звідси можна назвати дозвільно-розпорядчий, контрольно-наглядовий, юрисдикційний та інші способи застосування норм права [2, с. 12]. Спірна частина цивільної юрисдикції здійснюється, в основному, судами, а значна частина органів безперечної цивільної юрисдикції, що здійснюють посвідчувальні, правореалізаційні та реєстраційні повноваження (нотаріат, система примусового виконання, органи реєстрації актів цивільного стану, прав на нерухоме майно, юридичних осіб громадських об'єднань), – в рамках органів юстиції. Тому цілком логічно та правомірно відносити нотаріат до відання органів юстиції, які здійснюють організацію діяльності значної частини органів. Інша справа, що форми та порядок такої організації залежать від цілого ряду різних обставин, конкретних політико-правових рішень, способів реєстраційно-посвідчувальної діяльності. Так, форми впливу органів юстиції на державний нотаріат зовсім інші, ніж на нотаріусів, які працюють поза рамками державної служби.

3. Правозастосовча діяльність носить державно-владний характер. Це одна з найважливіших рис застосування норм права як особливої форми юридичної діяльності по реалізації правових норм. Характер застосування норм права обумовлений державною владою, яка знаходить свій зовнішній прояв у таких засобах, як знаряддя (державні органи і право) і методи здійснення влади (переконання і примус) [4, с. 15–26].

Держава використовує ряд методів для того, щоб сформувати у громадян, посадових осіб і колективних суб'єктів права потребу, бажання чи необхідність вчинювати передбачені в нормах права дії. Найважливішим з цих методів є правозастосування.

Зв'язок застосування норм права з державною владою полягає у тому, що в результаті застосування здійснюється управління суспільством, досягається підкорення конкретних осіб державній волі, що і являє собою вираз державної влади. Про державно-владний характер застосування норм права також свідчить: а) здійснення правозастосовчої діяльності по односторонньому волевиявленню компетентних органів, для застосування не вимагається двосторонньої угоди, і також зміст прийнятого рішення не залежить від бажання осіб, яким воно адресується; б) правозастосовчі акти, прийняті у суворій відповідності з законом, є обов'язковими до виконання усіма особами, яким вони адресуються; в) правозастосовчі акти забезпечуються у необхідних випадках державним примусом, а іноді самі виступають актами державного примусу. Як правило, акти застосування норм права впроваджуються у життя в результаті добровільного дотримання і виконання їх приписів адресатами. Однак поряд з цим здійснення актів застосування норм права забезпечується також силою морального, громадського впливу, силою державного примусу. Органом попереджувального правосуддя нотаріат виступає в тих випадках, коли для виникнення або реалізації безспірного суб'єктивного права людини і громадянина необхідне публічне волевиявлення компетентного органу, офіційне визнання, підтвердження ним цього права. Наприклад, законом встановлено вимогу обов'язкової нотаріальної форми для деяких угод, у тому числі щодо реалізації власником своїх прав. Отже, передача права власності на певне майно за угодою, що вимагає нотаріального посвідчення, зокрема, за згодою сторін, можлива лише за умови вчинення нотаріальної дії щодо посвідчення цієї угоди [18, с. 126].

4. Застосування норм права – творча, організуюча діяльність. Це проявляється у тому, що шляхом застосування здійснюється державно-владне, індивідуальне (казуальне) правове регулювання суспільних відносин. Правозастосовчий орган завжди повинен вирішити, чи підпадає розглядуваний випадок під дію застосовуваної норми, і, якщо підпадає, повинен обрати найбільш правильний і доцільний в рамках застосовуваної норми варіант поведінки, тобто, проявити певну творчість [12, с. 14].

У результаті правозастосування права забезпечується повне врахування різних особливостей конкретних ситуацій і тим самим посилюється регулююча дія правових норм, здійснюється казуальне (індивідуалізоване) регулювання суспільних відносин.

5. Певна специфіка правозастосування полягає ще у тому, що цій формі правореалізаційної діяльності, як правило, притаманний творчий характер. Звичайно, у тих випадках, коли в процесі вирішення юридичних справ виникає необхідність застосування правових норм, усі структурні елементи яких абсолютно чітко і ясно визначені, говорити про будь-який творчий характер правозастосування не завжди уявляється можливим.

Творча, організуюча роль правозастосовчої діяльності не означає свавільного застосу-

вання норм права компетентними органами. Застосування норм права обмежене певними процесуальними нормами які закріплюють компетенцію правозастосовчих органів і відповідний порядок їх роботи. Процесуальні норми або систематизовані і створюють цілі галузі процесуального права, або містяться в окремих нормативних актах, поряд з нормами матеріального права. Процесуальними нормами закріплюються не лише компетенція і порядок роботи правозастосовчих суб'єктів, але й правозастосовчі акти-документи, в яких рішення, що приймаються, набувають об'єктивованого виду [3, с. 147; 2, с. 19].

Соціальна значимість правозастосування очевидна: адже правотворча діяльність держави не мала б сенсу, якби норми, що містяться у правових джерелах, не здійснювалися б з максимальною ефективністю. Здійснення права завжди було і завжди буде, поки воно є в суспільстві, особливим способом життя юридичної форми суспільних відносин. Здійснення права – це спосіб його буття, існування, дії, виконання ним своєї головної соціальної функції. Право ніщо, якщо положення не знаходять своєї реалізації в діяльності осіб та їх організацій, у суспільних відношеннях. Не можна зрозуміти право, якщо відволіктися від механізму його реалізації в житті суспільства.

Без правозастосування неможливе і втілення у життя правової політики держави. Поза правозастосуванням загальнодержавна політика в сфері правового регулювання не змогла б реально досягти жодної з цілей, що стоять перед державою, залишалася б усього лише наміром, приготовленим до реалізації.

У вітчизняній літературі особливість правозастосування як однієї з найважливіших форм реалізації права пояснюється тим, що:

1) правозастосування здійснюється від імені держави спеціальними органами, тобто, як і правотворчість, є прерогативою державно-владної діяльності;

2) сутністю правозастосування є не лише регулювання певного виду відносин, а й призначення покарання, що накладає певний відбиток і на дію правових приписів;

3) правозастосування надає можливість забезпечити дію правових приписів у тих випадках, коли інші форми реалізації права є неможливими;

4) правозастосування є однією із суттєвих гарантій забезпечення та охорони дії правових приписів як засобу владно-регулятивного впливу держави на суспільство [2, с. 147].

Висновки. Таким є зміст основних ознак, що визначають особливе місце правозастосування права серед інших форм його здійснення. З урахуванням вище викладених обставин ми вважаємо, що правозастосування в системі органів нотаріату та посадових осіб слід розглядати як комплексну державно-владну, управлінську, творчу правореалізаційну діяльність, здійснювану у встановлених законом процедурних і процесуальних формах і яка покликана забезпечити адресатам правових норм можливість реалізації належних їм прав і покладених на них юридичних обов'язків.

Список літератури:

1. Адміністративне право України : підручник / за ред. Ю.П. Битяка. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
2. Дзейко Ж.О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження : монографія. Київ : Київський університет, 2007. 360 с.
3. Дідич Т.О. Нормопроекування: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 198 с.
4. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник / Під ред. Копейчикова В.В. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
5. Зайцев Ю. Деякі питання стратегії та методики термінологічних робіт у період кодифікації українського законодавства. *Українське право*. 1996. № 1. С. 72–77.
6. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. № 39. Ст. 383.
7. Комаров В.В., Бігун В.А., Баранкова В.В. Курс цивільного процесу : підручник. Харків : Право, 2018. 1352 с.
8. Комаров В. Український нотаріат: перспективи розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 5. С. 153–161.
9. Комаров В., Баранкова В. Нотариат и нотариальный процесс : учебник. Харьков : Консум, 1999. 240 с.
10. Корсик К. Нотариат в современных условиях. Новые полномочия: больше возможностей, больше ответственности. *Закон*. 2009. № 4. С. 203–208.
11. Макаренко Л.О. Реалізація права в контексті мети правового регулювання. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2012. С. 34–36.
12. Мерлотти М. Основные принципы свободного нотариата и роль государства в его организации и деятельности. *Нотариальный вестник*. 1997. № 5. С. 12–16.
13. Милишев Б.В. Судова практика: поняття, ознаки, структура. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 2. С. 22–27.
14. Нотариат в Европейском сообществе: Резолюция Европейского парламента от 18 января 1994 г. *Нотариальный вестник*. 1999. № 5–6. С. 40–49.
15. Скакун О.Ф. Теория государства и права. Харків : Консум, 2000. 704 с.
16. Хаустова М.Г. Правова система України: особливості становлення та сутнісні риси. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. № 21. С. 65–75.
17. Черемных И. Нотариат и нотариальное право / Под ред. Г. Черемных. Київ, 2007. 348 с.
18. Чижмар К.І. Місце та роль нотаріату серед інших органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 27. Т. 1. С. 125–128.

References:

1. Bityak Y.P. (ed.) (2006) *Administrativne pravo Ukraini* [Administrative Law of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
2. Dzejko Z.O. (2007) *Zakonodavcha tehnika v Ukraini: istoriko-teoretichne doslidzhennya: monografiya* [Legislative technique in Ukraine: a historical and theoretical study: monograph]. Kyiv: Kyivskij universitet. (in Ukrainian)
3. Didich T.O. (2006) *Normoproektuvannya: teoretiko-pravovij aspekt* [Standard design: theoretical and legal aspect]: Dis. ... kand. yurid. nauk. Kyiv. (in Ukrainian)
4. Kopyejchikov V.V. (2000) *Zagalna teoriya derzhavi i prava: navchalnij posibnik* [General theory of the state and law: textbook]. Kyiv: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
5. Zajcev Y. (1996) Deyaki pitannya strategiyi ta metodiki terminologichnih robit u period kodifikaciyi ukrayinskogo zakonodavstva [Some issues of strategy and methodology of terminological works during the period of codification of Ukrainian legislation], *Ukrayinske pravo – Ukrainian Law*, no. 1, pp. 72–77. (in Ukrainian)
6. Zakon Ukraini "Pro notariat" vid 2 veresnya 1993 r. № 3425-XII. *Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukraini*, no. 39, art. 383. (in Ukrainian)
7. Komarov V.V., Bigun V.A., Barankova V.V. (2018) *Kurs civilnogo procesu: pidruchnik* [The Course of Civil Law: textbook]. Harkiv: Pravo. (in Ukrainian)
8. Komarov V. (2012) Ukrayinskij notariat: perspektivi rozvitku, *Byuleten Ministerstva Yusticiyi Ukraini – Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, no. 5, pp. 153–161. (in Ukrainian)
9. Komarov V., Barankova V. (1999) *Notariat i notarialnyj process: uchebnik* [Notary and notary process: textbook]. Harkov: Konsum. (in Ukrainian)
10. Korsik K. (2009) Notariat v sovremennyh usloviyah. Nove polnomochiya: bolshe vozmozhnostej, bolshe otvetstvennosti [Notary in modern conditions. New powers: more opportunities, more responsibility]. *Zakon – Law*, no. 4, pp. 203–208. (in Ukrainian)
11. Makarenko L.O. (2012) Realizaciya prava v konteksti meti pravovogo regulyuvannya [Implementation of law in the context of the goal of legal regulation], *Pravove regulyuvannya suspilnih vidnosin v umovah demokratizaciyi Ukrayinskoyi derzhavi: materialy II Mizhnarodnoyi naukovopraktichnoyi konferenciyi*. Kyiv. (in Ukrainian)
12. Merlotti M. (1997) Osnovnye principy svobodnogo notariata i rol gosudarstva v ego organizacii i deyatelnosti [Basic principles of the free notary and the role of the state in its organization and activity], *Notarialnyj vestnik – Notary Gazette*, no. 5, pp. 12–16. (in Ukrainian)
13. Milishev B.V. (2005) Sudova praktika: ponyattya, oznaki, struktura [Judicial practice: concepts, features, structure]. *Chasopis Kiyvskogo universitetu prava – Journal of the Kyiv University of Law*, no. 2, pp. 22–27. (in Ukrainian)
14. *Notarialnyj vestnik – Notary gazette*. Notariat v Evropejskom soobshestve: Rezolyuciya Evropejskogo parlamenta ot 18 yanvarya 1994 g [Notary in the European Community: Resolution of the European Parliament dated January 18, 1994], (1999), no. 5–6, pp. 40–49. (in Ukrainian)
15. Skakun O.F. (2000) Teoriya gosudarstva i prava [Theory of the state and law]. Harkiv: Konsum. (in Ukrainian)
16. Haustova M.G. (2011) Pravova sistema Ukraini: osoblivosti stanovlennya ta sutnisni risi [The legal system of Ukraine: peculiarities of formation and essential features]. *Derzhavne budivnictvo ta misceve samovryaduvannya – State construction and local self-government*, no. 21, pp. 65–75. (in Ukrainian)
17. Cheremnyh I. (2007) *Notariat i notarialnoe pravo* [Notary and notarial law]. Kyiv. (in Ukrainian)
18. Chizhmar K.I. (2014) Misce ta rol notariatu sered inshih organiv derzhavnoyi vladi [The place and role of the notary among other state authorities], *Naukovij visnik Uzhgorodskogo nacionalnogo universitetu – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, vol. 27, t. 1, pp. 125–128. (in Ukrainian)

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-24>

УДК 336.7

Блащук-Дев'яткіна Н.З., Казакова О.О.
Львівський національний університет імені Івана Франка

ДЕРЖАВНІ ПРОГРАМИ ФІНАНСУВАННЯ ЖИТЛА В УКРАЇНІ

Анотація. Дана стаття присвячена аналізу державних програм фінансування житла в Україні. Визначено необхідність цих проектів як елементу державної політики. Наведено аналіз обсягів іпотечного кредитування в Україні. Розкрито сутність програм та умови до учасників. Проаналізовано ставлення населення до таких проектів фінансування. Визначено найефективніші програми підтримки придбання житла під час воєнного стану. Окреслено коло проблем щодо допомоги переселенцям та внутрішньо переміщеним особам, а також державної політики регулювання проектів фінансування. Обґрунтовано напрями розвитку нових програм та підвищення їх ефективності на ринку. Акцентовано увагу на існуючих проблемах, які заважають ефективному функціонуванню. Наголошено, що Україні необхідно більш активно впроваджувати державну політику та нагляд за цією сферою.

Ключові слова: державні програми, фінансування житла, доступне житло, пільгове кредитування, населення, надання державної підтримки, іпотечне кредитування.

Blashchuk-Devyatkina Natalia, Kazakova Olha
Ivan Franko National University of Lviv

STATE HOUSING FINANCING PROGRAMS IN UKRAINE

Summary. This article is devoted to the analysis of state housing financing programs in Ukraine. The need for these projects as an element of state policy has been determined. The effectiveness of these programs in meeting the housing needs of low-income individuals and families was evaluated. An analysis of the volume of mortgage lending in Ukraine is given. According to the results of the study, it was established that the programs had mixed success in achieving their goals. It was found that some projects were not successful and faced significant obstacles, such as insufficient funding and limited availability of suitable housing. The essence of the programs and conditions for the participants have been revealed. The attitude of the population to such financing projects is analyzed. The most effective programs to support the purchase of housing during martial law have been identified. The range of problems related to assistance to displaced persons and internally displaced persons, as well as the state policy of regulation of financing projects is outlined. The impact of government housing finance programs on various aspects of affordable housing, such as housing stability, community development, and economic growth, is determined. Several problems and obstacles faced by state housing financing programs are noted, including political and budgetary constraints, administrative complexities. The need for coordination and cooperation between various stakeholders, including government agencies, developers, financial institutions, and community organizations, is emphasized. The directions for the development of new projects and increasing their effectiveness on the market are substantiated. They emphasized the importance of program evaluation and constant monitoring in order to identify shortcomings and improve the development and implementation of state financing programs for housing construction. The importance of adapting and developing these projects to address the changing dynamics of the housing market and the changing needs of low-income families is emphasized. Overall, this article provides a comprehensive overview and analysis of state housing finance programs, highlighting their strengths and weaknesses and potential for improving affordable housing.

Keywords: state programs, housing financing, affordable housing, preferential lending, population, provision of state support, mortgage lending.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна, як і багато інших країн, стикається з проблемою доступності житла для свого населення. Для більшості громадян придбання квартири чи будинку є складною задачею через фінансові обмеження. Для вирішення цієї проблеми держава запроваджує різноманітні програми фінансування житла, які надають грошову підтримку та допомогу особам для отримання помешкання. Нині існує питання браку житлового фонду та низького рівня доступності квартир для значної частини населення. З цієї причини державні програми фінансування житла в Україні набувають особливої актуальності. Здійснення необхідного комплексу заходів із впровадження міжнародних практик активного використання інформаційних технологій може суттєво

вплинути на становлення та темпи розвитку даних проектів, популяризації їх серед населення.

Аналіз останніх досліджень. Концептуальні аспекти та проблеми державних програм фінансування житла в Україні вивчали такі вчені, як Фаріон Д.О., Омельчук В.О., Воронкова Т.С., Кошеленко О.А.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Після 24 лютого 2022 року більшість українців втратила або покинула свої домівки. Ця категорія громадян, а також молодь та малозабезпечені не в змозі придбати оселю через скрутний фінансовий стан. Різноманітні державні проекти підтримки є порятунком для них. Отож, дослідження сучасних програм фінансування житла в Україні є доволі актуальним.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розгляд сучасних державних програм фінансування житла в Україні, аналіз їх ефективності, результативності та популярності серед населення, огляд переваг кожної, визначення ключових аспектів та завдань цих проектів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні більшість сімей в Україні не мають можливості отримати житло на ринку, адже чинні механізми придбання громадянами нерухомості вимагають наявності значної суми власних коштів. Банки пропонують іпотеку зі ставкою від 15% до 25% річних. Крім того, вимагають перший внесок від 30%. Через це в країні з населенням майже 40 млн іпотеку беруть лише тисячі. Зазначу, що у цій сфері Україна відстає від держав Східної і Центральної Європи, що негативно позначається на темпах її розвитку. Отже, на сьогоднішній день проблема житлового питання є однією з найбільш актуальних в Україні.

Як і в будь-якій іншій державі, в Україні затверджено постановою Кабінету Міністрів України порядок надання державної підтримки для забезпечення громадян доступним житлом [2].

За даними Національного банку України, у 2022 році банки видали 2009 іпотечних кредитів на загальну суму 1,96 млрд грн. Порівняно з 2021 роком нове іпотечне кредитування скоротилося в 5,3 раза за кількістю договорів та в 4,3 раза в грошовому вимірі.

У регіональному розрізі найбільше іпотечних кредитів за цей період видано в Києві та Київській області – 241 договір на загальну суму майже 345 млн грн (43% від загального обсягу), у Волинській області – 48 договорів на 60 млн грн (8%), Вінницькій області – 37 договорів на 50 млн грн (6%) та Чернігівській області – 54 договори на 47 млн грн (6%) [5].

Доцільно зазначити, що серед усіх програм державного фінансування житла є популярними та сучасними такі: «Іпотека під 7% річних», «Оселя» та «Доступне житло». Пропоную детально їх розглянути.

1 березня 2021 року в Україні стартувала державна програма кредитування «Іпотека під 7% річних». Вона передбачає, що всі категорії громадян зможуть її отримати. Варто зазначити,

що вимоги до позичальника стосуються категорії клієнтів, віку та доходу.

Виключне право на отримання іпотеки мають резиденти України, які прагнуть придбати перший об'єкт житлової нерухомості. Доцільно зауважити, що вік позичальника на дату закінчення строку кредиту не має перевищувати 65 років. Щодо останньої вимоги, то середньомісячний грошовий дохід за останні шість місяців не має бути більшим десятикратного розміру середньої місячної заробітної плати у відповідному регіоні України, де міститься предмет позики, розрахованого за офіційними даними Держстату [4].

Умови кредитування:

- річна процентна ставка компенсації – 7%;
- строк кредитування – 20 років;
- максимальна вартість предмета іпотеки – 2,5 млн грн.

Існують також і вимоги до нерухомості. Предметом іпотеки може бути нерухоме майно, зареєстроване відповідно до законодавства. Для міст-мільйонників – до 10 років. Загальна площа не може перевищувати нормативну іпотеки більш як на 40% [4].

Предметом не можуть бути:

- квартира в житловому будинку квартир-ного типу, прийнята в експлуатацію раніше ніж за 10 років до початку поточного для міст-мільйонників;
- соціальне житло, службові житлові приміщення та інші, пристосовані для тимчасового проживання громадян.

З 1 жовтня 2022 року запрацювала державна програма іпотечного кредитування житла «Оселя». Вона передбачає чесні умови, простий механізм та фіксовану ставку 3%.

Взяти у ній участь поки можуть лише пільгові категорії українців, поміж яких військовослужбовці за контрактом, захисники України, силовики та члени їхніх сімей, медичні працівники, фахівці та професіонали закладів охорони здоров'я державної та комунальної форми власності, педагогічні, наукові та науково-педагогічні працівники [1].

Умови кредитування:

- пільгова ставка на весь термін кредиту – 3%;
- максимальний строк кредиту – 20 років;
- мінімальний початковий внесок – 20%.

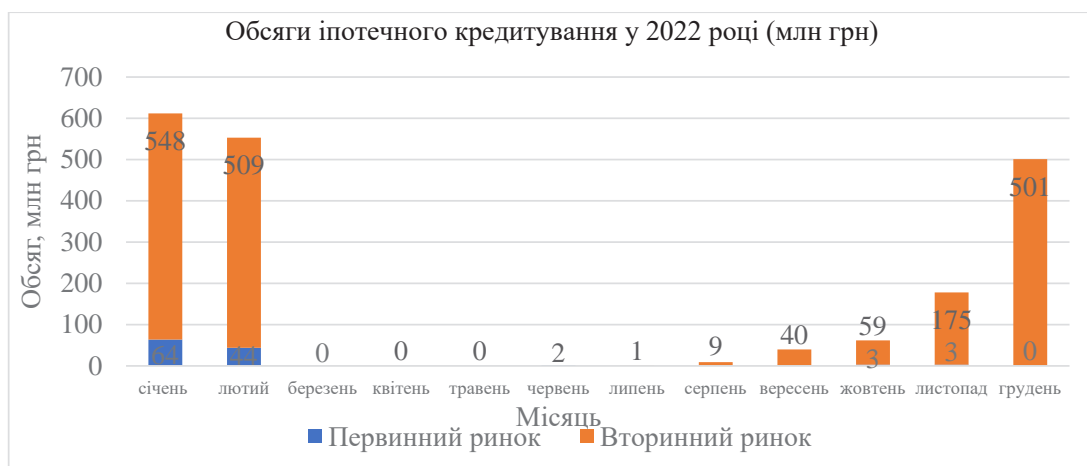

Рис. 1. Обсяги іпотечного кредитування у 2022 році, млн грн

Джерело: розроблено авторами за даними [5]

Отримати кредит на житло за програмою «Оселя» українці зараз можуть у таких банках на вибір: ПриватБанк, Ощадбанк, Укргазбанк, Глобусбанк, Sky Bank.

На участь мають право лише платоспроможні громадяни України, які не молодші за 18 років на дату оформлення кредиту та не старші за 70 на день погашення; належать до однієї з пільгових категорій і мають змогу підтвердити документами свою приналежність до неї; не володіють житлом; або мають помешкання менше ніж 52,5 м² + 21 м² на кожного наступного члена сім'ї додатково; або власники квартири чи будинку, розташованих в районі бойових дій чи на тимчасово окупованій території. А також не беруть участь в інших чинних державних програмах [1].

Серед основних вимог наступні: тип, розташування, площа та експлуатація.

По-перше, помешкання має бути в багатоквартирному житловому будинку (крім державної чи комунальної форм власності) або та, що будується.

По-друге, розташування виключно на території України, за винятком тимчасово окупованої території та районів бойових дій.

По-третє, площа з розрахунку має бути 52,5 м² на 1 особу + 21 м² на кожного наступного члена сім'ї додатково.

По-четверте, щодо експлуатації, то житло в обласних центрах має бути нове або здане не більше ніж 10 років тому.

Доцільно зазначити, що вартість помешкання не має перевищувати середню вартість спорудження за регіонами України, визначену Мінрегіоном і помножену на такі коефіцієнти:

- 2,5 для Києва, Дніпра, Львова, Одеси та Харкова;

- 2 для обласних центрів; населених пунктів, які розташовані на відстані до 15 км від обласних центрів; міст із населенням понад 300 тис. осіб;

- 1,75 для міст з населенням від 100 тис. до 300 тис. осіб;

- 1 для інших населених пунктів.

За програмою банки пропонують на вибір два графіки погашення кредиту: анuitет і класичний.

Перший – це погашення заборгованості однаковими сумами щомісяця. За такого способу платежу позичальник насамперед погашає відсотки за кредитом, а вже потім виплачує його. Другий – це схема погашення, де сума щомісячного платежу поступово зменшується.

Порядок отримання житла такий:

1. Подати заяву через Дію.

2. Отримати пропозиції від банків, обрати одну з них.

3. Пройти перевірку даних та документів в обраному банку.

4. Вибрати житло, яке плануєте придбати:

- самостійно вибираєте нерухомість, яку хочете придбати;

- надаєте в банк необхідні для отримання кредиту документи.

5. Укласти договори з банком та договір купівлі-продажу:

- нерухомість оформлюється у вашу власність;

- кредитні кошти перераховуються банком на рахунок продавця нерухомості.

Варто врахувати й додаткові витрати, що є стандартними для іпотечних кредитів, і для учасників «Оселі» тут виключень немає. Види платежів та суми можуть різнитися залежно від банку. Може знадобитись оплатити, зокрема: страхування іпотеки; разову комісію; послуги нотаріуса; оцінювання нерухомості; відкриття рахунку; переказ коштів на рахунок продавця. За 2022 рік програмою скористалися 500 українських родин.

Очевидно, що серед вище проаналізованих державних програм фінансування житла найкращою є «Оселя». Запущений в березні 2021 року проект «Доступна іпотека 7%» не виправдав очікувань. Основною причиною були вимоги банків до позичальників, які сильно відрізнялися від умов, які озвучував уряд. Якщо порівнювати з іншими пропозиціями банків, що просять сплатити від 30% суми іпотеки, то «Оселя» найбільш вигідна, бо дозволяє зменшити внесок до 20%.

Пропоную розглянути ще одну державну програму фінансування «Доступне житло», яка практично не фінансувалася з 2015 року, але в кінці листопада 2022 її відновили і виділили на неї 30 млн гривень. Вона може покривати 30-50% вартості квартири або будинку. Серед основних вимог до кандидата такі [3]:

- перебувати на обліку щодо поліпшення житлових умов;

- відсутність в осіб і членів їх сімей права на власність житлової площі;

- особи та члени їх сімей, які мають житло (власність на тимчасово окупованій території не враховується), площа якого не перевищує 13,65 квадратних метрів;

- внутрішньо переміщені особи, які не мають у володінні житлової площі протягом останніх трьох років або житло яких зруйноване чи непридатне для проживання внаслідок війни;

- розмір середньомісячного доходу на кожного члена сім'ї не повинен перевищувати трикратного розміру середньомісячної заробітної плати у відповідному регіоні.

Окрім того, за програмою «Доступне житло» передбачено відшкодування лише певної частки вартості квартири. Інші кошти вносяться громадянином самостійно або у разі нестачі коштів, особа може взяти кредит в банку.

Фонд не обмежує осіб у виборі банківської установи або в умовах, на яких буде отримана позика. Слід зазначити розмір відшкодування [3]:

- 30% – для громадян, які потребують поліпшення житлових умов.

- 50% – для внутрішньо переміщених осіб.

Це дуже актуальна програма на 2023 рік, адже за даними Мінреінтеграції в Україні наразі обліковано 4,8 млн внутрішньо переміщених осіб, більшість з яких втратила свої домівки. Ця категорія громадян може скористатися державним проектом фінансування «Доступне житло».

Висновки. У даному дослідженні проаналізовано основні проблеми, що стоять на заваді сталого розвитку іпотечного кредитування в Україні, розглянуто сучасні державні програми фінансування житла, здійснено визначення ключових переваг кожної з них.

Державні програми «Оселя» та «Доступне житло» є ефективними та дієвими у суспільстві.

Щодо проекту «Іпотека під 7% річних», то він втратив свою актуальність з появою нових. Доцільно зазначити, що саме розвиток і підтримка житлового будівництва є шляхом до зростання економічних показників країни та задоволення прав громадян на гідне життя.

Я вважаю, що програма «Доступне житло» найзатребуваніша на сьогодні, бо вона вирішує житлові проблеми внутрішньо переміщених осіб, яких майже 5 мільйонів.

Фінансування державних програм стимулює залучення до житлового будівництва додаткових інвестицій, а також, що не менш важливо, забезпечує надходження до бюджетів коштів у вигляді податків та зборів [6, с. 3].

Метою державної політики є розбудова сучасної системи іпотечного кредитування в Україні та створення ефективних ринкових механізмів.

Дана ситуація вимагає здійснення заходів щодо покращення ефективності функціонування даної сфери. До таких потрібно віднести сприяння розвитку, модернізації існуючих програм, створенню нових, що вирішують проблеми з фінансуванням житла для переселенців та внутрішньо переміщених осіб.

Отже, державні програми фінансування житла є реально діючими інструментами на іпотечному ринку, який потрібно підтримувати, коригувати відповідно до процесів у суспільстві та державі в цілому.

Список літератури:

1. Програма доступного кредитування житла «ЕОселія». *Офіційний сайт Дія*. URL: <https://eoselia.diiia.gov.ua/> (дата звернення: 24.05.2023).
2. Порядок надання державної підтримки для забезпечення громадян доступним житлом. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/196155781> (дата звернення: 24.05.2023).
3. Програма державного фінансування «Доступне житло». *Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву*. URL: <https://www.molod-kredit.gov.ua/pres-tsentr/novyny/podacha-zaiavy-onlain> (дата звернення: 24.05.2023).
4. Державна програма іпотечного кредитування «Іпотека під 7%». *Офіційний сайт Приват Банку*. URL: <https://privatbank.ua/kredyty/ipoteka-pod-7> (дата звернення: 24.05.2023).
5. Аналітичні данні щодо іпотечного кредитування. *Офіційний сайт Національного банку України*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/ipotechne-kredituvannya-postupovo-vidnovlyuyetsya-zavdyaki-derjavnim-programam--rezultati-opituvannya> (дата звернення: 24.05.2023).
6. Воронкова Т.Є., Кошеленко О.А. Проблеми та перспективи доступного житла для молоді в Україні. *Ефективна економіка*. 2018. № 10. С. 3–4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/69.pdf (дата звернення: 24.05.2023).
7. Фаріон Д.О. Фінансове забезпечення житлового будівництва в Україні. *Ефективна економіка*. 2010. № 11. С. 2–3. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=396> (дата звернення: 24.05.2023).
8. Омельчук В.О. Перспективи формування ринку доступного житла в Україні на основі національної системи житлово-будівельних заощаджень. *Економіка та держава*. 2014. № 12. С. 2–3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2014_12_5 (дата звернення: 24.05.2023).

References:

1. Prohrama dostupnogo kredyтування zhytla "yeOselya". Ofitsiyyny sayt Diia ["eOselya" affordable housing lending program. Diia official website]. Available at: <https://eoselia.diiia.gov.ua/> (accessed May 24, 2023).
2. Poryadok nadannya derzhavnoyi pidtrymky dlya zabezpechennya hromadyan dostupnym zhytлом. *Uryadovyy portal* [The procedure for providing state support to provide citizens with affordable housing. Government portal]. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/npas/196155781> (accessed May 24, 2023).
3. Prohrama derzhavnogo finansuvannya "Dostupne zhytlo". *Derzhavnyy fond spryyannya molodizhnomu zhytlovomu budivnytstvu* [State financing program "Affordable Housing". The State Fund for the Promotion of Youth Housing Construction]. Available at: <https://www.molod-kredit.gov.ua/pres-tsentr/novyny/podacha-zaiavy-onlain> (accessed May 24, 2023).
4. Derzhavna prohrama ipotechno kredyтування "Ipoteka pid 7%". *Ofitsiyyny sayt Pryvat Banku* [State mortgage lending program "Mortgage under 7%". Official site of Privat Bank]. Available at: <https://privatbank.ua/kredyty/ipoteka-pod-7> (accessed May 24, 2023).
5. Analitychni danni shchodo ipotechno kredyтування. *Ofitsiyyny sayt Natsionalnoho banku Ukrayiny* [Analytical data on mortgage lending. Official website of the National Bank of Ukraine]. Available at: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/ipotechne-kredituvannya-postupovo-vidnovlyuyetsya-zavdyaki-derjavnim-programam--rezultati-opituvannya> (accessed May 24, 2023).
6. Voronkova T.E., Koshelenko O.A. (2018) Problemy ta perspektyvy dostupnogo zhytla dlya molodi v Ukrayini [Problems and prospects of affordable housing for young people in Ukraine]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, no. 10, pp. 3–4. Available at: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/69.pdf (accessed May 24, 2023).
7. Farion D.O. (2010) Finansove zabezpechennya zhytloвого budivnytstva v Ukrayini [Financial support of housing construction in Ukraine]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, no. 11, pp. 2–3. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=396> (accessed May 24, 2023).
8. Omelchuk V.O. (2014) Perspektivy formuvannya rynku dostupnogo zhytla v Ukrayini na osnovi natsionalnoy systemy zhytlovobudivelnikh zaoshchadzen [Prospects for the formation of the affordable housing market in Ukraine based on the national system of housing and construction savings]. *Ekonomika ta derzhava-Economy and the state*, no. 12, pp. 2–3. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2014_12_5 (accessed May 24, 2023).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-25>

УДК 336

Ватаманюк-Зелінська У.З.¹, Нурієва В.Р.²

Львівський національний університет імені Івана Франка

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИДАТКІВ НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглянуто стан фінансового забезпечення витрат на освіту в Україні. Зазначено, що основними джерелами фінансування таких витрат в Україні є кошти державного та місцевих бюджетів. Розглянуто динаміку витрат Державного бюджету України на освіту за період 2018–2022 рр. у розрізі його загального та спеціального фондів, а також динаміку частки цих витрат у загальному обсязі надходжень держбюджету. Проаналізовано показники виконання державного та місцевих бюджетів у частині витрат на освіту. Обґрунтовано, причини недовиконання планових показників витраткової частини державного та місцевих бюджетів у сфері фінансування освіти. Проаналізовано структуру витрат на освіту, які здійснювалися із Державного бюджету України у період 2018–2022 рр. та планові обсяги витрат на освіту у 2023 році. На основі аналізу визначено основні проблеми розвитку освіти в Україні. Представлено заходи покращення ситуації в освітній сфері, такі як впровадження реформ з децентралізації та Нової української школи (НУШ).

Ключові слова: державний бюджет, витрати, освіта, місцеві бюджети, фінансування.

Vatamanyuk-Zelinska Ulyana, Nuriieva Victoria

Ivan Franko National University of Lviv

FINANCIAL SECURITY OF EDUCATION EXPENDITURES IN UKRAINE

Summary. The purpose of the scientific work is a theoretical and analytical study of the issue of financial support for education expenses in Ukraine by analyzing the structure and dynamics of education expenses from the consolidated budget of Ukraine, outlining the key obstacles to its development and identifying promising measures to stabilize the situation taking into account the realities of today. The scientific research examines the state of financial support for education expenditures in Ukraine. It is noted that the main sources of financing such expenses in Ukraine are funds from the state and local budgets. The dynamics of the share of education expenditures in the total expenditures of the consolidated budget of Ukraine in 2018–2022 are given. The performance indicators of education expenditures in 2018–2022 were analyzed. It has been proven that the indicator of implementation of the revised annual plan of education expenditures is incomplete during the entire period under study. The main reasons for non-fulfillment of the expenditure plan for providing education are given. The dynamics of expenditures of the consolidated budget of Ukraine on education in terms of general and special funds were considered. It is noted that most expenditures on education are made from the general fund of the consolidated budget of Ukraine. An analysis of the structure of education expenditures made from the consolidated budget of Ukraine in 2018–2022 was carried out. It was emphasized that the highest specific weight in the structure of education expenditures was spent on general secondary education in Ukraine. The planned volumes of expenditures on education in 2023 are given. It has been proven that the higher the level of education of the population, the higher the level of socio-economic development of the state. Based on the analysis, the main problems of education development in Ukraine were determined. The areas that would contribute to balancing and strengthening the budget of Ukraine and ensuring the development of quality education in our country in the post-war period are given. Measures to improve the situation in the educational sphere are presented, such as the implementation of decentralization reforms and the New Ukrainian School (NUS).

Keywords: state budget, expenditures, education, local budgets, financing.

Постановка проблеми. Після завершення воєнного періоду необхідне відновлення української економіки. Забезпечення економічного зростання нашої держави може пришвидшитися унаслідок примноження інтелектуального потенціалу населення України. Тому вагоме місце для реалізації такого першочергового завдання відводиться освіті. Сьогодні, всупереч викликам війни, для органів державної влади важливим є забезпечення належного і ефективного функціонування освітнього процесу. Проблема фінансового забезпечення витрат на освіту в Україні полягає в потребі ефективного використання бюджетних ресурсів, спрямованих на освітню галузь та у віднайдінні резервів і нових джерел фінансування для стимулювання її розвитку. Адже відтік науково-педагогічних кадрів та міграція населення з дітьми із України за кордон під час війни зумовлює

потребу в пошуку нових підходів саме для стимулювання розвитку освітньої діяльності в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання фінансового забезпечення та розвитку освіти в Україні були і залишаються предметом наукового інтересу багатьох вітчизняних та закордонних вчених. Так, Гаман П.І., Гаман Н.О. визначали проблеми та перспективи державного фінансового забезпечення закладів вищої освіти в Україні [1], а Маркуц Ю. досліджувала витрати під час війни, які вдалось і не вдалось профінансувати у 2022 році, акцентувавши на витратках у сфері освіти [4]. Коверник Н. виділила оптимальні шляхи фінансового забезпечення освіти в Україні [5], а Подзігун С.М., Красільник О.В. виокремили ключові проблеми фінансування вищої освіти в період війни в Україні [6; 7].

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4971-5763>

² ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7839-8799>

Мета статті. Головною метою цієї роботи є теоретичне та аналітичне дослідження питань фінансового забезпечення витрат на освіту в Україні шляхом аналізу структури та динаміки витрат на освіту із зведеного бюджету України, а також виокремленні перспективних заходів стабілізації ситуації фінансування освітніх витрат з врахування реалій сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ефективність розв'язання проблем соціально-економічного розвитку України взагалі, та й будь-якого регіону нашої держави багато в чому залежить від наявності та використання інтелектуального потенціалу суспільства, значна частина якого зосереджена в системі освіти. Досвід розвинених країн підтверджує факт того, що чим вищий рівень освіченості їх населення, тим вищий рівень соціально-економічного розвитку держави. Саме тому розвинені країни спрямовують фінансові ресурси на підтримку та забезпечення розвитку освіти [1]. Зазначимо, що від освітнього рівня у державі залежить рівень кадрового потенціалу, тоді як від якості людських ресурсів залежить рівень розвитку регіонів.

Фінансування освіти повною мірою впливає на її ефективність, зокрема і на якість освітніх послуг, що надаються учбовими закладами. Фінансове забезпечення з боку держави є одним із напрямів реалізації бюджетної політики у сфері освіти [10; 11]. А основним джерелом витрат на освіту в Україні є фінансові ресурси державного і місцевих бюджетів. Динаміку частки витрат на освіту у структурі загальних витрат із зведеного бюджету України подано на рис. 1.

Зауважимо, що за період 2018–2021 рр. питома вага витрат на освіту у структурі витрат із зведеного бюджету України мала незначні коливання. Однак у 2020 році даний показник знизився на 1,62% порівняно з 2019 роком. За час війни в Україні частка витрат на освіту значно скоротилася і становила 9,55%, що на 7,12% менше аналогічного показника 2021 року. Це пов'язано із невикористаними обсягами бюджетних асигнувань освітніх закладів на території ведення бойових дій.

Для розуміння системи планування витрат на освіту з зведеного бюджету України у 2018–2022 рр. проаналізуємо показники їх виконання, що подані у табл. 1.

Звертаємо увагу на те, що планові показники витрат на освіту до їх уточненого річного плану протягом досліджуваного періоду є невиконаними. Виконання річного плану витрат коливається в межах 87,64–94,44%. Основними причинами невиконання плану витрат

на забезпечення освіти є пандемія COVID-19, а у 2022 році – воєнні дії на території України, які продовжуються і по сьогодні. Водночас доволі спірним видається наявний факт невиконання витрат на освіту по регіонах України у 2021 р., які мали залишки невикористаних коштів освітньої субвенції на кінець бюджетного періоду.

Найбільше витрат на освіту здійснюється із загального фонду зведеного бюджету України (рис. 2).

Спостерігаємо постійне зростання витрат загального фонду зведеного бюджету на освіту, окрім 2022 року. У 2021 році вони зросли на 95010 млн. грн., або у 1,54 рази порівняно з 2018 роком. Причиною збільшення витрат є впровадження реформ з децентралізації (що вплинуло на фінансування освітніх закладів у нових територіальних громадах) та Нової української школи (НУШ). Що стосується витрат на освіту, які здійснювалися із спеціального фонду держбюджету то, варто відмітити, що протягом аналізованого періоду є незначним. Так, станом на 2022 рік вони становлять 28795,8 млн грн, що на 4773,8 млн грн менше ніж у 2018 році.

Бюджетні витрати на освіту направляються на фінансування [3]:

- дошкільної освіти;
- загальної середньої освіти;
- професійно-технічної освіти;
- вищої освіти;
- післядипломної освіти;
- позашкільної освіти та заходів із позашкільної роботи з дітьми;
- програм матеріального забезпечення навчальних закладів;
- фундаментальних та прикладних досліджень і розробок у сфері освіти;
- інших закладів та заходів у сфері освіти.

Тому розглянемо структуру витрат на освіту, які здійснювалися із зведеного бюджету України у 2018–2022 рр. Таблиця 2 демонструє структуру витрат із зведеного бюджету України в розрізі рівнів освіти.

Протягом аналізованого періоду найбільшу питому вагу у витратках мали витрати на загальну середню освіту, які у 2022 р. становили 145299 млн грн. Частка витрат на фінансування загальної середньої освіти коливається на рівні 47–50%. Також достатньо високими є витрати на вищу та фахову передвищу освіту, які у 2022 році склали 20,89 % загальних витрат. Проте в абсолютному значенні у 2022 даний показник скоротився на 4106,1 млн грн році порівняно з 2021 р. Третє місце у загальній структурі витрат на освіту займають витрати на дошкільну освіту. Їх відсо-

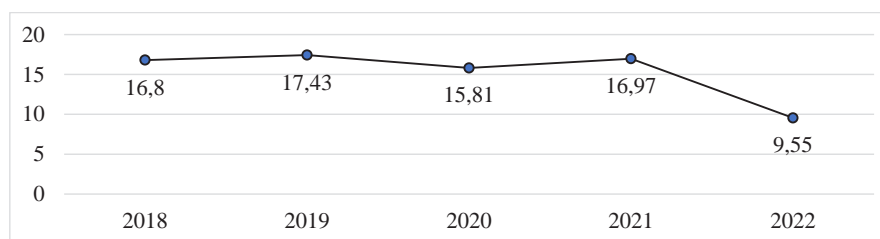

Рис. 1. Динаміка частки витрат на освіту у загальних витратках зведеного бюджету України у 2018–2022 рр., %

Джерело: складено на основі [2]

Таблиця 1

Показники виконання видатків на освіту у 2018–2022 рр., млн грн

Рік	2018	2019	2020	2021	2022
Виконано за період	210029,4	238757,3	252283,1	312914,5	290758,4
Уточнений річний план	223814,5	255138,8	272448,4	331328,7	331732,6
Виконання до уточненого річного плану, %	93,84	93,57	92,59	94,44	87,64

Джерело: складено на основі [2]

Таблиця 2

Структура видатків на освіту зведеного бюджету України у 2018–2022 рр., млн грн

Показники	2018	2019	2020	2021	2022
Дошкільна освіта	31786,2	36044,5	37559,8	48599,5	40708,5
Загальна середня освіта	101691,1	115276,9	122444,2	149990,8	145299,4
Професійна (професійно-технічна) освіта	10004	10815,6	11515,6	14180,3	15500,3
Фахова передвища та вища освіта	44242,6	51358,4	53403,3	64843,4	60737,3
Післядипломна освіта	1680	1859,1	1794	1883,7	1199,5
Позашкільна освіта та заходи із позашкільної роботи з дітьми	9269,5	10460,6	11343,2	14068,1	12954,4
Програми матеріального забезпечення закладів освіти	803	1055,1	524,7	680,5	93,3
Фундаментальні та прикладні дослідження і розробки у сфері освіти	1231,5	1289,5	1315,2	1746,6	1218,1
Інші заклади та заходи у сфері освіти	9321	10597,3	12382,6	16921,1	13047,2
Всього видатків	210029,4	238757,3	252283,1	312914,5	290758,4

Джерело: складено на основі [2]

Таблиця 3

Динаміка видатків на освіту у розрізі вищих та фахових закладів освіти зі зведеного бюджету України у 2018–2022 рр., млн грн

Показники	2018		2019		2020		2021		2022	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
Заклади фахової передвищої освіти	6770,9	15,3	7483,2	14,57	12112,7	22,68	15065	23,23	14883,3	24,5
Заклади вищої освіти	37471,7	84,7	43875,2	85,43	41290,6	77,32	49778,4	76,77	45854	75,5
Фахова передвища та вища освіта, всього:	44242,6	100	51358,4	100	53403,3	100	64843,4	100	60737,3	100

Джерело: складено на основі [2]

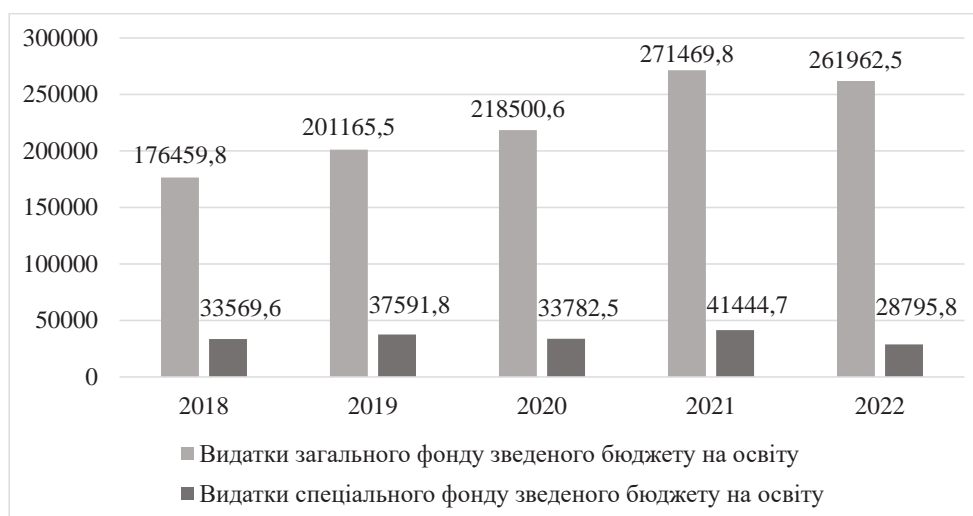

Рис. 2. Динаміка видатків зведеного бюджету України на освіту в розрізі фондів за період 2018–2022 рр., млн грн

Джерело: складено на основі [2]

ткове значення коливається у діапазоні 14-16%, а частці 4-6% належать видатки на професійну, позашкільну освіту та інші заходи у сфері освіти.

Варто звернути увагу на структуру видатків на вищу та фахову передвищу освіту, оскільки багато учнів поступали після дев'яти років навчання у школі (табл. 3).

Протягом аналізованого періоду видатки на заклади фахової передвищої освіти із Державного бюджету України у 2022 р. зросли на 8112,4 млн грн порівняно з видатками 2018 р. Однак, ці видатки зростають в відсотковому вираженні. Щодо видатків на заклади вищої освіти, то абсолютне значення даного показника зростає, а відсоткове скоротилося у 2020 році на 8,11 % порівняно з 2019 р. і надалі у перспективі зменшується. Це пов'язано із тим, що учні не поступають у заклади вищої освіти, а після 9-ти років школи ідуть у заклади фахової передвищої освіти.

На основі здійсненого аналізу варто зазначити, що основною проблемою розвитку освіти в Україні є війна, яка провокує появу нових викликів для української освітньої системи. Під тиском війни держава скорочуватиме освітні видатки за фінансування безпекових та оборонних заходів. Наприклад, у 2022 р. мінімальна зарплата в Україні – 6700 грн на місяць і її сума не буде змінюватися протягом 2023 р. [8], що зменшить фінансування освіти. Також скороченні капітальні видатки, які мали піти на продовження реформи НУШ [4]. Оскільки зараз реалізація даного проекту неможлива, то потрібно поновлювати її щойно випадє можливість додаткового фінансування.

У воєнні часи найбільше видатків здійснюється на оборону та соціальне забезпечення населення. Однак, законом «Про Державний бюджет на 2023 рік» передбачає збільшення витрат на освіту у цей складний період. Загалом, за ухваленим Держбюджетом на 2023 рік Міністерству освіти і науки передбачено видатки обсягом 142,8 млрд грн. З них за загальним фондом – 122,1 млрд грн спрямовуватимуться на [9]:

– 50 млн грн – для здобуття професійної (професійно-технічної) освіти за спеціальностями загальнодержавного значення;

– 20 млн грн – для продовження навчання молоді за програмами підготовки магістрів, докторів філософії та докторів наук у провідних українських закладах вищої освіти і за кордоном;

– 30 млн грн – для проведення всеукраїнських заходів із позашкільної освіти для молоді;

– 215 млн грн – для здійснення зовнішнього оцінювання, моніторингу якості освіти українським центром оцінювання якості освіти;

– 150 млн грн – на забезпечення організації здобуття освіти за дистанційною формою навчання, зокрема дітям, які вимушено перебувають за кордоном;

– 90 млн грн – для Національного фонду досліджень.

Висновки з проведеного дослідження. Сьогодні фінансування освіти в Україні є незбалансованим та нестабільним через низку негативних чинників, таких як: воєнні дії, пандемія. Оскільки, фінансове забезпечення освіти в Україні є недостатнім, то воно гальмує процеси підвищення якості освітніх послуг та проведення відповідних реформ у цій сфері. Тому у післявоєнний період державні заходи повинні бути спрямовані на стабілізацію ситуації в країні за рахунок:

– проведення ефективної бюджетної політики, спрямованої на оптимізацію видатків у зведеному бюджеті, а також надання освітніх грантів;

– здійснення інвестиційної політики, щодо залучення участі національних та іноземних інвесторів у сферу освіти;

– реалізацію виваженої фіскальної політики, яка б давала податкові стимули щодо нарахування заробітної плати вчителям та викладачам учбових закладів.

Окреслені напрями забезпечать зростання рівня ефективності використання бюджетних коштів у сфері освіти, що є перспективою подальших досліджень у даному напрямку.

Список літератури:

- Гаман П.І., Гаман Н.О. Державне фінансове забезпечення закладів вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи. *Вчені записки Університету «КРОКУ»*. 2018. № 4 (52). URL: <https://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/116/132> (дата звернення: 18.04.2023).
- Державний веб-портал бюджету для громадян. Міністерство фінансів України. URL: <https://openbudget.gov.ua/> (дата звернення: 18.04.2023).
- Видатки на освіту. Міністерство фінансів України. Офіційний сайт. URL: <https://mof.gov.ua/uk/the-reform-of-education> (дата звернення: 20.04.2023).
- Маркуц Ю. Видатки під час війни: що вдалось і що не вдалось профінансувати у 2022. *Воєн Україна*. 2022. URL: <https://voxukraine.org/vydatky-pid-chas-vijny-shho-vdalos-i-ne-vdalos-profinansuvaty-u-2022-mu> (дата звернення: 21.04.2023).
- Коверник Н.В. Оптимальні шляхи фінансового забезпечення освіти в Україні. *Економічний вісник університету*. 2015. Вип. 27(1). С. 178–183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2015_27%281%29_30 (дата звернення: 21.04.2023).
- Подзігун С.М. Проблеми фінансування вищої освіти в Україні. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2878/1/Problemu%20finansuvannj_fail.pdf (дата звернення: 21.04.2023).
- Красільник О. В. Особливості фінансування вищої освіти в Україні. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 2. С. 58–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_2_12 (дата звернення: 21.04.2023).
- Зайцева О. Мінімальна зарплата в Україні 2023: розмір виплат. УНІАН. 2023. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/yaka-bude-minimalna-zarplata-v-2023-v-ukrajini-chi-chekati-pidvishchennya-12089520.html> (дата звернення: 21.04.2023).
- Держбюджет на 2023 рік: видатки на освіту та науку. Міністерство освіти та науки України. Офіційний сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/derzhbyudzheta-na-2023-rik-vidatki-na-osvitu-ta-nauku> (дата звернення: 21.04.2023).
- Ватаманюк-Зелінська У.З., Ситник Н.С., Стасишин А.В., Круглякова В.В. Бюджетний менеджмент: навчальний посібник. Львів: Видавництво «Магнолія», 2021. 511 с.

11. Ватаманюк-Зелінська У.З., Штундер І.М., Гаврилюк С.О. Тенденції формування та виконання місцевих бюджетів умовах воєнного стану. *Інноваційна економіка*. 2022. № 4. С. 60–67. URL: <http://inneco.org/index.php/innecoua/article/view/976> (дата звернення: 21.04.2023).

References:

1. Haman P.I., Haman N.O. (2018) Derzhavne finansove zabezpechennia zakladiv vyshchoi osvity v Ukraini: problemy ta perspektyvy [State financial support of higher education institutions in Ukraine: problems and prospects]. *Vcheni zapysky Universytetu "KROK"* [Scientific notes of the "KROK" University], no. 4 (52). Available at: <https://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/116/132> (accessed 18 April 2023).
2. State budget web portal for citizens. Ministry of Finance of Ukraine. Available at: <https://openbudget.gov.ua/> (accessed 18 April 2023).
3. Expenditures on education. Ministry of Finance of Ukraine. Official site. Available at: <https://mof.gov.ua/uk/the-reform-of-education> (accessed 20 April 2023).
4. Markuts Yu. (2022) Vydatky pid chas viiny: shcho vdalos i shcho ne vdalos profinansuvaty u 2022 [Expenditures during the war: what succeeded and what failed to be financed in 2022]. *Vokc Ukraina* [Vokc Ukraine]. Available at: <https://voxukraine.org/vydatky-pid-chas-viiny-shho-vdalos-i-ne-vdalos-profinansuvaty-u-2022-mu> (accessed 21 April 2023).
5. Kovernyk N.V. (2015) Optimal ways of financial provision of education in Ukraine. *Economic Bulletin of the University*, vol. 27(1), pp. 178–183. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2015_27%281%29_30 (accessed 21 April 2023).
6. Podzigun S.M. Problems of financing higher education in Ukraine. Available at: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2878/1/Problemu%20financuvannj_fail.pdf (accessed 21 April 2023).
7. Krasilnyk O.V. (2014) Peculiarities of financing higher education in Ukraine. *Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine*, no. 2, pp. 58–64. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_2_12 (accessed 21 April 2023).
8. Zaitseva O. (2023) Minimum salary in Ukraine 2023: amount of payments. UNIAN. Available at: <https://www.unian.ua/economics/finance/yaka-bude-minimalna-zarplata-v-2023-v-ukrajini-chi-chekati-pidvishchennya-12089520.html> (accessed 21 April 2023).
9. State budget for 2023: expenditures on education and science. Ministry of Education and Science of Ukraine. Official site. Available at: <https://mon.gov.ua/ua/news/derzhbyudzhhet-na-2023-rik-vidatki-na-osvitu-ta-nauku> (accessed 21 April 2023).
10. Vatamanyuk-Zelinska U.Z., Sytnyk N.S., Stasyshyn A.V., Kruglyakova V.V. (2021) Budget management: a study guide. Lviv: Magnolia Publishing House, 511 p.
11. Vatamanyuk-Zelinska U.Z., Shtunder I.M., Gavrilyuk S.O. (2022) Trends in the formation and implementation of local budgets under martial law conditions. *Innovative economy*, no. 4, pp. 60–67. Available at: <http://inneco.org/index.php/innecoua/article/view/976> (accessed 21 April 2023).

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА КЛЮЧОВІ ПРИНЦИПИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ

Анотація. У статті досліджено поняття податкового контролю. Відзначено, що на сьогодні податковий контроль – це основний елемент державного контролю. В сучасній науковій літературі немає єдиного підходу до визначення сутності податкового контролю, тому нами наведено різні тлумачення від різних науковців. Нами було звернуто увагу на певні особливості, що допомагають розкрити зміст податкового контролю (податковий контроль є спеціальним державним контролем, який здійснюють спеціальні суб'єкти, наділені державою особливою компетенцією саме в галузі оподаткування; податковий контроль передбачає чітке дотримання встановлених приписів, порядку формування централізованих і децентралізованих грошових фондів; податковий контроль має бути цілеспрямованим; податковий контроль пов'язаний не лише з грошовими коштами, але й із матеріальними засобами). Податковий контроль також є системою, до якої входять організаційна та інформаційна інфраструктура, методологічна база, нормативно-правове забезпечення та ресурсна підтримка. Крім того, до складових системи податкового контролю відносять контролюючий суб'єкт (суб'єкт контролю), підконтрольний суб'єкт (суб'єкт контролю), об'єкт контролю, предмет контролю та контрольні дії. Контроль у сфері оподаткування базується на певній сукупності принципів, які складають свого роду правову базу, якою визначається ефективне виконання органами податкового контролю своїх прямих функцій. До принципів податкового контролю відносять три його групи: загально-правові (юридична рівність, дотримання прав платника податків, гласність, відповідальність, захист прав платників податків), загально управлінські (планованість, систематичність, економічна доцільність, регулярність, ефективність, превентивність) та спеціальні (загальність, єдність, територіальність, конфіденційність, відшкодування шкоди). Основними функціями податкового контролю науковці називають аналітичну, управлінську, нормативну, координаційну, профілактичну та функцію прогнозування. Принципи та функції податкового контролю визначають організацію та ефективне його здійснення.

Ключові слова: податковий контроль, державний фінансовий контроль, системність податкового контролю, принципи податкового контролю, функції податкового контролю.

Havryliuk Viktoria

State Tax University

THEORETICAL FOUNDATIONS AND KEY PRINCIPLES OF DEFINING THE ESSENCE OF TAX CONTROL

Summary. The article examines the concept of tax control. It was noted that today tax control is the main element of state financial control. In modern scientific literature, there is no single approach to determining the essence of tax control, so we have given different interpretations from different scientists. At the legislative level, tax control is defined as a system of measures taken by controlling bodies and coordinated by the central executive body, which ensures the formation and implementation of state financial policy, in order to control the correctness of calculation, completeness and timeliness of payment of taxes and fees, as well as compliance with legislation on issues regulation of cash circulation, settlement and cash operations, patenting, licensing and other legislation, the control of compliance with which is entrusted to the control bodies. We drew attention to certain features that help to reveal the content of tax control (tax control is a special state control, which is carried out by special entities endowed by the state with special competence in the field of taxation; tax control involves strict compliance with established prescriptions, the order of formation of centralized and decentralized monetary funds; tax control should be targeted; tax control is related not only to monetary funds, but also to material means). Tax control is also a system that includes organizational and informational infrastructure, methodological base, regulatory and legal support and resource support. In addition, the components of the tax control system include the controlling subject (control subject), controlled subject (control subject), control object, control subject, and control actions. Control in the field of taxation is based on a certain set of principles that make up a kind of legal framework that determines the effective performance of the tax control bodies' direct functions. The principles of tax control include three of its groups: general law (legal equality, compliance with the rights of the taxpayer, publicity, responsibility, protection of the rights of taxpayers), general management (planning, systematicity, economic expediency, regularity, efficiency, preventive) and special (generality, unity), territoriality, confidentiality, damages). Scientists call the main functions of tax control analytical, managerial, regulatory, coordinating, preventive, and forecasting. The principles and functions of tax control determine the organization and its effective implementation.

Keywords: tax control, state financial control, system of tax control, principles of tax control, functions of tax control.

Постановка проблеми. Контроль – це невід'ємний елемент будь-якої галузі державного управління в сучасній державі. Його важливість у податковій сфері полягає в тому, що вдосконалення та ефективна реалізація податкового контролю щодо своєчасності сплати та правильності нарахування податкових платежів покликана забезпечити вирішення основної проблеми – наповнення дохідної частини державного бюджету України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з державним контролем загалом та фінансовим (у тому числі податковим) контролем зокрема, привертати увагу значної кількості науковців. Так, фінансовий контроль ставав об'єктом досліджень таких представників вітчизняної науки, як О.І. Безпалова, Ю.М. Васюк, О.П. Демченко, Н.А. Маринів, О.Є. Найденко, Л.В. Товкун, А.П. Череди́ченко, О.А. Шевчук, О.О. Яковенко та ін. Попри це, в наукових та експертних дослідженнях, на нашу думку, приділяється недостатньо уваги питанню податкового контролю та його важливої ролі для функціонування податкової системи. Крім того, враховуючи світові тенденції відносно зміни формату взаємодії між платниками податків та податковими органами, а також зміщення акцентів від фіскальної функції до профілактичної та сервісної, все більшої уваги заслуговують різні аспекти вдосконалення організації податкового контролю.

Мета статті. З'ясувати теоретичні засади та ключові принципи визначення сутності податкового контролю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Контроль – це одна з важливих та обов'язкових функцій державного управління, яка дозволяє своєчасно зреагувати на будь-які відхилення від запланованого шляху досягнення поставлених цілей розвитку держави, її регіонів та окремих територій [4, с. 254].

На сьогодні податковий контроль – це основний елемент державного контролю. Оскільки податкова діяльність держави охоплює запровадження, введення та справляння податків, то контролюючі дії поширюються на всю систему оподаткування, а також здійснюються в розрізі окремих податків та податкових груп. У процесі податкової діяльності контролем пронизується вся економіка. Головна мета податкового контролю полягає у забезпеченні режиму суворого дотримання норм податкового законодавства зобов'язаними суб'єктами податкових правовідносин. Державний податковий контроль – це суттєвий елемент державного регулювання економіки та обов'язкова умова ефективного функціонування як фінансової системи країни, так і її економіки в цілому. Ефективним податковим контролем значною мірою забезпечується економічний добробут держави та її безпека [2, с. 19].

Широке розуміння сутності податкового контролю є наступним – «це сукупність заходів державного регулювання, що забезпечують в цілях здійснення ефективної державної фінансової політики економічну безпеку України і дотримання державних і муніципальних фіскальних інтересів» [2, с. 20]. Вузьке значення податкового контролю полягає у тому, що «це контроль держави в особі компетентних органів за законністю і доцільністю дій в процесі введення, сплати або стягнення податків і зборів» [2, с. 20].

У статті 61 Податкового кодексу України закріплене офіційне тлумачення податкового контролю; і визначається він як «система заходів, що вживаються контролюючими органами та координуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, з метою контролю

правильності нарахування, повноти й своєчасності сплати податків та зборів, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових і касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи» [12].

В сучасній науковій літературі немає єдиного підходу до визначення сутності податкового контролю (таблиця 1).

Таким чином, незважаючи на різницю у визначеннях, більшість науковців вважають податковий контроль різновидом державного контролю, в основі якого лежить діяльність податкових органів щодо встановлення правопорядку в податковій сфері та дотримання суб'єктами господарювання і фізичними особами норм податкового законодавства.

Зміст податкового розкривають його особливості [11, с. 245–246]:

Першою особливістю є те, що податковий контроль є спеціальним державним контролем, який здійснюють спеціальні суб'єкти, наділені державою особливою компетенцією саме в галузі оподаткування; і здійснюється податковий контроль відносно спеціального об'єкта, який пов'язаний з надходженням грошових фондів до централізованих і децентралізованих.

Другою особливістю є те, що податковий контроль передбачає чітке дотримання встановлених приписів, порядку формування централізованих і децентралізованих грошових фондів. При цьому податковим контролем охоплюється не тільки контроль за грошовими коштами, а й інші повноваження, що не пов'язані безпосередньо з рухом грошових коштів (наприклад, платником податків своєчасно й у повному обсязі було сплачено податки, але несвоєчасно надано податкову декларацію, тобто не реалізовано один з його податкових обов'язків, а це, своєю чергою, неодмінно стане приводом, щоб здійснити податковий контроль).

Третя особливість податкового контролю – це чітка його цілеспрямованість, що має на увазі спрямованість об'єкта контролю та цільовий характер руху грошових фондів в умовах публічного регулювання, за якого грошові ресурси закріплено за фондами, якими фінансуються чітко визначені цілі, а нецільове витрачання коштів є забороненим.

Четверта особливість податкового контролю полягає у тому, що він пов'язаний не лише з грошовими коштами, але й із матеріальними засобами. Ці засоби є об'єктом визначення грошових обов'язків у двох аспектах: або виступають безпосереднім предметом оподаткування (певний майновий комплекс або його частина), або є засобом забезпечення грошових зобов'язань (при реалізації майна погашаються грошові зобов'язання за рахунок виручених грошових коштів).

Багато науковців зауважують, що поняття «податкового контролю» є системним.

Так, за О.В. Жигаленко, «податковий контроль – це складна соціально-орієнтована система» [5, с. 14], яка включає різні компоненти – рис. 1.

Організаційну інфраструктуру податкового контролю складає система контролюючих органів та платників податків – юридичних та фізичних осіб, що є суб'єктами податкового контролю. Своєю

Тлумачення поняття «податковий контроль» різними науковцями

Автор	Визначення
Ю.М. Васюк	«Податковий контроль – це такий контроль, що допомагає встановити достовірність даних про повноту, своєчасність, реальність виконуваних господарських операцій, а також законність дій, виконуваних посадовими особами юридичних осіб і фізичними особами – платниками податків, виявлення порушень норм чинного законодавства та вжиття заходів щодо усунення допущених порушень і недоліків, включаючи притягнення до відповідальності посадових осіб за порушення законності» [3, с. 30].
Н.А. Маринів	«Податковий контроль – це спеціальний вид державного фінансового контролю, що здійснюється органами державної податкової служби та іншими контролюючими органами, спрямований на забезпечення дотримання податкового законодавства суб'єктами, які реалізують податковий обов'язок чи забезпечують його реалізацію» [7, с. 87].
О.В. Жигаленко	«Податковий контроль – це інститут суспільного (державного) сектора, що забезпечує контроль за процесом формування і використання державних (крім муніципальних) фінансових коштів і матеріальних засобів, що здійснює аналіз ефективності використання державних ресурсів усіх видів, здатний законними шляхами захищати фінансові інтереси своєї держави та її громадян, стимулювати більш ефективне використання державних і муніципальних коштів» [5, с. 13].
О.П. Демченко	«Податковий контроль – це система заходів та дій з управління фінансами країни, спрямованих на забезпечення додержання суб'єктами господарювання чинного законодавства з оподаткування з метою наповнення фінансовими ресурсами бюджетів усіх рівнів і державних цільових фондів» [4, с. 254].
О.А. Шевчук, В.В. Конєв	«Податковий контроль – вид державного фінансового контролю та діяльність податкових органів з організації перевірок, що є активним блоком у системі фінансового контролю загалом» [16, с. 102].

чергою, до об'єкта податкового контролю відносять діяльність платників податків у частині визначення та сплати податкових зобов'язань. Згідно з податковим законодавством, контролюючі органи – це органи державної фіскальної служби, яка є виступає центральним органом виконавчої влади, яким забезпечується формування єдиної державної податкової та митної політики в частині адміністрування податків і зборів, митних платежів та реалізується державна податкова та митна політика, забезпечується формування та реалізація державної політики з адміністрування єдиного внеску, забезпечується формування та реалізація державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями у частині застосування податкового та митного законодавства, а також законодавства з питань сплати єдиного внеску [5, с. 14].

До інформаційної інфраструктури відносять джерела, механізми та способи отримання інформації, а також саму інформацію щодо повноти і своєчасності сплати податкових зобов'язань платниками податків.

Ефективне здійснення податкового контролю потребує якісної методологічної бази. Така база

втілюється у відповідних методиках контролю за здійсненням певних фінансових операцій чи справлянням окремих платежів.

В основі будь-якої методики контролю має бути чинне законодавство та враховуватися практика і статистика порушень податкового законодавства, щоб можна було сконцентрувати увагу контролюючого органу на найбільш ризикових ділянках контролю. Так як діяльність платника податків оцінюється згідно з чинним нормативно-правовим забезпеченням, то цю складову системи податкового контролю формує, насамперед, законодавче забезпечення справляння самих податків, а доповнюють її норми законодавства, якими регламентується діяльність контролюючих органів у процесі здійснення податкового контролю [5, с. 15].

Невід'ємна складова системи податкового контролю – це і його ресурсна підтримка, яка включає матеріальне та кадрове забезпечення організації податкового контролю. Ресурси, які витрачаються на організацію податкового контролю, повинні бути оптимальними, щоб належним чином забезпечувати процес податкового

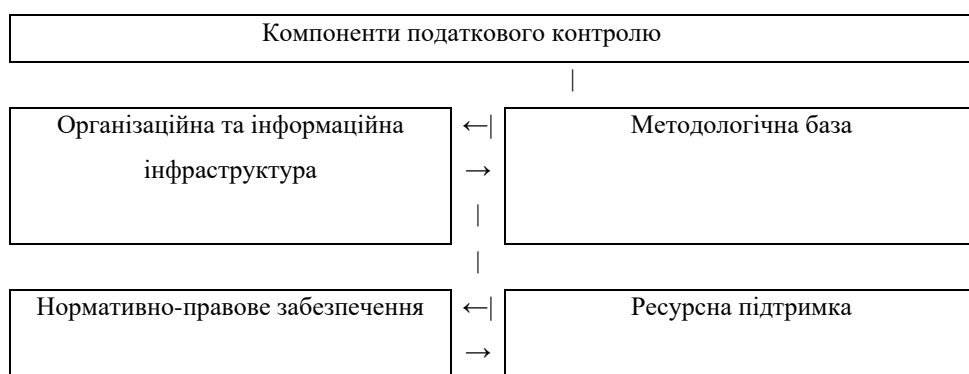

Рис. 1. Компоненти податкового контролю як складної соціально-орієнтованої системи

Джерело: [5, с. 14]

контролю та не розтягувати його надовго. Один з показників, яким характеризується стан ресурсного забезпечення, – це вартість збору ста грошових одиниць податків. Розрахунком цього показника є співвідношення витрат бюджету на функціонування контролюючого органу у сфері оподаткування до обсягу надходжень бюджету від податків і зборів, що контролює цей орган [5, с. 15].

Про системність поняття «податкового контролю» говорить і В.В. Пухальський, оскільки податковий контроль є невід'ємною складовою податкової системи (підсистеми), що включає взаємопов'язані елементи, які забезпечують її стійке функціонування та вирішення поставлених завдань, інститути й механізми, нормативно-правову базу, економічні відносини, органи (суб'єкти), які здійснюють податковий контроль, форми та методи його організації [13, с. 34].

На системності поняття «податковий контроль» наголошує і А.П. Чередніченко, і з його слів це проявляється у тісній взаємодії та нерозривній єдності між контролюючим та підконтрольним суб'єктами, предметом контролю, об'єктами і контрольними діями для досягнення основної мети контролю – поповнення бюджетів різних рівнів та державних цільових фондів [15, с. 88]. Науковець виділяє п'ять складових системи податкового контролю – рис. 2.

До контролюючого суб'єкту (суб'єкт контролю) науковцем віднесено орган (органи) контролю, які, згідно з чинним законодавством, мають повноваження здійснювати цей контроль (податкові органи різних рівнів, митні органи, установи Пенсійного фонду) та якими спрямовуються контрольні дії на діяльність фізичних чи юридичних осіб – платників певних податків – з метою реалізації основної функції податків – наповнення бюджетів усіх рівнів та державних цільових фондів.

Підконтрольним суб'єктом (суб'єкт контролю) виступають фізичні чи юридичні особи – платники податку, на результати фінансово-господарської діяльності яких зорієнтовано контрольні дії та спрямовано вимоги чинного законодавства щодо встановлення відповідності показників, на підставі яких визначаються та відображаються у звітності дані про розміри певних податків до

сплати та про фактичну сплату за відповідний звітний період [15, с. 89].

Об'єктом контролю є відповідні об'єкти оподаткування платників податків, які визначено чинним законодавством (прибуток, доходи, обороти з реалізації, обсяги реалізації, митна вартість тощо), а також результат фінансово-господарської діяльності підконтрольного суб'єкта за період, що підлягає контролю.

Предметом контролю визначено задокументовані та відображені в податковому обліку й звітності результати фінансово-господарської діяльності підконтрольного суб'єкта за відповідний період, які підпадають під контроль (перевірку) у зв'язку зі справлянням податків та на які спрямовуються контрольні дії.

Контрольні дії визначаються як заходи, які здійснюються контролюючим суб'єктом з метою встановлення відповідності показників податкової звітності контролюваного платника податку (підконтрольного суб'єкта) вимогам чинного законодавства з оподаткування тими податками, які є предметом перевірки за певний період господарської діяльності, а також здійснення інших заходів, безпосередньо пов'язаних з виконанням платником своїх податкових зобов'язань (наприклад, постановка на облік в органах податкової служби, складання й подання податкової звітності тощо) [15, с. 89].

Контроль у сфері оподаткування, як і будь-який інший вид правозастосовної діяльності, базується на певній сукупності принципів, які складають свого роду правову базу, якою визначається ефективне виконання органами податкового контролю своїх прямих функцій. Цими принципами повинні керуватися уповноважені органи в процесі реалізації ними контрольних заходів. Принципи податкового контролю можна визначити «як базові правові положення, що визначають організацію та ефективне здійснення податкового контролю, якими повинні керуватися суб'єкти податкового контролю при здійсненні ними контрольних заходів у сфері оподаткування» [13, с. 35].

У науковій інтерпретації Л. Товкуна принципи податкового контролю становлять базові положення, які є імперативними та загальнообов'язковими і складають основний зміст податкового контролю [14, с. 750].

Рис. 2. Складові податкового контролю

Свою чергою А.П. Миколаєць характеризує принципи податкового контролю як «основні положення, що визначають сутність та підґрунтя процесу податкового контролю, а також правила, покладені в основу його здійснення податковими органами» [9, с. 77].

У науковій літературі різні автори розглядають кілька груп принципів, це:

– загально правові (юридична рівність, дотримання прав платника податків, гласність, відповідальність, захист прав платників податків);

– загально управлінські принципи (планованість, систематичність, економічна доцільність, регулярність, ефективність, превентивність);

– спеціальні принципи (загальність, єдність, територіальність, конфіденційність, відшкодування шкоди).

У чинному законодавстві про податки і збори, на жаль, відсутні нормативно встановлені принципи, яким має відповідати податковий контроль, тому наразі нормативне встановлення принципів податкового контролю залишається об'єктивною потребою.

У теорії оподаткування також відсутній єдиний підхід до визначення функцій податкового контролю. З метою проведення аналізу ефективності податкового контролю А.П. Чередніченком виділено такі його функції – аналітична, управлінська, нормативна, координаційна, профілактична та як прогнозування [15, с. 90].

З позиції М.І. Мельник та І.В. Лещух, податковий контроль виконує інформативну, профілактичну та коригуючу функції. Інформативна функція полягає в отриманні контролюючим органом інформації про вчинене правопорушення для вжиття необхідних заходів стосовно усунення негативних ефектів та недопущення їх в майбутньому. Профілактична функція передбачає міри матеріальної або моральної мотивації, спрямовані на недопущення девіантної податкової поведінки. Щодо коригуючої функції податкового контролю, то вона полягає у можливості внести необхідні корективи як у податкові зобов'язання платника податку, так і у пропозиції відповідних змін до нормативного забезпечення оподаткування з врахуванням дієвості або недієвості певних норм податкового законодавства [8, с. 128].

О.О. Яковенко зауважує, що найважливішими функціями податкового контролю є фіскальна

та розподільна. «Фіскальна функція є основною функцією оподаткування, за допомогою якої реалізується головне призначення податків: формування і мобілізація фінансових ресурсів держави, а також акумулювання в бюджеті коштів для виконання загальнодержавних чи цільових державних програм. Розподільна (соціальна) функція податків складається в перерозподілі суспільних доходів між різними категоріями населення. Через оподаткування досягається підтримка соціальної рівноваги шляхом зміни співвідношення між доходами окремих соціальних груп з метою згладжування нерівності між ними. Іншими словами відбувається передача засобів на користь більш слабких і незахищених категорій громадян за рахунок покладання податкового тягаря на більш сильні категорії платників» [17, с. 12].

У свою чергу, поряд з традиційно вживаними функціями податкового контролю, О. Шевчук акцентує увагу і на таких його специфічних функціях, як політико- і безпекозабезпечуюча. За його словами: «Сутність першої полягає в реальному впливі податкового контролю на реалізацію фінансової, грошово-кредитної, бюджетної і податкової політик, а другої – на забезпечення фінансової безпеки держави та її регіонів, а також національної безпеки в цілому» [16, с. 105].

Таким чином, принципи та функції податкового контролю визначають організацію та ефективне його здійснення.

Висновки. Податковий контроль є основним елементом державного контролю. На законодавчому рівні його визначено як систему заходів, що вживаються контролюючими органами та координуються центральним органом виконавчої влади, та якою забезпечується формування та реалізація державної фінансової політики з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи. Податковий контроль також є системою, до якої входять організаційна та інформаційна інфраструктура, методологічна база, нормативно-правове забезпечення та ресурсна підтримка.

Список літератури:

1. Безпалова О.І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія. Харків : ХНУВС, 2014. 544 с.
2. Буглаєва О.Ю. Податковий контроль: теоретичний аспект. *Наукові праці НДФІ*. 2014. № 4 (49). С. 18–22.
3. Васюк Ю.М. Податковий контроль в умовах реформ в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 3. С. 27–36.
4. Демченко О.П. Оцінка ефективності податкового контролю. *Приазовський економічний вісник*. 2019. № 4 (15). С. 253–257.
5. Жигаленко О. В. Ефективність податкового контролю в Україні : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2009. 24 с.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. за № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>
7. Маринів Н. А. Податковий контроль як складник фінансового контролю: публічно-правовий аспект. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 5/2. С. 86–91.
8. Мельник М.І., Лещух І.В. Податковий контроль в Україні: проблеми та пріоритети підвищення ефективності : монографія. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України», 2015. 330 с.
9. Миколаєць А.П. Податковий контроль: теоретичні засади і практика застосування в умовах реформування економіки України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 12. С. 76–79.
10. Найдено О.Є. Податковий контроль : монографія. Харків : ХНЕУ, 2012. 224 с.

11. Пасько Т. Поняття, правові ознаки та види податкових перевірок в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 243–248.
12. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. за № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2755-17>
13. Пухальський В.В. Теоретичні аспекти податкового контролю. *Молодий вчений*. 2022. № 1 (101). С. 32–36.
14. Товкун Л.В. До питання про принципи податкового контролю. *Форум права*. 2017. № 3. С. 749–752.
15. Чередніченко А.П. Податковий контроль в умовах трансформаційної економіки України : монографія. Київ : ТОВ «Аспект-Поліграф», 2005. 204 с.
16. Шевчук О.А., Конев В.В. Проблеми організації роботи державної фіскальної служби та її територіальних органів як суб'єктів податкового контролю. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2019. № 1. С. 101–106.
17. Яковенко О.О. Місце податкового контролю в податковому процесі. *Митна справа*. 2018. № 2. С. 22–26.

References:

1. Bezpalova O.I. (2014) Administratyvno-pravovyi mekhanizm realizatsii pravookhoronnoi funktsii derzhavy: monohrafiia [Administrative and legal mechanism of implementing the law enforcement function of the state: monograph]. Kharkiv: KhNUVS, 544 p.
2. Buhlaieva O.Yu. (2014) Podatkovyi kontrol: teoretychnyi aspekt [Tax control: theoretical aspect]. *Naukovi pratsi NDFI*, no. 4 (49), pp.18–22.
3. Vasiuk Yu.M. (2015) Podatkovyi kontrol v umovakh reform v Ukraini [Tax control in the conditions of reforms in Ukraine]. *Aspekty publichnoho upravlinnia*, no. 3, pp. 27–36.
4. Demchenko O.P. (2019) Otsinka efektyvnosti podatkovooho kontroliu [Assessment of the effectiveness of tax control]. *Pryazovskiy ekonomichnyi visnyk*, no. 4 (15), pp.253–257.
5. Zhyhalenko O.V. (2009) Efektyvnist podatkovooho kontroliu v Ukraini: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk [Effectiveness of tax control in Ukraine: autoref. thesis ... candidate economy of science]. Kyiv, 24 p.
6. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. za № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine dated 28.06.1996 under № 254k/96-VR]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (accessed 29 April 2023).
7. Maryniv N.A. (2017) Podatkovyi kontrol yak skladnyk finansovoho kontroliu: publichno-pravovyi aspekt [Tax control as a component of financial control: public and legal aspect]. *Visegrad Journal on Human Rights*, no. 5/2, pp. 86–91.
8. Melnyk M.I., Leshchukh I.V. (2015) Podatkovyi kontrol v Ukraini: problemy ta priorityty pidvyshchennia efektyvnosti: monohrafiia [Tax control in Ukraine: problems and priorities of efficiency improvement: monograph]. Lviv: DU "Instytut rehionalnykh doslidzhen im. M.I. Dolishnoho NAN Ukrainy", 330 p.
9. Mykolaiets A.P. (2016) Podatkovyi kontrol: teoretychni zasady i praktyka zastosuvannia v umovakh reformuvannia ekonomiky Ukrainy [Tax control: theoretical principles and practice of application in the conditions of reforming the economy of Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, no. 12, pp.76–79.
10. Naidenko O.Ye. (2012) Podatkovyi kontrol: monohrafiia [Tax control: monograph]. Kharkiv: KhNEU, 224 p.
11. Pasko T. (2020) Poniattia, pravovi oznaky ta vydy podatkovykh perevirok v Ukraini [Concepts, legal features and types of tax audits in Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, no. 7, pp. 243–248.
12. Podatkovyi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 r. za № 2755-VI [Tax Code of Ukraine dated December 2, 2010 under № 2755-VI]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2755-17> (accessed 29 April 2023).
13. Pukhalskyi V.V. (2022) Teoretychni aspekty podatkovooho kontroliu [Theoretical aspects of tax control]. *Molodyi vchenyi*, no. 1 (101), pp.32–36.
14. Tovkun L.V. (2012) Do pytannia pro pryntsyppy podatkovooho kontroliu [On the question of the principles of tax control]. *Forum prava*, no. 3, pp.749–752.
15. Cherednichenko A.P. (2005) Podatkovyi kontrol v umovakh transformatsiinoi ekonomiky Ukrainy: monohrafiia [Tax control in the conditions of the transformational economy of Ukraine: monograph]. Kyiv: TOV "Aspekt-Polihrad", 204 p.
16. Shevchuk O.A., Koniev V.V. (2019) Problemy orhanizatsii roboty derzhavnoi fiskalnoi sluzhby ta yii terytorialnykh orhaniv yak subiektiv podatkovooho kontroliu [Problems of organizing the work of the state fiscal service and its territorial bodies as subjects of tax control]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*, no. 1, pp. 101–106.
17. Yakovenko O.O. (2018) Mistse podatkovooho kontroliu v podatkovomu protsesi [The place of tax control in the tax process]. *Митна справа*, no. 2, pp. 22–26.

Горелик Д.С., Конельська О.О.,
Гаврилюк В.Ю.
Державний податковий університет

ПОДАТКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Анотація. Податковий потенціал об'єднаних територіальних громад є важливим аспектом їхньої фінансової стійкості та здатності забезпечувати необхідні блага своїм мешканцям. Ця стаття презентує розгорнуте дослідження, яке досліджує фактори, що впливають на податковий потенціал громад, з метою забезпечення глибокого розуміння здатності громад генерувати доходи. Шляхом аналізу широкого спектру змінних, включаючи економічні показники, демографічні характеристики, наявність ресурсів та державну податкову політику, це дослідження демонструє кількісні методи та техніки аналізу даних для оцінки впливу цих факторів на податковий потенціал об'єднаних територіальних громад. Метою є виявлення ключових чинників та обмежень, що впливають на їхню здатність генерувати доходи шляхом оподаткування. Дослідження показує цінні уявлення щодо сильних та слабких сторін об'єднаних територіальних громад з точки зору податкового потенціалу. Аналіз відкриває значення таких факторів, як економічний зріст, динаміка населення, наявність ресурсів та конструкція податкової політики у формуванні їхньої здатності генерувати доходи. Крім того, він визначає конкретні напрями для поліпшення, що можуть сприяти розширенню їхньої податкової бази та сприяти стійкому фіскальному розвитку. У статті описано потенційні стратегії для оптимізації генерації доходів в об'єднаних територіальних громадах, потенційні переваги цілеспрямованих інвестицій, розвитку інфраструктури та привабливості бізнесу для стимулювання економічного зростання та розширення податкової бази. У дослідженні також вказано на важливість ефективного адміністрування податків та механізмів виконання податкових зобов'язань для максимізації податкових надходжень. Отримані уявлення з цього дослідження мають практичні наслідки для приймачів рішень, місцевих органів влади та дослідників. Вони можуть сприяти процесам прийняття рішень, дозволяючи розробляти політику, засновану на доказах, для поліпшення генерації доходів та сприяння розвитку громад. Крім того, дослідження вносить свій внесок у наявну літературу з питань місцевого управління, публічних фінансів та регіонального розвитку, надаючи комплексний аналіз податкового потенціалу об'єднаних територіальних громад.

Ключові слова: об'єднані територіальні громади, податковий потенціал, податкові надходження, податки, економічний розвиток, інвестиції, місцеві бюджети.

Horelyk Daryna, Konelska Olha,
Havryliuk Viktoriia
State Tax University

TAX POTENTIAL OF AMALGAMATED HROMADAS

Summary. The tax potential of amalgamated hromadas is an important aspect of their financial sustainability and ability to provide the necessary benefits to their residents. This article presents an in-depth study that investigates the factors that influence the tax potential of hromadas in order to provide a deeper understanding of the ability of hromadas to generate revenue. By analyzing a wide range of variables, including economic performance, demographic characteristics, resource availability, and government tax policy, this study demonstrates quantitative methods and data analysis techniques to assess the impact of these factors on the tax potential of amalgamated hromadas. The aim is to identify the key factors and constraints that affect their ability to generate revenue through taxation. The study provides valuable insights into the strengths and weaknesses of amalgamated hromadas in terms of tax potential. The analysis reveals the importance of factors such as economic growth, population dynamics, resource availability, and tax policy design in shaping their ability to generate revenue. In addition, it identifies specific areas for improvement that can help broaden their tax base and contribute to sustainable fiscal development. The article describes potential strategies for optimizing revenue generation in amalgamated hromadas, the potential benefits of targeted investments, infrastructure development, and business attractiveness to stimulate economic growth and expand the tax base. The study also highlights the importance of effective tax administration and enforcement mechanisms to maximize tax revenues. The insights gained from this study have practical implications for decision makers, local authorities, and researchers. They can facilitate decision-making processes by enabling evidence-based policy development to improve revenue generation and promote hromada development. In addition, the study contributes to the existing literature on local governance, public finance, and regional development by providing a comprehensive analysis of the tax potential of amalgamated hromadas.

Keywords: united amalgamated hromadas, tax potential, tax revenues, taxes, economic development, investments, local budgets.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що об'єднані територіальні громади (далі – ОТГ) мають потенціал для збільшення податкових надходжень, вони часто стикаються зі складнощами у зборі податків, що призводить до недостатньої фінансової стабільності та об-

меженого можливостей у виконанні соціальних та економічних програм. Одним із основних чинників, що призводять до недоотримання податкових доходів, є недостатня розвиненість системи збору та використання податків. Необхідно розробити та запровадити ефективні механізми

збору податків, які дозволять місцевим органам влади забезпечити стабільні та достатні надходження для розвитку ОТГ.

Крім того, необхідно розвивати інструменти фінансової підтримки ОТГ, такі як дотації з державного бюджету та відшкодування податкових коштів. Проте, важливо забезпечити ефективне використання цих коштів та їх спрямування на реалізацію соціально-економічних проектів та програм на місцях.

Дана стаття зосереджена на дослідженні проблем збору та використання податкових коштів ОТГ та визначенню шляхів підвищення їх фінансової стабільності та ефективності використання коштів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням дослідження теоретичних аспектів і практичних напрямів розвитку ОТГ присвячено праці українських та зарубіжних учених, серед них: І. Благун, А. Вагнер, М. Васильєва, М. Гапонюк, О. Квасній, О. Кириленко, В. Кравченко, М. Скорик, І. Озеров, В. Опарін, В. Хомутенко, І. Янжул, В. Яцота та ін. Вивченням проблеми формування інституту місцевого оподаткування займаються такі вчені: Н. Бикадорова, С. Каламбет, Н. Клімова, А. Коломієць, М. Маламед, О. Сидорець та ін. Попри це, у вітчизняній науковій літературі недостатньо дослідженими є питання, пов'язані з податковим потенціалом об'єднаних територіальних громад та стимулюванням його розвитку.

Мета статті: дослідити та оцінити податковий потенціал ОТГ як ключового фактору їх розвитку та сталий аналіз ефективності використання податкових доходів відповідно до потреб суспільства. Для досягнення мети були використані результати попередніх досліджень та аналіз статистичних даних, що дозволили встановити основні проблеми та перспективи розвитку податкової системи ОТГ. Також у статті розглянуто рекомендації щодо поліпшення ефективності збору та використання податкових надходжень в ОТГ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна прагне створити ефективну систему місцевого самоврядування, яка забезпечить ефективне функціонування місцевих органів влади та підвищення якості надання послуг мешканцям громади. Для досягнення цих цілей в державі запроваджено реформу децентралізації у 2014 році, яка передбачає створення ОТГ. Протягом 2015–2020 років було створено 1469 громад. Одним з головних завдань створення ОТГ є забезпечення місцевої фінансової стабільності та збільшення їх податкового потенціалу [2; 5].

Податковий потенціал ОТГ визначається величиною можливих податкових надходжень, які можуть бути зібрані від підприємств та населення на її території. На території ОТГ збираються різні види податків, які складають її податковий потенціал. Основні види податків, що сплачуються на території ОТГ, включають: податок на доходи фізичних осіб (ПДФО – є основним джерелом податкових надходжень на території ОТГ. Він стягується з доходів фізичних осіб, які працюють на території ОТГ, або мають інші доходи, що зараховуються на території ОТГ); податок на прибуток підприємств (ППП – є одним з головних джерелом податкових надходжень на території

ОТГ. Податок стягується з прибутку, отриманого підприємствами, що діють на території ОТГ); податок на нерухомість – податок який сплачують на власники нерухомості, що знаходиться на території ОТГ. Податок є важливим джерелом надходжень для ОТГ, що мають значну кількість нерухомості; єдиний податок – це форма спрощеної системи оподаткування для окремих категорій підприємств та фізичних осіб-підприємців, яка дозволяє сплачувати податок у вигляді фіксованої суми. Цей податок може бути важливим джерелом надходжень для ОТГ, що мають розвинуті сфери малого та середнього підприємництва [8].

Якщо ваше підприємство зареєстроване в одному місці, а виробництво або діяльність відбуваються в іншому місці, це може створювати певні проблеми з оподаткуванням єдиним податком. Оскільки система єдиного податку передбачає спрощений підхід до оподаткування, вона має обмеження та вимоги, які потрібно враховувати в таких ситуаціях. Основні питання, які виникають у зв'язку з цим, включають:

– місцезнаходження підприємства: тут важливо, щоб підприємство було зареєстроване та мало основну діяльність у тому ж місці, де воно зареєстроване для оподаткування, а не здійснювало свою діяльність в одній ОТГ, а податки сплачували в іншій.

– класифікація виду діяльності: Важливо визначити, чи ваш вид діяльності підпадає під умови для оподаткування єдиним податком. Законодавство передбачає обмеження щодо видів діяльності, які можуть бути оподатковані за цією системою.

На шляху до розвитку підвищення податкового потенціалу ОТГ, існують певні проблеми та виклики, які необхідно враховувати. Найбільш поширеними з них є:

1. Відсутність достатнього рівня податкової культури серед населення ОТГ. Багато громадян не розуміють, які податки вони повинні сплачувати та на які цілі вони йдуть.

2. Відсутність достатнього рівня платоспроможності серед населення ОТГ, що може призвести до того, що платіжні зобов'язання не будуть виконуватися вчасно.

3. Відсутність розвинутої інфраструктури на території ОТГ, що може ускладнити збір податків та розвиток підприємництва.

4. Недостатня координація та співпраця між органами державної влади та місцевого самоврядування, що може призвести до недостатньої ефективності управління податковими питаннями.

5. Недостатня кількість кваліфікованих кадрів у сфері податкового управління та аналізу даних, що може призвести до недостатньої ефективності управління податковими питаннями [1].

На жаль, не завжди розвиток ОТГ супроводжується відповідним збільшенням податкових надходжень. Це може бути пов'язано з рядом чинників, таких як низький рівень доходів населення, низький рівень розвитку підприємництва, недостатня ефективність управління, відсутність високотехнологічних підприємств тощо. У таких випадках важливо звернути увагу на проблеми, що перешкоджають розвитку ОТГ, та здійснити заходи для їх вирішення.

Важливим чинником успіху в збільшенні податкового потенціалу ОТГ є ретельне пла-

нування та прогнозування доходів та витрат, використання новітніх технологій, ефективне управління фінансовими ресурсами та співпраця з іншими суб'єктами господарювання та громадськістю. Також важливим чинником є забезпечення прозорості та відкритості у фінансовій діяльності ОТГ, що сприятиме підвищенню довіри громадян та інвесторів до місцевої влади та економіки.

«Одним зі способів підвищення податкового потенціалу ОТГ є збільшення платежів земельного податку. Земельний податок є одним з найбільш важливих джерел доходів місцевих бюджетів, тому його ефективне збирання та використання має велике значення. Для збільшення обсягів земельного податку, ОТГ можуть залучати інвесторів для розвитку сільського господарства, промисловості та інших галузей економіки, що сприятиме збільшенню площі земельних ділянок, які підлягають оподаткуванню. Крім того, ОТГ можуть регулювати рівень земельних податків, що сплачуються на їх території, залежно від потреб місцевого бюджету та економічної ситуації» [3].

Забезпечення ефективного збирання та використання ПДФО може сприяти підвищенню доходів ОТГ. Для цього важливо мати ефективну систему контролю та моніторингу збирання ПДФО, а також стимулювати розвиток бізнесу та залучення інвестицій на території ОТГ. Також важливо забезпечити доступність кредитів та інших фінансових інструментів для підприємців.

Окрім земельного податку та ПДФО, ОТГ можуть збільшити податкові надходження шляхом залучення інших джерел доходів, таких як податок на нерухомість, податок на спадщину та дарування, податок на продаж товарів та послуг та інші. Однак, важливо збалансувати податкову політику, щоб не перевантажувати місцевих платників податків та не знижувати конкурентоспроможність місцевих бізнесів [8].

Крім того, важливим чинником успіху в збільшенні податкового потенціалу ОТГ є розвиток інфраструктури та сприяння розвитку місцевого бізнесу. Наприклад, будівництво нових доріг, залізничних та авіаційних магістралей може залучити нові інвестиції та бізнес на територію ОТГ. Розвиток інфраструктури також може забезпечити доступність місцевих товарів та послуг, що зробить місцевий бізнес більш привабливим для покупців з інших регіонів.

Загалом, податковий потенціал ОТГ є великим, але для того, щоб забезпечити його реалізацію, необхідно мати належні технічні та інформаційні засоби, ефективну систему контролю та моніторингу сплати податків, а також розвивати інфраструктуру та сприяти розвитку місцевого бізнесу. Захоплюючий потенціал ОТГ в області податкових надходжень є чудовим випробуванням для місцевих органів влади, які можуть здійснити кроки для підвищення доходів та підтримки розвитку ОТГ, щоб забезпечити процвітання та економічний розвиток своїх громад.

Ще одним способом збільшення податкових надходжень до бюджетів ОТГ може стати підвищення обсягів інвестицій в економіку території. Інвестиції в економіку території можуть здійснюватися як у формі прямих інвестицій у проекти, що розвиваються на території ОТГ, так і у формі інвестицій

у фінансові інструменти, що забезпечують ефективне функціонування інвестиційної системи [11].

Важливим фактором залучення інвестицій в економіку території є забезпечення створення умов для розвитку бізнесу та промисловості. Це може бути забезпечено через збільшення інвестицій в розвиток технічної інфраструктури, підвищення якості житлово-комунальних послуг, покращення стану доріг та забезпечення їх безпеки. Крім того, необхідно забезпечити підтримку підприємницької діяльності на території ОТГ, що може бути забезпечено через створення умов для розвитку місцевого бізнесу, забезпечення доступу до кредитів та інших фінансових ресурсів, підтримку експортної діяльності та ін.

Одним зі способів збільшення податкових надходжень до бюджетів ОТГ може бути інформаційна підтримка для платників податків. Сучасні технології дозволяють забезпечити швидкий та ефективний доступ до інформації для платників податків, що дозволяє їм зменшити трудові витрати на ведення обліку та звітності та підвищити свій податковий потенціал. Одним зі засобів інформаційної підтримки платників податків можуть бути електронні сервіси, що дозволяють здійснювати оплату податків та звітування в онлайн-режимі.

Крім того, можливість швидкого та ефективного отримання інформації може допомогти у попередженні порушень податкового законодавства та зменшенні ризику нарахування штрафних санкцій [9].

Також важливим напрямком збільшення податкового потенціалу є підтримка малого та середнього бізнесу. Саме малі та середні підприємства створюють найбільше робочих місць та виробляють значну частину продукції на території громади. Забезпечення їхнього розвитку та підтримки може допомогти збільшити податкові надходження до бюджету та підвищити рівень життя населення.

Для підтримки малого та середнього бізнесу можуть застосовуватися різноманітні заходи, такі як зниження податкових ставок, спрощення процедур реєстрації та ліцензування діяльності, надання фінансової підтримки через пільги та субсидії. Крім того, можуть бути запроваджені програми розвитку підприємництва та підтримки місцевих ініціатив, які дозволять підвищити ефективність та конкурентоспроможність місцевих підприємств.

Окрім збільшення податкових надходжень, важливим є забезпечення ефективного використання цих коштів на користь території та її мешканців. Для цього необхідно забезпечити чітку систему планування та контролю за витратами, а також здійснювати моніторинг та аналіз результатів виконання проектів та програм.

У цьому контексті важливо зазначити, що збільшення податкового потенціалу ОТГ є однією з ключових умов для сталого розвитку територій та підвищення якості життя мешканців. Це дає змогу забезпечити потреби у якісних комунальних послугах (включає в себе забезпечення водопостачання, водовідведення, теплопостачання, газопостачання, електропостачання, збирання та переробку відходів, управління муніципальною власністю, транспортні послуги та інші),

інфраструктурі (включає розвиток громадського транспорту, підвищення якості доріг (велосипедних, пішохідних та для автотранспорту)), охорони здоров'я (забезпечення населення якісними медичними послугами, наявність лікарень та легкої доступності до них) та освіти (забезпечення безперешкодною можливістю отримувати якісну освіту), а також розвивати туризм та інші сфери економіки [10].

Підвищення якості комунальних послуг та ефективного управління ними є однією з ключових задач для забезпечення ефективного функціонування ОТГ та задоволення потреб населення. За допомогою проведення інформаційних кампаній та навчальних заходів можна забезпечити підвищення рівня свідомості населення щодо платежів до бюджету та важливості їх внесення. Для досягнення цієї мети необхідно залучати якомога більше населення до управління комунальними послугами, забезпечувати їх високу якість та ефективність. Також важливо розробляти та впроваджувати програми енергоефективності та зменшення екологічного навантаження, що сприятиме зменшенню витрат на комунальні послуги та підвищенню якості життя населення.

Разом з тим, важливим фактором у підвищенні податкового потенціалу є залучення кваліфікованих кадрів. Для забезпечення розвитку ОТГ важливо мати належну кількість фахівців з різних галузей, які зможуть забезпечити необхідний рівень послуг та підвищити ефективність управління.

Важливо та необхідно забезпечити підтримку аграрного сектору на території ОТГ. За рахунок підтримки фермерських господарств та розвитку аграрної інфраструктури можна забезпечити збільшення обсягів виробництва та відповідно збільшення податкових надходжень до бюджету.

До інших способів підвищення податкового потенціалу ОТГ можна віднести наступні:

1. Розвиток туризму. Він може стати джерелом стабільного доходу для громади, адже туристи споживають послуги, що оподатковуються, такі як ресторани, готелі, магазини та інші. Розвиток туризму передбачає розвиток туристичної інфраструктури, залучення інвестицій, рекламну кампанію, яка може привернути увагу туристів та збільшити їхню кількість.

2. Підвищення ефективності витрачання бюджетних коштів. За допомогою зменшення непотрібних витрат та врахування пріоритетів розвитку ОТГ можна забезпечити оптимізацію витрат та збільшення обсягів планових видатків, що в свою чергу призведе до збільшення податкових надходжень.

3. Розвиток інноваційних технологій. За допомогою підтримки інноваційних підприємств та розвитку високотехнологічного сектору на території ОТГ можна забезпечити збільшення обсягів виробництва та відповідно збільшення податкових надходжень [6].

Таким чином, податковий потенціал ОТГ є важливим елементом створення стійкої та ефективної системи фінансового забезпечення території та забезпечення розвитку соціально-економічного потенціалу громади. Забезпечення ефективного використання податкових надходжень та розвитку малого та середнього

підприємництва, розвитку туризму, підвищення рівня фінансової грамотності населення та інші заходи можуть допомогти збільшити податковий потенціал ОТГ та забезпечити сталість та ефективність фінансової системи території.

Окрім цього, підвищення рівня фінансової грамотності населення є важливим елементом забезпечення сталості та ефективності податкової системи громади. Відповідальне ставлення до власних фінансів дозволяє мешканцям користуватися послугами банків, фінансових установ, інвестувати свої гроші, планувати свій бюджет та сплачувати податки вчасно та в повному обсязі.

Важливим елементом є визначення пріоритетів та стратегії розвитку громади, яка враховує місцеві особливості та потреби мешканців. Реалізація такої стратегії дозволить забезпечити стійкий та ефективний розвиток громади, підвищити рівень життя населення та забезпечити стабільність та економічний розвиток на місцевому рівні [7].

Висновки.

1. ОТГ мають значний потенціал для збільшення податкових надходжень, який може бути реалізований шляхом ефективної податкової політики та розвитку місцевої економіки.

2. Важливим елементом ефективної податкової політики є залучення інвестицій та розвиток підприємництва на місцевому рівні, що сприятиме зростанню ВВП та забезпечить зростання податкових надходжень.

3. Для реалізації потенціалу ОТГ необхідно мати ефективний механізм контролю за витратами бюджетних коштів, а також забезпечити підвищення фінансової грамотності населення та підтримку місцевих підприємців.

4. Успішний розвиток ОТГ потребує розробки стратегії розвитку, яка враховує місцеві особливості та потреби населення, а також забезпечує розвиток інфраструктури та соціальних послуг.

5. Надзвичайно важливою є співпраця з іншими громадами, державними та міжнародними організаціями з метою обміну досвідом та підтримки розвитку на місцевому рівні.

У цілому, ефективна реалізація потенціалу ОТГ може сприяти стабільному та стійкому розвитку на місцевому рівні, підвищенню рівня життя населення та забезпеченню економічної стійкості та стабільності та розвитку місцевих територій. Для досягнення цієї мети необхідно проводити комплексну роботу з підвищення податкової свідомості населення, покращення податкової адміністрації, розвитку інфраструктури та підвищення конкурентоспроможності громад. Варто зазначити, що кожна громада має свої особливості, тому підвищення податкового потенціалу має бути організоване індивідуально під кожену громаду.

Крім того, для ефективного підвищення податкового потенціалу ОТГ необхідно забезпечити їх фінансову самостійність, тобто збільшення частки доходів, що залишаються на місцевому рівні. Це можливо за рахунок проведення реформи місцевих фінансів та децентралізації влади, а також створення умов для розвитку місцевих підприємств і залучення інвестицій.

Нарешті, важливо зазначити, що підвищення податкового потенціалу ОТГ є однією з ключових складових розвитку місцевих територій

в Україні. Всі зусилля уряду, місцевих органів влади та громадян мають спрямовуватися на підвищення податкової свідомості, покращення податкової адміністрації та збільшення податкового потенціалу. Це стане запорукою стабільності та процвітання на місцевому рівні, а також забезпечить більш якісний та ефективний розвиток країни в цілому.

Список літератури:

1. Дослідження «Податковий потенціал об'єднаних територіальних громад: проблеми та перспективи» від Науково-дослідного інституту регіональних проблем імені Тараса Шевченка НАН України. URL: <https://ndi.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/podatkovyj-potencial-obednanyh-terytorialnyh-gromad-problemy-ta-perspektyvy.pdf>
2. Скорик М.О. Інфраструктурні виклики об'єднаних територіальних громад України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Економічні науки». 2021. № 8. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2021-8-7507>
3. Концепція розвитку об'єднаних територіальних громад до 2027 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-koncepciyi-rozvitku-obednanih-terytorialnih-gromad-do-2027-roku>
4. Скорик М.О. Роль податків у сталому розвитку територіальних громад. II Міжнародний податковий конгрес [Електронне видання] : збірник матеріалів (м. Ірпін, 26 листопада 2021 р.). Ірпін : Університет ДФС України, 2021. 1298 с. PDFформат; мережеве видання; інституційний репозитарій. С. 785–788.
5. Центр регіональних досліджень. URL: <https://cedos.org.ua/>
6. Центр громадських ініціатив «Агент змін». URL: <https://agentofchange.com.ua/>
7. Європейська асоціація місцевих держав та регіонів. URL: <https://www.ccre.org/en>
8. Центр розвитку місцевого самоврядування. URL: <https://www ldc.org.ua/>
9. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <https://www.minregion.gov.ua/>
10. Міністерство фінансів України. URL: <https://www.minfin.gov.ua/>
11. Українська асоціація міст. URL: <https://www.uam.org.ua/>

References:

1. Doslidzhennia "Podatkovyi potentsial obiednanykh terytorialnykh hromad: problemy ta perspektyvy" vid Naukovo-doslidnoho instytutu rehionalnykh problem imeni Tarasa Shevchenka NAN Ukrainy [The study "Tax potential of united territorial communities: problems and prospects" from the Taras Shevchenko Research Institute of Regional Problems of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Available at: <https://ndi.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/podatkovyj-potencial-obednanyh-terytorialnyh-gromad-problemy-ta-perspektyvy.pdf>
2. Skoryk M.O. (2021) Infrastrukturni vyklyky obiednanykh terytorialnykh hromad Ukrainy. [Infrastructural challenges of the united territorial communities of Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal "Internauka"*. Seriya: "Ekonomichni nauky", no. 8. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2021-8-7507>
3. Kontsepsiia rozvytku obiednanykh terytorialnykh hromad do 2027 roku [Concept of development of united territorial communities until 2027]. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-koncepciyi-rozvitku-obednanih-terytorialnih-gromad-do-2027-roku>
4. Skoryk M.O. (2021) Rol podatkiv u stalomu rozvytku terytorialnykh hromad [The role of taxes in the sustainable development of territorial communities]. II Mizhnarodnyi podatkovyi konhres [Elektronne vydannia]: zbirnyk materialiv (m. Irpin, 26 lystopada 2021 r.). Irpin: Universytet DFS Ukrainy.
5. Tsentr rehionalnykh doslidzhen [Center for Regional Studies]. Available at: <https://cedos.org.ua/>
6. Tsentr hromadskykh initsiatyv "Ahent zmin" [Center for Public Initiatives "Agent of Change"]. Available at: <https://agentofchange.com.ua/>
7. Yevropeiska asotsiatsiia mistsevykh derzhav ta rehioniv [European Association of Local States and Regions]. Available at: <https://www.ccre.org/en>
8. Tsentr rozvytku mistsevoho samovriaduvannia [Center for the Development of Local Self-Government]. Available at: <https://www ldc.org.ua/>
9. Ministerstvo rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy [Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine]. Available at: <https://www.minregion.gov.ua/>
10. Ministerstvo finansiv Ukrainy [Ministry of Finance of Ukraine]. Available at: <https://www.minfin.gov.ua/>
11. Ukrainaska asotsiatsiia mist [Ukrainian Association of Cities]. Available at: <https://www.uam.org.ua/>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-28>

УДК 373.2.014.543

Західна О.Р., Дарчук П.О.

Львівський національний університет імені Івана Франка

СТАН ФІНАНСУВАННЯ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. У статті проаналізовано поточний стан фінансування дошкільної освіти в регіонах та виявлені основні причини недостатнього забезпечення фінансовими ресурсами. Окреслено негативні наслідки такої ситуації: недостатній розвиток дошкільних навчальних закладів, обмеження доступу дітей до якісної підготовки до шкільного навчання та формування свідомих громадян. Описані основні напрями покращення фінансування дошкільної освіти, зокрема, залучення додаткових коштів за рахунок розвитку партнерства з приватним сектором та ініціювання державних програм, спрямованих на збільшення обсягів фінансування. Зазначено, що питання фінансування дошкільної освіти потребує негайного вирішення з боку влади та суспільства. Підвищення рівня фінансування дозволить забезпечити високий стандарт дошкільної освіти, що відповідає вимогам сучасного світу та допоможе сформувати висококваліфікований та конкурентоспроможний кадровий потенціал.

Ключові слова: фінансування, дошкільна освіта, державний бюджет, інвестиції, розвиток.

Zahidna Oksana, Darchuk Paulina

Ivan Franko Lviv National University

THE PROBLEM OF FINANCING PRESCHOOL EDUCATION IN UKRAINE

Summary. The article is devoted to the urgent problem of financing preschool education in Ukraine. It analyses the current state of financing of preschool education in the regions and identifies the main reasons for insufficient funding. The negative consequences of this situation are outlined, in particular, insufficient development of preschool educational institutions, their damage or destruction, restriction of children's access to quality preparation for schooling and formation of conscious citizens. The article identifies the main areas in which the financing of preschool education can be improved, in particular, by raising additional funds through the development of partnerships with the private sector and the initiation of government programmes aimed at increasing the amount of funding, attracting foreign investment, in particular, for the reconstruction of damaged educational institutions. The article also compares the financing of preschool education in Ukraine and some European countries. It is found that Ukraine lags behind the European Union in terms of funding for preschool education. This has a negative impact on the development of preschool institutions and the quality of children's preparation for school. The article also notes that insufficient funding of preschool education can lead to increased social inequality and economic imbalance. Therefore, it is necessary to take additional measures to ensure sufficient funding for preschool education in Ukraine. Such measures include expanding the network of preschool educational institutions, developing state programmes for the development of preschool education, attracting investments from the private sector, etc. It is also important to pay attention to ensuring quality education in preschool educational institutions and the appropriate level of remuneration of teachers. It is noted that the issue of financing preschool education requires an immediate solution from the government and society. Increasing the level of funding will ensure a high standard of preschool education that meets the requirements of the modern world and will help to form a highly qualified and competitive human resource potential.

Keywords: financing, preschool education, state budget, investment, development.

Постановка проблеми. Дошкільна освіта є важливим етапом у формуванні особистості дитини. Цей етап не тільки визначає майбутнє навчання та розвиток дитини, але й має велике значення для її фізичного, психологічного та соціального розвитку. Проте, недостатнє фінансування дошкільних закладів може призвести до зниження якості освіти, обмеження доступу до освіти для дітей з низьким соціальним статусом, а також зниження заробітної плати педагогічних працівників.

Фінансування дошкільної освіти в Україні є серйозною проблемою, з якою стикаються батьки, педагоги та всі, хто має відношення до дошкільної освіти. В 2023 році ця проблема стала ще більш актуальною через військові дії на сході країни, виснаження бюджету та інфляцію. Крім того, значна кількість внутрішньо переміщених осіб, включаючи дітей, створює додаткові труднощі у забезпеченні якісної дошкільної освіти.

Тому доречним є проведення аналізу стану фінансування дошкільної освіти, виявлення регіонів, що мають найбільші труднощі у фінан-

суванні, встановлення можливих шляхів покращення фінансування та забезпечення якісної дошкільної освіти для всіх дітей, незалежно від їх соціального статусу та місця проживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку освіти, економіки освіти, її фінансування займалися наступні українські вчені: О.В. Курило, К.В. Шмуратова, Т.В. Руденко, Г.О. Куцевол, Т.Ф. Куценко, Ю. Бугель. Не дивлячись на кількість наукових робіт з даної тематики, варто відзначити, що у світли останніх подій в Україні, вони втрачають свою актуальність. Адже військова агресія внесла свої корективи щодо розвитку всіх галузей та їх фінансового забезпечення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на різноманітні заходи уряду та направлення з інших джерел фінансування, фінансування дошкільної освіти в Україні залишається проблематичним. Зокрема, слід приділити увагу механізму функціонування закладів дошкільної освіти під час

дії воєнного стану. Адже графік роботи дитячих садочків відрізняється залежно від наближення до зони бойових дій. Це тягне за собою нестандартні потреби у фінансуванні, бо є велика різниця між повноцінним робочим днем дошкільного закладу та частковим, зокрема, у частині матеріально-технічного забезпечення.

Наступною проблемою, що наразі залишається невирішеною є відновлення дошкільних дитячих закладів, що постраждали під час воєнних дій. Школи та інші дитячі заклади, неодноразово ставали мішенню для російських окупантів. Так, станом на 01.01.2022 в Україні діяло 15 456 закладів дошкільної освіти, які охоплювали 1 136 028 вихованців [1]. А вже через пів року кількість дошкільних навчальних закладів становила 14 974, тобто майже на півтисячі менше. Із загальної кількості 675 пошкоджено та не використовується в освітніх цілях, 54 – зруйновано повністю [2, с. 4]. Станом на 01.01.2023 року кількість функціонуючих закладів зменшилась ще більше.

Мета статті. Метою статті є аналіз стану фінансування дошкільної освіти в Україні, виявлення основних проблем, що впливають на якість надання освітніх послуг в цій галузі, та шляхів розв'язання зазначених проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Бюджетні видатки на освіту слугують основним джерелом фінансування освіти в Україні. Фінансові ресурси надаються як із державного, так і з місцевих бюджетів. Фінансування освіти в Україні відбувається за наступними складниками системи освіти – дошкільна, повна загальна середня, професійна (професійно-технічна), вища, післядипломна, позашкільна. Дошкільна освіта є складовою системи освіти України і є обов'язковою частиною у системі безперервного навчання.

Видатки на дошкільну освіту згідно статті 89 Бюджетного кодексу України здійснюються з бюджетів сільських, селищних, міських територіальних громад. Забезпечення фінансування дошкільної освіти проводиться відповідно до норм Бюджетного кодексу України та закону України про Державний бюджет на відповідний рік.

Сучасна модель фінансування дошкільних закладів в Україні залишається і є переважно бюджетною. З 2015 року в ході бюджетної децентралізації усі видатки сфери дошкільної освіти фінансуються виключно за рахунок власних коштів місцевих бюджетів. Держава здійснює: підтримку осіб з особливими освітніми потребами в закладах; забезпечення формування нового освітнього простору; інші видатки (бюджетні програми). За рахунок місцевих бюджетів відбувається утримання закладів та оплата праці педагогічних працівників закладів дошкільної освіти; оплата праці непедагогічних працівників закладів дошкільної освіти [4, с. 230–231].

Таким чином, окреслені проблеми розподіляються між двома суб'єктами фінансування. Виходить, що держава має відбудовувати пошкоджене майно, а територіальні громади стимулювати цікавість у педагогічних працівників.

Відповідно до даних МОН та Держстату України, прослідковується негативна тенденція щодо кількості дошкільних навчальних закладів (рис. 1). За останні п'ять років, кількість дошкільних навчальних закладів зменшується, що призводить до обмеження доступу дітей до якісної освіти, деградації освітньої мережі навчальних закладів, втрати цікавості до самої професії «педагогічний працівник», як до незатребуваної та обмеження можливостей розвитку громад та держави в цілому.

Відстежуючи видатки на освіту в означений період, слід зауважити, що статистика щодо дошкільних навчальних закладів відображає загальну тенденцію на зменшення. Так, відповідно до зменшення видатків, зменшується й кількість навчальних закладів.

На графіку видно, що кількість дошкільних закладів має відношення до обсягів фінансування, проте дана залежність є слабкою. Найбільший вплив на кількість закладів справила війна. Адже кількість різко скоротилась після протягом 2022 року. При цьому варто відзначити, що фінансування дошкільних навчальних закладів скорочувалось протягом 2021 року.

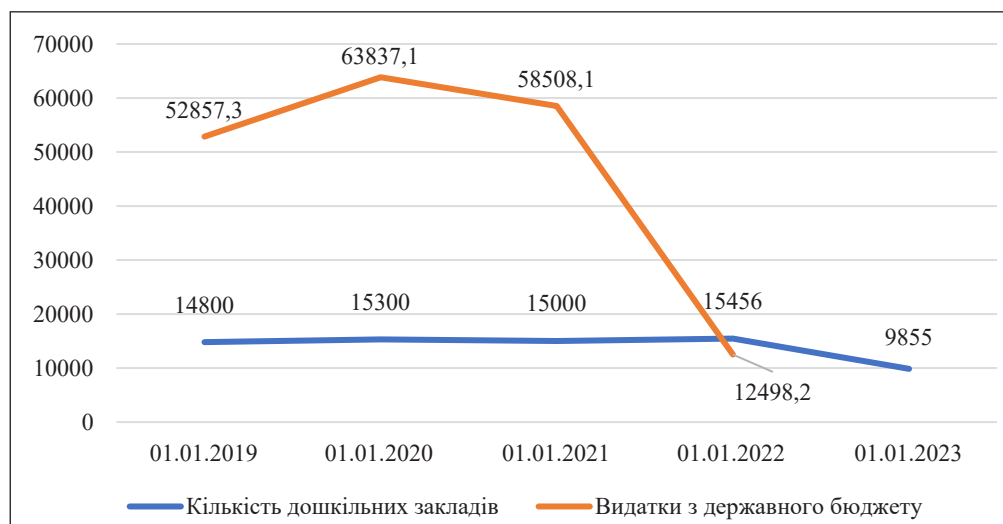

Рис. 1. Стан фінансування та кількість дошкільних навчальних закладів в Україні протягом 2017–2022 років

Джерело: [5; 6; 7, с. 68; 8]

Причиною цьому можуть бути настрої населення щодо підготовки збройного нападу росії. А також далекоглядність Уряду України, який завчасно скоротив видатки (адже держбюджет приймався 01.12.2021 року) та перенаправив їх на потреби Збройних Сил України.

Маємо вважати дії Уряду доцільним, бо велика кількість закладів пошкоджена, персонал мігрував, а значна частка дошкільнят покинула територію України.

Для аналізу бюджетного фінансування дошкільних навчальних закладів, звернемося до даних п'яти місцевих бюджетів, доцільно аналізувати дані з різних регіонів України, тому розглянемо фінансування протягом 2021–2023 років у Харківській, Київській, Івано-Франківській, Вінницькій та Херсонській міських громадах.

Відповідно до наведених графіків (рис. 2-3), видатки на освіту у 2022 році зросли в порівнянні з 2021 роком. Видатки споживання на освіту, що включають харчування та купівлю необхідних матеріалів, також зросли. Видатки споживання є найбільшою складовою видатків на освіту у всіх областях. Крім того, бачимо, що в 2022 році Київська область має найбільші видатки на освіту серед перелічених областей.

Варто відзначити, що не дивлячись на зменшення загальнодержавного бюджету на освіту,

видатки регіональні видатки суттєво зростають протягом останніх трьох років. Складна ситуація складається у Харківській області, адже після переходу створення ОТГ, громада так і не встигла налагодити роботу місцевих бюджетів, як почалась війна. Ще однією вагомою причиною є виїзд педагогічного персоналу з території громади та області, в цілому.

У 2023 фінансування з місцевих бюджетів ще більше зросло (рис. 4). Проте, тут вже варто враховувати, що стан економіки України досить складний, високий рівень інфляції, зростає зовнішній борг та падає ВВП. Тому, зростання місцевих бюджетів є прогнозованим.

Негативним аспектом фінансування галузі освіти в Україні є падіння рівня ВВП, який за останній рік зменшився майже на 30% [9]. Що неабияк похитнуло економіку країни та змусило уряд у 2023 році перенаправити кошти на оборонний сектор. Такі маневри зайвий раз підкреслили необхідність самостійного управління фінансами на місцевому рівні, що дозволило підтримати освітню галузь.

Слід зазначити, що за період дії воєнного стану значна кількість працівників галузі освіти евакуювалися у більш безпечні регіони (рис. 5).

Динаміка змін кількості педагогічних працівників відображає рівень небезпеки від військо-

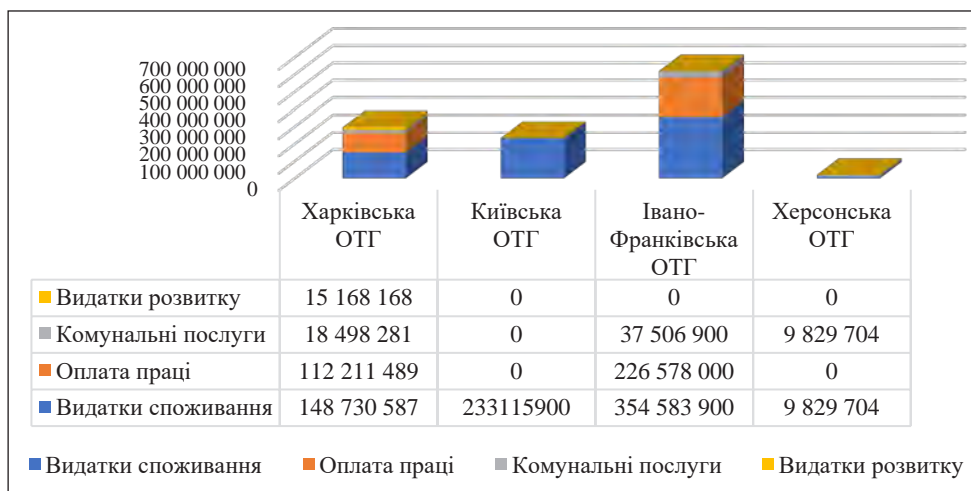

Рис. 2. Видатки на дошкільну освіту у 2021 році

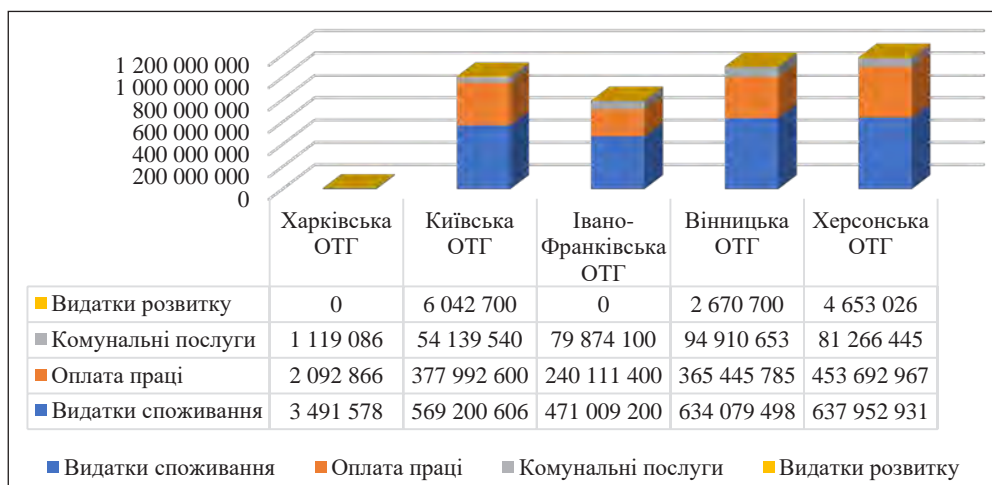

Рис. 3. Видатки на дошкільну освіту у 2022 році

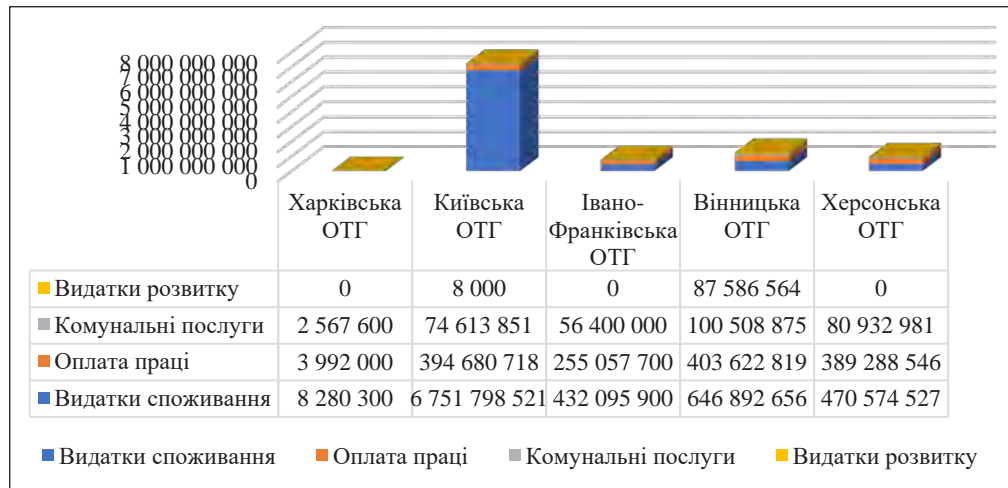

Рис. 4. Видатки на дошкільну освіту у 2023 році

Джерело: графіки 2-4 розраховано автором на основі даних об'єднаних територіальних громад

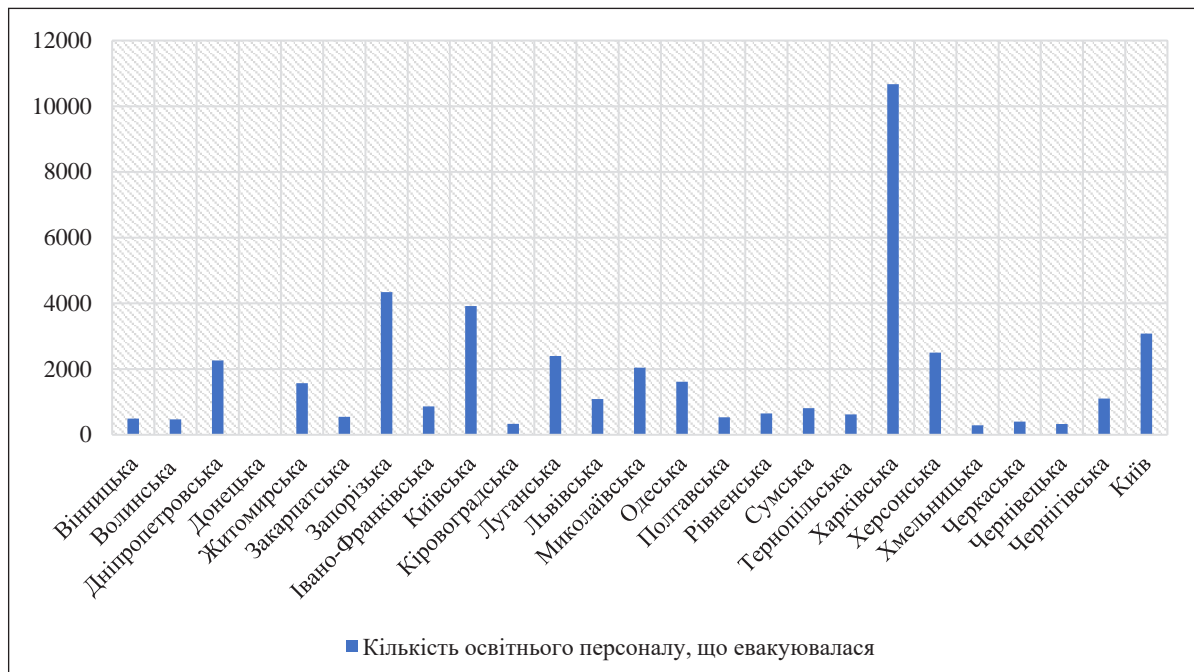

Рис. 5. Динаміка змін кількості педагогічних працівників за регіонами станом на 01.04.2022

Джерело: [2]

вих дій. Таким чином, стає досить зрозумілим, що міграція працівників здійснювалась із Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Луганської, Миколаївської та Одеської областей. Ці території з перших днів вторгнення зазнавали важких наслідків війни.

Міграція педагогічних працівників зі сходу України до центральних і західних регіонів суттєво впливає на стан дошкільної освіти в країні. Зменшення кількості педагогічних кадрів у зоні конфлікту призвело до закриття значної кількості дошкільних закладів.

З іншого боку, значна кількість вихованців теж здійснили міграцію до інших регіонів України. Це призводить до перенавантаження та переповнення існуючих дошкільних закладів, які не мають достатньої кількості працівників, щоб надати якісну освіту для всіх дітей. Також,

батьки змушені ставати у чергу на реєстрацію в дошкільні заклади дуже зарано або шукати приватні альтернативи, що часто недоступні з економічних причин.

Ці процеси можуть відзначитися на потребах у фінансуванні дошкільної освіти. Необхідно знайти шляхи для забезпечення рівномірного розподілу педагогічних кадрів у всіх регіонах країни та збільшення обсягів фінансування дошкільних закладів у разі перенавантаження та переповнення. Також важливо створити сприятливі умови для працівників дошкільних закладів на зоні конфлікту, щоб забезпечити надання якісної освіти дітям.

Більшість громад мають достатню потужність для виплат заробітної плати педагогічним працівникам, але деякі громади, близько 40%, мають проблеми із здійсненням відповідних ви-

датків. Причини включають технічні проблеми з обробкою фінансових операцій, такі як доступ до електронного підпису для дистанційного зарахування заробітної плати та доступ до даних вчителів для нарахування заробітної плати. Обласні військові адміністрації займаються опрацюванням цих технічних питань для знаходження оптимальних рішень. Понад 30% громад повідомили про брак фінансів для оплати праці вчителів за освітньою субвенцією, а також брак коштів місцевого бюджету для утримання закладів освіти [2].

Висновки. Провівши аналіз даних фінансування дошкільної освіти в умовах війни можемо виявити, що основними проблемами цієї галузі в Україні є: погіршення економічної спроможності держави, міграція педагогічних працівників, руйнація (пошкодження) освітньої інфраструктури та неспроможність фінансування дошкільної освіти з місцевих бюджетів деяких громад.

Для вирішення даних проблем, можна запропонувати наступні шляхи:

1. Залучення додаткових коштів за рахунок розвитку партнерства з приватним сектором та благодійними фондами.

2. Ініціювання державних програм, спрямованих на збільшення обсягів фінансування дошкільної освіти, зокрема, забезпечення педагогічних кадрів та розвиток освітньої інфраструктури.

3. Посилення державного контролю за використанням виділених коштів на потреби дошкільних навчальних закладів та підвищення ефективності їх використання.

4. Залучення нових кадрів. Для зменшення дефіциту педагогічних кадрів в дошкільній освіті можна залучити нових вчителів з регіонів, де є вільні робочі місця або де діти не евакуювалися. Це можна зробити шляхом пропаганди вакансій та надання пільг для педагогічних працівників, що переїжджають в регіони з більш низьким рівнем життя.

5. Організація пунктів дитячої ігрової зони. Оскільки міграція дітей є проблемою, можна розглянути можливість організації пунктів дитячої ігрової зони в тих місцях, де багато дітей залишилися без доступу до дошкільної освіти. Ці зони можуть бути організовані на базі місцевих шкіл, які не зазнали значних пошкоджень під час війни.

6. Відновлення інфраструктури. Оскільки руйнування освітньої інфраструктури є серйозною проблемою, необхідно активізувати роботу по відновленню шкіл та дошкільних навчальних закладів. Для цього можна залучати як місцеві, так і державні кошти, а також приватний сектор.

7. Забезпечити доступність дошкільної освіти у всіх регіонах країни, в тому числі у віддалених та зоні конфлікту шляхом розгортання мобільних груп дошкільного віку.

8. Розробити державну програму з підтримки дошкільних закладів в зоні конфлікту та на тимчасово окупованих територіях.

9. Залучити відповідні організації до благодійних акцій на підтримку дошкільних закладів в зоні конфлікту та на тимчасово окупованих територіях.

10. Запровадити механізми підтримки для громад, які не мають достатнього бюджету для фінансування дошкільної освіти, такі як фінансування з державного рівня та підтримка з боку благодійних організацій.

Також варто відзначити, що на відміну від загальних даних про стан фінансування освіти на території України, дізнатись статистичні дані щодо видатків держави та місцевих бюджетів виявилось досить нелегкою задачею, тому задля підвищення прозорості освітніх видатків на місцевому на державному рівнях необхідно здійснювати моніторинг та аналіз стану дошкільної освіти в регіонах, щоб вчасно виявляти проблеми та приймати відповідні заходи для їх вирішення. З огляду на цифровізацію у країні та світі, як один з варіантів моніторингу, можна розробити платформу, що містить інформацію про фінансування на кожному рівні.

Список літератури:

1. Основні освітні статистичні дані. 2023. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/02/kinzevi-czifri-14.02.2022-fin.pdf> (дата звернення: 29.04.2023).
2. Підсумковий звіт «Оцінювання потреб України у сфері освіти (6 травня – 24 червня 2022)». 2022. Міністерство освіти і науки України, Ukraine Education Cluster, IEA. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/07//Pids.zvit.Otsin.potreb.Ukr.u.sferi.osvity-UK-6.05-24.06.22.pdf> (дата звернення: 29.04.2023).
3. Дем'янишин В.Г. Бюджетне фінансування та його особливості в сучасних умовах. *Світ фінансів*. 2017. № 2(11). С. 34–48.
4. Руденко Т.В. Фінансування як чинник підвищення якості дошкільної освіти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Краматорськ, 24 листопада 2021 р. «Децентралізація системи управління освітою: зміни, виклики, практики». Київ, 2022. С. 229–232.
5. Дошкільна освіта в Україні. 2022. Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.04.2023).
6. Звіт про виконання оперативного плану Міністерства освіти і науки України за 2022 рік. Київ : Міністерство освіти і науки України, 2023. 95 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/Planu.roboty/2023/31.01.2023/Zvit.pro.vykon.operatyn.planu.MON-2022-30.01.2023.pdf> (дата звернення: 30.04.2023).
7. Фінансування освіти в Україні. *Освітня аналітика України*. 2020. № 3. С. 66–81. URL: https://science.iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/66_81_Finansuv_ospity.pdf (дата звернення: 30.04.2023).
8. Видатки держбюджету України. 2023. Міністерство фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2023/> (дата звернення: 30.04.2023).
9. Український ВВП за підсумком 2022 року впав на 29,2%. 2023. УНІАН. URL: <http://surf.li/gxmzy> (дата звернення: 30.04.2023).
10. Ситник Н.С., Стасишин А.В., Гукалюк А.Ф., Західна О.Р., Сич О.А., Шушкова Ю.В. Фінансовий менеджмент : навчальний посібник / за заг. ред. Н.С. Ситник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 845 с. URL: https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/Finans_menedzhment28_11_3.pdf

References:

1. Osnovni osvichni statystychni dani [Basic educational statistics] (2023) Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Available at: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/02/kinczevi-czifri-14.02.2022-fin.pdf> (accessed 29 April 2023).
2. Pidsumkovyi zvit "Otsiniuvannia potreb Ukrainy u sferi osvity (6 travnia – 24 chervnia 2022)" [Final report "Ukraine's Education Needs Assessment (6 May – 24 June 2022)"] (2022) Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, Ukraine Education Cluster, IEA. Available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/07/07/Pids.zvit.Otsin.potreb.Ukr.u.sferi.osvity-UK-6.05-24.06.22.pdf> (accessed 29 April 2023).
3. Demianyshyn V.H. (2017) Biudzhethne finansuvannia ta yoho osoblyvosti v suchasnykh umovakh [Budget financing and its features in modern conditions]. *Svit finansiv*, no. 2(11), pp. 34–48.
4. Rudenko T.V. (2022) Finansuvannia yak chynnyk pidvyshchennia yakosti doshkilnoi osvity [Funding as a factor in improving the quality of preschool education]: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Kramatorsk, 24 lystopada 2021 r. "Detsentralizatsiia systemy upravlinnia osvitoiu: zminy, vyklyky, praktyky". Kyiv, pp. 229–232.
5. Doshkilna osvita v Ukraini [Preschool education in Ukraine] (2022) Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Available at: <https://ukrstat.gov.ua/> (accessed 30 April 2023).
6. Zvit pro vykonannia operatyvnoho planu Ministerstva osvity i nauky Ukrainy za 2022 rik [Report on the implementation of the operational plan of the Ministry of Education and Science of Ukraine for 2022]. Kyiv: Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2023. 95 p. Available at: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/Plany_roboty/2023/31.01.2023/Zvit.pro.vykon.operatyvn.planu.MON-2022-30.01.2023.pdf (accessed 30 April 2023).
7. Finansuvannia osvity v Ukraini (2020) [Funding of education in Ukraine]. *Osvitnia analityka Ukrainy*, no. 3, pp. 66–81. Available at: https://science.iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/66_81_Finan_suv_osvity.pdf (accessed 30 April 2023).
8. Vydatky derzhbiudzhetu Ukrainy [State budget expenditures of Ukraine] (2023) Ministerstvo finansiv Ukrainy. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2023/> (accessed 30 April 2023).
9. Ukrainskyi VVP za pidsumkom 2022 roku vpav na 29,2% [Ukrainian GDP fell by 29.2% in 2022] (2023) UNIAN. Available at: <http://surl.li/gxmzy> (accessed 30 April 2023).
10. Sytnik N. S., Stasishin A.V., Gukalyuk A. F., Zapadnaya O. R., Sych O. A., Shushkova Yu.V. (2020) Finansovyi menedzhment: navchalnyi posibnyk [Financial Management: a textbook] / ed. by N.S. Sytnik. Lviv: LNU named after Ivan Franko, 845 p. Available at: https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/Finans_menedzhment28_11_3.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-29>

УДК 338.2

Корбутяк А.Г., Привалов А.О.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

УПРАВЛІННЯ ПРИБУТКОМ ПІДПРИЄМСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Анотація. У статті розглянуто сутність і завдання прибутку як складової управління підприємства, визначено сутність понять «прибуток підприємства», «управління прибутком підприємства» та «система управління прибутком підприємства». Було знайдено фактори, що впливають на величину прибутку підприємства, та досліджено завдання управління ним. Розглянуто вплив ефективної системи управління прибутком на зростання ефективності та розвитку суб'єкта господарювання. Прибуток являє собою остаточно грошову оцінку виробничої, а також фінансової діяльності підприємства. Відповідне ефективне управління прибутком підприємства призводить надає позитивну динаміку йому ж самому. Також проведено аналіз прибутковості підприємств України по видах економічної діяльності за 2021–2022 роки. Надано певні пропозиції та рекомендації щодо покращення управління прибутком та його системою. Проаналізовано надані пропозиції та рекомендації. Надано певні висновки.

Ключові слова: прибуток, управління прибутком, завдання, використання, принципи прибутку.

Korbutiak Alina, Pryvalov Anton

Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych

ENTERPRISE PROFIT MANAGEMENT IN MODERN ECONOMIC CONDITIONS

Summary. Profit management plays a crucial role in the success and sustainability of enterprises in today's dynamic business environment. This abstract explores the significance of profit management and its application in contemporary business practices. It highlights the key strategies and principles employed by organizations to effectively manage their profits and maximize financial performance. The abstract begins by emphasizing the importance of profit as a fundamental objective of every business entity. It recognizes the evolving nature of the business landscape and the need for businesses to adapt their profit management approaches to remain competitive and thrive in the modern market. Next, the abstract delves into the core tasks involved in profit management. It discusses the identification, measurement, and analysis of profit, highlighting the need for accurate financial reporting and performance evaluation. The abstract also addresses the utilization of profits, exploring various avenues such as reinvestment, expansion, dividend distribution, and debt reduction. Furthermore, the abstract presents the key challenges and complexities associated with profit management in the contemporary business environment. It emphasizes the need for effective strategic planning, risk assessment, and decision-making to optimize profit margins. The abstract also explores the role of technology and data analytics in profit management, highlighting their potential to provide valuable insights and support informed decision-making processes. Moreover, the abstract outlines the principles that guide profit management practices. It emphasizes the significance of cost control, revenue optimization, efficient resource allocation, and continuous performance monitoring. It also highlights the importance of sustainable and responsible business practices that consider social and environmental factors alongside financial considerations. Lastly, the abstract discusses the implications of effective profit management for the overall financial health and long-term sustainability of enterprises. It emphasizes that successful profit management requires a comprehensive and integrated approach that aligns with the organization's strategic goals and values. In conclusion, this abstract provides an overview of profit management in the modern business environment. It highlights the significance of profit as a key driver of business success and explores the strategies, challenges, and principles involved in managing profit effectively. By implementing sound profit management practices, organizations can enhance their financial performance, sustain growth, and create long-term value.

Keywords: profit, profit management, tasks, utilization, principles of profit.

Постановка проблеми. В процесі створення підприємства, його власників хвилює, в першу чергу прибутковість, себто, аби доходи суб'єкта господарювання покривали витрати й перетворювалися у прибуток. Чим більший прибуток, тим швидше та, перш за все, ефективніше настає розвиток і з'являються нові можливості.

Прибуток являю собою надважливий показник діяльності кожного підприємства. Значення прибутку, як кінцевого позитивного фінансового результату діяльності підприємства в тому, що він являє собою основне джерело виробничого, соціального, економічного та фінансового розвитку. Ефективне управління прибутком є надзвичайно важливою ланкою в процесі діяльності кожного підприємства, тому що саме прибуток

є найбажанішим результатом. Аби він завжди мав позитивну динаміку, має обов'язкове місце бути чітко спланована система управління цим прибутком. Це складний та водночас дуже важливий процес, що вимагає докладного дослідження багатьох питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням і розвитком системи управління прибутком на підприємствах займалися наступні економісти: Спіфанова І.Ю., Бондаренко Н.С., Воронкова Т.Є., Николишин С.Є., Нагайчук В.В., Гуменюк В.С., Оніщук В., Панасик Ю., Белінська С.М., Крисіна І.О., Жигалкевич Ж.М., Фісенко Е.С., Ткачук Г.Ю., Харківська М.Д., Скибенко Т.С., Чемерис М.В., Павлюк І.О. та інші. Однак, не зважаючи на широке дослідження

функцій та завдань управління прибутком на підприємстві, аспекти, що стосуються фінансового результату як пов'язаної та сукупної з системою управління підприємством загалом, на сьогодні недостатньо досліджені. Також потребують подальшого розвитку дослідження методів збільшення прибутку та покращення його інтегрованості разом із системою управління підприємством та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Оскільки кожне підприємство має за мету отримання прибутку, досягнення максимально можливого рівня прибутку стає одним із основних завдань фінансового менеджера. Це завдання вимагає вирішення ряду питань, таких як капітальні вкладення, управління капіталовкладеннями та їх вартістю, доходи і витрати, а також управління основним і оборотним капіталом. В результаті ефективного фінансового управління в цілому, підприємство досягає стабільного зростання прибутку.

Мета статті. Метою роботи є дослідження теоретичних основ формування та ефективного використання прибутку підприємства. Визначення завдань управління прибутком та його принципів. Щоб досягти даної мети були застосовані методи теоретичного узагальнення, аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблематика управління прибутком залишається досить актуальною. Н.С. Бондаренко зазначає, що під дефініцією «управління прибутком підприємства» мають на увазі чітку побудову системи управління, що зобов'язана враховувати тактичні, а також стратегічні аспекти управління, і має бути спрямована на підвищення усіх кінцевих результатів діяльності підприємства [2].

Т.Є. Воронкова вважає, що управління прибутком являє собою процес пошуку та прийняття управлінських рішень за всіма основними аспектами його формування, розподілу і використання на підприємстві [3].

С.Є. Николишин говорить про систему управління прибутком як сукупність взаємопов'язаних елементів, кожний з яких має функціональне призначення та спільна дія котрих за певних умов забезпечує досягнення механізму отримання прибутку заданої величини [4].

Можна узагальнити, що управління прибутком – це цілий процес побудови, а також реалізації найбільш фінансово та економічно ефективних рішень щодо аспектів формування, розподілу та використання прибутку підприємства з подальшою метою забезпечення стійкого фінансового стану й ефективної діяльності підприємства у майбутньому шляхом розвитку.

Система та організація управління прибутком мають бути відповідно пов'язані із загальною системою управління суб'єктом господарювання, тому що прийняття управлінських рішень у будь-яких сферах діяльності підприємства прямо чи опосередковано буде мати вплив на рівень прибутку, що в свою чергу надає нові можливості, а також джерела фінансування для розвитку підприємства [2].

Основні завдання управління прибутком наведено нижче:

1. Забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів за рахунок прибутку

відповідно до завдань розвитку підприємства в довгостроковому періоді.

2. Забезпечення максимального розміру прибутку в межах можливої потенціалу підприємства та обмежень ринку.

3. Забезпечення високого рівня доходності власників підприємства.

4. Забезпечення оптимальної необхідної пропорційності між рівнем прибутку та допустимим рівнем ризику.

5. Забезпечення постійного зростання ринкової вартості підприємства.

В основі побудови ефективної системи управління прибутком підприємства покладено такі принципи [5]:

1. Принцип інтеграції із загальною системою управління підприємством. Передбачає співпадіння цілей системи управління прибутком і стратегічних цілей розвитку підприємства.

2. Принцип безперервності. Пояснюється необхідністю безперервного функціонування системи управління прибутком, оскільки діяльність підприємств є постійною.

3. Принцип системності, так як метою розробки управлінських рішень щодо питань управління прибутком підприємства є досягнення найбільшого фінансово-економічного ефекту при наявних ресурсах.

4. Принцип комплексності. Відповідає за високу результативність формування та використання прибутку підприємства в загальному.

5. Принцип динамічності управління. Вимагає швидке пристосування системи управління прибутком до постійних змін ендогенного та екзогенного середовища.

6. Принцип варіативності підходів до розробки окремих управлінських рішень. Полягає в розробленні та аналізі альтернатив розвитку діяльності підприємства та їхнє прийняття на основі управлінських рішень.

7. Принцип орієнтації на стратегічні цілі розвитку підприємства

Нижче можна ознайомитись з аналізом фінансових результатів підприємств України за видами економічної діяльності:

Як можна бачити, у всіх видах економічної діяльності переважають підприємства, що одержали прибуток.

Про це говорить і загальний показник прибутковості по всіх підприємствах – 77,1%, в той час як збиткові підприємства мають частку меншу за четвертину – 22,9%.

Найбільше серед усіх можна виділити наступні види економічної діяльності: фінансова та страхова діяльність – 91% прибуткових підприємств, інформація та телекомунікації – 81,1% прибуткових підприємств, оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 85,3% прибуткових підприємств, а також надання інших видів послуг – 83,3% прибуткових підприємств.

Серед малоприбуткових можна відмітити мистецтво, спорт, розваги та відпочинок – лише 50% прибуткових підприємств, а також охорона здоров'я та надання соціальної допомоги – 59,6%.

Тепер варто ознайомитись з інформацією за 2022 рік.

У таблиці 2 можна побачити, що усі показники помітно зменшились.

Таблиця 1

**Фінансові результати до оподаткування підприємств
за видами економічної діяльності за 2021 рік**

Показники	Фінансовий результат (сальдо) до оподаткування, млн.грн	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат, млн.грн	у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат, млн.грн
Усього	587000,6	77,1	701964,6	22,9	114964,0
сільське, лісове та рибне господарство	593,3	68,7	739,9	31,3	146,6
промисловість	392697,5	75,4	446142,0	24,6	53444,5
будівництво	1131,1	75,3	3075,8	24,7	1944,7
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	84305,7	85,3	96766,9	14,7	12461,2
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	8083,6	60,4	24612,7	39,6	16529,1
тимчасове розміщування й організація харчування	4501,3	60,4	4749,1	39,6	247,8
інформація та телекомунікації	21991,3	81,1	23922,4	18,9	1931,1
фінансова та страхова діяльність	43247,7	91,0	65720,2	9,0	22472,5
операції з нерухомим майном	8120,3	73,5	9495,0	26,5	1374,7
професійна, наукова та технічна діяльність	18513,9	74,3	19055,2	25,7	541,3
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	4365,9	68,0	4869,7	32,0	503,8
освіта	-25,2	75,0	10,8	25,0	36,0
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	227,5	59,6	2496,6	40,4	2269,1
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	-727,1	50,0	276,8	50,0	1003,9
надання інших видів послуг	-26,2	83,3	31,5	16,7	57,7

Джерело: [15]

Таблиця 2

**Фінансові результати до оподаткування підприємств
за видами економічної діяльності за 2022 рік**

Показники	Фінансовий результат (сальдо) до оподаткування, млн грн	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат, млн грн	у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат, млн грн
Усього	56695,9	59,5	507628,5	40,5	450932,6
сільське, лісове та рибне господарство	-344,9	44,0	301,4	56,0	646,3
промисловість	-117968,0	56,5	142701,3	43,5	260669,3
будівництво	-587,6	59,2	1218,0	40,8	1805,6
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	-5815,8	68,2	61087,0	31,8	66902,8
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	-1382,0	44,8	25544,2	55,2	26926,2
тимчасове розміщування й організація харчування	-4787,2	26,1	267,5	73,9	5054,7
інформація та телекомунікації	7667,3	62,3	19172,5	37,7	11505,2
фінансова та страхова діяльність	222523,3	68,4	244442,7	31,6	21919,4
операції з нерухомим майном	-14826,7	40,2	3639,3	59,8	18466,0
професійна, наукова та технічна діяльність	-27874,6	43,3	3724,1	56,7	31598,7
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	403,1	62,2	2509,4	37,8	2106,3
освіта	19,6	100,0	19,6	-	-
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1109,5	64,8	2907,2	35,2	1797,7
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	-1280,6	25,9	42,6	74,1	1323,2
надання інших видів послуг	-159,5	80,0	51,7	20,0	211,2

Джерело: [15]

Насамперед на це вплинула війна, через в свою чергу багато підприємств в більшості областей були ліквідовані (військовим чи юридичним шляхом), постраждали (що потребувало час та гроші на їх відновлення), релоковані, збанкрутіли і т.д.

Загальний відсоток підприємств із прибутковістю впав аж до 59,5%, тобто на 17,6%. Також, якщо порівняти із показниками минулого року, то можна побачити, що в минулому році не було жодного виду економічної діяльності, де відсоток прибуткових підприємств становив би менше 50%. Тут таких стало одразу декілька: операції з нерухомим майном – 40,2%, професійна, наукова та технічна діяльність – 43,3%, транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність – 44,8%, сільське, лісове та рибне господарство – 44%, тимчасове розміщування й організація харчування – 26,1%, мистецтво, спорт, розваги та відпочинок – 25,9%.

Проте, також можна відмітити такі види економічної діяльності, як освіта – 100% прибутковості підприємств, а також надання інших видів послуг – 80%.

Перш за все це пов'язано зі збільшенням цін на сировину та матеріали, значне зменшення попиту по Україні, інфляцією, зменшенням конкурентоспроможності та місткості ринку, а також політичною ситуацією в країні.

Варто відзначити, що навіть в умовах війни більшість підприємств не мають зупинятись та припиняти свою діяльність або просто її не намагались покращити через брак можливостей. Потрібно шукати якісь інші шляхи управління прибутком підприємства та знаходити вигідніші способи взаємодії з загальною системою управління підприємством.

Можна запропонувати наступні рішення, щодо збільшення виручки, що приведе за собою збільшення прибутку [6; 7]:

1. Збільшення обсягів виробництва та реалізації продукції підприємства – зростання реалі-

зації призведе до стрімкішого зростання фінансового результату за рахунок зменшення частини постійних витрат.

2. Зростання цін – через високі темпи інфляції зростання прибутку цілком можна забезпечити за рахунок цінового чинника.

3. Зниження собівартості – зниження витрат, що впроваджується без негативного впливу на якість продукції підприємства, що досягатиметься за рахунок більш детального менеджменту й контролю в області витрат підприємства.

4. Покращити системи маркетингу на підприємстві та рекламу підприємства.

5. Підвисити продуктивність праці своїх працівників.

6. Покращити системи маркетингу на підприємстві та рекламу підприємства.

7. Оновлення асортименту й вибору продукції, що виробляється – випуск такої продукції, яка користується більшим попитом у споживачів, особливо в період кризи, коли платоспроможність населення знижується.

8. Удосконалення продукції із середнім рівнем рентабельності, а низькорентабельну потрібно зняти з виробництва.

9. Постійне проведення наукових досліджень аналізу ринку, поведінки споживачів і конкурентів.

Висновки з проведеного дослідження. Система управління прибутком повинна бути правильно та доцільно поєднана із системою управління підприємством, так як прийняття управлінських рішень будь-де прямо чи опосередковано має вплив на рівень прибутковості, який являється основним джерелом фінансування розвитку підприємства та збільшення доходів його власників та працівників.

Ефективна система управління прибутком підприємства дає можливість повністю реалізувати цілі, принципи та завдання, а також сприяє стійкому розвитку підприємства і, безпосередньо, забезпечує ефективну діяльність підприємства.

Список літератури:

- Єпіфанова І.Ю. Прибутковість підприємства: сучасні підходи до визначення сутності. *Економіка та суспільство*. 2016. № 3. С. 189–192.
- Бондаренко Н.С., Тюленева Ю.В. Удосконалення управління прибутком на підприємстві. *Збірник наукових праць молодих вчених факультету менеджменту та маркетингу КПП ім. І. Сікорського «Актуальні проблеми економіки та управління»*. 2017. Вип. 11. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/22587>
- Воронкова Т.Є., Безпалько Н.Ю. Шляхи підвищення прибутковості підприємства в умовах нестабільного середовища. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 19. С. 42–44.
- Николишин С.Є. Прибуток підприємства та особливості управління ним. *Молодий вчений*. 2017. № 2. С. 299–303.
- Нагайчук В.В. Показники оцінки якості прибутку ті їх залежність від обраної стратегії. *Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ. Сер. Економічні науки*. 2011. Вип. 2 (42). Ч. 1. С. 139–146.
- Гуменюк В.С. Теоретичні основи управління прибутком підприємств. *Інфраструктура ринку*. 2018. Випуск 20. С. 51–55.
- Онїщук В., Панасик Ю. Сучасні підходи до управління прибутком підприємства. *Міжнародний та вітчизняний досвід організації, функціонування та розвитку економічного аналізу*. С. 63–64.
- Белінська С.М., Крисіна І.О. Управління прибутком підприємства. *Ефективна економіка*. 2022. № 1. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2022.1.16>
- Жигалкевич Ж.М., Фісенко Е.С., Система управління прибутком як умова ефективного функціонування підприємства. *Економіка і суспільство*. 2016. Випуск 4. С. 145–148.
- Лойко В.В. Шляхи збільшення обсягу прибутку та підвищення дієвості управління прибутком промислового підприємства в сучасних умовах господарювання. *Міжнародний науковий вісник*. 2015. № 7. С. 122–126.
- Скибенко Т.С., Чемерис М.В. Формування стратегії управління прибутком підприємства. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2011. № 6 (51). Ч. 2. С. 152–160.
- Павлюк І.О. Управління прибутком підприємств в умовах сьогодення. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2020. № 1. С. 84–88.

13. Корбутяк А.Г., Сокровольська Н.Я. Особливості планування рівня рентабельності вітчизняних підприємств в сучасних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. Вип. 24. Ч. 2. С. 178–188. URL: <http://www.ej.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya/2017?id=70>
14. Слободяник Ю., Багацька К., Корбутяк А. Ефективність формування капіталу підприємств комунального господарства: випадок України. *Незалежний журнал управління та виробництва*. 2021. № 12(3). С. 349–358. URL: https://redib.org/Record/oai_articulo3189150-efficiency-capital-formation-utility-enterprises-case-ukraine
15. Служба державної статистики України. Фінансові результати до оподаткування великих та середніх підприємств за видами економічної діяльності за 2022 рік.

References:

1. Yepifanova I.Yu. (2016) Prybutkovist' pidpriemstva: suchasni pidkhody do vyznachennia sutnosti [Profitability of the enterprise: modern approaches to defining the essence]. *Economics and Society*, no. 3, pp. 189–192.
2. Bondarenko N.S., Tyulenova Yu.V. (2017) Udoskonalennia upravlinnia prybutkom na pidpriemstvi [Improving profit management at the enterprise]. *Collection of scientific works of young scientists of the Faculty of Management and Marketing of Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute "Current Issues in Economics and Management"*, vol. 11. Available at: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/22587>
3. Voronkova T.Ye., Bezpalko N.Yu. (2016) Shliakhy pidvyshchennia prybutkovosti pidpriemstva v umovakh nestabil'noho seredovyscha [Ways to increase enterprise profitability in an unstable environment]. *Investments: Practice and Experience*, no. 19, pp. 42–44.
4. Nykolishyn S.Ye. (2017) Prybutok pidpriemstva ta osoblyvosti upravlinnia nym [Enterprise profit and its management features]. *Young Scientist*, no. 2, pp. 299–303.
5. Nahaychuk V.V. (2011) Pokaznyky otsinky yakosti prybutku ti yikh zalezhnist' vid obranoi stratehii [Indicators for assessing the quality of profit and their dependence on the chosen strategy]. *Scientific Bulletin of the Chernivtsi Trade and Economic Institute of Kyiv National University of Trade and Economics. Series: Economic Sciences*, vol. 2(42), part 1, pp. 139–146.
6. Humeniuk V.S. (2018). Teoretychni osnovy upravlinnia prybutkom pidpriemstv [Theoretical foundations of profit management at enterprises]. *Market Infrastructure*, vol. 20, pp. 51–55.
7. Onishchuk V., Panasik Yu. (n.d.). Suchasni pidkhody do upravlinnia prybutkom pidpriemstva [Modern approaches to enterprise profit management]. *International and national experience in organizing, functioning, and developing economic analysis*, pp. 63–64.
8. Belinska, S. and Krysina, I. (2022) Upravlinnya prybutkom pidpriemstva [Enterprise profit management]. *Efektivna ekonomika*, no. 1. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2022.1.16>
9. Zhyhalkevych Zh.M., Fisenko E.S. (2016) Systema upravlinnia prybutkom yak umova efektyvnoho funkcionuvannia pidpriemstva [Profit management system as a condition for effective enterprise functioning]. *Economics and Society*, vol. 4, pp. 145–148.
10. Loiko V.V. (2015) Shlyakhy zbil'shennia obsyahu prybutku ta pidvyshchennia diyevosti upravlinnya prybutkom promyslovoho pidpriemstva v suchasnykh umovakh hospodaryuvannya [Ways to increase profit volume and enhance the effectiveness of profit management in modern business conditions]. *International scientific bulletin*, no. 7, pp. 122–126.
11. Skybenko T.S., Chemeris M.V. (2011) Formuvannia stratehii upravlinnia prybutkom pidpriemstva [Forming a profit management strategy for the enterprise]. *Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade*, no. 6 (51), part 2, pp. 152–160.
12. Pavlyuk I.O. (2020) Upravlinnia prybutkom pidpriemstv v umovakh sohodennia [Enterprise profit management in today's conditions]. *Bulletin of Khmelnytsky National University*, no. 1, pp. 84–88.
13. Korbutiak A.G., Sokrovol'ska N.Ya. (2017) Osoblyvosti planuvannia rivnia rentabel'nosti vitchyznianskykh pidpriemstv v suchasnykh umovakh [Features of planning the level of profitability of domestic enterprises in modern conditions]. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economic Sciences*, vol. 24, part 2, pp. 178–188. Available at: <http://www.ej.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya/2017?id=70>
14. Slobodyanik Yu., Bagatska K., Korbutiak A. (2021) Efektyvnist' formuvannia kapitalu pidpriemstv komunal'noho hospodarstva: vypadok Ukrainy [Efficiency of capital formation of utility enterprises: the case of Ukraine]. *Independent Journal of Management & Production*, no. 12(3), pp. 349–358. Available at: https://redib.org/Record/oai_articulo3189150-efficiency-capital-formation-utility-enterprises-case-ukraine
15. Sluzhba derzhavnoi statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Financial results before taxation of large and medium-sized enterprises by types of economic activity for 2022.

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ КРЕДИТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЛЯ СТИМУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА КРАЇНИ ПІСЛЯ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті розглянуто проблеми стимулювання інноваційно-інвестиційної активності економіки країни за рахунок податкового стимулювання. Проаналізовано досвід інших країн щодо підтримки інноваційно-інвестиційної активності економіки за рахунок використання податкових інструментів. Оцінено пропозиції фахівців щодо встановлення податкових пільг і преференцій для великих підприємств та корпорацій в Україні. Обґрунтовано доцільність використання методів інвестиційної лояльності органів місцевого самоврядування під час реалізації інноваційних проектів. Визначено можливості та обмеження застосування методів інвестиційної лояльності для великих підприємств та корпорацій. Виявлено фактори впливу на кредитно-інвестиційну діяльність та розроблено дієві заходи щодо нівелювання їх негативного впливу на економічну кон'юнктуру країни. Розглянуто проблему забезпечення кредитної діяльності та інноваційно-інвестиційної активності країни. Розглянуто питання, що весь цикл інноваційно-інвестиційного процесу можуть здійснити лише великі підприємства та корпорації та методи залучення таких підприємств до вкладання коштів в інноваційні проекти. Розглянуто податкові інструменти такі, як надання податкових пільг та преференцій, зменшення податкового навантаження шляхом зменшення ставки податку, характеру облікової політики, порядку визначення бази оподаткування. Розглянуто податкові витрати, що входять у сферу оподаткування доходів та інші податки та податкові витрати та їх обсяг. Розглянуто види податкових пільг, які отримали широке застосування в зарубіжних економіках, такі, як податковий кредит, відрахування з оподаткованої бази, відстрочка податкових платежів, спеціальний податковий режим. Розглянуто ключові принципи застосування податкових пільг. Розглянуто Закон України «Про інноваційну діяльність» та Закон України «Про інвестиційну діяльність». Розглянуто статистичні дані фінансування інновацій по роках, рівень державної підтримки приватних інвестицій у сферу інноваційного розвитку в Україні та можливості покращення таких показників.

Ключові слова: інвестиції, інновації, кредит, інноваційно-інвестиційна діяльність, економічне середовище, стимулювання, податковий кредит, податки, податкові витрати, податкове стимулювання, інноваційно-інвестиційна активність, економічні суб'єкти, інноваційно-інвестиційні процеси, економічна кон'юнктура.

Mishchenko Rafael

State Tax University

INTENSIFICATION OF CREDIT ACTIVITY TO STIMULATE THE INNOVATION AND INVESTMENT ENVIRONMENT OF THE COUNTRY AFTER MARTIAL LAW

Summary. The article discusses the problems of stimulating innovation and investment activity of the country's economy through tax incentives. The experience of other countries regarding the support of innovation and investment activity of the economy through the use of tax instruments is analyzed. The proposals of specialists regarding the establishment of tax benefits and preferences for large enterprises and corporations in Ukraine were evaluated. The expediency of using methods of investment loyalty of local self-government bodies during the implementation of innovative projects is substantiated. The possibilities and limitations of the application of investment loyalty methods for large enterprises and corporations are determined. Factors affecting credit and investment activity were identified and effective measures were developed to reduce their negative impact on the country's economic situation. The problem of ensuring credit activity and innovative investment activity of the country is considered. The question that the whole cycle of the innovation and investment process can be carried out only by large enterprises and corporations and the methods of attracting such enterprises to investing in innovative projects are considered. Tax instruments such as the provision of tax benefits and preferences, the reduction of the tax burden by reducing the tax rate, the nature of the accounting policy, and the procedure for determining the tax base were considered. Tax expenses included in the scope of income taxation and other taxes and tax expenses and their volume were considered. The types of tax benefits that have been widely used in foreign economies, such as tax credit, deduction from the taxable base, deferment of tax payments, special tax regime, are considered. The key principles of applying tax benefits are considered. The Law of Ukraine "On Innovative Activity" and the Law of Ukraine "On Investment Activity" were considered. The statistical data of financing innovations by year, the level of state support for private investments in the field of innovative development in Ukraine and the possibilities of improving such indicators are considered.

Keywords: investment, innovation, credit, innovation-investment activity, economic environment, stimulation, tax credit, taxes, tax expenses, tax incentive, innovation-investment activity, economic subjects, innovation-investment processes, economic situation.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8976-3693>

Постановка проблеми. Забезпечення кредитної діяльності та інноваційно-інвестиційної активності країни є актуальним завданням стратегії неоіндустріального розвитку національної економіки України. Сьогодні це обумовлене тим, що весь цикл інноваційно-інвестиційного процесу (від стадії розробки до стадії впровадження) можуть здійснити лише великі підприємства та корпорації. Великий бізнес володіє матеріальними, трудовими, інформаційними ресурсами, а також мають можливість залучати необхідні обсяги фінансових ресурсів не тільки шляхом запозичення, але й за допомогою механізмів фондового ринку, що дає їм змогу забезпечувати реалізацію всіх стадій інноваційно-інвестиційного процесу. Однак сьогодні має місце невисока активність великого бізнесу щодо вкладання коштів в інноваційні проекти. Це перш за все обумовлене вкрай низькою активністю комерційних банків на ринку кредитних послуг. За таких обставин, однією із головних передумов відновлення та стабілізації економічних процесів в Україні є кредитно-інвестиційна діяльність банківських установ, оскільки саме від її ефективності залежить ступінь забезпечення усіх економічних суб'єктів. Таким чином, досягнення економічної стабільності та розвитку економіки в Україні неможливо без ідентифікації чинників, що впливають на кредитно-інвестиційну активність банківських установ в умовах політико-економічних негараздів у країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зарубіжними та вітчизняними вченими було зроблено значний внесок у розгляд проблем кредитної діяльності та стимулювання інноваційно-інвестиційної активності економічного середовища, включаючи використання податкових методів та інструментів. Так, зокрема, С.В. Захарін, О.І. Федорчак, М. Шклярова [1–3] розглянули проблеми регулювання інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні; Р.Ю. Кризська, В.І. Дмитрієв, Т.В. Мединська та Р.Ю. Черевата [4–6] узагальнили зарубіжний досвід стимулювання інноваційно-інвестиційної активності та визначили можливості його адаптації в Україні; Е.С. Подаков, В.В. Лінтур та М.М. Петрічко [7; 8] проаналізували практику податкового стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні; Ю.І. Матишак, В.Д. Чекіна, О.І. Марченко та Г.С. Мельничук [9–11] запропонували шляхи вдосконалення системи податкового стимулювання інноваційно-інвестиційної активності в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду.

Постановка завдання. Головною метою написання роботи є виявлення факторів впливу на кредитно-інвестиційну діяльність та розробка дієвих заходів щодо нівелювання їх негативного впливу на економічну кон'юнктуру країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтенсифікація кредитної діяльності для стимулювання інноваційно-інвестиційного середовища країни здійснюється за рахунок розроблення та реалізації фінансової, кредитної, амортизаційної, інфраструктурної, податкової політики на державному, рівні управління економікою шляхом використання відповідних інструментів. До податкових інструментів надходять надання податкових пільг та преференцій,

а також зменшення податкового навантаження шляхом зменшення ставки податку, характеру облікової політики, порядку визначення бази оподаткування. Розглядаючи зарубіжний досвід, можна сказати, що податкова підтримка інноваційно активних підприємств та корпорацій є одним з важливих чинників реалізації інноваційних проектів та залучення цільових інвестицій. До найбільш поширених видів податкових пільг, які отримали широке застосування в зарубіжних економіках, належать податковий кредит, відрахування з оподаткованої бази, відстрочка податкових платежів, спеціальний податковий режим [12–14]. Податковий кредит є одним з самих поширених видів податкових пільг надає змогу підприємствам знижувати розмір нарахованого податку на суму відсотку з витрат на кредитування інноваційної діяльності.

Тіло кредиту виступає частиною витрат на інноваційні розробки, на яку можна зменшити податок на прибуток підприємства. У Франції, США, Японії, Нідерландах та Канаді застосовуються податкові кредити на проведення наукових досліджень, що є відрахуваннями з оподаткованої бази. У таких країнах як Франція, США та Японія відрахування з оподаткованої бази пов'язані зі збільшенням витрат на інноваційну діяльність за певний період. В свою чергу Канаді та Нідерландах відрахування з оподаткованої бази пропорційне обсягу витрат на інноваційну діяльність.

У Німеччині оподатковуються 50% валового прибутку, отриманого від інвестування у сфері венчурного капіталу. Відстрочка сплати податкових платежів дає змогу компенсувати видатки підприємств на реалізацію інноваційних проектів, включаючи придбання спеціального обладнання. У всіх вищезазначених країнах даний спосіб підтримки використовується для стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності у період економічного спаду, що використовуються на накопичення Система оподаткування повинна мати інвестиційну спрямованість, яка досягається шляхом застосування в оподаткованні об'єкту диференціації ставок податків залежно від розміру одержаного прибутку та рівня використання прибутку на інвестиційно-виробничі цілі. Тобто, можна стверджувати, що Німеччина користується комплексною методикою оцінювання податкових пільг і преференцій, яка кореспондується з національним законодавством та гармонізована із загальними директивами. Передбачено багато інструментів щодо оцінювання податкових пільг, серед яких, зокрема, інструменти визначення податкових витрат, ще наприкінці 70-х років ХХ ст. було розроблено як нову та перспективну ідею, спрямовану на покращання бюджетного процесу завдяки контролю над державними витратами. На практиці податкові витрати є альтернативою прямим державним витратам (субсидіям). Основним вважається визначення таких витрат С. Сюррея та П. Макденієла [15]. На практиці податкові витрати є альтернативою прямим державним витратам (субсидіям). У таких країнах як США, Канада і Бельгія поширені два основні підходи до оцінки податкових витрат, коли за базову структуру податкової системи беруться: теоретична структура, яка ґрунтується на концепції повного

доходу; структура, що відображає чинне податкове законодавство (reference tax law baseline), або нормативна структура (табл. 1).

Податкові витрати, що входять у сферу оподаткування доходів (податок на прибуток, ПДФО). Обсяги інших податки та податкових витрат є не значною. Стимулювання сукупного попиту виступає пріоритетним напрямком для підтримки національної економіки через оподаткування доходів. Значна кількість країн ЄС звітують про податкові витрати щороку, а також додатково подають окремі звіти стосовно їх оцінки. Регулярно звіти щодо податкових витрат надаються в Бельгії, Німеччині, Естонії, Іспанії, Франції, Італії, Нідерландах, Австрії, Португалії, Великобританії, Фінляндії, Болгарії, Данії, Латвії, Угорщині, Польщі, Швеції [16, с. 56]. У 21 країні ЄС питання податкових витрат і підготовки відповідних звітів даних належить до компетенції міністерства фінансів, лише в Бельгії, Данії, Угорщині, Нідерландах і Великобританії звіти готують інші структури [16, с. 116].

Для країн організація економічного співробітництва та розвитку було розроблено десять ключових принципів, на підставі яких рекомендується застосовувати податкові пільги для стимулювання інвестицій (рис. 1).

Можна зробити висновок, що зазначені вище принципи є універсальними для розроблення, реалізації та вдосконалення політики податкового стимулювання розвитку сукупної економіки, а не лише для інноваційно-інвестиційної політики держави. Оцінювання ефективності податко-

вих пільг на етапах їх запровадження та застосування з метою визначення їхнього впливу на інноваційно-інвестиційну діяльність, податкові витрати та цільового подальшого використання є дуже доречною вимогою. Досвід країн при використанні податкових пільг свідчить про важливість інвестиційної підтримки інноваційної діяльності країни. Це дозволить країні підвищити конкурентоздатність власного виробництва та розширити перелік технологічних можливостей. Сьогодні кожний інноваційний проект необхідно розглядати як інвестиційний, головною метою якого виступає отримання прибутку. Закон України «Про інноваційну діяльність» надає визначення інноваційної діяльності як діяльності, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг [1].

У Законі України «Про інвестиційну діяльність» інвестиційна діяльність розглядається як сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій [18]. Тобто, це сукупність дій вищезазначених осіб, спрямовані на залучення та збільшення засобів для реалізації інвестиційного процесу з метою отримання найбільшого економічного ефекту. Можна сказати, що інноваційно-інвестиційну діяльність розуміємо як таку, що дає змогу активізувати розвиток соціально-економічної системи завдяки сукупному накопиченню і ефективно вкладеним ресурсам в інноваційний процес. У 2019 р. на фінансування інновацій було

Таблиця 1

Сутність поняття податкові витрати

Джерело	Сутність поняття
С. Сюррей, П. Макденіел	Відхилення від нормативної структури податків є державними витратами на надання податкових пільг окремим видам діяльності або групам платників податків, які впроваджуються через податкову систему, а не через прями бюджетні витрати, надання позик або інших форм державної допомоги
Позиція МВФ	Пільги або звільнення, які стосуються «нормальної» структури податків, призводять до зниження величини сплачуваних державі податків, і оскільки цілі державної політики можуть бути досягнуті альтернативним способом (через надання субсидій чи здійснення інших прямих витрат), пільги розглядаються як еквівалент бюджетних витрат. Тому для точної кількісної оцінки податкових витрат необхідно визначити нормальну базу оподаткування, а також найадекватніший спосіб оцінювання
Досвід уряду Канади	Втрати податкових доходів у зв'язку зі спеціальними винятками, відрахуваннями, зниженням податкових ставок, податковими кредитами й відстроченими платежами, що зменшує суми податків, які інакше підлягали би сплаті в бюджет
Бюджетний акт 1974 р. (США)	Втрати доходів бюджету відповідно до положень федеральних податкових законів, які дозволяють спеціальні винятки, звільнення від оподаткування, вирахування з валового доходу або надають спеціальні кредити, преференційні ставки податків, відстрочення сплати податкових зобов'язань
Досвід Австралії	Податкові пільги, за яких віддається перевага певному виду діяльності або групі платників податків
Досвід Німеччини	Є спеціальним відступом від центральної концепції податкових норм, що призводить до скорочення податкових надходжень
Досвід Франції	Будь-який законодавчий або адміністративний захід може становити статтю податкових витрат, якщо її застосування породжує втрати доходів держави, отже, і скорочення податкового навантаження на платників податків порівняно з тим, що було б за «нормальних умов», які являють собою основні принципи податкового законодавства
Досвід Швеції	Норми, які зменшують доходи бюджету порівняно з попередньо визначеною нормою або реалізують конкретну політику, спрямовану на ефективне функціонування податкової системи
Досвід Японії	Спеціальні податкові заходи (аналог податкових витрат бюджету) – це положення, яке є відступом від фундаментальних принципів оподаткування (справедливість, нейтральність і простота), що ставлять будь-які інші цілі політики

Джерело: складено автором [1–11]

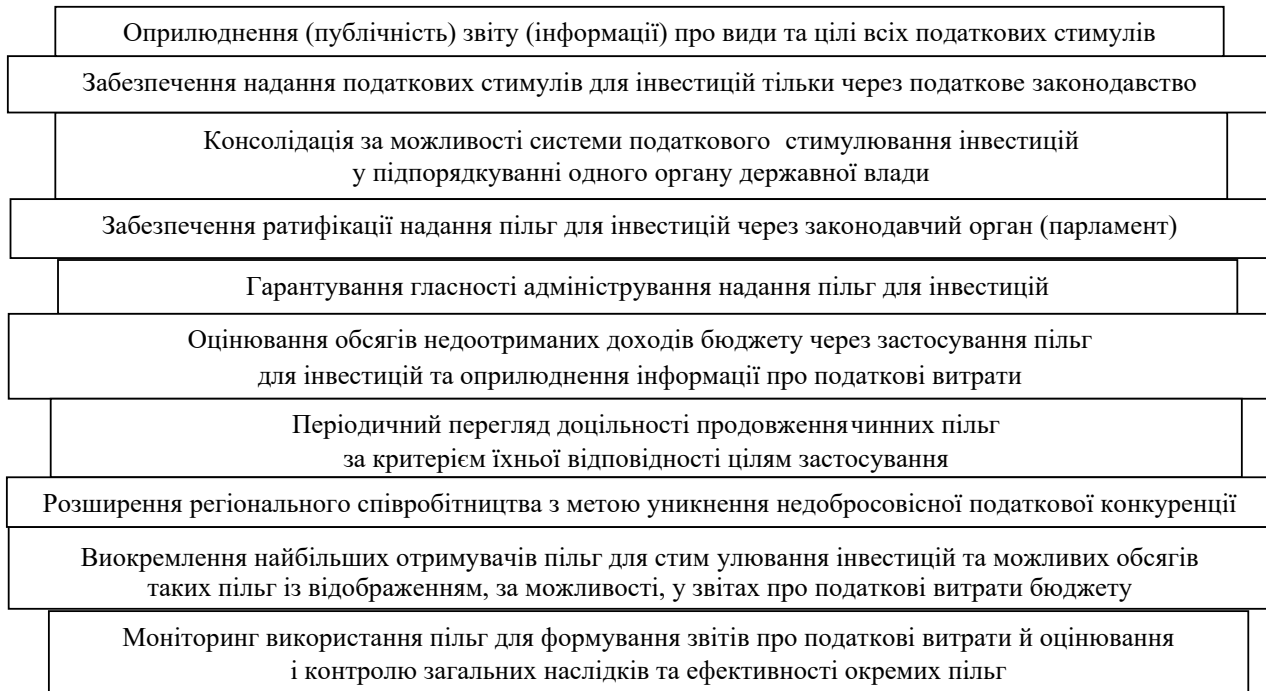

Рис. 1. Ключові принципи застосування податкових пільг

Джерело: складено автором [18]

направлено 29536,7 млн грн, що склало 5% від загального обсягу коштів, спрямованих усіма суб'єктами на інноваційну діяльність, у 2018 р. та 2017 р. обсяги бюджетного фінансування були ще нижчими і складала 21036,7 млн грн (4%) і 14324,6 млн грн (3,5%) відповідно [19]. В порівнянні наведемо статистику державного фінансування інновацій у країнах Європи: за підсумками 2018 р. Польща за рахунок державного бюджету фінансувала 24,1% витрат на інноваційні дослідження, а у Чехії рівень бюджетної підтримки інноваційної діяльності був 10,5% [3]. Низький рівень державної підтримки приватних інвестицій у сфері інноваційного розвитку в Україні не може забезпечити достатньої підтримки, як слід і підстав для зростання їхнього обсягу.

Висновки. Принцип фіскальних преференцій має бути орієнтований на ефективність в оподаткуванні, усунення шкідливих важелів регулювання економіки, застосування найефективніших стандартів у податковій сфері, визначення об'єктивних принципів удосконалення вітчизняного законодавства на основі комплексного аналізу чинних норм та правил, а також механізмів застосування податкових пільг і методів оцінювання податкових витрат. Податкові пільги є дієвим і системним інструментом державного регулювання економічного розвитку, поширеним у розвинутих країнах, як при звичайних умовах, так і під час реалізації антикризової фіскальної політики в умовах геополітичної нестабільності.

Механізми податкових преференцій повинні надавати прозорість бюджетно-фінансових відносин між центральними й місцевими органами

влади. Необхідно проводити жорсткий грошово-фінансовий контроль, який в свою чергу потребує децентралізації влади та значних грошових витрат. Необхідно зазначити чіткі законодавчі норми і правила надання, використання державної допомоги її цілеспрямованість на підтримку і розвитку економіки регіонів у цілому.

Зазначені проблеми сьогодні мають досліджуватись комплексно на національному і наднаціональному рівнях шляхом деофшоризації, наглядом і контролю за механізмами ціноутворення, адаптації міжнародних стандартів фінансової звітності до національних правил. Основним фактором розвитку економіки та ефективним механізмом субсидування повинна стати державна підтримка, або непрямим інвестуванням в економіку країни через систему податкових витрат. Критеріями результативності таких рішень мають стати: збільшення інвестицій в економіку; зростання зайнятості населення і підвищення заробітної плати; активізація процесу залучення бізнесу до партнерства з державою; скорочення витрат часу та коштів держави і бізнесу на справляння податків. Посилення інноваційно-інвестиційної активності в країні призведе до поліпшення інвестиційного клімату, включаючи використання податкових інструментів. Виходячи з досвіду країн з великою економікою щодо податкового стимулювання інноваційно-інвестиційної активності великого бізнесу свідчить про доцільність використання таких інструментів, як податковий кредит на проведення наукових досліджень та розробок, зниження бази оподаткування прибутку від використання венчурного капіталу, відстрочка податкових платежів.

Список літератури:

1. Захарін С.В. Інвестиційне забезпечення інноваційно-технологічного розвитку економіки : монографія. Київ : КНУТД, 2011. 344 с.
2. Федорчак О.І. Проблеми правового регулювання інвестиційної діяльності. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 4(53). Ч. 1. С. 80–94.
3. Евростат. URL: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
4. Кризька Р.Ю. Методи державного стимулювання інвестиційно-інноваційних процесів: зарубіжний досвід та вітчизняна практика господарювання. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 8. С. 82–86.
5. Дмитрів В.І. Світовий досвід фінансового регулювання інвестиційно-інноваційної діяльності. *Ефективна економіка*. 2014. № 7. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3214>
6. Мединська Т.В., Черевата Р.Ю. Податкове стимулювання інноваційної діяльності в Україні та Польщі в умовах європейського вибору. *Економіка і суспільство*. 2017. № 13. С. 1149–1156.
7. Подаков Е.С. Сучасні аспекти податкового регулювання інвестиційної активності. *Вісник ЖДТУ*. 2016. № 1(75). С. 191–196.
8. Лінтур В.В., Петричко М.М. Вплив окремих елементів податкової системи України на стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 6. Ч. 1. С. 238–241.
9. Матишчак Ю.І. Напрями вдосконалення податкового стимулювання інноваційної діяльності в Україні. *Економіка розвитку*. 2014. № 3(71). С. 33–36.
10. Чекіна В.Д. Стратегічні напрями податкового регулювання розвитку промисловості у контексті національної неоіндустріальної моделі. Національна модель неоіндустріального розвитку України : монографія / за заг. ред. В.П. Вишневецького. Київ : НАН України, Ін-т економіки пром-сті, 2016. С. 405–427.
11. Марченко О.І., Мельничук Г.С. Інвестиційний податковий кредит як стимул до нарощування випуску інноваційної продукції в Україні. *Вісник ЖДТУ*. 2013. № 1(63). С. 362–366.
12. Кризька Р.Ю. Методи державного стимулювання інвестиційно-інноваційних процесів: зарубіжний досвід та вітчизняна практика господарювання. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 8. С. 82–86.
13. Дмитрів В.І. Світовий досвід фінансового регулювання інвестиційно-інноваційної діяльності. *Ефективна економіка*. 2014. № 7. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3214>
14. Мединська Т.В., Черевата Р.Ю. Податкове стимулювання інноваційної діяльності в Україні та Польщі в умовах європейського вибору. *Економіка і суспільство*. 2017. № 13. С. 1149–1156.
15. Surrey S. Tax Expenditures / S. Surrey, P. McDaniel. Harvard University Press, 1985. P. 3.
16. Tax reforms in EU Member States: tax policy challenges for economic growth and fiscal sustainability: 2013 report. URL: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/gen_info/economic_analysis/tax_papers/taxation_paper_38.pdf
17. The European Commission proposes a new partnership between Europe and its farmers. URL: http://www.pig333.com/latest_swine_news/the-european-commission-proposes-a-new-partnership-between-europe-and_4939
18. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002р. № 40-IV // База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>
19. Державний комітет статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

References:

1. Zakharin S.V. (2011) Investytsiine zabezpechennia innovatsiino-tekhnologichnoho rozvytku ekonomiky: monohrafiia [Investment support for innovative and technological development of the economy: monograph]. Kyiv: KNUVD, p. 344.
2. Fedorchak O.I. (2017) Problemy pravovoho rehuliuвання investytsiinoi diialnosti [Problems of legal regulation of investment activities]. *Efficiency of public administration*, vol. 4(53), part 1, pp. 80–94.
3. Eurostat. Available at: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
4. Kryzyska R.Yu. (2010) Metody derzhavnoho stymuliuвання investytsiino-innovatsiinykh protsesiv: zarubizhnyi dosvid ta vitchyzniiana praktyka hospodariuvannya [Methods of state stimulation of investment and innovation processes: foreign experience and domestic business practice]. *Investments: practice and experience*, no. 8, pp. 82–86.
5. Dmytriv V.I. (2014) Svitovyi dosvid finansovoho rehuliuвання investytsiino-innovatsiinoi diialnosti [World experience of financial regulation of investment and innovation activity]. *Efficient economy*, no. 7. Available at: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3214>
6. Medinska T.V., Cherevata R.Yu. (2017) Podatkove stymuliuвання innovatsiinoi diialnosti v Ukraini ta Polshchi v umovakh yevropeiskoho vyboru [Tax stimulation of innovative activity in Ukraine and Poland under the conditions of the European choice]. *Economy and society*, no. 13, pp. 1149–1156.
7. Podakov E.S. (2016) Suchasni aspekty podatkovoho rehuliuвання investytsiinoi aktyvnosti [Modern aspects of tax regulation of investment activity]. *Bulletin of ZHTU*, no. 1(75), pp. 191–196.
8. Lintur V.V., Petrichko M.M. (2014) Vplyv okremykh elementiv podatkovoi systemy Ukrainy na stymuliuвання innovatsiino-investytsiinoi diialnosti [The influence of certain elements of the tax system of Ukraine on the stimulation of innovation and investment activity]. *Scientific Herald of Kherson State University*, vol. 6, part 1, pp. 238–241.
9. Matishchak Yu.I. (2014) Napriamy vdoskonalennia podatkovoho stymuliuвання innovatsiinoi diialnosti v Ukraini [Directions for improving tax incentives for innovative activity in Ukraine]. *Development economics*, no. 3(71), pp. 33–36.
10. Chekina V.D. (2016) Stratehichni napriamy podatkovoho rehuliuвання rozvytku promyslovosti u konteksti natsionalnoi neoindustrialnoi modeli. Natsionalna model neoindustrialnoho rozvytku Ukrainy: monohrafiia / za zah. red. V.P. Vishnevskoho [Strategic directions of tax regulation of industrial development in the context of the national neo-industrial model. The national model of neo-industrial development of Ukraine: a monograph / by General ed. V.P. Vishnevsky]. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economics, pp. 405–427.
11. Marchenko O.I., Melnychuk H.S. (2013) Investytsiinyi podatkovyi kredyt yak stymul do naroshchuvannya vypusku innovatsiinoi produktsii v Ukraini [Investment tax credit as an incentive to increase the output of innovative products in Ukraine]. *Herald ZHTU*, no. 1(63), pp. 362–366.

12. Kryzka R.Yu. (2010) Metody derzhavnoho stymuliuvannya investytsiino-innovatsiinykh protsesiv: zarubizhnyi dosvid ta vitchyzniana praktyka hospodariuvannya [Methods of state stimulation of investment and innovation processes: foreign experience and domestic business practice]. *Investments: practice and experience*, no. 8, pp. 82–86.
13. Dmytriv V.I. (2014) Svitovyi dosvid finansovoho rehuliuвання investytsiino-innovatsiinoi diialnosti [World experience of financial regulation of investment and innovation activity]. *Efficient economy*, no. 7. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3214>
14. Medinska T.V., Cherevata R.Yu. (2017) Podatkove stymuliuvannya innovatsiinoi diialnosti v Ukraini ta Polshchi v umovakh yevropeiskoho vyboru [Tax stimulation of innovative activity in Ukraine and Poland under the conditions of the European choice]. *Economy and society*, no. 13, pp. 1149–1156.
15. Surrey S. *Tax Expenditures (1985)* / S. Surrey, R. McDaniel. Harvard University Press, p. 3.
16. Tax reforms in EU Member States: tax policy challenges for economic growth and fiscal sustainability. Available at: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/gen_info/economic_analysis/tax_papers/taxation_paper_38.pdf
17. The European Commission proposes a new partnership between Europe and its farmers. Available at: http://www.pig333.com/latest_swine_news/the-european-commission-proposes-a-new-partnership-between-europe-and_4939
18. Law of Ukraine (July 4, 2002) Pro innovatsiinu diialnist [On innovative activity] No. 40-IV // Database "Legislation of Ukraine". Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>
19. State Statistics Committee of Ukraine. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Панченко Н.В., Балацька В.А.,
Татьяніна С.М.
Державний податковий університет

ІННОВАЦІЇ У БАНКІВСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті розглянуто сучасний стан банківської системи України та її функціонування в умовах воєнного стану. Наведено інноваційні технології та програми, що були впроваджені чи будуть у майбутньому. Зокрема, розглянуто технологію QR Code Banking, її сутність та можливості; технологію, що забезпечує можливість переказу коштів за допомогою телефонного номера; можливості та зручність застосування фотокасового апарату. А також наведено ряд інноваційних програм, що запроваджуються завдяки міжнародній співпраці у галузі інноваційних банківських технологій. У роботі також визначено основні зміни, які відбулися в структурі банківського сектору та банківській інфраструктурі в умовах воєнного стану. Досліджено ключові тренди банківського ринку в умовах воєнного стану, особливості цифровізації банків у сучасних умовах. Виокремлено інноваційні впровадження у банківській діяльності та їх наслідки для банківської системи України. Визначено пріоритети функціонування банківської системи в умовах воєнного стану та особливості її підтримки регулятором. Зазначено, що проведення досліджень у галузі інноваційних технологій банківської діяльності є важливим для подальшого її розвитку. Складено висновки та сформовано основні принципи Національного Банку України щодо інноваційної діяльності в умовах воєнного стану.

Ключові слова: інновації у банківській діяльності, банківська діяльність, міжнародне співробітництво, цифровізація, інформатизація банківської справи.

Panchenko Nataliya, Balatska Vladyslava,
Tatyanina Svitlana
State Tax University

INNOVATIONS IN BANKING ACTIVITIES IN THE MIND OF THE MILITARY STATION

Summary. The article deals with the current state of the banking system of Ukraine and its functioning under martial law. The innovative technologies and programs that have been implemented or will be in the future are presented. In particular, the technology of QR Code Banking, its essence and capabilities, technology that provides the ability to transfer funds using a phone number, the possibilities and convenience of using a cash register are considered. A number of innovative programs implemented through international cooperation in the field of innovative banking technologies are also presented. The following foreign projects are considered in the article: SmartyPig deposit program from WestBank (Great Britain), "Change Point" from the Reserve Bank of America, new features of the "Co-brand" credit card for CIBC Bank (Canada), P2P service. Leaders in introducing innovations in banking during martial law were identified. The trends in the innovative activities of European banking charters to facilitate money transfers between a number of European countries and Ukraine, as well as to reduce commissions on them, are analyzed. The importance of international cooperation in the field of increasing financial literacy and activity of the population, conducting training on the use of new technologies in banking, launching training programs aimed at supporting and developing innovations in the financial sector of Ukraine is noted. The paper also identifies the main changes that have occurred in the structure of the banking sector and banking infrastructure under martial law. The key trends of the banking market under martial law, features of digitalization of banks in modern conditions are investigated. Innovative implementations in banking activities and their consequences for the banking system of Ukraine are highlighted. The priorities of the functioning of the banking system under martial law and the peculiarities of its support by the regulator are determined. It is noted that research in the field of innovative banking technologies is important for its further development. The conclusions are drawn and the basic principles of the National Bank of Ukraine regarding innovative activities under martial law, as well as its role in ensuring the stable development of banking activities during martial law are formed.

Keywords: innovations in banking, banking activity, international cooperation, digitalization, informatization of banking.

Постановка проблеми. Останнім часом вітчизняна банківська система зазнала значних потрясінь і працює в умовах стресу, невизначеності та значних хвилювань ринку. Все це було пов'язано з пандемією COVID-19 та карантинними обмеженнями з 2020 року, і звісно ж військовими діями, які почалися в Україні 24 лютого 2022 року. Дані обставини досить суттєво вплинули на активізацію цифрової трансформації банківського бізнесу та призвели до впровадження значної кількості інновацій у банківській діяльності, що спрямовані на спрощення проведення банківських процедур, націлені

на підтримання стабільного функціонування банківської системи, а також мають на меті захистити існуючі механізми у банківській діяльності від зовнішніх загроз.

У період пандемії та карантинних обмежень всі учасники банківського бізнесу змогли оцінити переваги оновленого формату обслуговування клієнтів, наприклад, організації віддаленої роботи для персоналу, розробки мобільних додатків та інших каналів дистанційного обслуговування клієнтів. З початку повномасштабного вторгнення ці процеси значно пришвидшились. Банки були змушені адаптуватися до воєнного стану,

прискорити темпи цифровізації, оскільки більшість банків були змушені припинити діяльність своїх відділень і перенести головні офіси в інші безпечніші регіони України.

Проте цікавим залишається факт поширення технологій цифровізації серед населення, адже, на жаль, не дивлячись на тривалу нестабільність у країні, велика кількість людей досі не знайомі з новими впровадженнями у банківській діяльності загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання запровадження інновацій у банківській діяльності розглядали у своїх працях наступні науковці: Ніколайчук Ю., Наконечна О., Михайлик О., Криховецька З., Левандівський О., Романовська Ю., Складанюк М., а також ряд інших науковців.

Таким чином, своєчасним і актуальним є дослідження інноваційної діяльності вітчизняних банківських в умовах воєнного стану.

Метою статті є дослідження інноваційних технологій у банківській діяльності у період воєнного стану.

Цілі статті: визначити основні зміни, які відбулися в структурі банківського сектору та банківській інфраструктурі в умовах воєнного стану; дослідити ключові тренди банківського ринку в умовах воєнного стану, особливості цифровізації банків у сучасних умовах; виокремити інноваційні впровадження у банківській діяльності та їх наслідки для банківської системи України; визначити пріоритети функціонування банківської системи в умовах воєнного стану та особливості її підтримки регулятором.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «інновацій» сучасна економічна наука трактує як «кінцевий результат інноваційної діяльності, що знайшов втілення у вигляді нового або вдосконаленого продукту, впровадженого на ринку» [2, с. 138].

Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність»: «інновації – це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного чи іншого характеру, які суттєво покращують структуру та якість виробництва чи соціальної сфери» [3; 4].

З.М. Криховецька наводить наступне визначення поняття «банківські інновації» – «це нововведення у всіх сферах діяльності банку, що забезпечують можливість досягти позитивний економічний або стратегічний ефект у вигляді збільшення клієнтів і ресурсів банку, частки ринку, зниження операційних витрат тощо» [3, с. 57].

Під час дії воєнного стану розповсюдження інноваційної діяльності не оминуло банківську галузь, про що наведено вище. Варто розглянути основні інновації, що були застосовані на території України та наслідки їх застосування.

В сучасних умовах найперспективнішою інновацією є інформатизація банківської справи.

Опанування інновацій в українських банках сприяє зростанню капіталу всередині країни, забезпечуючи таким чином ефективний розвиток всієї економіки. Серед технологічних інновацій, що набули широкого поширення за період активних воєнних дій можна виокремити:

– QR Code Banking – матричний код, який полегшує оплату рахунків за товари, послуги та онлайн-покупки за допомогою безконтактної банківської системи;

– переказ коштів за номером телефону – відносно нова послуга, яка дозволяє використовувати номер мобільного телефону для переказу коштів на рахунок одержувача, тобто це означає, що не має потреби у заповненні банківських реквізитів;

– введення фотокасового апарату – маленький інструмент, яким можна оплачувати рахунки та комунальні послуги [5].

Крім того, особливої уваги заслуговує запровадження нових іноземних проектів в Україні:

– депозитна програма SmartyPig від WestBank (Великобританія) – заснована на принципі соціальної мережі – спочатку потрібно зареєструватися, потім встановити ціль депозиту, потім запросити друзів;

– «Пункт змін» від Резервного банку Америки. Під час процесу покупки банк округлює суму та залишає різницю на окремому ощадному рахунку клієнта;

– CIBC Bank (Канада) у партнерстві з відомою мережею ресторанів Tim Hortons створили та запропонували своїм клієнтам нову кредитну картку – «Co-brand» [6].

– Сервіс P2P – переказ грошей через мобільний телефон, представлений на ринку банківських послуг Obopay, Hal-Cash/Bankinter, POPmoney/PNCBank. Суть цієї послуги полягає в тому, що можна переказати гроші, не знаючи свого імені, банку та номера рахунку [7].

Лідерами інновацій є такі банки: ПриватБанк, ПУМБ, Альфа-банк, Монобанк, Райффайзен Банк, Аваль Укрсоцбанк, Ощадбанк, Кредит-АгрікольБанк [8].

Наступним нововведеннями у галузі банківських інновацій є надання міжнародними системами (Western Union, MoneyGram, Ria Money Transfer, INTELEXPRESS та TransferGo) можливості для власників карток іноземних банків без комісії здійснювати перекази в українські банки. А також надання змоги знімати готівку у Польщі, Угорщині, Словаччині та Румунії з українських карток без сплати відповідної комісії.

Також за допомогою міжнародної системи переказу коштів INTELEXPRESS можна зробити миттєві та безкоштовні перекази на спеціальні рахунки для збору коштів на підтримку Української армії та гуманітарну допомогу українцям, що потерпають від війни [9].

Система миттєвих платежів Blik (Польща) розробила сторінку для здійснення допомоги Збройним Силам України через державний банк Bank Gospodarstwa Krajowego [9].

Також, важливо зазначити про міжнародну співпрацю в сфері щодо навчання та підвищення обізнаності населення в галузі фінансів та банківської діяльності. Яскравим прикладом такої співпраці є проект Національного банку України та Cambridge Judge Business School.

Установи запустили навчальну програму, яка має на меті підтримку та розвиток інновацій у фінансовому секторі України [10].

За словами керівника програми професора Cambridge Judge Business School Андрія Киріленка, запровадження такої програми віддзер-

калює глобальну стратегію Великобританії щодо партнерської підтримки України [10].

Зазначається, що участь у навчальній програмі є безкоштовною, проте учасникам пропонується зробити благодійний внесок на користь Збройних Сил України. Даний внесок є добровільним та невизначеним. Навчання складається з лекцій та дискусійних клубів для учасників.

Програма реалізується за підтримки постійних партнерів, зокрема компаній Mastercard і Deloitte в Україні. Учасники програми розпочали навчання 25 липня 2022 року. За результатами успішного її завершення учасники отримують сертифікати Cambridge Judge Business School та мають змогу долучитися до світової академічної спільноти цієї бізнес-школи.

Серед позитивних наслідків у впровадженні інноваційних технологій у банківській діяльності у період воєнного стану можна виокремити: оптимізацію ресурсів банків; зниження операційних витрат; зменшення кількості фізичних відділень, що не позначилось на потребах клієнтів; зменшення безпосереднього контакту з клієнтами; швидке задоволення потреб клієнтів дистанційно; розширення спектру банківських послуг; надання фінансових, інформаційних та консультаційних послуг в реальному часі [11].

Завдячуючи інноваційним технологіям банківський сектор України вистояв та поступово відновлює свою діяльність в умовах воєнного стану.

На травень 2022 року в Україні працювало 69 банків, у тому числі 4 державні, 16 банків іноземних банківських груп і 49 приватних банків, з них 14 банків є системно важливими. У відповідь на агресію росії з лютого 2022 року почали ліквідацію двох дочірніх банків російських фінансових корпорацій з державним капіталом – АТ «Міжнародний резервний банк» і ПАТ «Промінвестбанк», які на початок 2022 року мали у своїй структурі 2% чистих активів вітчизняного банківського сектору.

За підсумками 1 кварталу 2022 року банки продовжили тенденцію до скорочення мережі, яка набула масового характеру. Така тенденція в умовах воєнного стану пояснюється неможливістю роботи відділень банків на окупованих територіях і територіях, де ведуться активні бойові дії. Крім того, значна кількість банків була змушена перенести свої головні офіси.

Список літератури:

1. Огляд банківського сектору. *Офіційний сайт Національного банку України*. URL: <http://surl.li/hjmmb> (дата звернення: 25.05.2023).
2. Ніколайчук Ю. Інновації у глобальній біржовій сфері та банківській діяльності : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Формування механізму зміцнення конкурентних позицій національних економічних систем у глобальному, регіональному та локальному вимірах». 2022. С. 138–141.
3. Криховецька З.М., Левандівський О.Т. Сутність і напрями розвитку банківських інновацій. *Економіка і держава*. 2022. № 8. С. 56–61. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/13191> (дата звернення: 21.05.2023).
4. Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV : станом на 31 березня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text> (дата звернення: 27.05.2023).
5. Чат-бот Консьерж-сервіс Бізнес Банкінг для підприємців – уже у месенджерax! URL: <https://www.aval.ua/news/chat-bot-konsyerkh-servis-biznes-banking-dlya-pidpriyemiv-uzhe-u-mesendzherah-89> (дата звернення: 21.05.2023).
6. Добровольська О.В., Качула С.В., Льовкіна А.С. Фінансовий менеджмент кредитного ризику як запорука безпеки кредитної діяльності банку. *Ефективна економіка*. 2022. № 2. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2022.2.6> (дата звернення: 20.05.2023).
7. Кузьменко О.В., Овчаренко В.О. Оцінювання впливу інноваційних технологій на ринок банківських послуг України. *Бізнес Інформ*. 2018. № 2. С. 121–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2018_2_18 (дата звернення: 19.05.2023).

Варто зазначити, що частка діючих відділень системно важливих банків у регіонах на початок березня 2022 року становила 55 % (2 761 відділення). На початок квітня 2022 року частка діючих відділень системно важливих банків у регіонах становила вже 69 % (3 415 відділень). Відзначимо, що протягом 2022 року банки частково відновили роботу своїх відділень, поновлення банківської діяльності відбувається поетапно.

Незважаючи на те, що значна кількість банківських відділень закрита, в той же час банки продовжують забезпечувати безперерйність безготівкових розрахунків юридичних і фізичних осіб, а також роботу платіжної інфраструктури (зокрема, терміналів і банкоматів). Крім того, стабільна робота банків забезпечує своїм клієнтам цілодобове проведення операцій з платіжними картками, включаючи зняття з карток та безготівкові операції за картковими рахунками.

Висновки. Таким чином, долаючи усі перешкоди та застосовуючи сучасні інноваційні технології, банківський сектор України продовжує працювати виконуючи всі свої зобов'язання та вимони НБУ.

Щодо регулювання банківської діяльності в умовах воєнного стану можна сформулювати наступні принципи, які притримуються Національним Банком України:

1. Захист інтересів клієнтів банку, особливо вкладників. Банки покращують системи захисту банківських даних клієнтів.

2. Підтримка діяльності банків та їх ліквідності. Негативний вплив військових дій на діяльність банків не повинен призводити до визнання банків неплатоспроможними, тому відбувається активна цифровізація банківських процесів та проводяться навчання населення, у тому числі із залучення міжнародних партнерів.

3. Прозорість звітності, що відображає реальний фінансовий стан банків.

Виходячи з цих принципів, НБУ визначає перелік і зміст заходів, спрямованих на підтримку банківської системи та її технологічне оновлення.

Резюмуючи, слід зазначити, що дослідження функціонування банківської системи та вітчизняних банків в умовах воєнного стану є важливим задля проведення аналізу ефективності впровадження тих чи інших інноваційних технологій.

8. Ушаков С.О., Добровольська О.В. Розвиток інноваційних банківських послуг в Україні. *Фінансові аспекти розвитку економіки України: теорія, методологія, практика* : збірник наукових праць здобувачів вищої освіти і молодих учених. 2022. С. 62–64. URL: <http://surl.li/hjmze> (дата звернення: 19.05.2023).
9. Українці можуть знімати гроші без комісії в окремих країнах ЄС: подробиці від НБУ. *Дебет – кредит*. URL: <http://surl.li/hjmzx> (дата звернення: 21.05.2023).
10. Національний банк та Cambridge Judge Business School запускають унікальну навчальну програму для розвитку інновацій у фінансовому секторі України. *Офіційний сайт Національного банку України*. URL: <http://surl.li/hjncu> (дата звернення: 18.05.2023).
11. Романовська Ю., Складаник М. Діджиталізація банківського сектору в умовах пандемії. *Економіка та суспільство*. 2022. № 36. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1120> (дата звернення: 26.05.2023).

References:

1. Ohliad bankivskoho sektoru. *Ofitsiyni sait Natsionalnoho banku Ukrainy* [Review of the NBU banking sector. National Bank of Ukraine]. Available at: <http://surl.li/hjmmb> (accessed May 25, 2023)
2. Nikolaychuk Y. (2022) Innovatsii u hlobalni birzhovii sferi ta bankivskii diialnosti [Innovations in global exchange and banking]. Proceedings of the 8th International Scientific-Practical Conference "Formation of the mechanism of national economic systems competitive positions strengthening in global, regional and local dimensions". (Tern., 01-02 June 2022), pp. 138–141. (in Ukrainian)
3. Krykhovetska Z., Levandivskiy O. (2022) Sutnist i napriamy rozvytku bankivskykh innovatsii [The essence and directions of development of banking innovations]. *Ekonomika i derzhava – Economy and the state*, no. 8, pp. 56–61. Available at: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/13191> (accessed May 23, 2023).
4. Pro innovatsiynu diialnist: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine About Innovative Activity] № 40-IV (2023, March 27). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text> (accessed May 23, 2023).
5. Chat-bot Konsyernzh-servis Biznes Bankinh dlia pidpriyemtsiv – uzhe u mesendzherakh! [Chat-bot Concierge service Business Banking for entrepreneurs – already in messengers!]. Available at: <https://www.aval.ua/news/chat-bot-konsyernzh-servis-biznes-banking-dlya-pidpriyemiv-uzhe-u-mesendzherah-89> (accessed May 21, 2023).
6. Dobrovoltska O., Kachula S., Lovkina A. (2022) Finansovyi menedzhment kredytnoho ryzyku yak zaporuka bezpeky kredytnoi diialnosti banku [Financial management of credit risk as a guarantee of security of the bank's credit activity]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, no. 2. Available at: <https://www.aval.ua/news/chat-bot-konsyernzh-servis-biznes-banking-dlya-pidpriyemiv-uzhe-u-mesendzherah-89> (accessed May 20, 2023).
7. Kuzmenko O., Ovcharenko V. (2018) Otsiniuvannia vplyvu innovatsiinykh tekhnolohii na rynek bankivskykh posluh Ukrainy [Evaluation of the impact of innovative technologies on the banking services market of Ukraine.] *Biznes Inform – Business Inform*, no. 2, pp. 121–126. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2018_2_18 (accessed May 15, 2023).
8. Ushakov S., Dobrovoltska O. (2022). Rozvytok innovatsiinykh bankivskykh posluh v Ukraini [Development of innovative banking services in Ukraine]. *Finansovi aspekty rozvytku ekonomiky Ukrainy: teoriia, metodolohiia, praktyka: zbirnyk naukovykh prats zdobuvachiv vyshchoi osvity i molodykh uchenykh*, pp. 62–64. Available at: <http://surl.li/hjmze> (accessed May 15, 2023). (in Ukrainian)
9. Ukraintsi mozhut znimaty hroshi bez komisii v okremykh krainakh YeS: podrobytsi vid NBU. *Debet – kredyt*. [Ukrainians can withdraw money without a commission in some EU countries: details from the NBU. Debit – credit]. Available at: <http://surl.li/hjmzx> (accessed May 21, 2023).
10. Natsionalnyi bank ta Cambridge Judge Business School zapuskaiut unikalnu navchalnu prohramu dlia rozvytku innovatsii u finansovomu sektori Ukrainy. *Ofitsiyni sait Natsionalnoho banku Ukrainy* [The National Bank and Cambridge Judge Business School are launching a unique educational program for the development of innovations in the financial sector of Ukraine. Official website of the National Bank of Ukraine]. Available at: <http://surl.li/hjncu> (accessed May 18, 2023).
11. Romanovska Yu., Skladaniuk M. (2022) Didzhytalizatsiia bankivskoho sektoru v umovakh pandemii. [Digitalization of the banking sector in the conditions of the pandemic]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society*, no. 36. Available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1120> (accessed May 26, 2023).

ОСОБЛИВОСТІ САНКЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВ ТА СТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація. У статті досліджено сутність санкцій як інструменту міжнародної політики та їх основні види. Зокрема, проаналізовано підхід до тлумачення санкцій, закріплений у законодавстві України, а також бачення цього поняття урядами іноземних держав та науковцями. Запропоновано визначення санкційної політики, що являє собою формат реалізації санаційних обмежень, обраний конкретною державою, виходячи з її цілей та законодавчих обмежень. Обґрунтовано характерні риси санкційної політики держав в умовах глобалізації, серед яких, зокрема, визначено такі як синхронізація дії з партнерами, багатоцільовий характер, необхідність прийняття ризиків «бумеранга», використання багаторівневих та вторинних санкцій. Виявлено, що після початку війни в Україні основним суб'єктом спрямування санкцій у світі є росія, при цьому у процесі реалізації санкційної політики держав світу у сучасних умовах кожна з держав реалізує усі розглянуті нами принципи.

Ключові слова: санкції, міжнародна політика, законодавство, санкційна політика.

Saprykin Dmytro, Bokhan Alina

State University of Trade and Economics

FEATURES OF STATE SANCTION POLICY AND STATE STRATEGY IN GLOBALIZATION

Summary. The object of the study is the process of formation and implementation of the state sanctions policy. The subject of the study is the determination of the mechanisms of implementation of the sanctions policy of states in the conditions of globalization. The article examines the essence of sanctions as a tool of international policy and their types. In particular, the approach to the interpretation of sanctions enshrined in the legislation of Ukraine, as well as the vision of this concept by the governments of foreign countries and scientists, is analyzed. The analysis of the approaches in different countries shows that the list of reasons for applying sanctions in Ukraine is wider compared to the international one, since the key direction of applying sanctions in the majority of the world's countries is the elimination of threats to international peace and security. The definition of sanctions policy is proposed, which is the format of implementation of sanctions restrictions chosen by a specific state, based on its goals and legal restrictions. Number of features that significantly affect effectiveness of the sanctions policy in the context of globalization can be determined. The characteristic features of the sanctions policy of states in the conditions of globalization are substantiated, among which, in particular, such as synchronization of actions with partners, multi-purpose nature, the use of multi-level and secondary sanctions are identified and the need to accept "boomerang" risks. The war in Ukraine eloquently demonstrated this effect (primarily due to the energy crisis in the EU), at the same time, even in the absence of an obvious connection between the economies of the imposer of sanctions and the subject of sanctions, the boomerang effect is quite likely given the involvement of enterprises of most states in global chains of creation of added values that are closely interdependent on each other). It was revealed that after the start of the war in Ukraine, the main subject of sanctions in the world is Russia, while in the process of implementing the sanctions policy of the countries of the world in modern conditions, each of the states implements all the principles we have considered.

Keywords: sanctions, international policy, legislation, sanctions policy.

Постановка проблеми. Події 2022 року засвідчили виключну значущість санкцій як інструменту впливу світової спільноти на окремих учасників міжнародних економічних відносин. Окрім цього очевидним також стала залежність успішності санкцій окремих держав від дій її партнерів та союзників. Глобалізація обумовила високий рівень взаємозалежності країн світу, а також взаємопроникнення різних сфер світового господарства – усе зазначене обумовлює необхідність переосмислення підходів до санкційної політики та її особливостей у поточних умовах. Об'єктом дослідження є процес формування та реалізації санкційної політики держави. Предметом дослідження є визначення механізмів реалізації санкційної політики держав в умовах глобалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що санкції та санкційна політика з огляду на її динамічність є досить складним об'єктом

для наукового дослідження, у науковій літературі теоретичним засадам та практичним аспектам цього інструменту міжнародної політики приділено значну увагу. Зазначеній проблематиці присвячені, зокрема, наукові праці таких вчених як Меньшеніна А., Бугайчук К., Химичук А., Стеблівський Р., Пашкіна А., Моцик О., Кошлякова Н.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас переважна кількість розглянутих праць носить досить практичний характер, а особливості санкційної політики в умовах глобалізації не досліджені у наукових працях, що і обумовило вибір теми для даної статті.

Мета статті. Метою статті є визначення особливостей санкційної політики держави в умовах глобалізації. Завданнями, які були виконані під час написання статті, є: дослідження сутності санкцій та санкційної політики держави; визна-

чення; обґрунтування характерних рис санкційної політики держави в поточних умовах.

Викладення основного матеріалу дослідження. Досліджуючи сутність санкційної політики держави, необхідно у першу чергу визначити, що являють собою санкції як основний інструмент її реалізації. В Україні зазначене поняття визначається Законом України «Про санкції», відповідно до якого санкції – це спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи, які застосовуються з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави [1]. Запропонований підхід чітко визначає умови, за яких можуть застосовуватися санкції, а також характеризує їх суть – обмежувальні заходи економічного або будь-якого іншого характеру.

У законі також зазначається, що санкції можуть застосовуватися по відношенню до іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, іноземців, осіб без громадянства, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність. Тобто мова йде про можливість різнорівневого впровадження санкцій для максимізації їх ефекту.

Розглядаючи законодавство України, необхідно відзначити, що у ньому визначається досить широкий перелік видів санкцій (блокування активів, їх стягнення в дохід держави, обмеження торговельних операцій, транзиту, запобігання виведенню капіталів, зупинення виконання економічних та фінансових зобов'язань, анулювання або зупинення ліцензій та інших дозволів, у тому числі заборона поширення медіа, заборона участі у приватизації, оренді державного майна, припинення дії міжнародних договорів, заборона на набуття у власність земельних ділянок тощо). Окрім цього у законі зазначено, що санкції можуть набувати також інших форм, якщо відповідні дії за своєю суттю відповідають принципам законності, прозорості, об'єктивності, відповідності меті та ефективності.

Переважає частина іноземних держав та міжнародних організацій дотримується досить подібного визначення сутності санкцій, водночас аналіз публікацій на сайтах держав-партнерів України, а також ключових міжнародних організацій дозволив виявити, що їх підхід більше відповідає поточному стану справ та розумінню важливості координації зусиль світової спільноти для досягнення максимального ефекту санаційних заходів.

Так, на сайті Уряду Нідерландів зазначається, що санкції являють собою інструменти, застосовувані міжнародним співтовариством для зміни поведінки країни або режиму у випадках, коли ця країна або режим порушує права людини, веде війну або ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку [2].

Міністерство міжнародних зв'язків Іспанії визначає санкції як надзвичайні заходи, що застосовуються проти держав, недержавних організацій або осіб, які становлять загрозу міжнародному

миру та безпеці. Переслідувані цілі полягають у тому, щоб змінити поведінку агента, зменшити його здатність до маневру або послабити його позиції та публічно засудити тих агентів, які становлять загрозу міжнародному миру та безпеці [3].

У США санкції являють собою дій федерального уряду, які обмежують економічну діяльність між США та іноземними суб'єктами (державами, підприємствами, фізичними особами). Ці обмеження, включно з блокуванням активів і торгівлі, встановлюються з некомерційних причин, а з метою забезпечення безпеки чи досягнення зовнішньополітичних цілей [4].

ООН визначає санкції як заходи для підтримки або відновлення міжнародного миру та безпеки, що охоплюють широкий спектр варіантів примусу, які не передбачають застосування збройних сил [5].

Аналіз розглянутих нами підходів свідчить про те, що перелік підстав для застосування санкцій в Україні є більш широким порівняно з міжнародним, оскільки ключовим напрямом застосування санкцій переважною частиною держав світу є усунення загроз міжнародному миру та безпеці.

Ключовими суб'єктами накладання санкцій у світі є Рада Безпеки ООН, Європейський Союз, а також окремі держави. На практиці санкції зазвичай спочатку вводяться Радою Безпеки, а потім ухвалюються ЄС у формі рішень і постанов Рад. Однак іноді ЄС накладає санкції самостійно без будь-яких попередніх дій з боку ООН. Індивідуальні країни при цьому незалежні у своїй санаційній поведінці, при цьому для досягнення максимального ефекту вона має бути узгоджена з рішеннями країн-партнерів. Метою санкцій може бути зміна небажаної поведінки, обмеження можливостей для небажаної поведінки або утримання інших країн від вибору небажаного курсу дій [2].

Сучасна санкційна політика у світі є багатовимірною – основні її параметри визначають міжнародні організації або об'єднання, тоді як кожна конкретна країна згодом формує для себе, з огляду на тому числі на внутрішнє законодавство, свій формат реалізації санаційних обмежень.

На відміну від визначення сутності санкцій поняття «санкційна політика» майже не визначене ані у офіційних публікаціях, ані у наукових працях. Це, на наш погляд, пов'язано з тим, що кожний конкретний випадок застосування санкцій є унікальним, що вимагає від держав відповідної унікальної поведінки та формування комплексу заходів, що відповідають конкретній ситуації. У той самий час попри неподібність ситуації, що вимагають впровадження санкцій, кожна держава може чітко визначити підстави, принципи та види санкцій, тобто сформулювати нормативно-правове підґрунтя для їх подальшого ситуативного впровадження. Зазначений елемент є однією з ключових складових санкційної політики країни.

Другою складовою санкційної політики виступає, на наш погляд, перелік різноманітних санкцій, що формується відповідно до мети держави та особливостей суб'єкта, проти якого вони впроваджуються, та дозволяє максимально ефективно досягти поставлених цілей. Узагальнюючи викла-

дене, на наш погляд санкційну політику можна охарактеризувати як формат поведінки суб'єкта міжнародних відносин у сфері накладення санкцій, що визначається його цілями та базується на існуючій нормативно-правовій базі [6].

Характерною рисою санкційної політики є врахування у ній як незмінних постулатів, зафіксованих на законодавчому рівні, так і поточних цілей, обумовлених поточною політико-економічною ситуацією безпосередньо у державі, регіонів або світі.

Якщо розглядати особливості санкційної політики в умовах глобалізації, можна виділити ряд особливостей, які у значній мірі впливають на її ефективність. Перша з них – це необхідність синхронізації з державами-партнерами для максимізації впливу на об'єкт санкцій. Світ наразі є глобалізованим, таким чином за умови застосування санкцій лише однією або кількома державами існує вірогідність швидкої переорієнтації підсанкційного суб'єкта на взаємодії з іншими партнерами. Таким чином, ефект від відповідних заходів буде практично невідчутним. Водночас за умови впровадження санкцій великою кількістю учасників міжнародних відносин альтернатив для обходу буде менше, а вартість ухилення буде істотно зростати.

Другою особливістю сучасної санкційної політики є багатоцільовий характер. Зважаючи на те, що найбільші підприємства світу сьогодні є мультигалузевими, для максимізації ефекту санкцій вони не повинні бути вузькоспеціалізованими. У зворотному випадку кошти підсанкційних суб'єктів будуть легко перерозподілені між різними галузями економіки (у випадку держав) чи сферами бізнесу (для підприємств), і вплив санкційного тиску буде мінімальним.

Ще однією особливістю санкційної політики у сучасних умовах є необхідність врахування та прийняття ризиків «бумерангу», тобто негативного впливу санкцій у тому числі на ту країну (або країни), які є ініціатором накладення обмежень.

Війна в Україні красномовно продемонструвала цей ефект (у першу чергу через енергокри-

зу у ЄС), водночас навіть за відсутності очевидного зв'язку між економіками накладача санкцій та підсанкційного суб'єкта ефект бумеранга є досить вірогідним зважаючи на залучення підприємств більшості держав у глобальні ланцюги створення доданої вартості, які тісно взаємозалежать один від одного).

Зазначений принцип є, на наш погляд, однією з причин досить поміркованої санкційної поведінки більшості держав світу. Дані міжнародної статистики вказують, що наразі найбільша кількість санкцій накладена на сім держав, які формують загрозу для миру та безпеки (рис. 1).

Як видно з представленого рис. 1, після початку повномасштабного вторгнення Росія стала абсолютним лідером серед держав світу за кількістю санкцій (враховуючи, що після зазначеного було впроваджено також новий пакет санкцій ЄС). Водночас, зважаючи на те, що анексія Криму відбулася ще у 2014 році, і до 24.02.2022 р. число обмежень до російських суб'єктів було досить значним.

Ще однією особливістю санкційної політики в умовах глобалізації можна назвати необхідність впровадження вторинних санкцій, тобто заходів до тих суб'єктів, які сприяють уникненню первинних санкцій [8, с. 59]. Якщо говорити про росію, вона активно використовує ринки лоєльних країн для створення фіктивних підприємств, які перепродаватимуть російську продукцію на європейські ринки. Банки відповідних країн продовжують приймати картки російських платіжних систем, а також видавати картки міжнародних платіжних систем російським користувачам попри накладенні санкції. Відповідні суб'єкти (або конкретні установи, або держави у цілому) мають також стати суб'єктами накладення санкцій для забезпечення високої ефективності санкційної політики.

З огляду на велику значущість бізнес-репутації в умовах глобалізації економіки велике значення для забезпечення ефективності санкційної політики набуває використання різнорівневих санкцій – проти держав, підприємств та фізич-

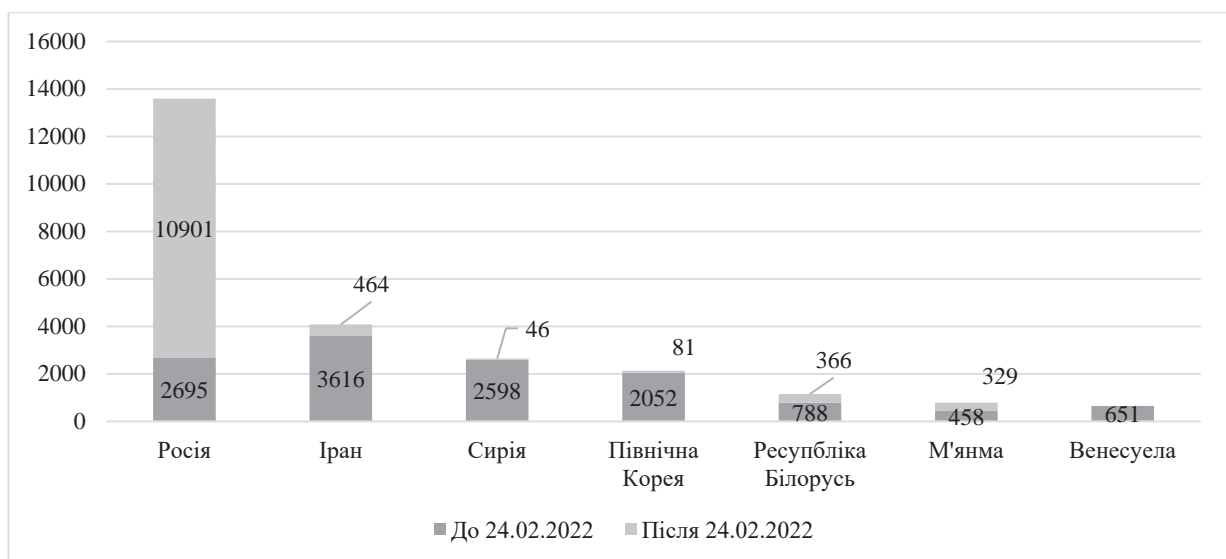

Рис. 1. Кількість міжнародних санкцій, запроваджених проти країни (січень 2023 р.)

Джерело: [7]

Рис. 2. Санкційна політика держав в умовах глобалізації

Джерело: розроблено автором

них осіб. Особливого значення цей підхід набуває в умовах, коли рівень тіньової економіки у підсанкційній державі надзвичайно високий, – за таких умов важливо не лише ізолювати країну, але і обмежити можливості для конкретних фізичних осіб, залучених до процесів, які обумовили накладення санкцій, продовжувати здійснювати свою діяльність, адаптувавшись до нових умов ведення бізнесу. За умови впровадження різнорівневих санкцій можливо досягти максимального ефекту, у тому числі через значні ризики для зарубіжних компаній за умови продовження співпраці [9, с. 33]. Санкційна політика держав в умовах глобалізації має свої особливості (рис. 2).

Загалом, на наш погляд, з подальшим розвитком міжнародних відносин відбуватиметься ускладнення формування санкційної політики як на міжнародному, так і на національному рівнях. Кількість факторів, що потребують врахування, буде постійно зростати. Усе більшого значення набуватиме соціальний аспект – війна в Україні засвідчила, що вся економіка держави-агресора не може потрапити під санкції з огляду на її роль у забезпеченні продовольчої безпеки у світі. Надалі, за умови посилення взаємозалежності країн, зазначений фактор буде відігравати усе більшу роль.

Висновки. Санкційна політика – це обраний суб'єктом міжнародних відносин формат поведінки у сфері накладення санкцій,

що визначається його цілями та базується на існуючій нормативно-правовій базі. Ключовим інструментом санкційної політики є санкції, які відповідно до чинного законодавства України являють собою спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи, які застосовуються з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави на основі принципів законності, прозорості, об'єктивності, відповідності меті та ефективності. Санкційна політика у світі є багаторівневою – основні її параметри визначають міжнародні організації або об'єднання, тоді як кожна конкретна країна згодом формує для себе, з огляду на тому числі на внутрішнє законодавство, свій формат реалізації санкційних обмежень. Доцільно виокремлювати цілий ряд особливостей, які впливають на ефективність санкційної політики. Ключовими серед них є синхронізація дії з партнерами, багатоцільовий характер, необхідність прийняття ризиків «бумеранга», використання багаторівневих та вторинних санкцій. Усі зазначені характеристики пов'язані з високим рівнем взаємозалежності та взаємопроникнення економік світу у сучасних умовах.

Список літератури:

1. Закон України «Про санкції» від 14.08.2014 № 1644-VII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 19.04.2023).
2. Government of the Netherlands. Sanctions. URL: <https://www.government.nl/topics/international-peace-and-security/compliance-with-international-sanctions> (дата звернення: 17.04.2023).
3. Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación. International sanctions. URL: <https://www.exteriores.gob.es/en/PoliticaExterior/Paginas/SancionesInternacionales.aspx> (дата звернення: 17.04.2023).
4. What are sanctions and how are they enforced? URL: <https://usafacts.org/articles/economic-sanctions-explainer/> (дата звернення: 19.04.2023).
5. United Nations Security Council. Sanctions. URL: <https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/information> (дата звернення: 19.04.2023).
6. Химичук А., Стеблівський Р., Пашкіна А. Санкційна політика проти Росії 2014–2022 рр: прогалини і схеми обходу. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2022/07/trap-aggressor_sanctions.pdf (дата звернення: 19.04.2023).
7. The World's Most-Sanctioned Countries. URL: <https://www.statista.com/chart/27015/number-of-currently-active-sanctions-by-target-country/> (дата звернення: 17.04.2023).
8. Меньшеніна А. Економічні санкції як інструмент зовнішньої політики у світлі війни Росії проти України. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2022. Вип. 32. С. 56–63. DOI: <https://doi.org/10.31392/pnsdp.v22i32.1291> (дата звернення: 19.04.2023).
9. Бугайчук К.Л. Нормативно-правові аспекти вдосконалення санкційної політики України. *Право і безпека*. 2022. № 1 (84). С. 29–38. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.03> (дата звернення: 20.04.2023).

References:

1. Law of Ukraine "On Sanctions" dated August 14, 2014 No. 1644-VII (as amended). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>
2. Government of the Netherlands. Sanctions. Available at: <https://www.government.nl/topics/international-peace-and-security/compliance-with-international-sanctions>
3. Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación. International sanctions. Available at: <https://www.exteriores.gob.es/en/PoliticaExterior/Paginas/SancionesInternacionales.aspx>
4. What are sanctions and how are they enforced? Available at: <https://usafacts.org/articles/economic-sanctions-explainer/>
5. United Nations Security Council. Sanctions. Available at: <https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/information>
6. Khymychuk A., Steblivskiy R., Pashkina A. (2022) Sanktsiina polityka proty Rosii 2014–2022 rr.: prohalyny i skhemy obkhodu. Available at: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2022/07/trap-aggressor_sanctions.pdf
7. The Worlds Most-Sanctioned Countries. Available at: <https://www.statista.com/chart/27015/number-of-currently-active-sanctions-by-target-country/>
8. Menshenina A. (2022) Ekonomichni sanktsii yak instrument zovnishnoi polityky u svitli viiny Rosii proty Ukrainy. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova*, vol. 32, pp. 56–63. DOI: <https://doi.org/10.31392/pnsdp.v22i32.1291>
9. Buhaichuk K.L. (2022) Normatyvno-pravovi aspekty vdoskonalennia sanktsiinoi polityky Ukrainy. *Pravo i bezpeka*, no. 1 (84), pp. 29–38. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.03>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-33>

УДК 336.02

Ситник Н.С.¹, Михайлюк М.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ЗАГРОЗИ ТА РИЗИКИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ СТРАХОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. У статті розкрито роль фінансової безпеки як фактору розвитку економіки в умовах воєнних дій. Визначено її вагомий вплив на сектори економіки на усіх рівнях фінансових відносин. Охарактеризовано страховий ринок як важливий сектор економіки, що відіграє важливу роль у перерозподілі валового внутрішнього продукту. Тому забезпечення фінансової безпеки страхового ринку України є актуальним питанням в умовах сьогодення. Визначено основні загрози та ризики, які впливають на фінансову безпеку страхового ринку України в умовах війни. Розглянуто сутність поняття «фінансова безпека» та охарактеризовано її важелі впливу на страховика. Проаналізовано індикатори стану фінансової безпеки страхового ринку України.

Ключові слова: фінансова безпека страхової компанії, індикатори фінансової безпеки, загрози, ризики, механізм фінансової безпеки.

Sytnyk Nataliya, Mykhailiuk Maryana

Lviv Ivan Franko National University

THREATS AND RISKS OF FINANCIAL SECURITY INSURANCE MARKET OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR

Summary. The article reveals the role of financial security as a factor in the development of the economy in the conditions of military operations. The significant impact of financial security on various sectors of the economy at all levels of financial relations was determined. The insurance market is characterized as an important sector of the economy. The insurance market plays an important role in the redistribution of gross domestic product. Therefore, ensuring the financial security of the insurance market of Ukraine is an urgent issue in today's conditions. The main threats and risks affecting the financial security of the insurance market of Ukraine in the conditions of war have been identified. The essence of the concept of "financial security" is considered and the levers of influence on the insurer's financial security are characterized. Indicators of the state of financial security of the insurance market of Ukraine were analyzed. In addition, the article analyzes the threats associated with the decrease in the number of insurance companies on the market, the deterioration of the investment climate, the loss of trust in insurance companies, and others. The general conclusion of the article is that the war is a serious threat to the financial security of the insurance market of Ukraine, and it is necessary to take measures to reduce risks and increase the stability of insurance companies in the conditions of war. Such measures may include, in particular, increasing the reserve funds of insurance companies, reducing risks when concluding insurance contracts, and ensuring the reliability of fund transfers. The article is relevant and important in the context of the development of the insurance market in conditions of instability and crisis situations. It reminds us of the importance of planning and ensuring resilience in the face of uncertainty and change that can arise from war or other events that can seriously affect the financial security of the insurance market and the economy as a whole.

Keywords: financial security of the insurance company, indicators of financial security, threats, risks, mechanism of financial security.

Постановка проблеми. В Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері зосереджено увагу на різних видах фінансової діяльності. Страхова діяльність не підлягає окремому дослідженню, однак забезпечення її безпеки має здійснюватись як і діяльність інших небанківських фінансово-кредитних установ. Передумовою фінансової безпеки економіки країни є фінансова безпека страхового ринку та його учасників. Для забезпечення фінансової безпеки страхового ринку потрібно вчасно виявляти загрози та ризики, які можуть їй зашкодити та знаходити рішення для усунення передбачуваних факторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, котрі займались вивченням теоретичних аспектів страхового ринку та дослідженням його фінансової безпеки можна виділити таких: Г.В. Іващенко, А.В. Канаєв, О.О. Руба-

на, Н.М. Внукова, О.О. Гаманкова, О.М. Деркач та ін. Велику увагу фінансовій безпеці страхового ринку в своїх працях присвятили так і вчені: О.І. Барацький, А.С. Боженко, М.М. Єрмошенко, О.Й. Жабинець. Багато проблем фінансової безпеки страхового ринку залишаються ще невирішеними, незважаючи на підвищений інтерес вчених до даного питання.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальним питанням в умовах сьогодення є вміння протистояти викликам з метою забезпечення ефективного функціонування економічної системи та сталого економічного зростання в майбутньому. Незважаючи на велику кількість досліджень фінансової безпеки страхового ринку України в умовах війни, виникають все нові ризики та загрози, які впливають на розвиток та безпеку страхового ринку.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7666-5477>

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення ризиків та загроз фінансовій безпеці страхового ринку України в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фінансова безпека виконує важливу роль у загальній системі економічної безпеки. Багато вчених присвятили свої праці дослідженню сутності поняття «фінансова безпека». Фінансова безпека – відображає стан бюджетно-податкової та грошово-кредитної систем, котрий гарантує спроможність держави формувати, зберігати від надмірного знецінення, а також раціонально використовувати фінансові ресурси країни задля забезпечення її соціально-економічного розвитку [1].

До важливих складових фінансової безпеки держави відносять фінансову безпеку небанківського сектору, яка містить в собі фінансову безпеку страхового ринку. О.І. Барановський розглядає фінансову безпеку страхового ринку як частину фінансової безпеки, котра відображає достатній рівень розвитку ринку страхових послуг, що дозволяє забезпечити потребу населення в страхових послугах [2].

На думку О.М. Деркач [4], фінансова безпека страхового ринку – це система взаємопов'язаних факторів, які окреслюють стан його функціонування, результативність діяльності страхових компаній і перспективи розвитку ринку в цілому.

Більшість вчених трактують фінансову безпеку як такий стан ринку страхових послуг, в якому ринок здатний забезпечити потреби суспільства та створити захист від непередбачуваних ризиків [3].

Якщо говорити про фінансову безпеку страхової компанії, то це означає вміння страховика забезпечити стійкість фінансово-економічного розвитку, мінімізувати вплив негативних чинників на фінансову стійкість страхової компанії, запобігати зловживанням у фінансових правовідносинах [5].

На сьогоднішньому етапі розвитку на страховому ринку України виникають як зовнішні, так і внутрішні ризики. Внутрішні ризики переважно спричинені через неефективний фінансовий менеджмент в страхових компаніях. Недієва фінансово-економічна політика суб'єктів ринку страхових послуг, похибки, недбальство та зловживання структурних підрозділів, недостатній нагляд за збереженням фінансової інформації є внутрішніми загрозами для безпеки страхового ринку. Необґрунтоване завищення (заниження) розміру страхової премії, здійснення помилок при розрахунку тарифної ставки може призвести до втрати конкурентних переваг страхової компанії на ринку. До внутрішніх ризиків також можна віднести: неефективне розміщення страхових резервів, незбалансованість страхового портфеля, висока частка перестраховування, шахрайські дії суб'єктів страхового ринку. Інтернаціоналізація світового ринку страхових послуг, високий рівень взаємодії фінансового та страхового ринку, побудований на сучасних технологіях, недостатній контроль наглядових органів за кризовими явищами, недовершеність вітчизняного законодавства у страховому секторі, відтік капіталу за кордон, залежність від іноземного капіталу, нестабільність зовнішнього середовища спричиняють появу зовнішніх загроз [2].

Актуальним питанням в умовах сьогодення є банкрутство всесвітньовідомих компаній чи виникнення труднощів у їх діяльності, валютні та боргові кризи. Через велику концентрацію іноземного капіталу на страховому ринку України, ймовірність виникнення фінансових криз у нашій країні є достатньо високою. Відтік капіталу за кордон є також значною фінансовою загрозою для страхового ринку. На страховому ринку України функції страхових посередників виконують страхові компанії з іноземним капіталом, які передають на перестраховання приблизно 90-95% ризиків материнської компанії і цим самим перенаправляють фінансові потоки за кордон. Така ситуація є більш характерна для компаній страхування життя, тому що при ризиковому страхуванні разом з капіталом вивозяться ризики, а при страхуванні життя – 80-90% довгострокового інвестиційного ресурсу та лише 10-20% ризиків [9].

З лютого 2022 року страховий ринок переживає складний період, оскільки до існуючих загроз та ризиків, додаються нові, які спричинені воєнними діями на території України та становлять загрозу фінансовій безпеці страхового ринку України. До них можна віднести:

1. Подання неповної та недостовірної інформації про фінансовий стан страховика.
2. Недотримання страховиками нормативів платоспроможності та ризиковості операцій.
3. Втрата майна внаслідок воєнних дій.
4. Невиконання зобов'язань за полісами добровільного медичного страхування на територіях, де відбуваються воєнні дії.
5. Недотримання страховиками взятих на себе зобов'язань.

Основними викликами з якими стикнувся страховий ринок України впродовж війни є:

1. Повернення регуляторних вимог.

На початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну Національний банк спростив регуляторні вимоги, для того щоб налагодити роботу ринку в умовах воєнного часу. Але через певний період НБУ почав фіксувати ознаки недотримання певними компаніями критичних фінансових нормативів та здійснення ризикової діяльності. Для того, щоб запобігти погіршенню ситуації на ринку, НБУ прийняв рішення переглянути регуляторні вимоги. Національний банк повернув обов'язок своєчасного та повного подання достовірної звітності, для одержання інформації про фінансовий стан та діяльність учасників страхового ринку та у випадку виникнення непередбачуваних обставин для швидкого подолання їх. Було повернено проведення інспекційних перевірок, застосування заходів впливу до страховиків за порушення нормативів платоспроможності та ризиковості операцій.

2. Страхування воєнних ризиків.

До 2022 року більшість страхових компаній України не мали страхового продукту, який забезпечив би відшкодування воєнних ризиків. Але враховуючи умови, які склались на території України, страхові компанії почали розробляти такий продукт. З грудня 2022 року громадяни України можуть застрахувати своє майно від влучення снарядів, мін, куль, руйнування будівель, мінування території, наслідків вибухів та по-

Таблиця 1

**Динаміка показників страхової діяльності страхового ринку України
за період з 2018 по 2022 рр.**

Показник	Рік				
	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.
1. Величина сформованих страхових резервів, млн. грн	26 975,6	29 558,8	34192,9	36555,7	41055,0
2. Загальний обсяг валових страхових премій, млн. грн	49 367,5	53 001,2	45175,9	49707,9	39615,7
3. Загальний обсяг валових страхових виплат, млн. грн	12 863,4	14 338,3	14853,5	17958,3	13001,4
4. Рівень чистих страхових виплат, %	36,1	35,5	35,01	38,4	33,2
5. Співвідношення страхових резервів і валових страхових премій	0,55	0,56	0,76	0,73	1,04

Джерело: розроблено авторами за даними [7; 8]

жеж. Також можна застрахуватись від нещасного випадку внаслідок війни. До найбільших страхових компаній, які страхують від воєнних ризиків належать: ІНГО, СГ ТАС, АРХ, «Арсенал Страхування», ВУСО, «Метлайф», «Універсальна», «Княжа Vienna Insurance Group».

3. Виконання зобов'язань за договорами добровільного медичного страхування.

Серйозним викликом для страховиків стало виконання взятих на себе зобов'язань за договорами добровільного медичного страхування на територіях, де ведуться воєнні дії. Проте українські страхові компанії зуміли підлаштуватись під обставини, які склались. Багато страховиків запровадили можливість надання медичних консультацій в онлайн-форматі у тих регіонах, де фізично складно дістатися лікарні. Після початку повномасштабного вторгнення НБУ надав рекомендації страховикам щодо спрощення процедури врегулювання випадків, що мають ознаки страхових, віддавати перевагу електронним документам і копіям необхідних документів, використовувати дистанційні способи урегулювання страхових випадків. На територіях, де воєнні дії не ведуться страховики можуть продовжувати свою діяльність у звичному форматі [6].

Для визначення рівня фінансової безпеки страхового ринку України, проведемо його аналіз.

До основних факторів, які забезпечують достатній рівень фінансової безпеки страхового ринку в цілому належать: аналіз страхової діяльності страхових компаній, оцінка показників страхової діяльності, рівень концентрації та монополізації страхового ринку, динаміка показників фінансової безпеки страхового ринку [2].

Динаміка показників страхової діяльності страхового ринку України за період з 2018 по 2022 рр. представлена у таблиці 1.

Згідно табл. 1 видно, що загальний обсяг сформованих страхових резервів в період з 2018 по 2022 роки зростав з 26 975,6 млн. грн. до 41055 млн. грн. Зростання страхових резервів може свідчити про розвиток страхової організації, збільшення фінансових можливостей страховика, а також про збільшення фінансових зобов'язань компанії перед клієнтами відповідно до укладених договорів. Загальний обсяг валових страхових виплат зростав протягом 2018–2021 рр., а у 2022 році навпаки зменшився. Невеличкі коливання протягом 2018–2021 рр. спостерігаються у показниках валових страхових премій, рівні чистих страхових виплат та співвідношення страхових резервів і валових страхових премій.

Одним з важливих чинників аналізу страхового ринку є оцінка його галузевої структури, тобто обсягу страхових премій та виплат з окремих видів

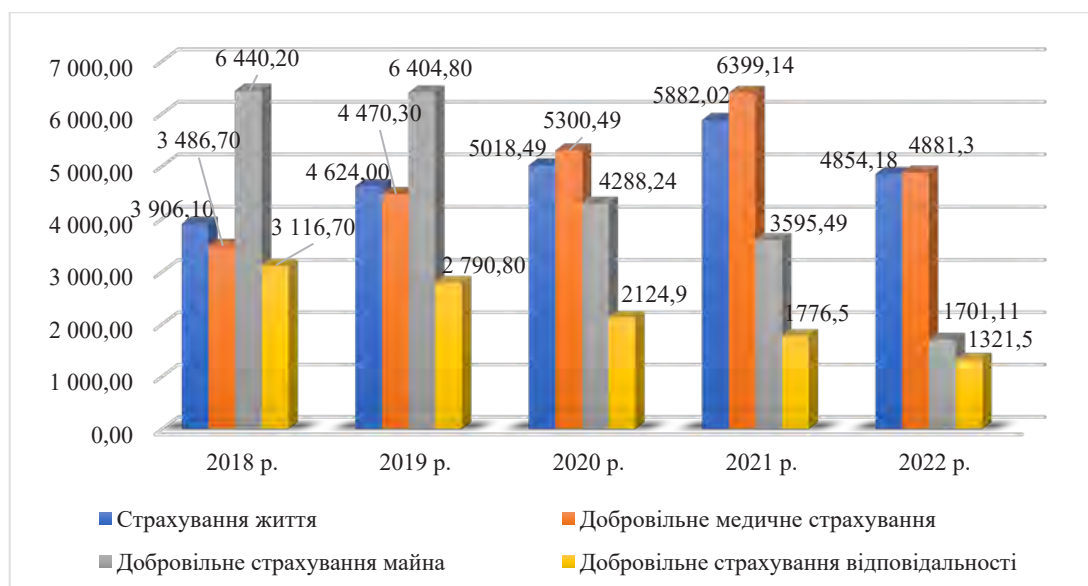

Рис. 1. Динаміка структури валових страхових премій за період з 2018 по 2022 рр., млн грн

Джерело: розроблено авторами за даними [7; 8]

страхування, а також співвідношення обов'язкових і добровільних видів страхування (рис. 1).

Згідно рис. 1 найбільшу частку валових страхових премій протягом останніх трьох років має добровільне медичне страхування. Страховий ринок України переважно розвивається за рахунок ризикового страхування. Також можна сказати, що незважаючи на велику кількість обов'язкових видів страхування, зазначених в Законі України «Про страхування», ринок розвивається переважно за рахунок добровільного страхування [2].

На рис. 2 зображена динаміка структури валових страхових виплат за 2018–2022 роки.

Відповідно до рис. 2, можемо зробити висновок, що лідером по виплатах є галузь добровільного медичного страхування. Також протягом аналізованого періоду значну частку у валових страхових виплатах займають такі галузі як страхування життя та добровільне страхування майна.

Розвиток ринку перестраховування є одним з ключових завдань забезпечення фінансової безпеки страхового ринку України. Додатковою гарантією фінансової безпеки страхових компаній є процес перестраховування. На рис. 3 наведено показники ринку перестраховування.

Аналізуючи рис. 3, можемо сказати, що обсяг показника перестраховування за аналізований період зменшується і це є позитивним фактором, оскільки збільшення обсягу перестрахових операцій може призвести до погіршення платоспроможності страхових компаній. Протягом 2018–2020 рр. більшу частку було сплачено перестраховикам-резидентам, а у 2021–2022 рр. дана тенденція змінилась, тобто більшу частку було сплачено перестраховикам-нерезидентам.

Важливим етапом у ході дослідження фінансової безпеки страхового ринку є аналіз та ліквідація факторів, які становлять фінансову не-

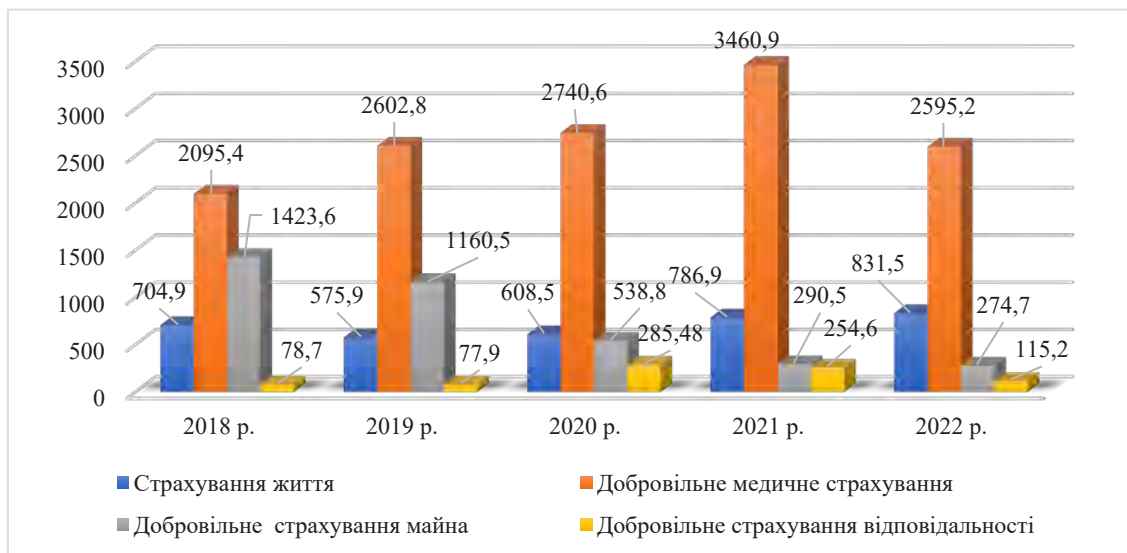

Рис. 2. Динаміка структури валових страхових виплат за період з 2018 по 2022 рр., млн грн

Джерело: розроблено авторами за даними [7; 8]

Рис. 3. Динаміка показників перестраховування страхового ринку України за період з 2018 по 2022 рр., млн грн

Джерело: розроблено авторами за даними [7; 8]

безпеку. Всі фактори впливу на фінансовому безпеку страхового ринку можна розділити на дві групи: ендогенні та екзогенні. Екзогенні або зовнішні фактори спричинені станом та характером розвитку макросередовища. До даних чинників можна віднести: зменшення рівня платоспроможного попиту населення, кризові явища на світових фінансових ринках, загострення соціально-політичної ситуації в країні. Банкрутство страхових компаній, вчинення протиправних дій страховиками чи страхувальниками, функціонування значної кількості кептивних компаній відносять до ендогенних (внутрішніх) факторів, які впливають на безпеку страхового ринку [9].

Зменшення усіх вищезазначених загроз та ризиків дозволить забезпечити фінансову безпеку вітчизняного страхового ринку, який перебуває на етапі формування та поступового

приспособлення до вимог європейського та світового ринків.

Висновки. Отже, незважаючи на усі ризики та загрози для фінансової безпеки страхового ринку, українські страхові компанії навчилися вчасно реагувати на них. Важливим є і використання міжнародного досвіду управління ризиками. Тому для забезпечення фінансової безпеки страхового ринку України та удосконалення діяльності страхових компаній, важливим є приведення чинного законодавства до вимог Європейського союзу, удосконалення державного нагляду, запровадження ефективної державної політики у сфері страхування. Виконання запропонованих рекомендацій дозволить підвищити рівень страхової культури населення, і зокрема, забезпечення фінансової стабільності на страховому ринку держави.

Список літератури:

1. Калантай А.М. Роль і місце фінансової безпеки в контексті національних інтересів. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. Ірпінь, 2012. С. 144–155. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/58502/6/Kalantai_Finansova_bezpeka.pdf
2. Конкурсна наукова робота «Аналіз фінансової безпеки страхового ринку України». 2019. 52 с. URL: https://kon-insurance.mnau.edu.ua/files/work_2019/6.pdf
3. Братюк В.П. Фінансово-економічна безпека діяльності страхових організацій інтересів. 2018 : VII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція для здобувачів вищої освіти і молодих науковців «Інновації в обліково-аналітичному забезпеченні та управлінні фінансово-економічною безпекою держави, регіону, суб'єктив господарювання – міждисциплінарний підхід». 2018. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/211007269.pdf>
4. Деркач О.М. Фактори впливу на стан фінансової безпеки страхового ринку. *БІЗНЕСІНФОРМ*. 2012. № 6. С. 187–190. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2012_6_52
5. Ситник Н.С., Тишківець М.М. Фінансово-економічна безпека страхової компанії та її забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2022. Випуск 38. 7 с. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1262/1216>
6. Шість головних викликів, з якими зустрівся страховий ринок упродовж шести місяців війни. URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/856594-amp.html>
7. Статистика страхового ринку України. URL: <https://forinsurer.com/files/file00674.pdf>
8. Наглядова статистика. Показники діяльності страхових компаній. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>
9. Наукова робота «Фінансова безпека у сфері страхування». 2019. 36 с. URL: https://cibs.ubs.edu.ua/wp-content/uploads/2019/04/%D0%91%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%85%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_nr.pdf

References:

1. Kalantai A.M. (2012) Rol i mistse finansovoi bezpeky v konteksti natsionalnykh interesiv [The role and place of financial security in the context of national interests]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy*, pp. 144–155. Available at: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/58502/6/Kalantai_Finansova_bezpeka.pdf. – 10.01.2019 (in Ukrainian)
2. Konkursna naukova robota "Analiz finansovoi bezpeky strakhovoho rynku Ukrainy" (2019) [Competitive scientific work "Analysis of the financial security of the insurance market of Ukraine"], 52 p. Available at: https://kon-insurance.mnau.edu.ua/files/work_2019/6.pdf (in Ukrainian)
3. Bratiuk V.P. (2018) Finansovo-ekonomichna bezpeka diialnosti strakhovykh orhanizatsii interesiv [Financial and economic security of interest insurance organizations]. 2018: VII Mizhnarodna naukovo-praktychna internet-konferentsiia dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity i molodykh naukovtsiv "Innovatsii v oblikovo-analitychnomu zabezpechenni ta upravlinni finansovo-ekonomichnoiu bezpekoiu derzhavy, rehionu, subiektiv hospodariuvannia – mizhdystyplinarnyi pidkhid". Available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/211007269.pdf> (in Ukrainian)
4. Derkach O.M. (2012) Faktory vplyvu na stan finansovoi bezpeky strakhovoho rynku [Factors affecting the state of financial security of the insurance market]. *BIZNESINFORM*, no. 6, pp. 187–190. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2012_6_52 (in Ukrainian)
5. Sytnyk N.S., Tyshkovets M.M. (2022) Finansovo-ekonomichna bezpeka strakhovoi kompanii ta yii zabezpechennia [Financial-economic security of the insurance company and its provision]. *Ekonomika ta suspilstvo*, no 38, 7 p. Available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1262/1216> (in Ukrainian)
6. Shist holovnykh vykykiv, z yakymy zustrivsia strakhovyi rynek uprodovzh shesty misiatsiv viiny [Six main challenges faced by the insurance market during the six months of the war]. Available at: <https://interfax.com.ua/news/blog/856594-amp.html> (in Ukrainian)
7. Statystyka strakhovoho rynku Ukrainy [Statistics of the insurance market of Ukraine]. Available at: <https://forinsurer.com/files/file00674.pdf>
8. Nahliadova statystyka. Pokaznyky diialnosti strakhovykh kompanii [Supervisory statistics. Performance indicators of insurance companies]. Available at: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>
9. Naukova robota "Finansova bezpeka u sferi strakhuvannia" (2019) [Financial security in the field of insurance], 36 p. Available at: https://cibs.ubs.edu.ua/wp-content/uploads/2019/04/%D0%91%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%85%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_nr.pdf (in Ukrainian)

Скорик М.О., Брухаль В.Р.,
Горелик Д.С.
Державний податковий університет

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Анотація. У статті розглянуто наявні проблеми фінансового забезпечення об'єднаних територіальних громад. Описано важливість місцевих фінансів, які мають досить важливе значення для суспільства, оскільки вони є об'єктивною формою економічних відносин на рівні адміністративно-територіальних одиниць та є основним каталізатором соціально-економічного розвитку регіонів. В умовах того, що дана тема є популярною серед українських вчених, розглянуто особливості їх трактування сутності «фінансового забезпечення об'єднаних територіальних громад». Проаналізовано динаміку доходів місцевих бюджетів в Україні за 2022 р. за видами надходжень. У результаті чого зазначено, що обсяги надходжень до бюджетів місцевих громад в перші місяці війни суттєво зменшилися, але поступово відновилися під час стабілізації ситуації в країні. Взято до уваги дослідження вітчизняних науковців з приводу проблем та шляхів їх вирішення у розрізі фінансового забезпечення територіальних громад. З оглядом на розглянуті дослідження вчених, надано власне бачення сучасних проблем та шляхи їх вирішення. Зазначено, що фінансове забезпечення об'єднаних територіальних громад є важливим аспектом розвитку місцевого самоврядування. Однак, воно може стикатися з рядом проблем, які впливають на фінансову стійкість та ефективність діяльності забезпечення об'єднаних територіальних громад, зокрема: недостатні доходи та ресурси, нестабільність доходів, обмежені можливості залучення інвестицій тощо. Зроблено наголос, що фінансове забезпечення об'єднаних територіальних громад може бути складною задачею, зокрема в умовах обмежених ресурсів та економічних викликів. Проблеми, пов'язані з недостатнім фінансуванням, низьким рівнем податкових надходжень, обмеженими можливостями залучення зовнішніх джерел фінансування та відсутністю технічної та професійної підтримки, можуть ускладнювати фінансову стабільність територіальних громад.

Ключові слова: економічні відносини, об'єднані територіальні громади, фінанси, фінансове забезпечення, війна.

Skoryk Maryna, Brukhal Vladyslav,
Gorelyk Daryna
State Tax University

FINANCIAL SUPPORT OF UNITED TERRITORIAL COMMUNITIES: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Summary. The article discusses the issues related to the financial support of united territorial communities in modern conditions. This is a unique case for a democratic state to deal with such issues in the twenty-first century. It is determined that local finances play an extremely important role in society, as they are the objective form of economic relations at the level of administrative-territorial units, and the main driver of socio-economic development of regions. Given the relevance of this topic among Ukrainian scholars, the peculiarities of their interpretation of the essence of «financial support of united territorial communities» are considered. The dynamics of local budget revenues in Ukraine for 2022 by types of revenues are analyzed. As a result, it is noted that the volumes of revenues to local community budgets decreased significantly in the early months of the war, but gradually recovered during the stabilization of the situation in the country. Taking into account the research of domestic scientists on the problems and ways of their solution in the context of financial support of territorial communities, the author provides their own vision of modern problems and ways to solve them. It is noted that the financial support of united territorial communities is an important aspect of local self-governance development. However, it may face a number of problems that affect the financial stability and effectiveness of the activities of united territorial communities, such as insufficient income and resources, income instability, limited opportunities for attracting investments, etc. In conclusion, it is emphasized that the financial support of united territorial communities can be a challenging task, especially in conditions of limited resources and economic challenges. Problems associated with inadequate funding, low levels of tax revenues, limited opportunities for attracting external sources of funding, and the lack of technical and professional capacity should be addressed in order to ensure effective financial support for united territorial communities. Efforts should focus on rebuilding infrastructure, restoring local economies, providing humanitarian aid, and ensuring the long-term financial stability of united territorial communities to support post-war recovery and development.

Keywords: economic relations, united territorial communities, finances, financial support, war.

Постановка проблеми. Сьогодні місцеві фінанси є ключовим елементом суспільства, оскільки вони представляють собою об'єктивну форму економічних відносин на рівні адміністративно-територіальних одиниць та є основним джерелом соціально-економічного розвитку регіонів [1, с. 47]. Так, у контексті

впровадження реформи децентралізації, місцеві фінанси були перетворені на окрему сферу фінансових відносин – фінанси об'єднаних територіальних громад (ОТГ).

Створення ОТГ дало можливість кожній громаді самостійно управляти своїми коштами та спрямовувати їх на корисні проекти для ре-

гіону, що є позитивним аспектом перевтілення. Однак, не всі ОТГ здатні забезпечити виконання базових функцій у своєму регіоні, що створює негативні наслідки для бюджету України. Тому, є актуальним дослідження проблем фінансового забезпечення територіальних громад та пошуку альтернативних джерел фінансування ОТГ для покращення їх фінансового стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідність вирішення проблеми фінансового забезпечення територіальних громад, а отже і регіонів країни, набуває особливої актуальності в умовах сучасних викликів, що постали на шляху вітчизняного державотворення. В даний час багато вітчизняних та зарубіжних дослідників зосередили свою увагу на темі створення нових територіальних організацій для місцевого самоврядування та розглядають питання формування фінансових ресурсів для цих органів української влади. Серед авторів, які досліджують цю тему, є М.І. Дзямучич, І.П. Приходько, О.Р. Західна, Н.С. Ситник, Н.Ю. Мельничук та інші.

Мета цього дослідження полягає у висвітленні головних проблем, що виникають у фінансовому забезпеченні ОТГ, а також розробці рекомендацій щодо їх вирішення. Для досягнення цієї мети необхідно провести аналіз стану та кількості ОТГ на сьогоднішній день, проаналізувати проблеми, що виникають під час їх функціонування та визначити можливі напрямки вирішення цих проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Багато науковців та економістів по всьому світу досліджують питання фінансового забезпечення ОТГ, і ця тема залишається дуже актуальною, особливо серед українських вчених. Тому, доцільно розглянути особливості трактування сутності «фінансового забезпечення ОТГ» серед українських науковців. Так, Н.Ю. Мельничук вважає, що це сукупність фінансових ресурсів, які зосереджуються у фондах, та, використовуючи які органи місцевого самоврядування виконують покладені на них функції [2, с. 79]. М.В. Гончаренко має думку, що це сукупність заходів спрямованих на мобілізацію наявних, та виявлення і залучення потенційних фінансових ресурсів місцевої влади, держави, суб'єктів господарювання, місцевої громади, а також ресурсів зовнішніх інвесторів та формування шляхом їх об'єднання фінансових основ для економічних процесів на відповідній території, реалізації запланованих соціальних програм, проектів [3, с. 19]. У свою чергу, Л.В. Панасюк зазначає, що це сукупність заходів щодо акумуляції, розподілу та використання фінансових ресурсів з метою створення умов, що сприяють ефективному здійсненню економічних процесів на відповідній території, реалізації запланованих соціальних програм та запобіганню і усуненню порушень при використанні фінансових ресурсів [4, с. 47]. На нашу думку, фінансове забезпечення розвитку ОТГ як сукупність заходів по виявленню, залученні, накопиченні, мобілізації та оптимізації фінансових ресурсів ОТГ, а також фінансових ресурсів інвесторів та благодійників, шляхом виконання покладених на них обов'язків, метою якого є реалізація економічних, соціальних та адміністративних програм, спрямованих на

розвиток конкретної ОТГ, що в результаті має призвести до покращення рівня життя населення даної території, розвитку її економіки та економіки країни в цілому [5, с. 129].

Сучасна реформа місцевого самоврядування в Україні виявилась однією з найуспішніших та видимих стратегічних реформ. Вона спрямована на створення сучасної системи місцевого самоврядування, яка відповідає європейським цінностям місцевої демократії. Ця реформа передбачає передачу повноважень та ресурсів територіальним громадам, що дозволить сприяти місцевому економічному розвитку та забезпечити населенню високоякісні та доступні публічні послуги. Процес ОТГ в Україні було розпочато 5 лютого 2015 року з прийняттям Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та введенням у дію в середині 2015 року [6]. Так, станом сьогодні в Україні зафіксовано 1439 ОТГ, на яких проживає 38122555 млн. осіб. Так, до прикладу, станом на 2019 рік кількість ОТГ в Україні становила 884 [7].

Варто взяти до уваги дослідження з приводу проблем та шляхів їх вирішення у розрізі фінансового забезпечення територіальних громад. Так, С.В. Сидоренко та І.П. Приходько зазначають, що у різних ОТГ і регіонах, відповідно, у різній мірі актуальною постає проблема залучення інвестицій під час російської збройної агресії та її наслідків. У публічному просторі активно обговорюються питання щодо майбутньої відбудови країни, релокації бізнесу, залучення донорського фінансування та інвестицій тощо [8, с. 54]. У зв'язку із цим автори пропонують алгоритм дій відносно залучення ОТГ сучасної України інвестицій під час російсько-українського протистояння, зокрема: виділяють альтернативні джерела фінансування ОТГ: отримання державної фінансової підтримки (наприклад, посилення співпраці з Державним фондом регіонального розвитку); участь у недержавних проектах і програмах у сфері місцевого розвитку; грантова діяльність та фінансова підтримка у вигляді міжнародної технічної допомоги; краудсорсинг (залучення жителів ОТГ до вирішення місцевих проблем шляхом використання своїх здібностей, знань, умінь та досвіду на добровільних засадах); краудфандинг (добровільне фінансування, як правило, через відповідні платформи у мережі «Інтернет», для підтримки певних місцевих проектів) тощо [8, с. 55].

Доречно також виокремити тези М.І. Дзямучич та С.В. Максим'як, які наголошують, що фінансове забезпечення ОТГ передбачає розвиток ефективної системи фінансового управління, залучення інвестицій та додаткових джерел фінансування, розвиток місцевої економіки та місцевих підприємств, а також реалізацію інноваційних проектів [9]. У свою чергу, О.О. Подзізея та І.О. Коробчук зазначають, що в умовах війни, коли відбувається суттєве скорочення економічної активності, падіння попиту та загальна переорієнтація усіх фінансових потоків на забезпечення обороноздатності країни, ОТГ потрапляють в пастку недостатності ресурсів для реалізації планів довгострокового розвитку. При цьому військові ризики унеможливають таке планування з належним рівнем достовірності

прогнозів щодо необхідних ресурсів та часу реалізації проектів. Відтак, головним завданням ОТГ на цьому етапі стає підтримка поточного їхньої конкурентоспроможності за рахунок доступних ресурсів. Однак, додатковою проблемою в даному аспекті виступає наповнюваність місцевих бюджетів, які за таких негативних умов виступають чи не єдиним джерелом підтримки соціально-економічної інфраструктури громади та фінансування її діяльності загалом [10]. Тому для визначення фінансової спроможності ОТГ під час війни, оцінимо динаміку наповнюваності місцевих бюджетів за 2022 рік (рис. 1).

Подивившись на дані, можна сказати, що обсяги надходжень до бюджетів місцевих громад в перші місяці війни суттєво зменшилися, але поступово відновилися під час стабілізації ситуації в країні. Варто звернути увагу на динаміку міжбюджетних трансфертів, які збільшилися в травні та червні до 16 та 19 млрд. грн. відповідно, а потім зменшилися до 7 млрд. грн. у липні, з подальшим зростанням до 15 млрд. грн. у грудні. Це пов'язано з особливостями наповнення загального фонду державного бюджету, оскільки влітку Національний банк України припинив емісію, пов'язану з викупом урядових облігацій внутрішньої державної позики, що призвело до обмеження можливостей дефінансування дефіцитів місцевих бюджетів. Проте, поступове збільшення обсягу надходжень від міждержавної допомоги дозволило державному бюджету відновити фінансування проектів розвитку територій та покриття бюджетних розривів [10].

Відповідно, можна стверджувати, що головним наслідком війни для ОТГ стало скорочення обсягу фінансових ресурсів, доступних для фінансування інвестиційних проектів та зменшення напо-

внюваності бюджетів. Загальним наслідком для функціонування ОТГ в такому випадку стає зниження рівня їх ефективності, як суб'єктів економічної системи, що можна трактувати як зниження конкурентоспроможності громади. Так, для вирішення цієї проблеми необхідно сформулювати стратегію управління, спрямовану на:

– забезпечення зростання податкових надходжень ОТГ;

– докласти максимальних зусиль для залучення додаткових інвестицій від суб'єктів господарювання в розвиток економіки територій;

– підвищити ефективність використання бюджетних коштів, в тому числі – передбачити реалізацію проектів, необхідних для забезпечення сталого розвитку територіальних громад [10].

Звертаємо увагу на дослідження А. Петровича та Н.С. Ситник, які стверджують, що новостворені територіальні органи самоврядування мають розширені повноваження та додаткові фінансові ресурси, що дозволяє їм здійснювати проекти модернізації інфраструктури ОТГ, будувати нові об'єкти, реконструювати та капітально ремонтувати існуючі об'єкти інфраструктури, створювати комунальні підприємства, закуповувати комунальну техніку, дбати про благоустрій території тощо. Щодо проблем, автори виділяють наступне:

– недоцільне управління власними фінансовими ресурсами ОТГ та невикористання можливості отримання додаткових коштів з Державного фонду регіонального розвитку або закордонних інвестиційних фондів для інвестування в проекти з модернізації інфраструктури ОТГ;

– витрати на підтримку твердої інфраструктури, такі як капітальні ремонти, оновлення дахів та фасадів тощо, є більш пріоритетними для ОТГ, ніж інвестування в людські ресурси, роз-

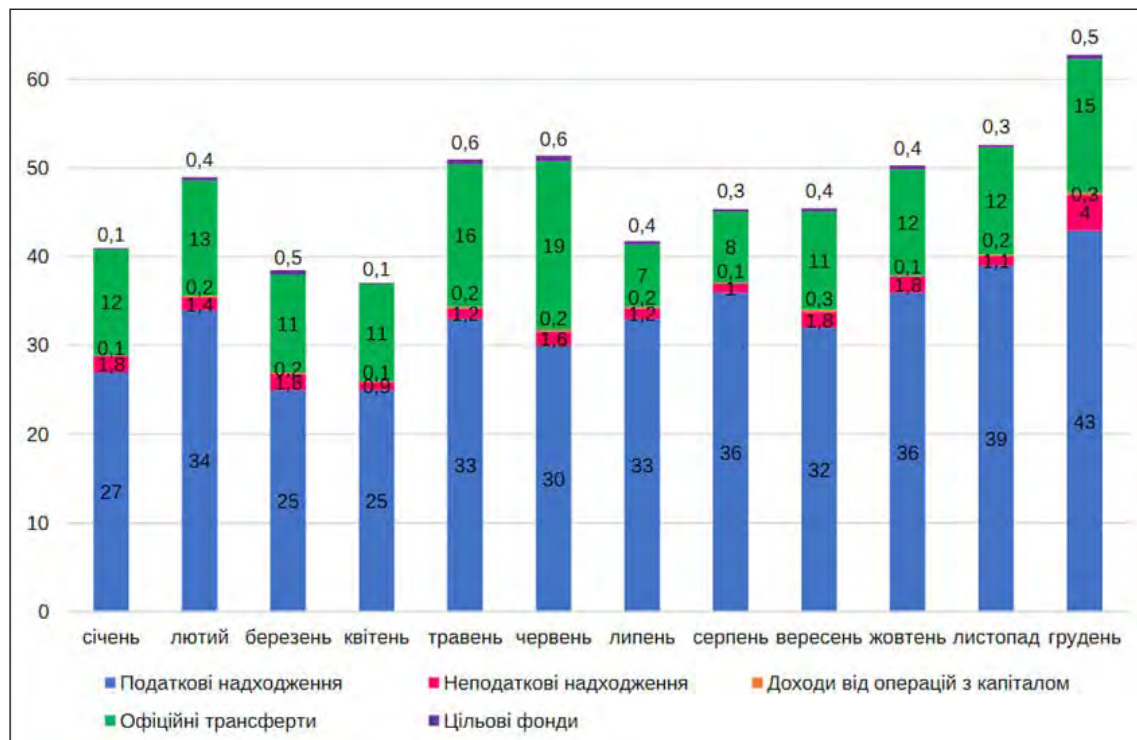

Рис. 1. Динаміка доходів місцевих бюджетів в Україні за 2022 р. за видами надходжень, млрд грн

Джерело: [7; 10]

виток бізнесу та адміністративну спроможність (м'яка інфраструктура);

– низький рівень контролю за фінансами господарюючих суб'єктів органами місцевого самоврядування є недостатнім, що веде до необліку легальної праці, недооцінки реальних торговельних оборотів та заниження плати за землю. Крім того, загальна корупція та бюрократія, які присутні на різних рівнях управління, погіршують фінансову ситуацію в ОТГ та в країні в цілому [11, с. 181–182].

Погодимось з тим, що автори пропонують комплекс заходів для поліпшення системи фінансового забезпечення місцевих органів, з яким варто погодитися. Серед цих заходів – забезпечення цільового використання коштів місцевих бюджетів, зокрема шляхом посилення контролю за їх витрачанням; вдосконалення системи регулювання міжбюджетних відносин, використання грантів від закордонних партнерів для досягнення цілей громади; та забезпечення доступності та впливу громадського суспільства на процес прийняття рішень та формування планів територіальної громади. [11, с. 182]. Можемо стверджувати, що підвищення фінансового потенціалу ОТГ залежить від успішності діяльності всіх суб'єктів економіки та ефективності управління фінансовими ресурсами на всіх етапах виробничо-господарської діяльності.

Отже, фінансове забезпечення ОТГ є важливим аспектом розвитку місцевого самоврядування. Однак, воно може стикатися з рядом проблем, які впливають на фінансову стійкість та ефективність діяльності ОТГ. Декілька з таких проблем та можливі шляхи їх вирішення описані нижче, зокрема:

– недостатні доходи (багато ОТГ можуть мати обмежені джерела доходів, зокрема з податків, зборів, та інших місцевих платежів. Це може обмежувати їх здатність фінансувати свої програми та послуги). Шляхи вирішення: розширення джерел доходів, залучення інвестицій тощо;

– нестабільність доходів (деякі ОТГ можуть стикатися з нестабільністю доходів через зміни економічних умов, зміни законодавства або інші фактори, що впливають на доходи громади. Це може призводити до неспроможності ОТГ планувати та забезпечувати сталий фінансовий розвиток). Шляхи вирішення: створення резервних фондів або резервних коштів, які можуть використовуватися в разі нестабільності доходів; розподілення ризиків, спрямованих на зміни доходів, шляхом розподілу джерел доходів на різні джерела тощо;

– недостатні ресурси (деякі ОТГ можуть стикатися з недостатністю ресурсів, таких як фінансові, технічні, людські та організаційні ресурси, що може обмежувати їх здатність ефективно функціонувати та надавати якісні послуги громадянам). Шляхи вирішення: оптимізація витрат, залучення зовнішніх ресурсів тощо;

– обмежені можливості залучення інвестицій (багато ОТГ мають обмежені можливості залучення інвестицій, особливо в тих випадках, коли інвестори не бачать комерційної привабливості або ризики вкладень в даний регіон). Шляхи вирішення: здійснення заходів для поліпшення комерційної привабливості свого регіону для інвесторів; встановлення партнерства з приватним сектором, що може допомогти залучити інвестиції в розвиток регіону тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, фінансове забезпечення ОТГ є складною задачею, зокрема в умовах обмежених ресурсів та економічних викликів. Проблеми, пов'язані з недостатнім фінансуванням, низьким рівнем податкових надходжень, обмеженими можливостями залучення зовнішніх джерел фінансування та відсутністю технічної та професійної підтримки, ускладнюють фінансову стабільність ОТГ.

Для вирішення цих проблем, ОТГ можна розглядати ряд шляхів, таких як раціоналізація витрат, розвиток економіки та залучення нових джерел доходів, залучення зовнішніх джерел фінансування, спробувати свої сили в отриманні грантових коштів, зміцнення фінансової дисципліни та відкритості. Важливо також сприяти розвитку місцевого підприємництва, розширювати можливості для збільшення податкових надходжень та шукати співпрацю з різними фінансовими організаціями та експертами. Також важливою і основною умовою для країни, яка є кандидатом на вступ до ЄС є залучення громадськості до процесу прийняття рішень щодо фінансового забезпечення громади, що сприятиме більшій відкритості, взаємодії та відповідальності в управлінні фінансами ОТГ.

На сьогодні, війна з РФ загальномує соціально-економічні ефекти фінансового забезпечення ОТГ в Україні. Саме вирішення проблем фінансового забезпечення ОТГ вимагає комплексного підходу, включаючи ефективне управління фінансами, розвиток економіки та залучення різних джерел фінансування. В майбутньому це може сприяти сталому розвитку ОТГ, забезпечуючи їх здатність виконувати свої функції та вирішувати потреби та очікування своїх мешканців.

Список літератури:

1. Західна О.Р., Скидан В.І. Фінансове забезпечення об'єднаних територіальних громад: проблеми та перспективні напрямки розвитку. *Regional economics and management*. 2021. № 4 (34). С. 47–51.
2. Мельничук Н.Ю. Проблеми та перспективи фінансового забезпечення місцевого самоврядування в Україні. *Економіка Криму*. 2011. № 1 (34). 78–81.
3. Гончаренко М.В. Фінансове забезпечення розвитку територій: теоретичний аспект. *Збірник наукових праць «Державне будівництво»*. 2012. № 2. С. 18–26.
4. Панасюк Л.В. Удосконалення механізму формування фінансових ресурсів місцевих органів влади з урахуванням світового досвіду. *Збірник наукових праць «Економіка та держава»*. 2009. № 1. С. 46–50.
5. Галько І.М. Теоретичні аспекти фінансового забезпечення розвитку територіальних громад в умовах децентралізації. *Збірник наукових праць «Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України»*. 2017. № 6 (128). С. 127–131.
6. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 14.05.2020 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 24.04.2023).

7. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. *Офіційна веб-сторінка*. URL: <https://decentralization.gov.ua/newgromada> (дата звернення: 24.04.2023).
8. Сидоренко С.В., Приходько І.П. Актуальні питання фінансування територіальних громад в контексті децентралізації. *Фінанси, банківська система та страхування в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку в кризовій економіці*. Дніпро, 2023. С. 54–56.
9. Дзямуніч М.І., Максим'як С.В. Формування економічної активності сільського населення в Україні. *Економіка та суспільство*. 2023. № 47. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2088> (дата звернення: 25.04.2023).
10. Подзізей О., Коробчук Т. Фінансове забезпечення відновлення конкурентоспроможності територіальних громад в Україні. *Економіка та суспільство*. 2023. № 48. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2188> (дата звернення: 25.04.2023).
11. Петрович А., Ситник Н. С. Фінансове забезпечення спроможності територіальних громад: проблеми та шляхи їх вирішення. *Збірник наукових праць «Фінанси, митна та податкова справа»*. Львів, 2019. С. 179–183.

References:

1. Zachidna O.R., Skydan U.I. (2021) Finansove zabezpechennia obiednanykh terytorialnykh hromad: problemy ta perspektyvni napriamky rozvytku [Financial support for united territorial communities: problems and prospective directions of development]. *Regional economics and management*, no. 4 (34), pp. 47–51.
2. Melnychuk N.Yu. (2011) Problemy ta perspektyvy finansovoho zabezpechennia mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini [Problems and prospects of financial support for local self-government in Ukraine]. *Economy of Crimea*, no. 1 (34), pp. 78–81.
3. Honcharenko M.V. (2012) Finansove zabezpechennia rozvytku terytorii: teoretychnyi aspekt [Financial support for territorial development: theoretical aspect]. *Collection of scientific works "State Building"*, no. 2, pp. 18–26.
4. Panasiuk L.V. (2009) Udoskonalennia mekhanizmu formuvannia finansovykh resursiv mistsevykh orhaniv vlady z urakhuvanniam svitovoho dosvidu [Improvement of the mechanism of formation of financial resources of local authorities taking into account world experience.] *Collection of scientific works "Economy and State"*, no. 1, pp. 46–50.
5. Hal'ko I.M. (2017) Teoretychni aspekty finansovoho zabezpechennia rozvytku terytorialnykh hromad v umovakh detsentralizatsii [Theoretical aspects of financial support for the development of territorial communities under conditions of decentralization]. *Collection of scientific works Socio-Economic Problems of Modern Period of Ukraine*, no. 6 (128), pp. 127–131.
6. Zakon Ukrainy "Pro dobrovolne obiednannia terytorialnykh hromad" № 157-VIII (2020 May 14) [Law of Ukraine "On voluntary consolidation of territorial communities" № 157-VIII (2020 May 14)]. *Official website of the VRU*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
7. Monitorynh protsesu detsentralizatsii vlady ta reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia [Monitoring of the process of decentralization of power and local self-government reform]. Available at: <https://decentralization.gov.ua/newgromada>
8. Sydorenko S.V., Prykhodko I.P. (2023) Aktualni pytannia finansuvannia terytorialnykh hromad v konteksti detsentralizatsii [Current issues of financing territorial communities in the context of decentralization]. *Finance, banking system and insurance in Ukraine: state, problems and prospects of development in a crisis economy*. Dnipro, pp. 54–56.
9. Dziamulych M.I., Maksymyak S.V. (2023) Formuvannia ekonomichnoi aktyvnosti silskoho naseleння v Ukraini [Formation of economic activity of rural population in Ukraine]. *Economy and Society*, no. 47. Available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2088>
10. Podzizey O., Korobchuk T. (2023) Finansove zabezpechennia vidnovlennia konkurentospromozhnosti terytorialnykh hromad v Ukraini [Financial support for the restoration of competitiveness of territorial communities in Ukraine]. *Economy and Society*, no. 48. Available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2188>
11. Petrovich A., Sytnyk N.S. (2019) Finansove zabezpechennia spromozhnosti terytorialnykh hromad: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia [Financial support for the capacity of territorial communities: problems and solutions]. *Collection of scientific works "Finance, Customs and Tax Affairs"*. Lviv, pp. 179–183.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-35>

УДК 336.22

Скорик М.О., Чемерис Т.Р.
Державний податковий університет

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ НА ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ УКРАЇНИ

Анотація. У статті проводиться аналіз впливу війни на Державний бюджет України. Проаналізовано структуру доходів Державного бюджету України за 2022 рік та виділено найвагоміші показники. Проаналізовано структуру видатків Державного бюджету України за 2022 рік та виділено пріоритетні показники. Проаналізовано митні надходження, а також пільги, що вплинули на надходження митних платежів до державного бюджету. Розглянуто та порівняно трансформації державного бюджету провідної країни світу під час II світової війни та тенденції, які проявилися в Україні після початку збройної агресії Росії проти нашої країни, виділено спільні та відмінні риси. Акцентовано увагу на державній підтримці суб'єктів господарювання, що сприятиме відновленню, появі нових та розвитку вже існуючих бізнесів. Встановлено, що впродовж війни урядом України внесено більше, ніж 160 змін до бюджетно-податкового законодавства, розглянуто їхній зміст з огляду на особливості бюджетного процесу і забезпечення бюджетної безпеки в період воєнного часу.

Ключові слова: державний бюджет, доходи, видатки, дефіцит, фінансова допомога, емісія грошей, податкові пільги, воєнний стан.

Skoryk Maryna, Chemerys Taisiia
State Tax University

ANALYSIS OF THE IMPACT OF A FULL-SCALE WAR ON THE STATE BUDGET OF UKRAINE

Summary. The article analyzes the impact of the war on the State Budget of Ukraine. The structure of revenues of the State Budget of Ukraine for 2022 was analyzed and the most important indicators were highlighted. The structure of expenditures of the State Budget of Ukraine for 2022 was analyzed and priority indicators were selected. Customs revenues, as well as benefits that affected the receipt of customs payments to the state budget, were analyzed. The transformation of the state budget of the world's leading country during the Second World War and the trends that appeared in Ukraine after the beginning of Russia's armed aggression against our country were examined and compared, common features were highlighted. Attention is focused on state support of business entities, which will contribute to the recovery, emergence of new and development of already existing businesses. It was established that during the war, the government of Ukraine made more than 160 changes to the budget and tax legislation, their content was considered in view of the peculiarities of the budget process and ensuring budget security during wartime. The article reveals trends in the use of state budgets of Ukraine since the beginning of the war. The status of state budget execution by revenues, expenditures, and the level of state borrowing in 2022 was analyzed. Further steps to improve the mechanisms of state financial assistance to business entities have been determined. Peculiarities of the work regarding the additional allocation of state budget funds to increase the defense capability of Ukraine, the fulfillment of social obligations to certain categories were considered persons who protect Ukraine. Superimposition of national trends in the field of the state budget on the global regularities of the functioning of military finances allows us to identify the main vectors of modification of the fiscal and budgetary policy of Ukraine and the adjustment of the activities of the central bank during the war for the independence of our state. The key tasks for all branches of government and progressive members of society during the armed struggle against the aggressor to support economic activity and maintain macro-financial stability in the country are highlighted.

Keywords: state budget, revenues, expenditures, deficit, financial assistance, money emission, tax benefits, martial law.

Постановка проблеми. Державний бюджет – це дзеркало соціально-економічного розвитку країни. Правильне здійснення бюджетного процесу забезпечує економічну та соціальну стабільність та, як наслідок, належний рівень життя населення. У бюджетній системі України простежується хронічний дефіцит, що у 2022 році цілком виправдано, адже у результаті повномасштабної війни, розв'язаної Росією проти України, щомісячний дефіцит бюджету України катастрофічно зріс. Тому в умовах воєнного стану в Україні як ніколи надзвичайно важливо забезпечити належне, оперативне та безперервне виконання державного бюджету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у вивчення проблем державного бюджету, у тому числі у період воєнного стану

зробили Т. Богдан, Я.І. Железняк, О.С. Децик, А. Водяний, В. Перун, А. Стещенко, В.Т. Касіян, О.М. Джигора, В. Андрущенко, О. Василик, Є.С. Овсянніков та інші.

Мета статті: дослідити наповнення дохідної та видаткової частини Державного бюджету України в період воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нікому в сучасному світі достовірно не відомо, як має працювати економіка під час війни. Адже принципи функціонування ринкової економіки мирного часу радикально відрізняються від принципів військової економіки, що, як наслідок, призводить до необхідності радикальної трансформації державного бюджету, фокусуючи основний відсоток видатків на оборону країни.

Якщо військові експерти світу захоплюються успіхами України на полі бою, макроекономіці – тим, як вдалося профінансувати бюджет. Тож, проаналізуємо надходження України, що наповнювали її бюджет у 2022 році.

Перш за все, важливо зазначити, що за рік у бюджет надійшло 1491,1 млрд грн, що не треба повертати, з них 480,6 млрд грантів, коштів донорів, які нам подарували [2].

Досліджуючи структуру доходів Державного бюджету України за 2022 рік (Рис. 1), можемо виділити найважливіші показники: кошти від закордонних країн і міжнародних організацій, податок на додану вартість з імпортованих товарів, власні надходження бюджетних установ.

Також від розміщення облігації внутрішніх державних позик на фінансування державного бюджету вдалося залучити до державного бюджету близько 666,9 млрд грн, у тому числі в іноземній валюті 103,9 млрд грн:

– шляхом випуску військових ОВДП залучено 597,2 млрд грн;

– НБУ надрукував ще 400,0 млрд гривень [2].

Аналізуючи митні надходження багато говорять про тотальне розчарування, неефективність та корупцію. Фактично Державна митна служба України у 2022 році забезпечила виконання індикативного показника надходжень митних платежів до державного бюджету на 56,9%, перерахувавши 300,8 млрд грн із запланованих 528,3 млрд грн. Чому не більше? Пропонуємо розібратися у цьому питанні [3].

Задля підтримки платників податків у розпал повномасштабної війни, а також максимального забезпечення доставлення всього необхідного українським цивільним та військовим, Верховною Радою України було прийнято низку законодавчих змін з питань пільгового оподаткування товарів, що ввозяться в Україну в умовах воєнного стану.

Основними звільненнями, вплинувими на надходження митних платежів до державного бюджету, стали:

– надання пільг зі сплати податків при імпорті товарів, не пов'язаних із протидією збройній агресії країни-окупанта, надані у квітні – червні 2022 року склали 42,1 млрд грн (зокрема пільги, надані при ввезенні автомобілів громадянами – 26,2 млрд грн; пільги «спрощенням» – 13,3 млрд грн; пільги зі сплати мита надані підприємствам – 2,6 млрд грн) [3];

– надання пільг при імпорті продукції оборонного призначення – 31,4 млрд грн, зокрема з них 4 млрд грн – відстрочення сплати митних платежів під час ввезення на митну територію України товарів, кінцевим отримувачем яких згідно з умовами договору визначено Міноборони, ЗСУ [3];

– пільги зі сплати акцизного податку при ввезенні сировини для виробництва інших підакцизних товарів (переважно тютюну) – 28,1 млрд грн [3];

– нові пільги, спрямовані на відновлення енергосистем та забезпечення громадян електроенергією – лише протягом листопада – грудня 2022 року обсяги наданих пільг склали 4,8 млрд грн, у тому числі з імпорту електрогенераторів – 3,8 млрд грн [3].

Враховуючи вищевикладене та умови воєнного часу, недоречно говорити про розчарування та неефективність.

Отже, загальна сума доходів Державного бюджету України в 2022 році становила 1 787,4 млрд, а головними джерелами фінансування виступили:

1. Гранти та кредити від зовнішніх партнерів.
2. Податки + митниці + держпідприємства.
3. Національний банк України.
4. Купівля військових облігацій внутрішніх державних позик банками, юрособами та громадянами.

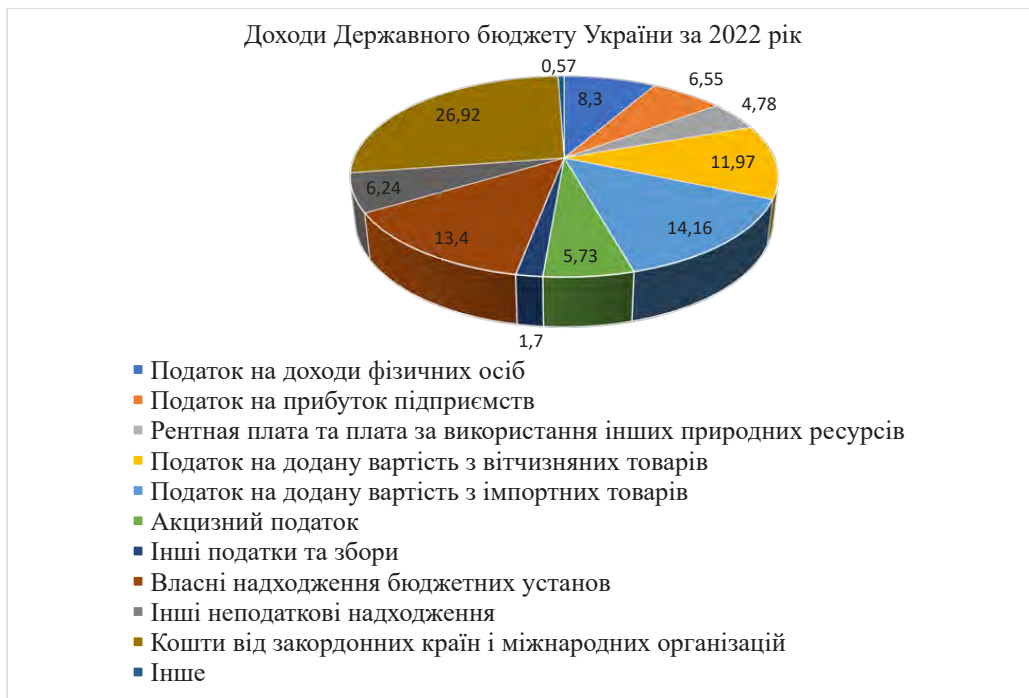

Рис. 1. Доходи Державного бюджету України за 2022 рік

Джерело: розроблено автором за даними [1]

Початок повномасштабної війни призвів до колосальних витрат на ведення збройної боротьби з агресором і фінансування соціально-економічних потреб країни. З кінця лютого 2022 року обсяг бюджетних витрат був переорієнтований на першочергове фінансування військових потреб.

Для кращого розуміння, побудуємо діаграму витраток Державного бюджету України за 2021 та 2022 роки (рис. 2 та 3).

Одразу простежуємо радикальні зміни спрямованості витраток. До війни пріоритетність належала наступним категоріям: соціальний захист та соціальне забезпечення, загальнодержавні функції, міжбюджетні трансферти, еконо-

мічна діяльність, громадський порядок, безпека, судова влада. Після початку воєнних дій пріоритетність належить наступним категоріям: оборона, громадський порядок, безпека, судова влада, соціальний захист та соціальне забезпечення. На оборону в мирний час було виділено 8,56% бюджету, у воєнний час показник збільшився на 33,64% і у 2022 році становив 42,2% витраток Державного бюджету України.

Скрутне становище змусило Верховну Раду України на засіданні 15 серпня 2022 року ухвалила в цілому законопроект про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік». Законом передбачено збіль-

Рис. 2. Витатки Державного бюджету України за 2021 рік

Джерело: розроблено автором за даними [4]

Рис. 3. Витатки Державного бюджету України за 2022 рік

Джерело: розроблено автором за даними [5]

шення видатків загального фонду державного бюджету на 270 180,9 млн грн через здійснення додаткових внутрішніх запозичень [6].

Закон передбачає збільшення видатків на пріоритетні у воєнний час ніші:

1. Національну безпеку та оборону.
2. Мобілізаційну підготовку галузей національної економіки України.
3. Поповнення резервного фонду державного бюджету.

Загалом, видатки бюджету у воєнний 2022 рік складали 2 705 млрд грн. Тобто на трильйон більше, ніж планували витратити в мирний час. Найбільші видатки очікувано були у грудні, коли закривалися всі борги, становили 411,8 млрд грн [5].

Чи можна вважати вищевикладені процеси та пільгові пропозиції «природними» та «доречними» для умов воєнного стану та що відбувалося в інших країнах світу під час ведення військових дій?

Деструктивний вплив війн змушував держави приймати виняткові фінансові заходи, підкріплені бюджетними дефіцитами та державними боргами у вражених країнах. Як приклад, під час II світової війни державні видатки європейських країн зросли до 40-70% їх національного доходу. У США видатки військового спрямування збільшилися з 1,4% ВВП у 1940 р. до 37% ВВП у 1945 р. А дефіцит федерального бюджету США підвищився з рівня 3% ВВП у 1939 р. до 27,5% ВВП у 1943 р. [7].

Загалом, трансформація державних бюджетів США під час II світової війни можна охарактеризувати так:

1. Збільшення видатків держави, що досягли пікових значень.
2. Податковими надходженнями, не дивлячись на їх поступове збільшення, вдавалося покрити лише невеликий приріст державних видатків.
3. Державні видатки значно скоротилися після закінчення війти, проте податкове навантаження не зменшувалося пропорційно, призводячи до профіциту бюджету впродовж кількох років.
4. Центральним банком контролювалася вартість державних запозичень.

Наслідки розпочатої проти України війни стали наступні тенденції у сфері державного бюджету:

1. Вагомі збільшення державних сумарних видатків бюджету, а також частки бюджетного фінансування сектору безпеки і оборони.
2. Номінальне зниження доходів бюджету, викликане наданням податкових пільг українському бізнесу та звуженням економічної діяльності.
3. Активне залучення державних позик.
4. Інтенсифікація грантово-кредитної підтримки від зовнішніх офіційних кредиторів.
5. Випуск внутрішніх військових облігацій Урядом.
6. Залучення емісійних ресурсів центрального банку.

Отже, порівнюючи тенденції, що виникли в Україні, та закономірності функціонування воєнних бюджетів у провідній країні світу, можемо виокремити наступне:

1. Суттєве збільшення видатків бюджету є цілком виправданим та природним у воєнний час та носить вкрай необхідне значення для збереження життєздатності держави, проте це не

має виключає дотримання режиму суворої економії бюджетних коштів.

2. Надання державних грантів для започаткування малого бізнесу під час війни не мають прецедентів у світовій практиці.

3. Емісійне фінансування дефіциту бюджету є цілком природним та загальноприйнятим способом фінансування під час війни. Однак частка грошової емісії серед джерел фінансування дефіциту у країнах, що зберегли макрофінансову стабільність, не перевищувала 20%, у той час, як в Україні станом на початок липня даний показник досягав 40%. Висока частка емісії свідчить про необхідність активізувати ще більше зусиль на дипломатичному фронті для залучення зовнішньої фінансової допомоги. Адже надмірна емісія може стати поштовхом до інфляції, яка за 2022 рік зросла на 16,6% [7].

4. Заниження ставок податків та тривалі пільги населенню та бізнесу, що не перебувають у зоні активних бойових дій, хоча й стали неабиякою допомогою громадянам, проте є аномалією для воюючої країни, адже позбавляє державу вкрай необхідних ресурсів. Більш природним та прийнятним для держави є зростання ставок податків та введення їх прогресивної шкали.

5. Важливою функцією центрального банку у воєнній економіці є зниження вартості державних запозичень через проведення операцій відкритого ринку та впровадження заходів валютного контролю з орієнтацією на забезпечення фінансових потреб держави. На жаль, в Україні цього не відбувається, а облікову ставку Національного банку (що є орієнтиром для доходності короткострокових ОВДП) з червня підвищено в 2,5 рази [7].

Висновки. Основним завданням у період збройної боротьби з агресором є забезпечення безперервного наповнення державного бюджету, виконання державою її ключових функцій, пріоритетизація спрямування фінансових ресурсів на оборону держави та утримання макрофінансової стабільності в країні.

Теоретично, профінансувати державні видатки у воєнний час можливо наступними способами:

1. Підвищенням податків.
2. Скороченням видатків, що не пов'язані з військовими цілями.
3. Допомога від закордонних країн та міжнародних організацій.
4. Запозичення у інвесторів/кредиторів.
5. Емісією грошей.

Уряд України ухвалив низку нормативно-правових актів, що стосуються окремих питань формування та виконання державного та місцевих бюджетів, а також ведення бюджетного процесу у період дії воєнного стану, що спрощують бюджетні процедури. Встановлено, що впродовж дії воєнного стану урядом України затверджено більше, ніж 160 змін до Бюджетного та Податкового кодексів.

Порівнявши національні тенденції та закономірності функціонування воєнних фінансів у провідних країнах світу, зробили висновок, що надання тривалих податкові пільги населенню і бізнесу, що не перебувають у зоні активних бойових дій, є аномалією для країни у стані війни. Також потрібно звернути увагу на надмірну емісію грошей для запобігання інфляції.

Список літератури:

1. Доходи державного бюджету України в 2022 р. Київ, 2023. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income/2022/> (дата звернення: 21.04.2023).
2. Железняк Я. Бюджет війни. Як Україна фінансувала видатки у 2022 році. *LB.ua Дорослий погляд на світ*. 2023. URL: https://lb.ua/economics/2023/01/05/541454_byudzheth_viyni_yak_ukraina_finansovala.html (дата звернення: 20.04.2023).
3. У 2022 році Держмитслужба перерахувала до держбюджету 300,8 млрд грн: чому не більше? Київ, 2023. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/u-2022-rotsi-derzhmitsluzhba-pererakhuvava-do-derzhbiudzhetu-3008-mlrd-grn-chomu-ne-bilshe-1062> (дата звернення: 20.04.2023).
4. Видатки державного бюджету України в 2021 р. Київ, 2023. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2021/> (дата звернення: 21.04.2023).
5. Видатки державного бюджету України в 2022 р. Київ, 2023. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2022/> (дата звернення: 21.04.2023).
6. Стешенко А. Нардепи змінами до бюджету збільшили видатки на понад 270 млрд гривень, з них на оборону – 269,4 млрд. *LB.ua Дорослий погляд на світ*. 2022. URL: https://lb.ua/economics/2022/08/15/526308_nardepi_zminami_byudzhetu_zbilshili.html (дата звернення: 19.04.2023).
7. Богдан Т. Военні фінанси: що повинна робити держава. *LB.ua Дорослий погляд на світ*. 2023. URL: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/523270_voienni_finansi_shcho_povinna_robity.html (дата звернення: 22.04.2023).

References:

1. Revenues of the state budget of Ukraine in 2022. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income/2022/> (accessed April 22, 2023).
2. Zheleznyak Ya. (2023) Byudzheth viyny. Yak Ukrayina finansovala vydatky u 2022 rotsi? [War budget. How did Ukraine finance expenses in 2022?]. *LB.ua An adult view of the world*. Available at: https://lb.ua/economics/2023/01/05/541454_byudzheth_viyni_yak_ukraina_finansovala.html (accessed April 22, 2023).
3. In 2022, the State Customs Service transferred UAH 300.8 billion to the state budget: why not more? Available at: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/u-2022-rotsi-derzhmitsluzhba-pererakhuvava-do-derzhbiudzhetu-3008-mlrd-grn-chomu-ne-bilshe-1062> (accessed April 19, 2023).
4. Expenditures of the state budget of Ukraine in 2021. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2021/> (accessed April 21, 2023).
5. Expenditures of the state budget of Ukraine in 2022. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2022/> (accessed April 21, 2023).
6. Steshenko A. (2022) Nardepy zminamy do byudzhetu zbil'shyly vydatky na ponad 270 mlrd hryven', z nykh na obronu – 269,4 mlrd [People's Deputies increased expenditures by more than 270 billion hryvnias with changes to the budget, of which 269.4 billion were spent on defense]. *LB.ua An adult view of the world*. Available at: https://lb.ua/economics/2022/08/15/526308_nardepi_zminami_byudzhetu_zbilshili.html (accessed April 19, 2023).
7. Bohdan T. (2023) Voyenni finansy: shcho povynna robyty derzhava? [Military finances: what should the state do?]. *LB.ua An adult view of the world*. Available at: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/523270_voienni_finansi_shcho_povinna_robity.html (accessed April 22, 2023).

ІНСТИТУТИ СПІЛЬНОГО ІНВЕСТУВАННЯ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Анотація. У статті розглянуто основні концепції щодо виникнення інститутів спільного інвестування. Окреслено цілі діяльності інститутів спільного інвестування. Наведено класифікацію інститутів спільного інвестування за Законом України «Про інститути спільного інвестування». Розглянуто переваги та недоліки інститутів спільного інвестування. Окреслено основні функції інститутів спільного інвестування. Охарактеризовано поділ інвестиційних фондів за стратегією інвестування. Обґрунтовано важливість компанії з управління активами у діяльності інститутів спільного інвестування. Проаналізовано кількість визнаних інститутів спільного інвестування в Україні, їх активи впродовж 2019–2022 років та кількість компаній з управління активами. Зазначено основні аспекти, які перешкоджають активному розвитку діяльності інститутів спільного інвестування. Окреслено шляхи вирішення проблем діяльності інститутів спільного інвестування та висвітлено твердження, що подальший розвиток цих інститутів може зміцнити фінансову систему країни і сприяти зростанню довіри та привабливості для інвесторів, як внутрішніх, так і зовнішніх.

Ключові слова: інститути спільного інвестування, активи, Компанія з управління активами, цінні папери, інвестиції.

Tataryn Nataliia, Pylat Marta

Ivan Franko National University of Lviv

JOINT INVESTMENT INSTITUTIONS OF UKRAINE: ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Summary. The article discusses the main concepts regarding the emergence of joint investment institutions. The goals of joint investment institutes are outlined. The classification of joint investment institutes according to the Law of Ukraine "On Joint Investment Institutes" is given. The main law regulating the activities of joint investment institutions in Ukraine is characterized. Advantages and disadvantages of joint investment institutions are considered. The main functions of joint investment institutions are outlined. The concept of investment strategy and its importance for the activity of joint investment institutes is presented. The division of investment funds by investment strategy is characterized. The importance of the asset management company in the activities of joint investment institutions is substantiated and its definition is provided. The number of recognized joint investment institutions in Ukraine, their assets during 2019–2022, and the number of asset management companies were analyzed. The results are summarized regarding the characteristics of the level of development of joint investment institutions in Ukraine and the main indicators of their activity. The main aspects that prevent the active development of joint investment institutes are indicated, the main of which are an imperfect regulatory framework, the problem of transparency and information availability, the state of development of the stock market, the level of financial literacy of the population and the lack of reliable financial instruments. The ways of solving the problems of joint investment institutes are outlined and the statement that the further development of these institutes can strengthen the country's financial system and contribute to the growth of trust and attractiveness for investors, both domestic and foreign, is highlighted. The importance and role of joint investment institutions in the activity of the financial market is substantiated. It is noted that with the existing support of the government, a favorable investment climate and the continuation of reforms, joint investment institutions can provide additional opportunities for the development of the Ukrainian economy and the creation of new jobs.

Keywords: joint investment institutes, assets, Asset Management Company, securities, investments.

Постановка проблеми. Інститути спільного інвестування, такі як інвестиційні фонди, пенсійні фонди, взаємні фонди тощо, відіграють важливу роль у фінансовій системі та економіці України. Інститути спільного інвестування є ключовими учасниками фінансового ринку. ІСІ можуть акумулювати велику частку інвестиційних ресурсів, інновацій, ключових галузей економіки та стати основним джерелом фінансування. Спільне інвестування виступає як посередник між інвестором та одержувачем інвестицій. Однією з основних переваг інститутів спільного інвестування є диверсифікація ризиків. Вони дозволяють інвесторам спільно вкладати кошти в різноманітні активи та цінні папери, такі як акції, облігації, нерухомість тощо. Це допомагає зменшити ризик втрати капіталу через

розподіл інвестицій на різні активи та ринки. Дослідження спільного інвестування є надзвичайно актуальним для розвитку фінансової системи нашої держави, залучення капіталу та стимулювання економічного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою діяльності інститутів спільного інвестування в Україні займалися такі вітчизняні науковці, як Котенко Н., Бондаренко А., Клименко К., Змієнко М., Луців Б., Науменкова С., Федулова Л., Зелінський Г., Городніченко Ю. та ін. Однак, попри величезну кількість праць як зарубіжних так і вітчизняних науковців, даний процес потребує ще вдосконалення та вивчення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження інститутів спільного інвестування в Україні є надзвичай-

но важливим та актуальним, проте стикається з деякими проблемними питаннями на своєму шляху. Українські інститути спільного інвестування можуть стикатися з проблемою недостатньої прозорості, особливо щодо діяльності фондів та їхніх інвестиційних стратегій. Україна може стикатися з викликами у сфері регулювання, такими як нестабільність законодавства, недостатня координація між різними регуляторами та відсутність ефективного механізму захисту прав інвесторів. Недостатня розвиненість ринку капіталу в Україні може ускладнювати дослідження інститутів спільного інвестування. Саме тому більш детальне дослідження та вивчення цих проблем дозволить підвищити ефективність діяльності інститутів спільного інвестування в Україні.

Мета статті. Головною метою статті є дослідження особливостей діяльності інститутів спільного інвестування в Україні, аналіз їх сучасного стану та перспективи розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування та розвиток механізму акумуляції капіталу є передумовою побудови стійкої та здатної до оперативного реагування економічної системи. Однією з найперспективніших форм здійснення інвестицій в національну економіку є використання інвестиційних фондів, зокрема інститутів спільного інвестування (ІСІ). У сучасній економіці існує декілька концепцій виникнення інвестиційних фондів, а саме:

– виникнення першого інвестиційного фонду відбулося у Бельгії у 1822 році, коли було створено перший фонд взаємного інвестування;

– батьківщиною інвестиційних фондів є Сполучені Штати Америки, дату їх виникнення пов'язано зі створенням у 1924 році першого американського пайового фонду – Massachusetts Investory Trust;

– першим інвестиційним фондом був Eendragt Maakt Magt, створений у 1774 році Едріаном Ван Кетвічем. Саме цей фонд став прототипом усіх інших європейських (а потім і американських) фондів спільного інвестування.

В Україні перший інвестиційний фонд було зареєстровано у 1994 році, але фактично дана сфера фінансових послуг почала розвиватися після прийняття у 2001 році Закону України

«Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» [1].

На сьогоднішній день цей Закон спрямований на забезпечення залучення та ефективного розміщення фінансових ресурсів інвесторів і визначає правові та організаційні основи створення, діяльності, припинення суб'єктів спільного інвестування, особливості управління активами зазначених суб'єктів, встановлює вимоги до складу, структури та зберігання таких активів, особливості емісії, обігу, обліку та викупу цінних паперів інститутів спільного інвестування, а також порядок розкриття інформації про їх діяльність. У Законі України «Про інститути спільного інвестування» зазначено, що інститут спільного інвестування – корпоративний або пайовий фонд [2].

В основному спільне інвестування – це діяльність інвестиційного фонду, спрямована на залучення коштів інвесторів з метою подальшого фінансування реалізації глобальних інвестиційних проєктів, придбання інвестиційно-привабливих активів для їх перепродажу або володіння.

Ціль діяльності ІСІ – залучення коштів інвесторів та їх інвестування в активи, з метою отримання прибутку від провадження діяльності спільного інвестування, забезпечення прибутковості вкладень та приросту інвестицій, вкладених учасниками (інвесторами) [3].

Розглянемо класифікацію інститутів спільного інвестування за Законом України «Про інститути спільного інвестування» (табл. 1).

Класифікація інститутів спільного інвестування досить розширена на сьогоднішній день. Проте варто розглянути також переваги та недоліки інвестиційних фондів (табл. 2).

В основному головна перевага інвестиційного фонду полягає в тому, що інвестор, долучаючись до колективного інвестування з відносно невеликими коштами, користується всіма перевагами професійного управління на фондовому ринку. Навіть невелика сума, інвестована через фонд, буде диверсифікована. Це означає, що активи фонду вкладаються не в один (в невелику кількість) цінних паперів, що дозволяє знизити ризик.

Інститути спільного інвестування виконують ряд функцій, які є надзвичайно важливими для розвитку фінансового ринку та економічного зростання України загалом (рис. 1).

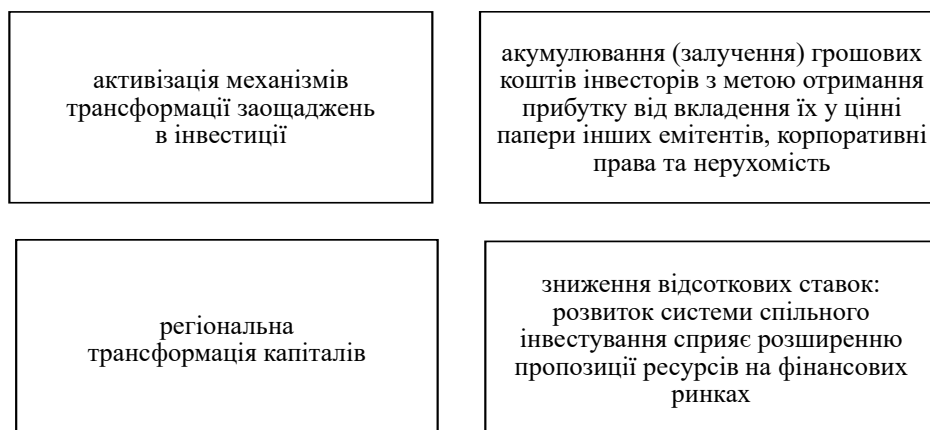

Рис. 1. Функції інститутів спільного інвестування

Джерело: складено на основі [4]

Класифікація інститутів спільного інвестування

Ознака класифікації	Види
За організаційною формою	Корпоративний інвестиційний фонд (КІФ). Фонд такого виду створюється у формі відкритого акціонерного товариства та залучає кошти інвесторів шляхом випуску та продажу акцій. Він є юридичною особою, його засновниками можуть виступати як фізичні так і юридичні особи. Свідомством участі у такому фонді – володіння його акціями, які дають право інвесторам отримувати дохід, брати участь прийнятті рішень відносно діяльності фонду, зміни його керівництва, додаткової емісії акцій, тощо.
	Пайовий інвестиційний фонд (ПІФ). Це фонд, який становить собою суму коштів вкладників, залучених шляхом випуску та продажу інвестиційних сертифікатів; не є юридичною особою. Він створюється та знаходиться в управлінні Компанії з управління активами (КУА). Свідомством участі у фонді є володіння його інвестиційними сертифікатами, що дають право інвесторам отримувати дохід, контролювати діяльність фонду.
За періодичністю викупу цінних паперів у інвесторів	Фонд відкритого типу. Це інвестиційний фонд, Компанія з управління активами якого бере на себе зобов'язання в будь-який час на вимогу інвестора викупити у нього цінні папери фонду (акцію або інвестиційний сертифікат) за ціною, відповідною до вартості чистих активів фонду на день звернення інвестора.
	Фонд закритого типу. Це інвестиційний фонд, який створюється на певний період часу. КУА такого фонду викупає цінні папери фонду тільки по закінченню дії цього терміну за ціною, відповідною до вартості чистих активів фонду на момент прийняття рішення про закриття фонду.
	Фонд інтервального типу. Це інвестиційний фонд, Компанія з управління активами якого бере на себе зобов'язання викупити цінні папери фонду тільки у встановлені інтервали часу (не рідше рази на рік) за ціною, відповідною до вартості чистих активів фонду на день звернення інвестора.
За ступенем державного регулювання	Диверсифікованого виду. Це фонд (ІСІ), що інвестує в різні типи фінансових інструментів в пропорціях, що встановлені законодавством. Є найнадійнішим, хоча високі вимоги, що до нього встановлюються, звужують маневреність фонду, обмежують його можливості з інвестування коштів та, відповідно, роблять його менш дохідним.
	Недиверсифікованого виду. Недиверсифікований фонд (ІСІ) не обмежений законодавством щодо здійснення своїх інвестицій. Такі фонди можуть бути більш дохідними та більш ризикованими для інвесторів, ніж диверсифіковані, оскільки не мають обмежень щодо фінансових інструментів, в які можуть вкладати свої кошти.
За способом розміщення цінних паперів	Фонд з публічним розміщенням (відкритого типу). Розміщує цінні папери шляхом публічної пропозиції – оголошення про відкритий продаж цінних паперів, зробленого в засобах масової інформації, а також в будь-який інший спосіб та зверненого до невизначеної кількості осіб.
	Фонд з приватним (закритим) розміщенням (закритого типу). Розміщує цінні папери без відкритого продажу шляхом безпосередньої пропозиції цінних паперів попередньо визначеному колу осіб.

Джерело: складено на основі [2]

Таблиця 2

Переваги інвестиційних фондів	Недоліки інвестиційних фондів
Надання клієнту всіх необхідних рекомендацій і консультацій професіоналів, юридичної допомоги.	Складно спрогнозувати рівень прибутковості в інвестиційному фонді.
Немає необхідності у вивченні фінансових інструментів і особливостей інвестиційного ринку.	Велика ймовірність потрапитися на виверти шахраїв.
Професійне управління грошовими коштами вкладника з боку професійних керуючих, що мають необхідні для інвестиційної роботи інструменти, навички і знання.	При невмілих діях керівників інвестори можуть зазнати серйозних збитків.
Отримання більшого прибутку за рахунок великих спільних інвестицій.	Повинен пройти досить довгий період часу, поки інвестиції починають окупатися.
Постійна диверсифікація інвестиційних портфельів.	Інвестори ніяк не можуть вплинути на прийняття рішень з боку керуючих фондом.
Контроль діяльності інвестиційних фондів з боку держави.	Як правило, комісія за послуги у багатьох інвестиційних фондів занадто висока.

Джерело: [4]

Для інститутів спільного інвестування Стратегія інвестицій – складений план інвестора щодо управління своїми інвестиційними проектами. Можемо ґрунтувати це як розподіл грошей для купівлі та продажу активів з метою отримання доходу. Такі дії проводяться на основі особистих цілей, толерантності до ризику та майбутньої потреби в грошах.

Відсутність чіткого плану може стати причиною посереднього результату та розчарування у роботі

на фондовому ринку. Величезним плюсом стратегічного інвестування є гнучкість. Якщо перша стратегія не підійде, то завжди можна її поміняти. Але робити це потрібно максимально грамотно, оскільки за кожне рішення доводиться платити, а іноді високу ціну. Поділ інвестиційних фондів за стратегією інвестування відображено в таблиці 3.

Заробіток інвестора полягає в тому, що активи фонду, якими управляє компанія з управління

Поділ інвестиційних фондів за стратегією інвестування

Консервативна стратегія	Збалансована стратегія	Агресивна стратегія
Такі фонди призначені інвесторам, що не готові ризикувати та віддають перевагу збереженню вкладених коштів при невисокому рівні потенційної доходності. Основним об'єктом інвестицій є облигації – інструменти з фіксованою доходністю, що приносять порівняно невеликий, але стабільний та передбачуваний дохід.	Для інвесторів, які націлені на отримання більшого прибутку, ніж може запропонувати фонд з консервативною стратегією. При цьому інвестори погоджуються на трохи вищий ризик. Основним об'єктом інвестицій є акції та облигації.	Призначена інвесторам, які готові ризикувати заради підвищеного доходу. Основним об'єктом інвестицій є акції.

Джерело: [6]

активами, ростуть у ціні. Реальний прибуток виникає в той момент, коли інвестор продає папери фонду (акції або сертифікати) та отримує гроші.

Компанія з управління активами інституційних інвесторів (КУА) – це господарське товариство, яке здійснює професійну діяльність з управління активами інститутів спільного інвестування на підставі ліцензії, що видається Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку [7].

Розглянемо ситуацію на ринку спільного інвестування в Україні на сучасному етапі.

Дослідимо динаміку кількості діючих в Україні інститутів спільного інвестування у 2019–2022 рр. (рис. 2).

Дослідивши дані Української Асоціації Інвестиційного Бізнесу, можемо побачити на рис. 2 тенденцію до збільшення інститутів спільного інвестування в Україні протягом досліджуваного періоду.

У 2019 році кількість визнаних інститутів спільного інвестування складала 1326 ІСІ. У 2020 році дана кількість зросла на 11,5% і становила 1478 ІСІ. У 2021 році кількість ІСІ зросла на 233 і становила 1711 інститутів спільного інвестування. У 2022 році простежуємо найбільшу кількість ІСІ впродовж 2019–2022 рр., що становить 1742 ІСІ.

Також варто розглянути динаміку активів, які знаходяться в управлінні інститутів спільного інвестування, що неабияк важливо при дослідженні діяльності ІСІ (рис. 3).

Проаналізувавши дані Української Асоціації Інвестиційного Бізнесу та розглянувши дану діаграму, можемо чітко побачити, що протягом досліджуваного періоду активи визна-

них інститутів спільного інвестування суттєво збільшувались. У 2019 році обсяг активів ІСІ складав 339 129,8 млн грн, а у 2020 році зріс на 75 063,05 млн грн і становив відповідно 414 192,85 млн грн. У 2021 році обсяг активів значно зріс порівняно з попереднім роком і становив 520 437,12 млн грн. У 2022 році обсяг активів зріс на 14 481,31 млн грн.

Компанії з управління активами є неабиякими важливими учасниками ринку спільного інвестування. На рис. 4. розглянемо динаміку кількості діючих в Україні компаній з управління активами у 2019–2022 рр.

Розглянувши дану діаграму, чітко бачимо, що на початок досліджуваного періоду кількість компаній з управління активами становила 293 КУА. У 2020 році ця кількість зросла на 10 КУА і становила 303. У 2021 році кількість компаній з управління активами також збільшилась і становила 312. Проте у 2022 році кількість компаній з управління активами зменшилась на 12.

Рівень розвитку інститутів спільного інвестування в Україні можна охарактеризувати як помірний, але з потенціалом для подальшого зростання. Україна активно розвиває свою фінансову систему та інвестиційну індустрію, але є кілька факторів, які впливають на рівень розвитку цих інститутів, а саме: регуляторна база, прозорість та інформаційна доступність, стан розвитку фондового ринку, рівень фінансової грамотності населення.

Варто зазначити, що розвитку діяльності інститутів спільного інвестування також перешкоджають:

- брак надійних фінансових інструментів;
- відсутність широкого спектру інвестиційних продуктів, що також уповільнює темпи збору коштів;

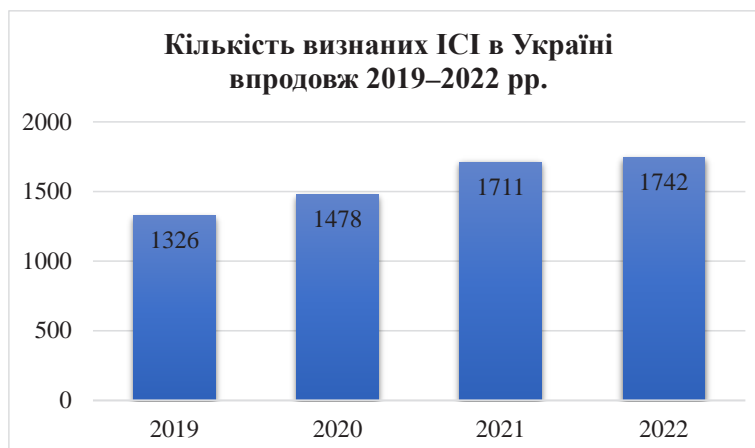

Рис. 2. Кількість визнаних ІСІ в Україні впродовж 2019–2022 рр.

Джерело: складено на основі [8]

Рис. 3. Активи визнаних ІСІ в управлінні впродовж 2019–2022 рр., млн грн

Джерело: складено на основі [8]

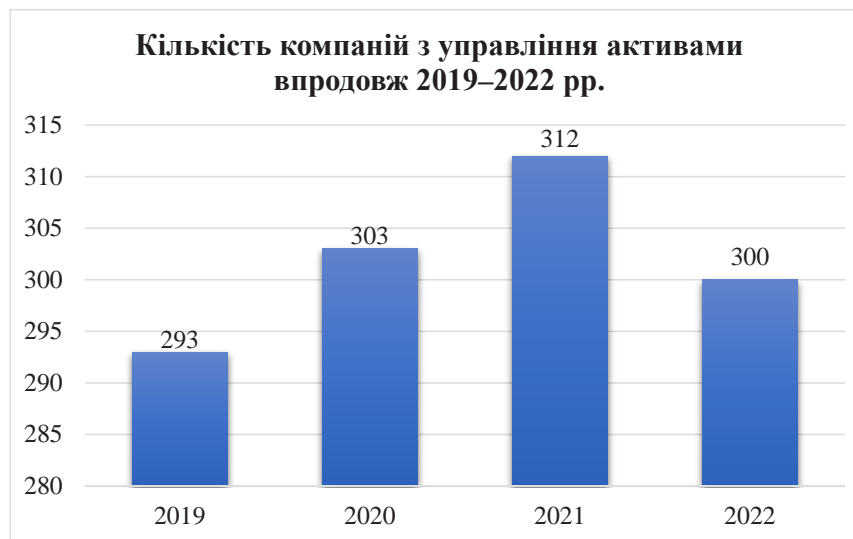

Рис. 4. Кількість компаній з управління активами впродовж 2019–2022 рр.

Джерело: складено на основі [8]

– тривалий процес реєстрації документів при купівлі цінних паперів ІСІ, що робить інвестиції незручними для певних учасників;

– відносно високі витрати для учасників ІСІ;

– недостатня кількість ліквідних активів на національному ринку.

Для вирішення вищенаведених проблем варто: провести кампанію з популяризації ІСІ шляхом інформування громадськості про можливості цих установ; урізноманітнити спектр інвестиційних продуктів; спростити процедуру реєстрації придбання цінних паперів ІСІ; збільшити кількість ліквідних активів на національному ринку; забезпечити якісне регулювання фондової біржі у сфері спільного інвестування та забезпечити прозорість звітної інформації про діяльність ІСІ [9].

Розвиток інститутів спільного інвестування обов'язково має супроводжуватися підвищенням його надійності, доступності та затребуваності серед широкого кола населення. Інститути спільного інвестування, з одного боку, мають виступити основним акумулятором середньострокових і довгострокових фінансових ресурсів населення

на фондовому ринку, але з іншого боку – повинен виконувати свою соціальну функцію перед населенням і державою, підтримуючи і підвищуючи рівень добробуту громадян, тим самим знижуючи навантаження на держбюджет [10].

Незважаючи на деякі виклики, інститути спільного інвестування в Україні продовжують розвиватися, пропонуючи різноманітні інвестиційні продукти та послуги. Додаткові реформи, сприятливе інвестиційне середовище та зростання фінансової грамотності можуть сприяти подальшому розвитку цих інститутів у майбутньому.

Висновки і пропозиції. Отже, інститути спільного інвестування в Україні мають значний потенціал і перспективи для подальшого розвитку. Вони можуть стати важливим інструментом для залучення інвестицій, стимулювання економічного зростання та розвитку фінансового ринку. Проте, для досягнення повного потенціалу інститутів спільного інвестування необхідні вдосконалення в таких аспектах, як регуляторна база, прозорість, інформаційна доступність та фінансова грамотність серед населення, спро-

щення процесу реєстрації документів при купівлі цінних паперів ІСІ.

Проаналізувавши дані Української Асоціації Інвестиційного Бізнесу, можемо стверджувати, що кількість визнаних інститутів спільного інвестування зростає на сьогоднішній день. Разом з ними зростають обсяги активів та кількість Компаній з управління активами. За період 2019–2022 рр., кількість КУА зменшилась лише у 2022 році.

За наявної підтримки влади, сприятливого інвестиційного клімату та продовження реформ, інститути спільного інвестування можуть забезпечити додаткові можливості для розвитку української економіки та створення нових робочих місць. Подальший розвиток цих інститутів може зміцнити фінансову систему країни і сприяти зростанню довіри та привабливості для інвесторів, як внутрішніх, так і зовнішніх.

Список літератури:

1. Змієнко М.О. Інститути спільного інвестування: сутність, сучасний стан, проблеми та перспективи. 2011. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/4693/1/28.pdf> (дата звернення: 27.05.2023).
2. Закон України «Про інститути спільного інвестування» від 28.04.2023 2970-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text> (дата звернення: 27.05.2023).
3. Які бувають інститути спільного інвестування. *Investandem* : веб-сайт. URL: https://itandem.com.ua/classification_of_corporate_funds/ (дата звернення: 28.05.2023).
4. Інвестиційні фонди: чим є і як працюють. *Fibi* : веб-сайт. URL: <https://fibi.tech/wiki/investicijni-fondi-chim-ye-i-yak-pracyuyut> (дата звернення: 28.05.2023).
5. Клименко К.В. Інститути спільного інвестування: сутність, функції та місце в економічній системі. *Ефективна економіка*. 2013. № 3.
6. Стратегії інвестування в цінні папери. *Freedom finance*: веб-сайт. URL: <https://ffin.ua/blog/articles/investopediia/post/strategii-investuvannia-v-tsinni-papery> (дата звернення: 29.05.2023).
7. Компанія з управління активами та інвестиційний фонд. *Управління активами – компанія «СОЛДИС»* : веб-сайт. URL: <http://www.soldis.com.ua/uk/node/237> (дата звернення: 29.05.2023).
8. Квартальні та річні огляди ринку. *Українська Асоціація Інвестиційного Бізнесу* : веб-сайт. URL: <https://www.uaib.com.ua/analituaib/publ-ici-quart?date=2021-12-31> (дата звернення: 29.05.2023).
9. Котенко Н.В., Бондаренко А.І. Аналіз діяльності інститутів спільного інвестування в Україні : *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми*. 2022. С. 30–32.
10. Городніченко Ю. Діяльність інститутів спільного інвестування в Україні. *Економічний вісник університету*. 2020. № 47. С. 69–75.

References:

1. Zmiienko M.O. (2011) Instytuty spilnoho investuvannia: sutnist, suchasnyi stan, problemy ta perspektyvy [Joint investment institutions: essence, current state, problems and prospects]. Available at: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/4693/1/28.pdf>
2. Zakon Ukrainy "Pro instytuty spilnoho investuvannia" vid 28.04.2023 2970-IX (2023) [Law of Ukraine "On Joint Investment Institutions" dated 28.04.2023 2970-IX]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text>
3. Investandem (2022) Yaki buvaiut instytuty spilnoho investuvannia [What are joint investment institutions?]. Available at: https://itandem.com.ua/classification_of_corporate_funds/
4. Fibi (2021) Investytsiini fondy: chym ye i yak pratsiuiut [Investment funds: what they are and how they work]. Available at: <https://fibi.tech/wiki/investicijni-fondi-chim-ye-i-yak-pracyuyut>
5. Klymenko K.V. (2013) Instytuty spilnoho investuvannia: sutnist, funktsii ta mistse v ekonomichnii system [Joint investment institutions: essence, functions and place in the economic system]. *Efektivna ekonomika*, no. 3.
6. Freedom finance (2020) Stratehii investuvannia v tsinni papery [Strategies for investing in securities]. Available at: <https://ffin.ua/blog/articles/investopediia/post/strategii-investuvannia-v-tsinni-papery>
7. Upravlinnia aktyvamy – kompaniia "SOLDIS" (2011). Kompaniia z upravlinnia aktyvamy ta investytsiinoi fond [Asset management company and investment fund]. Available at: <http://www.soldis.com.ua/uk/node/237>
8. Ukrainka Asotsiatsiia Investytsiinoho Biznesu (2022) Kvartalni ta richni ohliady rynku [Quarterly and annual market reviews]. Available at: <https://www.uaib.com.ua/analituaib/publ-ici-quart?date=2021-12-31>
9. Kotenko N.V., Bondarenko A.I. (2022) Analiz diialnosti instytutiv spilnoho investuvannia v Ukraini [Analysis of the activities of joint investment institutes in Ukraine]: *Materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, m. Sumy, pp. 30–32.
10. Ghorodnichenko Y. (2020) Dijalnistj instytutiv spilnogho investuvannja v Ukraini [Activities of joint investment institutes in Ukraine]. *Ekonomichniy visnyk universytetu*, no. (47), pp. 69–75.

НАШІ АВТОРИ

1. **Балацька Владислава Андріївна** – студентка Державного податкового університету
2. **Бибік Кирило Павлович** – магістр історичних наук, старший викладач Фахового коледжу бізнесу і аналітики Національної академії статистики, обліку та аудиту
3. **Блащук-Дев'яткіна Наталія Зіновіївна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансового менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка
4. **Богатенкова Олександра Євгенівна** – студентка Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
5. **Бохан Аліна Василівна** – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри світової економіки Державного торговельно-економічного університету
6. **Брухаль Владислав Романович** – здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня Державного податкового університету
7. **Бхавмік Джугантор** – студент медичного факультету № 2 ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
8. **Ватаманюк-Зелінська Уляна Зеновіївна** – доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансового менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка
9. **Власенко Анатолій Сергійович** – магістр лісового господарства
10. **Водяхін Єгор Владиславович** – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
11. **Воронова Мальвіна Юріївна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри періодичної преси Київського національного університету імені Тараса Шевченка
12. **Гаврилюк Вікторія Юріївна** – здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня Державного податкового університету
13. **Горелик Дарина Сергіївна** – здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня Державного податкового університету
14. **Горова Віталія Олександрівна** – аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
15. **Дарчук Пауліна Олександрівна** – здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освіти Львівського національного університету імені Івана Франка
16. **Довгалець Оксана Михайлівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін КЗВО «Рівненська медична академія»
17. **Дорошенко Катерина Володимирівна** – студентка Державного університету телекомунікацій
18. **Драч Тамара Леонідівна** – аспірантка Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського; тренер-хореограф Школи повітряної акробатики «Шоколад» (м. Львів)
19. **Дубовик Світлана Григоріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри початкової освіти Київського університету імені Бориса Грінченка
20. **Єгорова Вероніка Миколаївна** – студентка Національного медичного університету імені О.О. Богомольця
21. **Жирун Вікторія Володимирівна** – студентка Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
22. **Західна Оксана Романівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансового менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка
23. **Щенко Марія Павлівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови в судноводінні Херсонської державної морської академії
24. **Казакова Ольга Олегівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
25. **Калинка Андрій Казимирович** – доктор філософії сільськогосподарських наук, кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу селекції, розведення, годівлі та технології виробництва продукції тваринництва Буковинської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту сільського господарства Карпатського регіону Національної академії аграрних наук України
26. **Климова Катерина Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Державного університету телекомунікацій
27. **Кльопка Юлія Сергіївна** – викладач кафедри англійської мови в судноводінні Херсонської державної морської академії
28. **Ковальчук Інна Владиславівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

29. **Комарницький Єлисей Петрович** – здобувач ступеня доктора філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
30. **Конельська Ольга Олександрівна** – здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня Державного податкового університету
31. **Корбутяк Аліна Георгіївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри публічних, корпоративних фінансів та фінансового посередництва Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
32. **Литвинова Лариса Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної і медичної психології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця
33. **Лях Тетяна Олегівна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри громадського здоров'я і гуманітарних дисциплін ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
34. **Мельничук Майя Михайлівна** – кандидат психологічних наук, доцентка кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
35. **Михайлюк Мар'яна Володимирівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
36. **Міщенко Рафаель Олександрович** – аспірант Державного податкового університету
37. **Мороз Ангеліна Валентинівна** – студентка Київського університету імені Бориса Грінченка
38. **Нурієва Вікторія Романівна** – здобувач вищої освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Магістр» Львівського національного університету імені Івана Франка
39. **Панченко Наталія Віталіївна** – студентка Державного податкового університету
40. **Пастушенко Андрій Олегович** – студент магістратури Навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету
41. **Перепелиця Кирило Юрійович** – старший викладач кафедри іноземних мов Харківського національного університету радіоелектроніки
42. **Пилат Марта Віталіївна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
43. **Попіль Данііл Олегович** – студент Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
44. **Привалов Антон Олександрович** – магістрант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
45. **Рева Марина Митрофанівна** – кандидат психологічних наук, доцентка кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
46. **Рослова Марія Олександрівна** – студентка Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
47. **Сапарова Анастасія Олександрівна** – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теоретичних та приватноправових дисциплін Київського міжнародного університету
48. **Саприкін Дмитро Вікторович** – магістрант за спеціальністю «Міжнародна економіка» Державного торговельно-економічного університету
49. **Ситник Наталія Степанівна** – доктор економічних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка
50. **Скорик Марина Олегівна** – кандидат економічних наук, доцент, Державний податковий університет
51. **Сморжевська Оксана Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри Новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
52. **Сусленко Катерина Сергіївна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка
53. **Тарасова Валерія Валеріївна** – аспірантка лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України
54. **Татарин Наталія Богданівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансового менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка
55. **Татьяніна Світлана Михайлівна** – старший викладач кафедри фінансових ринків та технологій Державного податкового університету
56. **Чемерис Таїсія Романівна** – студентка Державного податкового університету
57. **Шиманська Віра Володимирівна** – аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
58. **Шпачинський Ігор Леонідович** – кандидат філософських наук, доцент Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

Редакція наукового журналу

пропонує всім бажаючим студентам, аспірантам, докторантам, здобувачам, молодим фахівцям, викладачам, науковцям та іншим зацікавленим особам опублікувати свої статті за різними науковими напрямками

ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НЕОБХІДНО:

- Заповнити електронну форму реєстрації, обов'язкову для публікації.
- Надсилати на електронну пошту редакції info@molodyvchenyi.ua статтю та квитанцію про сплату вартості публікації наукової статті (сплачується лише після повідомлення про прийняття матеріалів). Обов'язково в темі листа вкажіть **науковий розділ журналу**, в якому ви бажаєте опублікувати статтю.
- Редакція рецензує вашу статтю протягом 2–3 днів. Статті студентів публікуються за наявності рецензії або співавтора з науковим ступенем.
- Якщо стаття успішно пройшла рецензування, ми відправляємо вам лист з інформацією: «Стаття пройшла рецензування, прийнята до публікації».
- Як тільки електронна версія журналу розміщується на сайті, ми повідомляємо вам про це. Потім, після виходу журналу з друку, ми відправляємо вам друкований примірник в потрібній кількості.

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

- Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи (з виділенням по тексту статті):
- **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор;
 - **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, яким присвячується стаття;
 - **формулювання цілей статті** (постановка завдання);
 - **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - **висновки з даного дослідження і перспективи** подальшого розвитку в цьому напрямку.
- Автори, які подали матеріали для публікації, погоджуються з наступними положеннями:
- відповідальність за достовірність поданої інформації в своїй роботі несе автор.
 - автори зберігають за собою всі авторські права і одночасно надають журналу право першої публікації, що дозволяє поширювати даний матеріал із зазначенням авторства та первинної публікації в даному журналі.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

- **індекс УДК** (у верхньому лівому кутку сторінки);
- **назва статті, прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів)**, місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада мовою оригіналу статті;
- **анотація** (мінімум 700 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) мовою оригіналу статті;
- **назва статті, прізвище та ім'я автора (-ів)**, місце роботи (навчання) англійською мовою;
- **анотація** (мінімум 1800 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) англійською мовою;
- **текст статті** може бути українською, російською або англійською мовою;
- **список літератури** подається наприкінці статті у двох формах: «Список літератури» і «References».

Формат статті	A4, орієнтація – книжкова, матеріали збережені та підготовлені у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx)
Поля	всі сторони – 2 см
Основний шрифт	Times New Roman (<i>Arial</i> і <i>Courier New</i> для текстових фрагментів)
Розмір шрифту основного тексту	14 пунктів
Міжрядковий інтервал	полуторний
Вирівнювання тексту	по ширині
Автоматична розстановка переносів	включена
Абзацний відступ (новий рядок)	1,25 см
Нумерація сторінок	не ведеться
Малюнки та таблиці	необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Розмір шрифту табличного тексту зазвичай на 2 пункти менше основного шрифту. Кількість таблиць, формул та ілюстрацій має бути мінімальною та доречною. Рисунки і таблиці на альбомних сторінках не приймаються.
Формули	повинні бути набрані за допомогою редактора формул (внутрішній редактор формул в Microsoft Word for Windows).
Посилання на літературу	у квадратних дужках по тексту [1, с. 2], бібліографічний список в кінці тексту. Посторінкові виноски та посилання не допускаються
Обсяг	від 10 до 20 сторінок включно

НОТАТКИ

Науковий журнал
«Молодий вчений»

№ 5 (117) травень 2023 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: В. Савельєва
Комп'ютерна верстка: В. Удовиченко

Контактна інформація редакції
журналу «Молодий вчений»:
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, буд. 6/1
Телефони: +38 (095) 778 74 79, +38 (067) 695 64 10
E-mail: info@molodyivchenyi.ua
Сайт: www.molodyivchenyi.ua

Підписано до друку 31.05.2023 р.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 23,25. Тираж 100 прим.
Зам. 0523-123.

Видавництво «Молодий вчений»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, буд. 6/1
Телефони: +38 (095) 778 74 79, +38 (067) 695 64 10
E-mail: info@molodyivchenyi.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7641 від 29.07.2022 р.